

**ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ 90 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫ**

«Ә.ТЕНИШЕВ КЕҢІСТІГІ: ТҮРКІТАНУ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМДАҒЫ ҒҰМЫР»

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯ

МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

**Қазақстан Республикасы
25-26 сәуір Алматы, 2024**

**THE COLLECTION OF MATERIALS OF THE
INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND THEORETICAL CONFERENCE**

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE DEDICATED to the 90th
ANNIVERSARY of KAZNU AL-FARABI**

«E.TENISHEVSKY SPACE: TURKOLOGY and SCIENTIFIC LIFE»

**Republic of Kazakhstan,
25-26 april Almaty, 2024**

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ

ПОСВЯЩЁННОЙ К 90-ЛЕТИЮ КАЗНУ ИМ. АЛЬ-ФАРАБИ

**«Ә.ТЕНИШЕВСКОЕ ПРОСТРАНСТВО: ТҮРКОЛОГИЯ И ЖИЗНЬ В
НАУКЕ»**

**Республика Казахстан
25-26 апрель Алматы, 2024**

ISBN 978-601-04-3966-5

**ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
90 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫ
Э.ТЕНИШЕВ КЕҢІСТІГІ: ТҮРКІТАНУ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМДАҒЫ ҒҰМЫР
Халықаралық ғылыми конференция
25-26 сәуір Алматы, 2024**

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE DEDICATED to the 90th ANNIVERSARY of
KAZNU AL-FARABI
E. TENISHEVSKY SPACE: TURKOLOGY and SCIENTIFIC LIFE**

**Republic of Kazakhstan,
25-26 april Almaty, 2024**

**МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ ПОСВЯЩЁННАЯ К 90-ЛЕТИЮ
КАЗНУ ИМ. АЛЬ-ФАРАБИ
«Э. ТЕНИШЕВСКОЕ ПРОСТРАНСТВО: ТЮРКОЛОГИЯ И ЖИЗНЬ В НАУКЕ»**

**Республика Казахстан
25-26 апрель Алматы, 2024**

Халықаралық конференция материалдарының жинағы әйгілі түркітанушы, шығыстанушы Эдхам Рахимович Тенишевтің ғылыми-теориялық зерттеулерін, идеяларын құрмет тұтып, құндылығын бағалайтын шәкірт-ғалымдардың «ұлы ұстаз» туралы ізгі ой-пікірлерінен, ыстық естеліктерінен, сондай-ақ жалпы түркілік кеңістіктегі саналуан мәселелермен айналысатын гуманитарлық бағыттағы - тарих, лингвистика, әдебиет, этнография, педагогика салаларындағы ғалымдар мен жас мамандардан тұратын зиялы аудиторияның ұсынған мақалаларынан тұрады.

Барлық мақалалар түпнұсқада беріліп, қазақ, ағылшын, орыс, түрік, өзбек, қырғыз, түрікмен тілдерінің барлық графикалық таңбалану заңдылықтары сақталды.

Uluslararası konferans bildirileri koleksiyonu, bilimsel-teorik araştırmalara saygı duyan ve değer veren çirak bilim adamlarının «büyük öğretmeni» nin nazik yansımaları, hararetli anılarından, ünlü türkolog, oryantalist Edham Rakhimovich Tenishev'in fikirlerinden ve genel olarak Türk alanı meseleleriyle ilgilenen beşeri bilimlerden - tarih, dilbilim, edebiyat, etnografya, pedagoji alanlarında - oluşmaktadır. bilim adamları ve genç uzmanlardan oluşan entelektüel bir izleyici kitlesi tarafından sunulan makalelerden oluşmaktadır. Tüm makaleler orijinalinde sunulmuştur ve Kazakça, Rusça, İngilizce, Türkçe, Özbekçe, Kırgızca, Türkmençe dillerinin tüm grafik işaretleme yasalarına uyulmuştur.

The collection of materials of the International Conference consists of good thoughts about the "great teacher", warm memories of students-scientists who respect and value the scientific and theoretical research, ideas of the famous turkologist, Orientalist Edham Rakhimovich Tenishev, as well as articles presented by an intelligent audience consisting of scientists and young specialists in the humanities-history, linguistics, literature, ethnography, pedagogy, dealing with a wide range of problems in the Turkic space. All articles were presented in the original and followed all the laws of graphic marking of Kazakh, Russian, English, Turkish, Uzbek, Kyrgyz, Turkmen languages.

**Алматы: Қазақ университеті, 2024
©КазНУ имени аль-Фараби 2024**

ТЕНИШЕВТИҢ ҒЫЛЫМИ КЕҢІСТІГІ
TENİSHEV'İN BİLİMSEL ALANI
НАУЧНОЕ ПРОСТРАНСТВО ТЕНИШЕВА

Түймебаев Жансейіт Қансейітұлы
КЕАҚ «Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ»
Басқарма төрағасы
Ректор, профессор

Тенишев әлемі: ғылым, өмір, тарих

Құрметті халықаралық ғылыми конференцияның қатысушылары, қадірлі зиялы қауым, құрметті көпшілік!

Бәріңізді әлемдік ғылыми жүйенің біртұтас бөлігінен орын алып, өзіндік даму жолына түскен түркітану ғылымының аясындағы айтулы іс-шара - «**ЭДХАМ РАХИМОВИЧ ТЕНИШЕВ ӘЛЕМІ: ҒЫЛЫМДАҒЫ ҒҰМЫР**» атты конференцияның ашылуымен құттықтаймын!

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Халықаралық Түркі академиясы, Ұлықбек атындағы Өзбекстан Ұлттық университеті, Стамбул университеті жанындағы Әл-Фараби Еуразия ғылыми зерттеулер Орталығымен ынтымақтастықта бірлесе отырып өткізіп отырған конференцияның мақсаты – әлемге әйгілі түркітанушы, шығыстанушы Эдхам Рахимович Тенишевтің ғылыми-теориялық, салыстырмалы-тарихи, салғастырмалы зерттеулерін, идеялары мен жетістіктерін талқылау, сондай-ақ түркітанушы, моңғолтанушы, шығыстанушы ғалымдардың халықаралық ынтымақтастық траекториясын кеңейту, сол арқылы келешектегі зерттеулердің даму бағыт-бағдарын айқындау.

Тарих талқысында тағдыр талайын көп кешіп, *«Түнде ұйқы көрмеген, Күндіз күлкі көрмеген, Қызыл қаны төгілген, Қара тері сөгілген, Күшін сарқа жұмсаған, Жауға да шапқан құрсанып»* деп жырлаған көне түркілердің тарихи жадын қайта жаңғыртуға, бір ататілден тараған түркітілдестердің түп-тұқиянынан бүгінге дейін жол салып, салыстырмалы-тарихи, салғастырмалы зерттеулер жүргізуді жүйелеп кеткен ірі ғалым - Эдхам Рахимович Тенишев болатын. Күрмеуі қиын сан қатпарлы түркі тарихының терең сырын ашқан сындарлы ғалымның ғылыми мұрасы, жазған еңбектері бүгінде баға жетпес құндылық екенін мойындауымыз керек.

Эдхам Рахимович Тенишев - түркітанудағы көшбасшылардың бірі, тіл ғылымының түркология саласында өзіндік зерттеу мектебін ашып, ісі түркінің жаратылысындағы өркениеттің, жазба тарихының тым әріден бастау алатынын

дәлелдеп берген ғалым-зерттеуші. Эдхам Рахимович Тенишев руникалық жазба жәдігерлерінің табиғатын зерттеуге, олардың ататілмен шектесетін тұстары мен территориялық, генетикалық жіктеудегі басшылыққа алатын негізгі ұстанымдар туралы тың бағыт-бағдар берген ұстаз. Сол мұраны ұрпақ жадына мирас етіп табыстауға ерен еңбек сіңірген адал ғалым. Сондықтан, оның еңбектері түбі бір түркі жұртының жарқын болашаққа беттеген ұлы керуенімен бірге жасап келеді.

Э.Р.Тенишев – Халықаралық ақпараттық академияның мүшесі, Башқұртстан Ғылым академиясының құрметті академигі, Татарстан Республикасының еңбек сіңірген ғылыми қайраткері, Түркия лингвистикалық қауымдастығының құрметті мүшесі, Финн-Угор қауымдастығының мүшесі, Кеңестік түркітанушылар комитетінің төрағасы, «Евроазия эпосы» басылымының бас редакторы, Ресей Федерациясы Мәдени қоры президиумының мүшесі, ЮНЕСКО жанындағы Еуропа лингвистикалық атласы редакциялар коллегиясының мүшесі, Түркия «Лиокад» орденінің иегері, Азия мұсылмандары комитеті Аль-Бухари қоры сыйлығының иегері, Татар ақсүйектері қоғамының мүшесі болды.

Эдхам Рахимович Тенишев – 200 - ден астам ғылыми-зерттеу еңбектер, оның ішінде 15-ке жуық ғылыми монография, сөздік, жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулықтар жазды. 20 ғылым докторы мен 30 ғылым кандидатына жетекшілік жасады. Ғылыми-зертхана еңбектері негізінен көне түркі тілдерінің грамматикалық тұлғаларын анықтауға арналды. Ол көне түркі ескерткіштерінің мәтіндерін жан-жақты талдап, VI-VIII ғасырлардан әрі қарай зерттеуді керек ететін сына жазулы Орхон-Енисей-Талас жәдігерліктерінің тілі – V-VIII ғасырларда Жетісу, Алтай, Орталық Азияда өмір сүрген оғұз, қыпшақ, ұйғыр, қарлұқ т.т. тайпалардың ортақ жазба тілі болғанын дәлелдеді. Бұл ескерткіштердің тілі бірнеше дәуірлік тарихы бар «жасанды жазба тіл» деген термин ұсынған да Э.Р.Тенишев болды.

Э.В.Тенишев түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдерінің материалдарын салыстыра отырып, түркі тілдеріндегі бірінші жақ категориясының, тәуелділік категориясының шығу тегі сонау арғыалтайлық жіктеу есімдігінен бастау алатынын түсіндіріп кетті, түркі тілдеріндегі тәуелдіктің арғыалтайлық тұлғаларымен таныстыру арқылы лингвист-зерттеушілерді даусыз мойындататын ғылыми тұжырымдармен дәйектеп берді. Сондықтан, түркология ғылымында моңғол тілінің хронологиялық толық кешенді картасын жасау мәселесін зерттеген ең ірі тұлғалардың бірі әрі бірегейі - Эдхам Рахимович Тенишев екенін мақтанышпен айта аламыз. Тіл тарихы екінің бірі бара бермейтін күрделі ғылым екендігін ескерсек, ғалымның қалдырған, зерттеп жазған еңбектері баға жетпес құндылық екенін бағамдауымыз керек.

Түркітанушы тіл ғылымының түркология саласында өз іздену-зерттеу лабораториясын ашып, түркі жұртының жаратылысындағы өркениеттің, жазба тарихының тым әріден бастау алатынын дәлелдеп берген ғалым-зерттеуші. Тарихи сана мен көне шығыс өркениеттерін зерттеген көрнекті шығыстанушы – түрколог Сергей Ефимович Малов сынды ғалымдардың шоғырынан дәріс алып, түбіміздің түркілік тарихының тамырына тереңдей бойлауға ұмтылған жас ғалымдардың алғы шебінде Эдхам Рахимович Тенишев тұрды. Ғалымның саналы ғұмырын үздіксіз

талмай ізденуге арнап, түркілер мекендеген барлық аймақтарды, оның ішінде Моңғолия, Қытай, шығыс Түркістан, Қырғызстан, Тибет, Ресей, Алтайдың көне қорымдарында жатқан байырғы мұралардан құнды деректер жинап, қазіргі түркі тілдерінің тарихи қалыптасу сатыларына ғылыми сәуле түсіргенін атап өтпеу мүмкін емес. Ол кеңестік түркітанушылардың ұстазы болған Сергей Ефимович Маловтың ғылыми жетекшілік тәжірибесінен тәлім алған мықты шәкірт екенін дәлелдеп кетті. Ұстазы жүргізген ғылыми-зертханалық жобаларды «Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы» - «Фонетика» (1984), «Морфология» (1989), «Лексика» (1998), «Аймақтық реконструкция» (2002), «Пратүркі тілінің негізі. Тілдік таңбалардағы пратотүркілік этностары әлемдік бейнесінің көрінісі» (2005) секілді зерделі еңбектермен толықтырды. Сол арқылы түркология ғылымына соны ой, жаңа тұжырымдар қосты.

Эдхам Рахимович Тенишев алғашында Мәскеу теміржол транспорты инженерлерін дайындайтын институттың табалдырығын аттағанмен, ғылымға деген құштарлық жас ғалымды Ленинград Мемлекеттік институтының Шығыстану факультетіне алып келді. 1953 жылы ұйғыр тіліндегі «Сутра золотого блеска» (Алтын ярук) мәдени ескерткішінен кандидаттық диссертациясын қорғады. Көп ұзамай болашағынан үміт күттіретін жас маманды Кеңес Одағы Ғылым академиясының Тіл білімі институтына қызметке қабылдайды. Қытай Халық Республикасының территориясында өмір сүріп жатқан түркі халықтарының сөйлеу тілі мен диалектілік нұсқаларын зерттеп-зерделеп, материал жинау мақсатымен Тенишев әрі қарай Күншығыс елі Қытайға ұзақ іссапарға аттанады. Нәтижесінде 1959 жылы Мәскеуге қайта оралған жас ғалым көне ұйғыр, салар, сары ұйғырлардың тілдері мен диалектілік ерешеліктері туралы жазылған кешенді бірқатар еңбектерді ғылыми аудиторияға ұсынды.

1969 жылы Эдхам Рахимович Тенишев «Салар тілінің құрылымы» атты докторлық диссертациясын қорғап шықты. Сондай-ақ, осы кезеңде ғалым түркі тілдері мен әдебиетін, көне түркілік әдеби ескерткіштерді мейлінше тереңдей зерттеу, оларды түрлі сипаттарына қарай жүйелеу, бірізділікке түсіру ісіне толықтай бет бұрады. «Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы» атты төрт томдық ұжымдық монография – осы кезеңде түркология тарихына шын мәніндегі мәңгілік құндылық болып енген жаңалық еді.

Эдхам Рахимович Тенишевтің ұзақ ізденіс пен толассыз еңбек жылдарының куәсі ретінде жарық көрген «Көне түркі сөздігінде» ғалым ағаның жеке кәсіби қолтаңбасы анық байқалады. 1995 жылы жазылған «Синьзянь, Тибет, Орталық Қытай саяхатының этнографиялық күнделігі» ғылыми аудитория аясынан асып, жалпы танымдық-интеллектуалдық бағыттағы оқырмандардың ерекше ілтипатына бөленді.

Ресей Ғылым Академиясы Тіл білімі институтында «Урал-Алтай тілдері» бөлімінің меңгерушісі болып қызмет еткен жылдары түркі тілдес халықтардың тіл ерекшеліктері мен ұқсастықтарын зерттеп, салыстырмалы-тарихи зерттеу әдістерін жетік меңгерген көптеген шәкірттерді тәрбиелеп шығарды. Әлемдік түркітану саласында көзқарастарын айтулы ғалымдар мойындаған, ғылыми ресурсқа бай, перспективті бағытын айқындап беріп кеткен «Тенишев мектебін»

қалыптастырды. Осылайша ғалымның түркі тілдері табиғатының тереңіне бойлай түсуіне бір жағынан балалық шағындағы саясат салған сергелдеңдер мен кезіндегі талай ұлттың өкілдерімен тағдырлас, әңгімелес, сырлас болып, тілдерін білуі себеп болса, екінші жағынан, өзінің туа біткен таланты мен еңбекқорлығы, ізденуге деген бейімділігі себеп болды.

Ғылымдағы алғашқы қадамдарынан-ақ көне жазба дәстүрі бар тілдерді зерттеу үшін тиімді саналатын филологиялық әдіс – ішкі реконструкция әдісі екенін нақты айғақтармен дәлелдеген мысалдары кеңестік ғалымдардың назарын еріксіз аударта бастады. Ғалым ағамыз түркі бабаларымыздың әртүрлі тарихи кезеңдерге жататын көне жазба мұраларын, архетиптердің хронологиясы мен кеңістіктегі таралу шегін анықтау арқылы салыстырмалы-генетикалық зерттеулерге баруға болатынын да дәлелдеп берді. «Салар тілі», «Сары ұйғырлар тілі», «Салар тілінің құрылымы», «Сары ұйғырлар тілінің құрылымы» атты монографиялары бұған дейін көп ғалымдардың тісі батып бара алмаған көне ұйғыр тілінің сырын ашып оқуға қадам жасаған алғашқы кеңестік көлемді еңбектердің бірі болды.

Айта кететін тағы бір мәселе - түп тарихымызға тереңірек үңіліп, баба тамырымыздың түркілік деректерін бар шындығымен жаханға таныстыруды кеңестік саясат хош көре қоймаған тұста Эдхам Рахимович өзінің тынымсыз ізденістері арқасында түркі дүниесінің ту тіккен өңірі Урал-Алтай ескерткіштердегі жазулардың құпиясын алғашқы болып ашқандардың алдыңғы шебінде тұрды. Бұл көне түркілік ескерткіштерде алып түркілік империяның өркениетін әлемге паш ететін деректер жатқанын айдай әлемге танытты.

Эдхам Рахимович Тенишев – Кеңестік түркологиясының жарық жұлдызы, татар түркологтарының ішіндегі тұңғыш алтаист, монғолтанушы болды. Көне ұйғыр, сары ұйғыр, салар тіліндегі көне жазбаларды әлемге бірінші болып таныстырған, КСРО-ның қанды қылышын айналып өтіп, көне түркі ескерткіштерін кеңестік кеңістікке, әлемдік интеллектуалдық порталға жақындатқан тұлға.

Ғалымның зерттеулеріндегі аса үлкен құндылық сол – мұнда Орал- Алтай тілдері мен қазіргі бірқатар түркі тілдеріне ортақ грамматикалық формаларға қатысты кешенді ғылыми материалдар ұсынылған.

Ғалым ұйғыр, монғол, қырғыз, калмык, түрік тілдерінің көне ескерткіштерінде кездесетін көне тұлғаларға тұңғыш рет салыстырмалы-тарихи, диахрондық сараптама жүргізу арқылы өткен мен бүгінді мәңгілікке жалғайтын ғылыми деректерді ұсынып, алтын көпір болып қалды.

Сонымен қатар, Эдхам Рахимович кеңестік түркологиядағы алғашқы беделді басылым болып табылған «Советская тюркология» журналының бас редакторы болып, бұл басылымның мазмұндық, құрылымдық, танымдық деңгейін барынша жетілдіруге тырысты. Сондықтан болар, күні бүгінге дейін түркітанушы ғалымдар үшін бұл басылымның материалдарына сілтеме жасап отыру – академиялық құрмет пен мойындау деңгейіндегі құбылыс болып қабылданады.

Эдхам Рахимович Тенишевтің нағыз түркітанушылық қырын оның түркі Орал-Алтай тілдерін, сондай-ақ көне әдеби ескерткіштерді академиялық деңгейде кешенді зертхана әдістерімен зерттеуінен көреміз. Ғылымдағы саналы

ғұмырын тіл саласының ең көне материалдарымен жұмыс істеуге, түркітанушылықпен түбегейлі тыңғылықты шұғылдануға арнады. Ағылшын, неміс, француз, орыс, татар тілдерінде жетік сөйледі, бірнеше түркі тілдерін еркін меңгеріп, олардың көне жәдігерлік материалдарымен тікелей жұмыс жасай білді. Өмірінің соңғы күндеріне дейін америкалық, еуропалық, неміс, қытай, қалмық, якут, орыс, татар, башқұрт, өзбек, ұйғыр, ғалым әріптестерінің ғылыми еңбектерін редакциялаумен болды.

Эдхам Рахимович Тенишев өмірден өткеннен ғалымның жары Елена Александровна Тенишева ұсынған «Эдхам Рахимович Тенишев. Өмірі мен шығармашылығы» атты мемуарлық жанрдағы естелік кітапта ғалымның көпшілік біле бермейтін азаматтық-гуманистік, жеке тұлғалық болмыс бітіміне қатысты биік те абыройлы істері суреттелген.

Эдхам Рахимович Тенишевтей түркітанушының ғылыми мұрасы, қайраткерлік қыры, түркітану ғылымындағы орны туралы ұзақ та көлемді ғылыми-зерттеу еңбектері жазылатынына сенемін. Эдхам Рахимович Тенишев түркітілдес халықтардың түбі бір туыстығын, қазіргі түркі тілдестердің негізі біздің дәуірімізден көп бұрын қалыптасқанын, тіпті жазба әдебиетінің де нұсқалары сол есте жоқ ескі дәуірлердің өзінде-ақ болғанын нақты дәйектермен дәлелдеп берген дарабоз ғалым. Ғалымның еңбектері бүгінде еліміздегі жоғары оқу орындарынан бөлек, Ресей, Берлин, София университеттері мен Түркия, Әзірбайжан, Түрікменстан, Қырғызстан, Өзбекстан жоғары оқу орындарында арнайы сабақ ретінде өткізіліп келеді.

Көне жазба ескерткіштердің жазбаларын ана тіліндей жатқа оқыған ғалымның еңбектері көне түркі жазуларының грамматикалық құрылысы, тілдік ерекшеліктері, фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік тұрғыдан зерттелуі жағынан ауқымды ғылыми ұжым болып атқаратын лабораториялық кешеннің жүгін арқалап тұр. Эдхам Рахимович Тенишевтің биік интеллектуалдық тұлға екендігін дәлелдейтін ғылыми баяндамалары мен монографиялары көне түркі тайпаларының тарихи және материалдық мәдениеті қызықтыратын кез-келген жанның асыл қазынасына айналатыны сөзсіз.

Эдхам Рахимович Тенишевтің өмірі - ұрпаққа өнеге, шығармашылық жолы - жастарға бағыт, зерттеу жұмыстары, ғылыми еңбектері - мәңгілік мұра екені сөзсіз. Өлемдік ғылыми кеңістікте жоғары бағаланып отырған, зерделі зерттеулерін ұрпақ игілігіне қалдырған ғұлама ғалым ретінде тұлғаның ғылыми мектебін желісін үзбей жалғастырып, ғылыми сабақтастық орнату – міндетіміз. Жарты ғасырдан астам уақытын ғылымға арнаған Эдхам Рахимович Тенишевтің түркітанушылығы, түркология ғылымына қосқан қомақты үлесі, сондай-ақ, жалпы түркология ғылымына сіңірген еңбегін саралау үшін ғалымға арнап өз алдына зерттеу лабораториясын ашуға лайық тұлға деп танымын. Артында бай мұра қалдырған, көне түркі тайпаларына тән тілдік тұлғалар мен этнографиялық бай қазынаның үнін бүгінге жеткізген ғалым Эдхам Рахимович Тенишевтің ғылымдағы ғұмыры мәңгілік болмақ.

Халықаралық деңгейде өткізіліп отырған бүгінгі Эдхам Рахимович Тенишевтің 100 жылдығына арналған ғылыми конференция нағыз дер кезінде жасалған игі іс болды дегім келеді.

Конференцияға қатысуға ниет білдірген барлық баяндамашылар мен жалпы тыңдаушы, пікір білдірушілерге, қатысушылар сәттілік тілеймін!

GTAMP 16.41

Қалыбаева Қ.С.
Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
профессоры, филол.ғыл.докторы

ТҮРКІЛІК ДҮНИЕТАНЫМ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ДАРАЛАНУ

Түйіндеме

Мақалада бірқатар жақын туыстас түркі тілдері фразеологизмдерінде көрініс тапқан ұлттық ерекшеліктер сипаты талданады. Сол арқылы түбі бір түркілік дүниетанымның тілдегі, мәдениеттегі даралану сипаты зерделенеді.

Abstract

The article analyzes the nature of national features reflected in the phraseology of a number of closely related Turkic languages. Thus, the nature of individualization of the Turkic picture of the world in language and culture is studied.

Кілт сөздер: *Дүниетаным, түркі тілдері, фразеологизм, татар, башқұрт, қарашай-балқар.*

Keywords: *Worldview, Turkic languages, phraseology, Tatar, Bashkir, Novoryan-Balkar.*

Біздің ұлттық дүниетанымымыздағы рухани құндылықтардың мән-мағынасы көне түркілік дүниетанымнан бастау алады және олардың арасында терең рухани сабақтастық бар. Дәстүрлі қазақ мәдениеті де өзге түркілер тарихи-мәдени тұрғыдан да, рухани тұрғыдан да түркілік ортақ мәдениетті мұраланды, әрі қарай дамытты. Түркі халықтарының менталдық ерекшеліктерінен ақпарат беретін тілдік бірліктер де сол түркілік мәдениеттің бір бөлшегі ретінде, әр халықтың өзіне ғана тән тұрмыс тіршілігінен хабар бере алады. Әсіресе, ондай көріністер халықтың сан ғасырлардан бергі тарихынан сыр шертетін тұрақты сөз оралымдары-фразеологизмдері мен мақал-мәтелдерінде сақталып қалған. Халықтың бастан кешкен күрделі оқиғалары, жүріп өткен жолы, өмір сүру салты, дәстүрі, шаруашылығы, кәсібі –барлығы да осы сөз оралымдарында бейнеленіп қалғаны анық.

Соның бірі - фразеологизмдер бойында сақталып қалған кісі есімдері деуге болады. Әр халықтың ауызекі тілінде қалған жеке тұлғалардың қандай да бір іс әрекеті, қылығы халық арасында белгілі бір тұрақты сөз

тіркестерінің қалыптасуына әсер етеді. Мысалы, татар тілінде Ғали, Вәли есімдері жақсы сақталған. Шамасы, аталған тұлғалар татар халқында өздерінің жауапсыз, тұрақсыз, сенімсіз сипатымен есте сақталса керек. Сондықтан да татарлар осы ұғымды жеткізуде Ғали, Вәли есімдерін жиі қолданады. Мысалы, Вәли да хатынлы булған, эт тә койрыклы болған «бір кездерде бізде де бәрі болған», Ғали Вәлигә, Вәли Гәлигә аударып «бірі біріне сілтеу», Гәли кылычы кебек «өтпес пышақ», Гәли батыр дөлдөлә «өлімсі ат» т.б. Сол секілді Мөгәйдине көргәннен ишеткен яхшырақ фразеологизмі қазақ тіліндегі «молданың айтқанын істе, істегенін істеме» фразеологизміне сәйкес келеді. Демек, татар халқының тарихында Мөгәйдин есімі сөзі мен ісі бөлек адамның келбеті ретінде есте қалғанға ұқсайды. Татар халқында мұндай кісі есімдері тілде көп қолданылады. Солардың қатарында Хәсірет, Хазір, Абдулла, Тукабай, Ағылай, Исәмби, Күсімби, Әлмән, Сәлмән т.б. Сол секілді, Хәсрәт Хасан «Асанқайғыға салыну»; Авызына Хазыр төкергән «ақылды, шешен», Абдулла биясе мыш «тез ұйықтайтын адам», тугыздан қалған Тукабай, Ағылай белән Тағылай / Ишәй белән Кушай/ Житәк белән Тутак\ Исәмби белән Күсімби/ Әлмән белән Сәлмән/ Әмәк белән Шәмәк/ «өте ұқсас деген мағынада» қолданылатын оралымдарда да осындай тарихта қалған тұлғалардың күлкілі мінез-қылықтары жатыр. Мұның өзі татар халқының аса бір көңілді, әзіл-қалжыңға бай халық екенін танытса керек.

Сол секілді Қарашай балқар тілінде: Хабарчы Ханике оралымында сақталған Ханике есімі де бірқатар мәліметтен хабардар етеді. Халық жадында сақталған Ханике есімі өсекші, сөз тасығыш әйел болса керек. «Жаубермезни жангыз текесинлей» оралымында сақталған Жаубермез де ерекше пес, қолы тар адам болған болса керек. Және бұл оралымды тек Жаубермез ғана емес, оның жалғыз текесі жайлы да ақпарат сақталған. Демек, бұл фразеологизм де нақты бір оқиғаға қатысты қалыптасқаны даусыз болса керек. Мысалы: *Жаубермезни жангыз текесинлей, жангыз бизни ийнегиз кьайтмай кьалды* [1, 138 б.].

Зерттеушілер тілдік қарым қатынастың жандана түсуіне қоғамдағы түрлі әлеуметтік, мәдени, экономикалық өзгерістер ерекше әсерін тигізетінін айтады. Қоғам өміріндегі экстра және интралингвистикалық факторлардың нәтижесінде фразеологизмдер сол кезеңдегі орын алған тілдік қарым-қатынастың мәдени, тарихи лингвистикалық ақпараттарын өз бойына сіңіріп, белгілі дәрежеде сақтап қалады. Сөйтіп, тарихтағы қоғамға өзгеріс әкелетін өтпелі кезеңдер тілдің фразеология қорының қалыптасуында өз ізін ерекше қалдырады. Мысалы, татар және башқұрт халқының бастан кешкен тарихи оқиғаларға қатысқан Мамай заманында фразеологизмінде атақты Мамай хан есімі сақталған. 1380 жылы 8 қыркүйекте Мамай хан бастаған ордалықтар Куликова даласындағы әйгілі шайқаста жеңіліс тапқан болатын. Сол секілді қырым сиреуләй, дарыны коро тотой «дайын тұру, қаруын сайлап тұру» секілді оралымдыр да тарихтағы осы бір жаугершілік, соғыс кезеңдерінің тілдегі көрінісі. Татар және башқұрт халықтарының тілінде қолданылатын Әндрәй казынасы, Әндерей әбете секілді фразеологизмдер де

тарихта болған тұлғалардан хабар береді. З.Г. Ураксиннің айтуынша татар, башқұрт тілдерінде кездесетін осы бір тіркестің шығуын тарихта болған жеке тұлғамен байланыстырады: «Татарско башкирский Эндери происходит от имени Уфимского воевода начала 18 века в Андрей Жихарев отличавшиеся особым усердием по облажению башкир новымыи подаяниями» деп келтіреді [2, 248 б.]. Қалай десе де, аталған фразеологизм екі елдің тарихында болған белгілі бір тарихи тұлғаға қатысты қалыптасқаны анық. Осы тарихта болған Андрей аса бай, дәулетті жан болған екен. Міне соның байлығы татар және башқұрт тілдеріндегі аталған фразеологизмдердің қалыптасуына негіз болған ұқсайды.

Осындай тығыз қарым-қатынастың нәтижесінде орыс тіліндегі жекелеген сөздер башқұрт тілінде фразеологизмдердің құрамына да енген. Мысалы: кабалаға кереу/ индереу/төшереу тіркесі орыс тіліндегі закабальят, поставит в кабальную зависимость деген мағынадан келіп туындаған: «В документах периода Золотой Орды и Казанского государства упоминается вид падачи или платежа за землю хэбалэ, хэблэ (йир хэблэсе). В древнетатарском литературном языке кабалэ «расписка». Жалпы бұл сөз араб тіліндегі «кабалат» «міндеттеме, келісім» сөзі парсы тілдері арқылы бұлғар тілдеріне ауысса керек деген пікір бар [3, с.34] .

Көптеген қарғыс сөздерде түркі халқының тарихта бастан кешкен ауыртпашылықтары, жан қиналыстары, үрей-қорқынышы, кең тараған ауру зардаптарының ізі жатыр. Халық қатты ренжіген адамына осы ауыртпашылықтарды тілейді, сол арқылы басқа адамдарды жамандық жасамауға, ешкімге қиянанат көрсетпеуге шақырады. Мысалы, қарашай балқар тіліндегі *гунч бол!* «ғұндар сияқты жоғалып кет» десе, *Тохтамышде тохтагъын дегин* «Тохтамыс тоқтаған жерде қал» деген қарғысында тарихтағы Тоқтамыс ханның оқиғасы халық жанында сақталғаны аңғарылады. Мәскеуді жаулау барысында жеңіліс тапқан Тоқтамыс 1407 жылы Едігенің қолынан қаза тапқан еді. Міне осы оқиға атаулы қарғысқа негіз болған[4, 38 б.].

Сол секілді қазақ тілінде қолданылатын *ала тайдай бүлдіру* фразеологизмінің қазақ халқының басынан кешкен тарихи оқиға негізінде қалыптасқандығы жайлы деректер бар. Бұл оралым жайында Ш.Ш.Уәлиханов былай дейді: "*ала тайдай бүлдірді*" мәтелі қалмақтардың аңыздарымен түсіндіріледі. Мен Құлжада ойрат тайпасының бір қарт білгірімен әңгімелестім. Ол маған Хо-Ұрлықтың қозғалысы, ноғайлар мен казактарды жеңуі туралы көне жырларды айтып берді. Бұл кезең туралы қырғыздардың аңыз-әңгімелері қаншалықты қайғылы болса, қалмақтардың аңыз-әңгімелері соншалықты мадақтауға, мақтанышқа толы. Бұл жырдан мен жоғарыда келтірілген мәтелді түсіндірудің кілтін таптым. Ноғайлар қалмақтардың шабуылын күн сайын үрейлене күтетін еді; қалмақтар ноғайлардың күшінен қорқып оларға шабуыл жасауға бата алмады. Кенеттен түнде ноғай ұлыстарында ала тай бас жібін үзіп, үйірде ойран салады. Ноғайлар қорыққандарынан туған жерлерін, малдарын тастай қашады, содан

кейін барып қалмақтың тайшасы Сары-Манджу шабуыл жасап, ол жерді өзінікі деп жариялайды" [5, 27 б.].

Әр халықтың фразеологизмдері сол халықтың басынан өткен тарихи оқиғалардың көрінісін бойына сақтаған нағыз дерек көзі деуге болады. Мысалы тіліміздегі құлақ салу фразеологизмі барлық қыпшақ тілдерінде де, басқа түркі тілдерінде де кездеседі. Аталған фразеологизмнің терең этимологиясы бұл тіркестің бойында халықтың көшпелі өмір сүрген кезеңінен хабар беретін тілдік дерек екенін көрсетеді. Ертеде түркі халқы көшпелі кезеңде өмір сүрген кезеңдерде жау келе жатқанын білу мақсатында жерге құлағын салып, ат тұяғының дүбірін тыңдаған болса керек, Міне, осы бір тарихи оқиғаның ізі құлақ салу тіркесінің қалыптасуына негіз болған дейді ғалымдар. Бүгінде қыпшақ тобы тілдерінің бәрінде де бұл тіркес актив қолданыста жүр деуге болады. Дәл сол секілді кеңістік дәуірдің көріністері де фразеологизмдердің бойынан табылады. Айталық, башқұрт тілінде, қарақалпақ тілінде сақталып қалған қара тақтаға языу, «масқаралау», арт һабағын укытыу, татар тілінде: ак билетке калыу «әскерден қалу», аяк тотоу «байдан қарызға бидай алу», илле алла кырык мулламен «әрең», ноғай тіліндегі тырнағына сис кадав «жазалау» осы тарихи деректердің көрінісі екені даусыз.

Башқұрт халқының өзіндік тұрмыс тіршілігіне қатысты бірқатар фразеологизмдер орыс тілінің тілдік әсерінен және орыс халқының тұрмыс салтының әсерінен келіп қалыптасқан. Әсіресе, ондай фразеологизмдердің көпшілігі ас, дәм түрлеріне байланысты, тағам дайындау түрлеріне байланысты қалыптасады. Мысалы, түркі халықтары ертеден мал шаруашылығымен айналысатын болғандықтан негізгі тағам түрлері еттен жасалады, Оның ішінде ірі қара мал еттерімен бірге қой еті қолданылады. Сондықтан қыпшақ тобы тілдерінің ішінде жеміс, көкөніс түрлерінен жасалған фразеологизмдер қазақ, қарақалпақ тілдерінде жоқтың қасында болғанымен, татар, башқұрт тілдерінде аздаған көкөніс атауларымен бірге үй құстарының атаулары, олардан жасалатын тағам түрлері, жармалардан дайындалатын тамақ түрлері (боламық, коймак), көкөніс атаулары, (шалқан, керән) кейбір тұрмыстық бұйымдардың атаулары (тарелка, чабата) фразеологизмдерінен де аңғарылады. Мысалы, башқұрт тілінде «бешмәгән шалқан» бос, былжыр адам, ауыз эсәндә бутка бешереу, арыш боламығы; майһыз коймак шуумай «майсыз құймақ жылжымас» т.б. тат: тәрилкә тоту «тарелка тосып тұру, жағыну», тәлеинке ялаучы «жағымпаздану» [6, 27 б.]. Керән (хрен) тормадан татлы болмас; тултырган тауык кеуек (ішіне жеміс салып пісіретін тауықтан жасалатын тағам) «толық, семіз». Сол секілді башқұрт тіліндегі һыйлы көнәң сыерда «корова на дворе, харча на столе, чабатага утыртыу «алдап кету», чабата кайтару «бос сөйлеу», чабата тұздыру «бос жүріс» секілді фразеологизмдерден біз орыс тілінің ғана емес орыс халқының өмір салтының, тұрмыс тіршілігінің әсерін байқаймыз.

Батыс қыпшақ тобы халықтарында келін мен ата ененің қарым қатысына ерекше көңіл бөлген. Мысалы, қарашай-балқарларда жаңа түскен келінге

катысты қалыптасқан бір ерекше дәстүр бар екен. Бұл дәстүрдің мәнісі -жаңа түскен келін мен қайын атасының, күйеудің ағаларымен тілдесуіне байланысты. Дәстүр бойынша, қарашай- балқарлықтарда тіл ашар салты аталып өтілгенге дейін келін атасына сөйлеуіне рұхсат етілмейді екен. Кейде келін өмір бойы атасымен сөйлеспеуі де мүмкін. Қарым- қатынас үшінші адам арқылы ғана іске асырылған. Зерттеу еңбектерінде мынадай дерек келтіріледі: «Молодая невестка в знак особого уважения и почитания длительное время не могла разговаривать с родственниками мужа. По традиции, молодая женщина начинала говорить по настоянию и уговорам новых родственников, а они одаривали ее за «держание языка» тил тутханлыкь подарками: дорогой одеждой или золотыми украшениями». [1, с.19].Осы дәстүр тілде бірқатар фразеологизмдер қалыптастырған. Тил тутаргъа, тил ачдырыргъа , тил тутханлыкь. (Зухура энтда да къайын атасындан тил тутханлай турады) [1, с.19].

Қарашай балқар халқында да негізгі күн көру тәсілі мал шаруашылығы болып келгендігі белгілі. Халық өмірінде мал өсіру, мал бағу аса маңызды орын алған. Тіпті үй ішінде бала өсіруде де оның мал бағуға жарамдылығы ескерілгендігі тілдегі кьолуна таякь алырча болургъа «жасөспірім жасқа толу» фразеологизімінен көрінеді. З.А. Лайпанованың зерттеуінде мынадай ой айтылады: «Очень важным и ответственным был труд пастуха. Способность самостоятельно пасти скот считалась основным признаком зрелости горца, а образ пастуха, ассоциирующийся с пастушьей палкой лег в основу СФЕ кьолуна таякь алырча болургъа «повзрослеть, быть способным к выполнению трудной работы»: *Кьолума таякь алырча болгъанлай, Дударкьалагъа бешджыллыкь джалгъа кириб, башыма джашау этейим деб тебиредим* » [7, с.19].

Этнографилық түсінік ұғымдарды тереңінен ұғып, менгермейінше ұлттық өмірлік көрністерін, салт-дәстүрі мен талғам-танымын білу мүмкін емес. Олай болса кез келген халық өмірінің көрінісі фразеологиялық қордан да ерекше байқалады екен. Мысалы, түркі халықтарында, соның бірі қазақ халқында да жетілмей туылған баланы бөрікке салу дәстүрі бар. Және ол ырым күні бүгінге дейін жалғасын табуда. Алайда, осы дәстүр тек башқұрт тілінің фразеологиясында ғана көрініс тапқан. Соның нәтижесінде бүріктә үскән «жетілмеген» фразеологизмі қалыптасқанын көреміз. Құмық тілінде: суувлу кииз этип урмакь «ұялту» деген мағынадағы фразеологизмде де түркілердің ежелден келе жатқан киіз басу дәстүрінің ізі сақталып қалған. Сол секілді татар тіліндегі йөн тебеп йөрү «бос уақыт өткізіп жүру» фразеологизмінің құрамындағы жүн, киіз сөзі де осы көне түркілік байланысты көрсетеді.

Түркі тілдеріндегі кейбір фразеологизмдер халықтың өзі айналысатын таза тұрмыс тіршілігінің нәтижесінде пайда болғанын көреміз. Мұның өзі фразеологизмдердің қалыптасуындағы негізгі тәсілдің бірі екені анық. Мұндай фразеологизмдердің бойында керемет үлкен тарихи мән мағына болмауы да мүмкін. Тек халық арасында орын алған нақты бір оқиға

ұмытылып кетеді де соған қатысты тіркестер халық тілінде тұрақталып, образдылық алуы мүмкін. Ондай тіркестердің қатарына башқұрт, татар және аздаған өзгерістерімен келетін қарашай балқар, құмық тілдеріндегі басына ат тепкен жоқ, аяғын сиыр баспаған фразеологизмдері сөзсіз белгілі бір оқиғаға байланысты қалыптасқан. Аталған фразеологизм татар, башқұрт, қарашай-балқар, құмық және ноғай тілдерінде кеңінен қолданылады. Сол секілді татар тіліндегі тавык кетәгенә кертү «алдап кету» немесе табан бешкән мәче төсле, кодагый ашы белән конак сыйлау «біреуді пайдалану» секілді фразеологизмдерде де халық өміріндегі бастан кешкен белгілі бір оқиғалардың ізі жатқандығы даусыз. Жалпы фразеологизмдердің барлығы да о бастағы жай тіркестерге негізделгендігі белгілі. Алайда, жалпы түркі тілдерінің деңгейінен қарағанда әлі де жай тіркес ретінде танылатын образды фраземалар туыстас тілдердің өзінде сәйкесе бермейді. Мысалы башқұрт тілінде: битен иыумаған татар тілінде битен юмаған «ұятсыз», бел бүгөү «еңбектену», койрок болғау «жағыну», сағыз чәйнәү «көп сөйлеу»; Қарашай балқар тілінде: башы жастыкыгъа жарашмагъан «тыным таппау», кьолун артына тутхан «пес», жылы кьолдан «ерте бестан, уақытылы» деген мағынадағы фразеологизмдер о баста белгілі бір халық өміріндегі оқиғаларға қатысты қолданылып жүрген жай тіркестер болып табылады. Тек уақыт өте келе олар әсерлей сөйлеу барысында фразеологияланғандығы аңғарылады.

Жақын туыстас халықтардың тілдегі танымдық ерекшеліктерін осылайша әр қырынан зерттеу арқылы әр ұлттың өзіне ғана тән ерекше болмыс-бітімін, қасиеттерін, басқа халықтардан негізгі ұлттық айырмашылықтарын, ерекше ойлау жүйесін, яғни менталитетін ажыратуға болады деп ойлаймыз. Уақыт өткен сайын түркілердің жүріп өткен тарих бойындағы бастан кешкен түрлі оқиғалары әр халықтың мәдени таным-түсінігі арасындағы елеулі айырмашылықтар қалыптастырған. Мұның барлығы да-- әр халықтың қоғамдық - әлеуметтік жағдайы, орналасқан жер жағдайы, көршілес елдердің тілдік әсері секілді т.б. толып жатқан экстралингвистикалық факторлар өз кезегінде олардың тілінде көрініс тапқан. Соған байланысты түркілер бірлесіп тіршілік еткен аралықта қалыптасқан тілдік бірліктерді, я болмаса одан кейінгі дәуірлерде рухани сабақтастықтың әсерімен пайда болған тілдік бірліктерді салыстыра қарастыру арқылы біз әр түркі жұртының өзіндік ұлттық ерекшеліктерін айқындайтын, оның түркілік ортақ дінгегіне апарар жолды анықтауға мүмкіндік аламыз. Себебі, тіл-үлкен қазына. Ол қазынаның бойында әлі ашылмаған талай асылдарымыз жатыр. Демек, түбі бір, дінгегі ортақ түркі халықтарының таным ортақтығына жетелейтін сөз маржандарының қыр-сыры бұл айтылғандармен бітпейді. Бұл мәселе келешекте өз алдына арнайы зерттелуі қажет деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қалыбаева қ.С. Салыстырмалы түркі фразеологиясы, Алматы, 2009.
2. Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка, Уфа, 1975.

3. Хайруллин Р.Х. Фразеологическая картина мира: от миропонимания к миропониманию. - Уфа, 2000. - 285
4. Маремашова И.И. **Эволюция этнического сознания карачаево-балкарского народа** автореф ... дисс.... докт. ист. наук, Махачкала – 2002.
5. Уэлиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. – А.: Ғылым, 1985. – 560 б.
6. Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. - М.: Наука, 1986.
7. Лайпанова З.А. Структурно семантические особенности фразеологических единиц с соматическим компонентом в карачаево-балкарском языке в сопоставлении с русским языком: автореф. дисс... канд... филол. наук. - Карачаево, 2007. – 24 с

16.21.31: Язык и письмо

Кулмаматов Дусмамат Саттарович
Ташкент, Узбекистан
Кулмаматов Комил Дусмаматович
Ташкент, Узбекистан

Названия должностных лиц тюркского происхождения в среднеазиатских делах Посольского приказа XVII в. (парваначей, мулла, абыз, мехтерь)

***Резюме.** В статье на материале среднеазиатских дел Посольского приказа Российского государственного архива древних актов (РГАДА) – скорописных статейных списков российских посланников в Бухару и Хиву в XVII в., а также старинных русских переводов дипломатических документов (ханских ярлыков, посольских челобитных, росписей ханских подарков), написанных арабской графикой на официальных языках Средней Азии XVII в. – тюрки и фарси, исследованы названия должностных лиц тюркского происхождения: парваначей, мулла, абыз, мехтерь. На большом фактическом материале рассмотрены пути проникновения этих лексем в словарный состав русского языка, установлены их графическая, фонетическая и семантическая адаптация в текстах указанных источников; первичная фиксация (парваначей) или значения (абыз), не отмеченные Словарем русского языка XI–XVII веков.*

***Ключевые слова:** парваначей, мулла, абыз, мехтерь, челобитная, должностное лицо.*

***Summary.** The article is based on the material of the Central Asian affairs of the Ambassadorial Order of the Russian State Archive of Ancient Acts (RGADA) – cursive article lists of Russian envoys to Bukhara and Khiva in the XVIIth century, as well as ancient Russian translations of diplomatic documents (khan's labels, embassy petitions, paintings of khan's gifts), written in Arabic script in the official languages of Central Asia in the XVIIth century. – Turks and Farsi, the names of officials of Turkic origin were studied: парваначей, мулла, абыз, мехтерь. Using a large amount of factual material, the ways of penetration of these lexemes into the vocabulary of the Russian language are considered, their graphic, phonetic and semantic adaptation in the texts of the indicated sources is established; primary fixation (парваначей) or meanings (абыз) not noted in the Dictionary of the Russian Language of the XIth–XVIIth centuries.*

Key words: *parvanachey* (парваначей), *mullah* (мулла), *abyz* (абыз), *mekhter* (мехтер), *petition*, *official*.

Расширение дипломатических сношений России со старанми Востока, в частности с Хивинским и Бухарским ханствами, создавали благоприятные условия взаимообогащения словарного состава русского и тюркских языков. Лексические единицы могли проникать в большей степени письменным путём благодаря русско-восточной переписке. Поэтому при исследовании заимствованной лексики следует учесть данные обоих текстов – оригинала и его перевода. Такой метод даст возможность более точно установить процесс адаптации заимствованной лексики в переводном тексте.

Обстоятельное изучение среднеазиатских дел Посольского приказа РГАДА показало, что деловые документы русского (статейные списки российских посланников) и среднеазиатского (ярлыки, посольские челобитные, росписи ханских подарков и др.) происхождения, направленные российским царям и другим должностным лицам, переводились в Посольском приказе, съезжих избах российских городов. Согласно дипломатическим правилам, русские переводы документов хивинского и бухарского происхождения в обязательном порядке передавались адресатам – царям, дьякам, окольниковым, воеводам и другим российским должностным лицам. Среди них особую значимость имеют старинные русские переводы, имеющие при себе тюркские оригиналы, созданные в ханских канцеляриях, или написанные после пребывания послов в России. Здесь появляется возможность анализировать тюркизмы в сопоставлении с их эквивалентами, содержащимися в текстах их русских переводов. На это указывают такие восточные слова, как *диванбеги*, *мурза* (мирза), *мулла*, *язычей*, *абыз*.

Парваначей

В памятниках деловой письменности по сношениям России с Хивинским и Бухарским ханствами XVII в. слово *парваначей* употреблено для обозначения одного из придворных лиц, принимавшего участие в переговорах с российскими посланниками. Оно употреблено, например, в статейном списке российских посланников Пазухиных, побывавших в Бухаре, Балхе и Хиве в 1669 г.: «Борис с товарищи аталыку и диванбеги и парваначею и многимъ чиновнымъ людемъ которые доступны царю Абдаазизу с великою доукою и с челобитьемъ говорить» [РГАДА, ф. 109, оп. 2, 1669 г, д. 2, л. 47].

Следует заметить, что слово *парваначей* в «СлРЯ XI–XVII вв.» не отмечено.

Как указывает А.А.Семенов, должность парваначи была введена младшим сыном Тимура Шахрухом (1377–1447) [9, с. 147].

При среднеазиатских ханских дворах первым должностным лицом после хана считался *аталык* («воспитатель, дядька царевича»), вторым – *диванбеги* («ответственный за финансовые вопросы; начальник ханской канцелярии»),

третьим – *парваначи* («правильнее фарманачи или фарманчи» – лицо, доставляющее фарманы – ярлыки ханов иностранным посланникам, а также местным должностным лицам»), четвертым – *дадхо* («лицо, достающее ханам челобитные иностранных послов, а также других лиц и вручающее им их ответы») [об этом подробнее см.: 9, с. 137–148].

Мулла

В документах по сношениям России с Хивой и Бухарой XVII в. встречается название еще одного должностного лица, занимавшегося письменными делами, – *мулла*. Почему-то данное значение этой лексемы не отмечается в лексикографических источниках. Она Л.З.Будаговым толкуется следующим образом: «ملا *мулла* (вм. *مولا* *мэвла*), кир. Произнос. *мылда*, у нектор. тат. *مولنا* (в Минской губернии), вь *тат.* учитель закона и других предметов, ученый, священнослужитель (в Турции *молла-судья*, если следует за собствен. именем, *ученик*, *студент*, если предшествует собств. имени) ... (По приобретении известной степени учености, муллы имеют право на должность священника, т.е. право служить в мечети и толковать Алкуран)» [2, с. 251]. При этом следует отметить, что значение восточного слова *мулла* определялось в зависимости от его месторасположения в сочетании с собственными именами. Употребляясь «перед собственными именами, оно указывало просто на грамотного человека, умеющего писать и читать восточные тексты, написанные арабской графикой» [7, с. 106].

«В XVII в. муллы часто приезжали в Москву в составе хивинских и бухарских посольств для выполнения различных письменных работ» [7, с. 106]. Например, в деле, касающемся приезда в 1699 г. хивинского посла Достак-Багадыра, читаем:

«Роспись именам иноземцов которые приехали с хивинским послом к великому г(о)с(у)д(а)рю к Москве с Достак Бахатырем молла Мукум Шихъ Хожа Алакъ Досбакъ молла Ога молла Ленгери молла Юсуп молла Менеша молла Худайберди Халпа Кадайберди Жабакъ молла Абдула Ниясь Садик молла Решит ...» [РГАДА, ф. 134, оп. I, 1699 г., д. I, л. 145].

Примечательно, что на листах, где написаны русской скорописью тексты челобитных хивинского посла Достак-Багадыра, запись в правильности его слов производилась муллами арабской графикой по-тюркски следующим образом: *یلچی تربدن عبدالله قول باستی* [ilčī tarabdin ‘abdāllə qūl bāstī] – дословно: со стороны посла Абдулла руку приложил.

Восточная реалия *мулла* арабского происхождения, содержащаяся в словарном составе русского языка, употреблялась в тюркских языках первоначально в двух значениях: 1) ‘учитель закона и других предметов; ученый, священнослужитель’, 2) ‘должность священника’ [2, с. 251]. В памятниках русско-среднеазиатской деловой письменности термин «мулла» встречается довольно часто с новой семантикой, возникшей на тюркской почве. Этот термин в русском деловом языке, наряду с восточной реалией

язычей, обозначал ‘человека, занимающегося письменными посольскими делами’.

«СлРЯ XI–XVII вв.» восточную реалию *мулла* фиксирует впервые под 1624 годом: «Из мечети вышли ... их мулълы» [5, с. 307]. Этот же словарь отмечает её и в памятниках русской деловой письменности и под 1557 годом, но в другой форме – *молла*: «Астороханские люды, Чалым-улань въ головахъ, и молълы и ходжьи и шихи и шихзады» [Там же, с. 247]. Однако в нем отмеченный нами случай – употребление восточной реалии *мулла* с собственными именами – не отражен.

Наряду с указанным явлением следует отметить и то, что на обороте листов, где написаны подьячими при помощи переводчиков или толмачей Посольского приказа тексты старорусских переводов челобитных хивинских послов, имеются записи, произведенные муллами арабской графикой по-тюркски, в правильности их слов: *ایلچی تربدن عبدالله قول باستی* [ilčī tarabdan ‘abdālē qūl bāstī] (РГАДА, ф. 134, оп. I, 1699 г., д. I, л. 145 об.) – дословно: ‘со стороны посла Абдулла руку приложил; *بو چلهفتنکه من ملا مقیم ایلچی نیک بویروغنجه قول قویدیم* [bū čeləfitnakə man mulā muqīm ilčīnīk būyrūginjə qūl qūydīm] [РГАДА, ф. 134, оп. I, 1699 г., д. I, л. 146 об.] – дословно: «к этой челобитной я мулла Муким по велению посла руку приложил».

Приведенные примеры показывают, что муллы принимали активное участие в оформлении документов хивинских и бухарских посольств XVII в.

Абыз

В восточных языках наряду со словами *язычей* [8] и *мулла* для обозначения грамотного человека, занимавшегося письменными делами, употребляется еще одно слово – *абыз*. С этим значением оно встречается, например, в русском переводе челобитной Кузея Ногая, посла хивинского хана Надира Мухаммеда, от 20 февраля 1645 г., написанной русской скорописью XVII в.:

«Челобит(ь)е г(о)с(у)д(а)рь (Михаил Федорович) мое (бухарского посла Кузея Ногая) то абыз нанял было малого а запис(ь) г(о)с(у)д(а)рь писал под(ь)ячеи» (в тюркском оригинале слово *абыз* имеет соответствие *ملا* [mulā]) [РГАДА, ф. 109, оп. I, 1644 г., д. 1, л. 145 – русский перевод; л. 144 – тюркский текст].

В данном случае тюркизм *абыз* был употреблен как эквивалент арабского слова *мулла* и указывал на ‘грамотного человека, занимавшегося в составе посольства письменными делами’.

Указанное значение слова *абыз* в «СлРЯ XI–XVII вв.» не регистрируется. Оно им отмечается впервые в значении ‘*священнослужитель у мусульман (имам, мулла)*’ в памятниках русской письменности под 1493 г. «И призвали они къ себѣ болшаго ихъ абыза, рекше попа, именем Сидона» [4, с. 19]. В этой же словарной статье дается еще один вариант этого слова – *обыз*. Оно фиксируется в Посольстве князя Василия Василевича Тюфякина

под 1599 г. «Въ ту пору пришлоъ Абдулы царя посолье ... А кречатниковъ... ... и попишко того не вѣдали, что онъ посолье: чаяли шахов обызь» (Там же).

У Л.З.Будагова «أبّز, (... حافظ) [ōbiz (... hōfīz)] ученый, сведущий, образованный» [1, с. 4].

Мехтерь

Мехтерь как название восточного должностного лица фиксируется в дипломатических документах, касающихся сношения России со среднеазиатскими ханствами XVII в. – Хивинским и Бухарским – весьма часто. Данная восточная реалия отмечена «СлРЯ XI–XVII вв.» в значении ‘придворный сановник в ханствах Средней Азии, ведавший приемом иностранных посольств’ в статейном списке Пазухиных, ездивших в Хиву, Балх и Юргенч, под 1673 годом: «И того жъ числе прислалъ царя Абда-Азиза дворецкой мехтерь Метинъ Борису съ товарищи корму» [5, с. 132].

Мехтерь нами отмечен более ранним временем в значении ‘конюх’ в статейном списке Савина Горохова и Анисима Грибова под 1643 годом:

«А после посол(ь)ства г(о)с(у)д(а)р(е)въ (Федора Михайловича. – Д.К.) посланникъ Анисимъ Грибов говорил о том рускомъ полону ближнимъ ц(а)р(е)вымъ людемъ Асанъ хозе да Касимъ хозе да Елантеше бию да Тарибердею мехтерю и пристава Аман ясаулу чтоб Надырмаметъ ц(а)рь для ц(а)рского величества дружбы и любви русских полоняниковъ ... отпустил» [РГАДА, ф. 134, оп. I, 1641 г., д. 2, л. 129].

В словаре И. Д. Ягелло «مهتر [mehter. – Д.К.] – более великий; старший; принц, господин, вождь, губернатор; тот, кто метет или чистит; конюх, стремянной» [6, с. 1625]. Согласно данным словаря М. А. Гаффарова, «مهتر [mehter. – Д.К.] 1) большой; высший; старший; глава; 2) конюх» [3, с. 839].

Судя по месту в списке «ближних царевых людей», мехтерь занимал в среднеазиатской иерархии не столь уж высокое место, хотя имеющиеся данные не позволяют сделать уточнение.

Источники

1. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. – СПб.: Типография Императорской АН. – 1869. – Т. I. – 810 с.
2. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. – СПб.: Типография Императорской АН, 1871. – Т. II. – 416 с.
3. Гаффаров М.А. Персидско-русский словарь. – М.: Наука, 1976. – Т. II. – 962 с.
4. СлРЯ XI–XVII вв. – М.: Наука, 1975. – Вып. 1. – 371 с.
5. СлРЯ XI–XVII вв. – М.: Наука, 1982. – Вып. 9. – 357 с.
6. Ягелло И.Д. Полный персидско-арабско-русский словарь. – Ташкент, 1910. – 1815 с.

Литература

7. Кулмаматов Д.С. Среднеазиатские дела Посольского приказа как источник для истории русского языка: Дисс. ... д-ра филол. наук. – М., 1995. – 357 с.

8. Кулмаматов Д.С. Язычей // Русская речь. – М.: Наука, 2018. – № 5. – 105–109.

9. Семенов А.А. Бухарский тракт о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре // Советское востоковедение. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – № 5. – С. 137–153.

Авакова Раушангүл Әмирдинқызы
Әл-Фараби ат. ҚазҰУ,
филология ғылымдарының
докторы, профессор

Э.Р. Тенишев және әлемнің тілдік бейнесі

Сайын далада алып империя орната алған аса қабілетті Күлтегін бабамыздың «Егер сен, Түркі халқы, өз қағандығыңнан бөлініп кетпесең, онда бақытты, қайғы-қасіретсіз өмір сүресің» деген жалпы түркітөктестердің мыңжылдықтарға бағытталған стратегиясын, мәңгілік мақсат-мұратын көздейтін «Тұтас түрік елі» идеясы бүгінде жаңа белеске көтерілді.

Адамзат тарихында есімдері белгілі бір дәуірмен байланысты аталатын ірі тұлғалар болады. Ондай тұлғалар бір ұлттың, бір ұлыстың, бір мемлекеттің аумағынан асып, игі мұраттарын жалпы адамзаттық құндылықтарға бағыттайды. **Әдгем Рахимович Тенишевтің** тұлғалық қасиеті туралы айтқанда дүниеге осындай күллі түркі жұртына қызмет ету миссиясымен келгендігін мойындау керекпіз.

Э.Р.Тенишев - кеңестік және ресейлік лингвист-түрколог, моңғолтанушы. Филология ғылымдарының докторы, профессор, КСРО ҒА корреспондент-мүшесі. РҒА тіл білімі институтының орал-алтай тілдері бөлімінің меңгерушісі болды. «Советская тюркология» журналының және «Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы» көп томдық басылымының бас редакторы болып жемісті қызмет етті.

Әдгем Рахимович Тенишевтің зерттеулеріне сараптама жасай отырып, бұл еңбектердің тақырыптық аясы бүгінгі түркітану үшін антологиялық жинаққа сұранып тұрғанын, әрбір ғылыми еңбегі жеке зертханалық мектепке негіз болатынын байқаймыз. Тенишевтің еңбектеріндегі жалпы түркі әлемінің тілдік бейнесі жайлы сөз қозғамас бұрын ғалымның осы ізденіс жолындағы танымдық көкжиегін қалыптастырған кейбір факторларға тоқтала кеткен жөн деп ойлаймыз.

Ленинград Мемлекеттік университетінің Шығыстану факультетінің қабырғасында білім ала жүріп Э.Р.Тенишев ежелгі және ортағұрлық, сондай-

ақ заманауи түркі тілдері саласы бойынша мейлінше жетілген дайындықтан өтті. Эдгем Рахимович Тенишев түркологиядағы бір саланы ғана ұстанбай, ұстазы академик Сергей Ефимович Маловтың ізімен руникадан бастап, көне ұйғыр тілі, қыпшақ тілдері, көне жазба ескерткіштер текстологиясы, заманауи түркі тілдері, монғол тілі, түркі халықтарының этнографиясы, фольклоры, мифологиясы секілді сан-алуан бағыттағы жобаларды қатар алып жүре алатын медиялық тұлға болғанын көреміз. Деректерге қарасақ, 1950 жылдардың өзінде аспирантурада оқып жүріп жас маман студенттерге көне түркі ескерткіштері, қазіргі түрік тілі, қазақ тілі, өзбек тілі пәндерінен дәріс берген, түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы курсынан лекция оқи бастаған.

Ол ең алғашқы дипломдық жұмысын қыпшақ тіліне және қыпшақ тобына жататын тілдерді зерттеуге арнады. Бұдан Тенишевтің студент кездің өзінде қыпшақ тобының ең ірі тармағын ұстап тұрған қазақ тілі материалдарымен зерттеу жұмысын жүргізгенін байқаймыз. Аспирантурада оқып жүрген жылдарында шығыстанушы студенттерге қазақ тілінен дәріс оқығандығы туралы мәліметтер ғалымның аталған тілдің платформасын жетік игергендігін көрсетеді.

Тенишев лингвистикадағы алғашқы монографиялық еңбектерін көне ұйғыр тіліне, салар тіліне, сары-ұйғыр тілдері мен ұйғыр тілінің диалектілерін зерттеуге арнады. 1953 жылы Тенишев «Алтын ярук» - көне ұйғыр тілінің грамматикалық очеркі» деген тақырыпта кандидаттық диссертациясын өте сәтті қорғап шығады. Осы тақырыпты көп ұзамай 1956 жылдан бастап Эдгем Рахимович Тенишев Күншығыс елінің Синьзянь, Циньхай, Сюньхуа провинцияларында жалғастырды, арнайы ғылыми экспедиция ұйымдастырып, салар, сары ұйғыр, ұйғыр тілдерінің диалектілерін көне ұйғыр жәдігерлерінің негізінде зерттеу ісін қолға алды. Нәтижесінде «Салар тілінің құрылымы», «Сары ұйғырлар тілінің құрылымы», «Ұйғыр мәтіндері», «Ұйғыр диалектілік сөздігі» секілді монографиялар мен фольклорлық, этнографиялық ғылыми мақалалар жарық көрді. Мұнда автор қытай тілінің әсерінен ортақ типологиялық ерекшеліктерге ие болған әртүрлі жүйедегі тілдердің көне тұлғалары мен диалектілік айырмашылықтарына тоқталады.

Түркі тілдерінің шынайы генеалогиялық классификациясы мен дифференциациялану хронологиясын анықтауда туыс тілдер арасындағы үздіксіз қатынастар маңызды рөл атқарады. Түркі тілдерін генеалогиялық тұрғыдан жіктеу салыстырмалы-тарихи, ареалдық-географиялық, типтік модификация, тілдік универсалий, жүйелі-диахрондық, лингвистикалық статистика әдістерін т.б. амал-тәсілдерді кешенді түрде қолдануды қажет етеді

Сондықтан түркітанудағы өзектілігі күн тәртібінен түспей келе жатқан тақырыптардың бірі – түркі тілдерін топтастыру, жіктелу мәселесінде де Тенишевтің пікірі ерекше беделге ие. Бұл туралы ғалым «Туыс тілдердің салыстырмалы-тарихи грамматикасын түзуде, гомогенді тілдік бірліктерді

реконструкциялауда (архифонемалар мен архетиптер), тілдерді классификациялауда салыстырмалы-тарихи әдіс аса маңызды әрі нәтижелі» деп атап айтып кетті.

Түркі тілдес халықтардың бір кездегі ортақ менталдық кеңістіктен бастау алып тараған ұлттық ерекшеліктерінің күні бүгінге дейін табиғатын бұзбай мейлінше берік сақталғаны тілдік факторлардан анық байқалады. Сол ерекшеліктерге талдау жүргізгенде түркі әлемі бейнесінің концептуалдану жүйесін кім қалай қалыптастырды деген мәселе бой көтереді. «Түркі әлемі» ұғымының тілдік траекториясы лингвистиканың көптеген жұмбақ сырларын ашып, зерделеуді алға тартады.

«Әлемнің ұлттық бейнесі» сол халыққа ғана тән түсінік категорияларынан тұратын тұрақты бейнелерге байланысты қалыптасады. Ол халық дүниетанымы мен болмыс қағидасын құрайды. Түркілік біртұтас дүниетанымды қалыптастырған әрекеттерді, жағдаяттарды кеңістік пен уақыт бедерінен іздеу керек.

Әр ұлттың, халықтың санасында әлем бейнесі сыртқы және ішкі факторларға байланысты әртүрлі болғандықтан, тілдегі ерекшеліктер де сан алуан. Сыртқы факторларға географиялық орта, әлеуметтік жағдай, шаруашылық түрі, діннің ықпалы, тарихи жағдай т.с.с. жатса, ішкі факторларға әдет-ғұрып, дүниетанымды, әдеп-шарттарын, жол-жосықты жатқызамыз.

«Түркі әлемінің тілдік бейнесі» деген ұғым қазіргі таңда түркі тектес ғалымдардың зерттеу нысанына айналып отыр. Осы бағыттағы түркі тілдеріндегі әлем бейнесін тануда ғалым Э.Р.Тенишевтің зерттеулері аса құнды материалдар мен ғылыми дәйектемелер ұсынады. Эдгам Рахимович көне түркілер дүниетанымын когнитивтік модельдер негізінде қарастырып, жазба ескерткіштер тілін сол тілде сөйлеуші түркі тайпаларының прецедентті тұлғасымен ұштастыра зерттейді. Көне түркілік әлем бейнесінің тілдік репрезентациясын көрсетуде ескерткіштердің маңыздылығын теориялық тұрғыдан дәлелдей түскен ғалымның этнографиялық зерттеу еңбектерінің орны ерекше.

1 ТІЛДЕР МЕН МӘДЕНИЕТТЕРДІҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУІНДЕГІ Э.Р.ТЕНИШЕВТІҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІ

МРНТИ 16.21.21

Абдуллаева Гюзаль Сайфуллаевна
Бишкек, Кыргызстан
рук.- Мушаев В.Н., фил. пәнлириниң
доктори, профессор
Аттокурова Сюита Абдыбековна
Нарын, Кыргызстан
рук.- бдуллаев С.Н., фил. пәнлириниң
доктори, профессор

ФРАЗЕОЛОГИЗИРОВАННЫЕ МОДЕЛИ ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ (НА МАТЕРИАЛЕ УЙГУРСКОГО ЯЗЫКА)

Статья посвящена периферийным синтаксическим структурам в контексте системного описания синтаксиса уйгурского языка. Объектом описания являются устойчивые предложенческие структуры, выражающие модальное значение. Они рассматриваются в коррелятивной связи с системой моделей элементарного простого предложения. Авторами характеризуются отдельные разряды таких периферийных синтаксических структур. Элементарное простое предложение является центральной единицей синтаксического уровня системы современного уйгурского языка. Простые предложения являются подсистемой языка. В этой подсистеме есть ядро и периферия. Ядро данной подсистемы имеет сходство с другими тюркскими и монгольскими языками. Периферия системы простого предложения является уникальной и характеризует специфику современного уйгурского языка. Поэтому важно исследовать модели фразеологизированных простых предложений. Такие модели имеют формальные и семантические особенности. Статья предназначена для исследователей синтаксиса тюрко-монгольских языков.

Ключевые слова: синтаксическая система, модель, устойчивая структура, регулярность, фразеологизированные предложения.

The article is devoted to peripheral syntactic structures in the context of a systematic description of the syntax of the Uyghur language. The object of the description is stable propositional structures expressing modal meaning. They are considered in a correlative relationship with the system of models of an elementary simple sentence. The authors characterize certain categories of such peripheral syntactic structures. An elementary simple sentence is the central unit of the syntactic level of the modern Uyghur language system. Simple sentences are a subsystem of the language. This subsystem has a core and a periphery. The core of this subsystem has similarities with other Turkic and Mongolian languages. The periphery of the simple sentence system is unique and characterizes the specifics of the modern Uyghur language. Therefore, it is important to explore the models of phraseologized simple sentences. Such models have formal and semantic features. The article is intended for researchers of the syntax of the Turkic-Mongolian languages.

Keywords: syntactic system, model, stable structure, regularity, phraseologized sentences.

Элементарное простое предложение является основной единицей синтаксической системы современного уйгурского языка. В уйгуроведении сложилась традиция описывать простые предложения как единицы языка (модели), противопоставленные единицам речи – высказываниям. Первые представляют собой систему, в которую входят идентифицированные на основе речевого материала модели простых предложений. Их можно классифицировать по количеству актантов при конструктивно ведущем компоненте – предикате. Вместе с тем, модели элементарных простых предложений можно систематизировать по семантическому признаку. Так, например, именные модели простых предложений, как и в других тюркских и монгольских языках, первично распадаются на модели эквивалентности и модели характеристики/оценки. Именные модели противопоставлены глагольным моделям и образуют ядро синтаксической системы.

В предлагаемой статье ставится цель описать крайнюю периферию синтаксической системы современного уйгурского языка с тем, где расположены фразеологизированные предложения, устойчивые клише и синтаксические идиомы, выражающие в уйгурском языке модальную семантику. По нашему мнению, они в разной степени коррелируют с системой структурно-семантических моделей элементарного простого предложения, являющегося центральной и базовой синтаксической единицей языка [6, 8].

Как известно, в реальной речи чаще представлены не классические «чистые» простые предложения. По словам Н. Д. Арутюновой, за пределами «классических» предложений исследователь попадает в открытое и безбрежное море фраз, составляющих наименее регламентированные в формальном отношении единицы. На полюсе, противоположном «идеальному» предложению, находятся грамматически аморфные фразы, к числу которых относятся диалогические реплики, высказывания, принадлежащие сфере социального этикета, междометийные высказывания [3, 320].

Среди таких периферийных структур синтаксиса на материале уйгурского языка можно наметить слова-предложения и примыкающие к ним ответные реактивные реплики в диалогической речи, стереотипные несерийные выражения и формулы речевого этикета. Исходя из основной цели и задач настоящей работы, мы не стремимся к детальному изучению «ипостаси» устойчивых синтаксических структур и их полной регистрации. Такая задача выходит за рамки данной работы. Здесь же мы намерены в сжатой форме показать специфику обсуждаемых периферийных устойчивых синтаксических образований, заключающуюся в том, что они передают различные модальные значения.

Фразеологизированные предложения. Фразеологизированные модели простых предложений находятся ближе других «скованных»

синтаксических структур к ядру структурно-семантических моделей простых предложений. Они выражают различные моодальные значения. Например:

(1) *Өзэмчил эмэлдарлар нурғун кишиларниң угалига қалди* (Босаков 1986 : 69)

Өзэмчил эмэлдар=лар нурғун киши=ләр=ниң угал=и=ға қалди

Эгоистичный чиновник=PL много человек=GEN вред= POSS.3=DAT
оставаться=PAST

Чиновники-самодуры навредили многим людям (стали причиной бедствия многих людей)'

Это пример предложения частично фразеологизированной структуры, в котором выражается трудно переводимое моодальное значение: 'чиновники взяли на себя грех, нанеся обиду-вред многим людям'. Это достигается за счет употребления в позиции глагольного сказуемого фразеологизма *угалга қалмақ*. Глоссирование не позволяет увидеть связь между структурой и содержанием в примере.

Модели простых предложений фразеологизированной структуры в уйгурском языке можно подразделить на две разновидности:

- 1) Модели простых предложений собственно фразеологизированной структуры, «чистые» синтаксические фразеологизмы;
- 2) Модели простых предложений частично фразеологизированной структуры.

В данном случае мы ограничимся «чистыми» синтаксическими фразеологизмами. Со стороны семантики им свойственна моодальная семантика. Общими структурными чертами таких моделей являются своеобразие структурной схемы, идиоматизация фрагментов предложения, присутствие в качестве компонентов, типизирующих модель. В них ограничены возможности развертывания и субституции. Обратимся к некоторым моделям предложений фразеологизированной структуры.

Модель {N1 дегән N1 («кто/что есть кто/что»)}.

На общую семантику оценки наслаивается моодально-сентенциональное значение. В поверхностной структуре имеет место тавтология главных членов предложения. Например:

(2) *Эр дегән эрдә* (Тайиров 1982 : 29)

эр дегән эр=дә

мужчина=NOM называемый мужчина=NOM=PARTIC

'Мужчина есть мужчина ведь'

(3) *Көп дегән көп экән* (Босаков 1986 : 219)

көп де=гән көп е=кән

много говорить= PP много быть= PP

'Коллектив есть коллектив, оказывается'

(4) *Жут дегән жуттә* (Ғашимов 1988 : 34)

жут де=гән жут=тә

народ=NOM говорить= PP народ= PARTIC

'Народ есть народ ведь'

Модель {N//1 ⇔ N1{=дэк} («кто/что есть кто/что»)}.

Реализациями модели выражается модальное значение категоричной оценки. Например:

(5) *Гетимиз гәп*: [кейинки мәшрәпкә әнди бәш төгә, жигирмә бәш қой елип келисиз] (Тайиров 1982 : 135)

Гәп=имиз гәп

слово= POSS.1PL слово

‘Наше слово окончательное (букв. наше слово – слово): [на следующий машрап приведете пять верблюдов, двадцать пять овец]’

(6) *Байқи сөзүм сөз* (Тоختәмов 1982 : 332)

Байқи сөз=үм сөз

Прежнее слово= POSS.1 слово

‘Мое прежнее слово остается в силе (букв. мое прежнее слово – слово)’

Устойчивые синтаксические структуры несерийного образования.

Первая группа устойчивых синтаксических структур под углом зрения настоящей работы перегруппировывается по своему отношению к основной массе структурно-семантических моделей элементарного простого предложения, находящихся в центре синтаксической системы уйгурского языка.

К первой разновидности относятся устойчивые синтаксические единицы. Сохраняющие прозрачные связи со структурно-семантическими моделями элементарных простых предложений, к которым они сравнительно легко могут быть возведены. Во второй группе устойчивых синтаксических единиц такую связь усмотреть трудно.

Итак, обратимся к первой из намеченных нами выше групп. Согласно нашему видению синтаксического строя современного уйгурского языка, мы склонны назвать их звеном перехода от фразеологизированных моделей простого предложения, находящихся на периферии синтаксиса уйгурского языка, к устойчивым схемам-выражениям [см. 4, 190], которые отодвигаются еще далее к крайней синтаксической периферии. К таким «переходным» формам, в частности, относятся высказывательные структуры, построенные по модели, которую можно представить при помощи следующей формулы:

N1 – N билән/N5 - чаттақ // Бар/ Йоқ Сор

Они передают информацию о наличии или отсутствии, чаще отсутствии, желания субъекта быть осведомленным о некотором объекте. От простых предложений регулярно воспроизводимой структуры рассматриваемые конструкции в семантическом плане отличаются тем, что выражают модальное значение желательности.

Принципиальная возможность идентификации и моделирования как формы, так и содержания сближает указанные синтаксические структуры с предложениями. Принимая во внимание компоненты-константы *чаттақ // Бар/Йоқ*, а также «связывающую» тенденцию в употреблении изафетной синтаксической связи, эти высказывательные структуры можно отнести к

предложениям частично фразеологизированной структуры. Но, с другой стороны, почти полное отсутствие способности к каким-либо грамматическим видоизменениям, ориентация на употребление в готовом виде, замещение меняющимся лексическим материалом фактически лишь одной синтаксической позиции (*N билән/N5*) при замораживании других позиций-ячеек позволяют интерпретировать подобные структуры как переходящие в разряд устойчивых выражений несерийного образования. Обратимся к примерам.

(7) *Оқушунда мениң чаттигим йоқ* (Ғаширов 1988: 91)

оқуш=уң=да мән=иң чаттақ=им йоқ

учение= POSS.2=ЛОК я= POSS.1 дело= POSS.1 нет

‘Мне нет дела до твоей учебы (Я не желаю знать что-либо о твоей учебе)’.

(8) *Гүлнарниң Хәлмәт билән һеч чаттиги йоқ экән* (Уйғур авазы 1992:

3)

Гүлнар=ниң Хәлмәт билән һеч чаттақ=и йоқ экән

Гульнар=ЛОК Халмат с= POSTP вообще дело=POSS.3 нет
оказывается=AUS

‘Оказывается, Гульнар нет никакого дела до Халмата (Гульнар ничего не желает знать о Халмате)’.

(9) *Сән қиливатқан ишиңда чаттигимиз йоқ* (Уйғур авазы 1992 : 3)

сән қил=ватқан иш=иң=да чаттақ=имиз йоқ

ты делать= PRS работа=POSS.2=ЛОК дело=POSS.1PL нет

‘Нам нет дела до того, чем ты занимаешься (Мы не желаем знать, чем ты занимаешься)’.

В последнем примере допускающая лексическое замещение позиция (*N билән/N5*) репрезентирована не падежно-последовательным сочетанием, а словоформой в форме местно-временного падежа. Рассмотренные устойчивые единицы сохраняют устойчивую связь со структурно-семантической моделью простого предложения:

{**N5 – N1 –Bar|Yoq Cop** «где кто/что присутствует/отсутствует»}

Мы склонны видеть в отходе реализаций этой модели от регулярно воспроизводимого к устойчивому характеру своего употребления постепенный процесс структурно-семантического сдвига, в качестве промежуточного этапа в котором, в свою очередь, можно видеть и существование таких предложений-высказываний, как:

(10) *Чирайлиқта вапа йоқ* (Тохтәмов 1985 : 143)

чирайлиқ=та вапа йоқ

красивая=ЛОК верность нет

‘Красивые не верные (букв. У красивой верность отсутствует)’.

Подобные предложения-высказывания употребляются в обобщенном смысле, как поговорки, пословицы или крылатые выражения и в одном этом уже скрывается тенденция к переходу данных структур в разряд

устойчивых выражений. Такую же закономерность можно проследить и на примере другого устойчивого выражения, а именно:

(11) *Қалаймиқан күлүшкә рухсәт йоқ* (Уйгур авазы 1992 : 4)

калаймиқан күл=үш=кә рухсәт йоқ

бепорядочно смеяться=MSDR=DAT разрешение нет

‘Громко смеяться запрещено (Беспорядочно смеяться разрешение отсутствует)’.

Данное выражение относится к числу штампов. Оно изначально возводится к той же структурно-семантической модели:

{N5 – N1 –Bar|Yoq Cop «где кто/что присутствует/отсутствует»}

Здесь в позиции субъектного члена (полежащего) прочно «оседает» компонент *рухсәт* «разрешение, позволение», валентность которого открывает позицию для глагольных или именных форм в дативном оформлении. Но для нас сейчас интересно то, что движение к данной структуре-штампу некогда регулярно воспроизводимых реализаций названной выше структурно-семантической модели свободной структуры шло через ступень своего обобщенно-личного употребления.

Таким образом, выше мы остановились на вопросах грамматической природы устойчивых выражений «переходного типа», выступающих в роли своеобразного буферного звена между фразеологизированными моделями простого предложения и выражениями-схемами, к рассмотрению которых мы и переходим ниже.

Схемы (синтаксические идиомы). Схемы – это выражения, которые грамматически не структурируются или частично структурируются и способны образовывать высказывания по грамматическим образцам [4, 190]. К примерам схем-выражений относятся такие структуры, как *Яшисун ...; Tv – ишиниң һажити йоқ; ... –дин/Tv –иштин худа сақлисун; ... –ни/Tv –ишни ким қоюпту; ... Tv –га бәрикалла (апирин); ... –га/ Tv –ишка мубарәк болсун* и др.

Схемы-выражения образуются по жестко заданным образцам путем простой подстановки лексического материала и употребляются почти как готовые выражения. Например:

(12) *Қиз балага оқушни ким қоюпту* (Аюп 1989: 227)

қиз бала=ға оқуш=ни ким қой=упту

девочка ребенок=ЛОК учеба=АСС ставить=PST

‘Зачем учиться девочкам’.

(13) *[Шу қизимни демисәм,] отунчилиқни маңа ким қоюпту* (Аюп 1989: 227)

Отунчи=лик=ни мән=а ким қойһпту

Дровосек=NMLZTR=DAT я-DAT ставить=PST

‘[Если бы не моя дочь], зачем мне это занятие дровосека’.

(14) *Бу ялантөшләрниң йеңишидин Худа сақлисун* (Қапар 1983: 5).

бу ялантөш=ләр=ниң йеңиш=дин Худа сақла=сун

этот голодранец=PL=GEN победа=ABL Бог спасать=IMP

‘Упаси Бог от победы этих голодранцев’.

Схемы употребляются как заранее заданные языковые средства. Их использование активизируется на том или ином этапе развития языка. Так, например, в туркменском языке «начиная с 20-х годов в лозунгах, призывах, здравницах предложения начинались со сказуемого-глагола в повелительном наклонении III лица ед. числа. Например:

Яшасын билмек! Ек болсун жахалат!

Данный тип предложений с инверсионными сказуемыми широко используется и в настоящее время» [5, 171].

Таким образом, синтаксическая система уйгурского языка имеет свое ядро, в котором расположены модели элементарных простых предложений и периферию, где можно видеть различные устойчивые синтаксические структуры [1, 31]. Их описание характеризует картину динамики синтаксиса языка. Периферийные синтаксические конструкции выражают модальное значение. Эти модальные значения в уйгурском художественном тексте могут синтезироваться для выполнения гипермодальной нагрузки лингвокультурных концептов [2]. В зависимости от степени удаления от центра синтаксической системы среди рассматриваемых синтаксических констант выделяются фразеологизированные предложения, устойчивые синтаксические конструкции и схемы (синтаксические идиомы). Отличие первых заключается в том, что они реализуются по моделям, тогда как остальные представляют из себя «готовые речения».

Список литературы

1. Abdullayev S. Models of Simple Sentences in Uyghur and English languages. Karakol, 2018.
2. Абдуллаев С.Н. Гипермодальная нагрузка концепта *муң* в уйгурской лингвокультуре // Северо-Восточный гуманитарный вестник. 2020. № 1 (30). С. 62-70.
3. Арутюнова Н. Д. Синтаксис//Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972.
4. Лайонз Дж. Введение в теоретическое языкознание. М., 1978.
5. Соегов М. Развитие синтаксической системы туркменского литературного языка в советскую эпоху. Ашхабад, 1991.
6. Черемисина М. И. Итоги исследования простого предложения в языках Сибири//Языки коренных народов Сибири. Вып. 4. Новосибирск, 1998.- С. 3-31

Список источников

Аюп 1989	Аюп Т. Отунчиниң кизи//Тарим долқунлири. Алмута, 1989.
Босаков 1986	Босаков Ж. Көч-көч. Алмута, 1986.
Қапар 1983	Қапар А. Или долқунлири. Үрүмчи, 1983.

Тайиrow 1982	Тайиrow Т. Тар кочидики ай. Алмута, 1982.
Тоxтэмов 1982	Тоxтэмов К. Наятқа муhэббэт. Алмута, 1982.
Тоxтэмов 1985	Тоxтэмов Т. Виждан азави. Алмута, 1985.
Уйғур авази 1992	Уйғур авази. Алмута, 1992, № 11.
Нашиrow 1988	Нашиrow Ә. Нур ана. Алмута, 1988.

Список условных сокращений и обозначений грамматических значений в глоссах

1P1, 2P1, 3P1 – личные аффиксы 1-го, 2-го и 3-го лица множественного числа; 1SG, 2SG, 3SG – личные аффиксы 1-го, 2-го и 3-го лица единственного числа; уйг. – уйгурский язык; ABL – исходный падеж; ACC – винительный падеж; IMP – императив; AUX – вспомогательный глагол; COP – связка; DAT – дательный падеж; GEN – родительный падеж; IMP – повелительное наклонение; LOC – местный падеж; MSDR - имя действия на –иш; MOD – модальное слово, NOM – именительный падеж; NMLZ – номинализатор; PART – причастие; PL – множественное число; POSS – аффикс принадлежности; POSTP – послелог; PP – причастие прошедшего времени; PRS – настоящее конкретное время; PRTCL – частица; PST – недавнопрошедшее время; PTCP.FUT – причастие будущего времени; PTCP.PST – причастие прошедшего времени; SG – единственное число; Ø – нулевая морфема; знак равенства – морфемный шов при словоизменяемых и формообразовательных аффиксах.

Kurbanova Muhabbat Matyakubovna
O‘zbekiston Respublikasi Toshkent shahri
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zMU, f.f.d., professori.
Toshpo‘latova Nilufar Abdug‘ani qizi
O‘zbekiston Respublikasi Toshkent shahri
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zMU o‘qituvchisi

BADIIY MATNING PSIXOLINGVISTIK TAHLILI

Annotatsiya

Badiiy matn an‘anaviy ravishda adabiy tanqid, tilshunoslik va stilistikani o‘rganish mavzusi hisoblanadi. Shu bilan birga, har bir fan vakillari matnda, asosan o‘z mavzusini ko‘rishadi. Badiiy matnning umumiy nazariyasi shu kungacha mavjud emasligining sababi ham shunda. Matnning yagona ohangi va rangi sifatida uslub, uni amalga oshirish usuli vazifasini bajaruvchi, g‘oya bilan bevosita bog‘liqdir. O‘quvchining asarga o‘z munosabatini bildirishi bevosita badiiy asarni o‘qish orqali hosil bo‘lgan hissiyotlariga tayanadi. Ushbu maqola Ulug‘bek Hamdam asarlarida ruhiy holat ifodalanishining lisoniy tahlili qisqacha berilgan. Maqolada til va tafakkurning o‘zaro munosabati, bu aloqadorlikning badiiy asar nutqida ifoda etilishi, til birliklarining aktuallashuviga sabab tug‘diruvchi omillar to‘g‘risida so‘z yuritiladi

Kalit soʻzlar: psixolingvistika, matn, hissiy ifoda, tasviriy ifoda, perifraza

Annotation. *Literary text has traditionally been the subject of literary criticism, linguistics, and stylistics. At the same time, each science sees its own theme in the text. This is also the reason why the general theory of the literary text does not exist to this day. As the unique tone and color of a text, style is directly related to the idea, acting as a way to implement it. The student's reaction to the work is based on the feelings he or she experiences directly through reading the work of art. This article summarizes the linguistic analysis of the expression of mood in the works of Ulugbek Hamdam. The article deals with the relationship between language and thought, the expression of this connection in the speech of the work of art, the factors that lead to the actualization of language units.*

Keywords: *psycholinguistics, text, emotional expression, figurative expression, periphrasis*

Jamiyat taraqqiy topa borgani sari uning ilmga, fanga, taraqqiyotga qarashlari ham oʻzgarib boradi. Ayniqsa, til va tilshunoslik ilmlari inson tafakkuri, ijtimoiy-iqtisodiy, maishiy-maʼnaviy dunyosi bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, undagi oʻzgarishlar jamiyat hayotida yaqqol oʻz aksini topadi. Shunday ekan, bugungi globalashayotgan zamonamizda til ilmiga munosabatlar zamon bilan hamnafas tarzda zamonaviylashishga, yangilanishga muhtojligi sir emas. Zero bu ehtiyojlari tajallisi tilshunoslik sohasida, tilni inson omili bilan birgalikda tadqiq etishda yangidan yangi tadqiqotlarning vujudga kelishiga sabab boʻlmoqda. Bugungi kunda tilshunoslikning zamonaviy yoʻnalishlarida matn masalasi, uning interpretatsiyasi muammosi ham tilshunoslikning tadqiqot obyektlari sirasiga kiradi.

Badiiy matnni lingvopoetik jihatdan tadqiq etgan M. Yoʻldoshev oʻz ilmiy ishida Prof. N. Mahmudovning quyidagi fikrlarini keltiradi: “Tilni faqat va faqat kishilar oʻrtasidagi aloqa vositasi sifati talqin etish insonning tabiiy tilini, bu murakkab va muhtasham hodisani, eng kami, joʻnlashtirishdan, aniq bir milliy qiyofa yoki milliy-ruhiy zamindan mosuvo boʻlgan sunʼiy tilga (masalan, Esperanto kabi) tenglashtirishdan, yoʻl harakatini tartibga solish maqsadida yaratilgan shartli “tilga” baravarlashtirishdan boshqa narsa emas. Xolbuki, odamlar til vositasida tuygʻu va kechinmalari, hayrat va hayronliklari, qalbdagi huzurlari kabi xilma-xil sezgilarni ham ifodalaydilarki, bular hamisha ham sof kommunikativ maqsadlarni koʻzda tutmaydi”[2.106].

Zamonaviy oʻzbek tili eksprissiv boʻyoqdor soʻzlarga boy boʻlib, fikrni berishda jimjimadorlikka erishish mumkin. Eksprissiv va jimjimador soʻzlarning borligi esa uni ifodalovchi shaxs ruhiyatining oʻz-oʻzidan ochilishiga yordam beradi. Oʻz asarlarida shaxs ruhiy holatini juda katta mahorat bilan tasvirlagan ijodkorlardan biri Ulugʻbek Hamdamdir. Ulugʻbek Hamdam asarlarida zamonamiz kishilarining maʼnaviy-axloqiy qarashlari, inson va uning taqdiriga boʻlgan munosabatlar, shaxsning ichki ruhiyatining tasvirlanishi psixolingvistik nuqtai nazardan ham ahamiyatlidir.

D.Xudoyberganovanning “Matnning antroposentrik tadqiqi” nomli monografiyasining 3-bobi “Oʻzbek tilidagi matnlarining psixolingvistik xususiyatlari”ga bagʻishlangan boʻlib, matnning psixolingvistik tahlili maʼlum bir meʼyorda ifodalangan [3,63]. Monografiyada matnda hissiy ifodalarning ifodalanishi, perifrastik birliklarning qoʻllanishi va assotsiativ soʻzlar haqidagi

fikrlar diqqatga sazovar. Monografiyada hissiy ifodaning ikki usul vositasida yuzaga keltirilishi haqida ma'lumot beriladi (D.Xudoyberganovning "Matnning antroposentrik tadqiqi" monografiya V.P.Belyanin fikrlari asosida.) Bular:

1) asar personajlarining kechinmalari uning nutqidan anglashiladi;
2) personaj kechinmalari asar muallifining nutqi vositasida anglashiladi [Misollar Ulug'bek Hamdam asarlaridan]

1) asar personajlarining kechinmalari uning nutqidan anglashiladi: *-Siz mendan o'ch oldingiz, Manzura,...-axir, siz qilgan ish hazil emas, men bilan maslahatlashangiz bo'lardi. Meni odam o'rnida ko'rmay... Bilmadim, qay tarzda qo'l qo'ydirgansizlar. Nahotki shunga botindingiz? Nahotki, shundan keyin ham mening qarshimda o'tirishga, ko'zimga tik qarashga jur'at qilyapsiz? Qayoqqa ketdi menga bo'lgan mehringiz, ishonchingiz, sadoqatingiz? Axir... [7,242]*

2) personaj kechinmalari asar muallifining nutqi vositasida anglashiladi [4,65].

a) personajning ruhiy holati muallif tomonida bevosita bayon qilinadi: *Yusuf qiynalib bo'lsa ham birinchi qadamni qo'ygandi va ko'nglida o'zidan mamnunlik, qoniqish hislarini sezardi. Albatta, bu unga Mirazim oldida o'zini gunohkor deb his etmasligi uchun yetarli emasdi, lekin Yusuf o'z aybini yuvish yo'lida nimadir qila oldiku. Yuva olmagan taqdirda ham chek qo'ya bildiku!.. Demak, u atrofdagi talato'plar bois boy bergan o'z muvozanatini qaytadan qo'lga kiritishga umid bog'lashi mumkin. Yusuf negadir o'zini katta bir kuchga qo'shilayotgandek, o'zini ko'pchilik bilan birga his qildi. Holbuki, so'qqabosh edi, yolg'iz yashardi...*

b) personajning jismoniy hatti-harakatini ifodalash orqali ruhiy holatni bayon qilish: *Qor yoqqandan- yog'ar, deraza oldida turgan bola -- Yusufning quvonchi ichiga sig'may tipirchilar, onasidan qachon tong otishini tinimsiz so'rar va Halima ayaning javobidan qanoatlanmay, taburetka ustiga chiqib olib, quyosh chiqadigan – Ulug'tog' tomonga javdiragani-javdiragan edi. [7,4] Bu matndagi tipirchilar, javdiragani-javdiragan fe'llari emotsiyalarning tovushdagi ifodalanish asosida muallif personaj ruhiy holatini bermoqda.*

c) tabiat tasvirini berish orqali personaj ruhiy holati bayonini berish: *Bahor. Kunlar iliq, esayotgan shabadalar iliq. Shunday bir illiqlikki, o'sib-unmoqqa, Kulib-yayramoqqa undaydi. Ayniqsa, aprelda, daraxtlar rango-rang: yashil, oq pushti, binafshatus ...libos kiyganda. U guldand-bu gulga asalarilar g'ong'illashib uchib yurganda, atrofni muattar bo'y, xushmanzara bosib ketganda. Butun olamda ulug'vor ko'tarilish, hayot deb atalmish ma'noni o'zida jamlab, yangi kuch, yangi g'ayrat, yangi umid va yangi hayajonlar bilan oldinga talpinish yuz berganda...*

Zahroning qalbida ham ana shunday ko'tarinki tuyg'ular junbishi tinmaydi...

Inson ichki ruhiyatini aks ettirishda ruhiy holat ifodalovchi fe'llar o'ziga xos o'rin tutadi. Ruhiy holatni aks ettiruvchi fe'llarning quyidagi turlarini farqlaydi.

1) nutqiy muloqot jarayonida so'zlovchining ruhiy holatini beruvchi fe'llar; 2) emotsiyalarning tovushdagi ifodalanishi asosidagi fe'llar. Bu kabi fe'llarni badiiy asarlarda, jumladan Ulug'bek Hamdam asarlarida ham uchratish mumkin. Masalan, *Yusufning hafsalasi pir bo'lganidek bir zum kalovlanib turdi-da, so'ng yana qor kechishda davom etdi. [7,5] A'zam aka bilinar-bilinar qizarib, o'tirgan*

o'rnidan bir qimirlabolganacha yana nimadir demoqchi bo'luvdi, Muhammadjon aka "Keyin" degandek qo'l ishorasi qildi. Bu matnlardagi kalovlanib, qizarib fe'llari so'zlovchi emotsiyasining tovushdagi ifodalanishi. Bu fe'llar vositasida personaj ruhiy holati haqida ma'lumot berilyapti.

O'zbek tilidagi tovushga hamda holatga taqlid so'zlar asosida yuzaga kelgan ayrim fe'llar ham inson ruhiy holatini ifoda etish uchun xizmat qiladi. *Muhammadjon aka uyda doimo bo'yniga dumaloqlab tashlab yuradigan durrasi uchi bilan ko'zlarini tezgina artib olib, yana maromdagi ohangga ko'chdi, -- men o'lgandan keyin ... -- endi davradagilarning yuragi shuvillab ketdi, chog'i, hamma sarosima ichida bir-birlariga qarab chiqdi, -- men o'lgandan keyin mana shu hovli-joyim farzandlarimga qoladi!.. [7,14]* Bunda *shuv-shuv* tovushga taqlid so'zdan *shuvillamoq* fe'li hosil bo'lib, matnda insonda kutilmagan kayfiyatni paydo bo'lishi, vasvasaga tushib qolishi holati aks etmoqda. Yoki :

O'chir! -- u qo'lini musht qilib shunday dag'daga qildiki, o'rnidan turib, og'zidan ko'pigi sachrab akillay boshlagan A'zam akaning tizzasiga qaltiroq kirib, qanday bukilganini va joyiga chirib tushgan olmadek "po'killab" tushganini bilmay ham qoldi.—Muhammadjon aka vajohatli nigohini yana bir muddat uni o'chib shalvirab qolgan qaynog'asi A'zam akaga tikib turdi-da , so'ng hovuri birpas chiqqach o'g'liga qarab, -- davom et, bolam, - deya o'rniga cho'karkan, chap ko'ksini ushlab qo'ydi... [7,17]

Ushbu matnlarda ham holatga taqlid so'zdan yasalgan fe'l orqali insonning ichki ruhiy holati ochib berilgan.

Yuqoridagi matnlarda keltirilgan fe'llarda aks etgan harakatning tovushlar va holat bilan bog'langan holda yuz berishi va taqlid so'zlarning ishtiroki inson ichki olamini yorqinroq yuzaga chiqarishga yordam bergan.

Badiiy matnni o'qish jarayonida o'quvchining ruhiyatida muayyan psixologik holatni yuzaga keltirishda assotsiativ so'zlarning ham o'ziga xos o'rni bor. Psixologik jihatdan o'zaro aloqador bo'lgan so'zlar assotsiativ so'zlar deyiladi. Assotsiativ so'zlarning matnda mahorat bilan qo'llanilishi o'quvchining ushbu asar ruhiyatini to'la anglab olishini ta'minlaydi.

Ulug'bek Hamdam asarlarida ham personajlar ruhiy holatini ochib berishda assotsiativ so'zlarda unumli foydalanilgan:

A.ning o'pkasi to'ldi, ich-ichidan alamli xo'rsiniq otilib chiqdiyu zum o'tmay unsiz yig'iga, yig'i esa zo'r ichikishga aylandi... («Unutilgan nay navosi» tush-hikoyasi.) o'pkasi to'ldi, xo'rsiniq, yig'iga, ichikishga assotsiativ so'zlari personaj ruhiy holatini ochib berilgan. O'quvchi asarni o'qish jarayonida ushbu assotsiativ so'zlar ta'sirida personaj ruhiy holati bilan bir xil kayfiyatni his qiladi. *Ummon* vazmin chayqaladi. Cheksiz masofalar o'z qa'riga sir yashirgan yanglig' uzangan: ular bir vaqtning o'zida ham o'z bag'riga chorlaydi, ham o'zidan itaradi. Hozir esa *suv* yuzasini qalin *oqish tuman* qoplagani bois *qayiqdan* turib qaralganda burun ostinigina ko'z ilg'aydi: ikki quloq narida nima bor, koshki bilib bo'lsa... *Qayiqichi baliqlarga liq to'lgan esa-da, baliqchilar to'rlarini* yana *suvga* tashlagan ko'yi tek qotishgan («Safar» hikoya. Ulug'bek Hamdam).

Yuqoridagi matndan ko‘rinadinadiki, uning tarkibida qo‘llangan *ummon*, *suv*, *oqish tuman*, *qayiq*, *baliq*, *to‘r* so‘zlari dengiz tasvirini ifodalash bilan birgalikda o‘quvchining hayolida ham go‘zal tabiat tasvirini paydo qiladi. O‘quvchi hikoyani o‘qish barobarida o‘zinini ummon bag‘rida ham tasavvur qiladi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Ulug‘bek Hamdam asarlarida inson ruhiy holatini chizishda hissiy ifodalarning ifodalanishi ko‘pgina holatlarda muallif nutqi vositasida berilgan. Ruhiy holat fe‘llari, perifrastik va assotsiativ so‘zlarning qo‘llanishi kammunikativ aktning to‘la yuzaga chiqishiga yordam bergan. Ulug‘bek Hamdamning xoh kichik hikoyasini, xoh she‘riy matnini yoki romanlarini olmaylik, ularda obrazlarning ruhiy holati lingvistik vositalar yordamida mahorat bilan ochib berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab... //O‘zbek tili va adabiyoti. – T.:2012.
2. Yo‘ldoshev M.M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi: Filol. fan. d-ri...dis...- Toshkent: O‘zR FA TAI, 2009. 164b.
3. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. Toshkent, 2013.
4. Белянин.В.П. Психолингвистические аспекты художественного текста. Монография. М.:1985
5. Белинский В. Г. Собрание сочинений в 3-ч томах, т. 3, -М., 1989.-С.
6. Azimova .I.A. O‘zbek tilidagi gazeta matnlari mazmuniy pertsepsiyasining psixolingvistik tadqiqi. –T.:O‘zMU, 2008
7. U.Hamdam. Muvozanat. “Sharq”, T.:2007

УДК: 811.11-112

Раъно Уришевна Маджидова,
доктор филологических наук, профессор
кафедры общего языкознания Узбекского
государственного университета мировых
языков
r.urishevna@mail.ru
Ташкент, Узбекистан

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ АНТРОПОМОРФНОГО КУЛЬТУРНОГО КОДА В ПОСЛОВИЦАХ УЗБЕКСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация. Статья посвящена отражению антропоморфного культурного кода в пословицах русского и узбекского языков. Культурный код представляет собой

культурологическую категорию, реализация которой осуществляется при помощи обусловленной историко-культурным периодом совокупностью вербальных и невербальных знаков и их комбинаций в текстах культуры. Совокупность знаков и их комбинаций характеризуется устойчивостью интерпретации в пространственно-временном континууме и коммуникативным потенциалом как на уровне личностного восприятия, так и на уровне социально-культурных практик. Исходя из этого положения, мы определяем культурный код как свернутый в знаковых единицах культурно-исторический опыт народа, предназначенный для облегчения духовно-практического освоения реальности.

Abstract. The article is devoted to the reflection of the anthropomorphic cultural code in the proverbs of the Russian and Uzbek languages. The cultural code is a culturological category, the implementation of which is carried out with the help of a set of verbal and non-verbal signs and their combinations in cultural texts determined by the historical and cultural period. The totality of signs and their combinations is characterized by the stability of interpretation in the space-time continuum and the communicative potential both at the level of personal perception and at the level of socio-cultural practices. Proceeding from this provision, we define the cultural code as the cultural and historical experience of the people, folded in symbolic units, designed to facilitate the spiritual and practical development of reality.

Ключевые слова: культурный код, языковая картина мира, языковой знак, фразеологизмы, пословицы и поговорки, антропоцентрические пословицы, антропоморфный культурный код.

Key words: cultural code, language picture of the world, linguistic sign, phraseological units, proverbs and sayings, anthropocentric proverbs, anthropomorphic cultural code.

Окружающий мир является сложным для человека объектом познания. Индивиду невозможно постичь в течении одной своей человеческой жизни все разнообразие окружающей действительности и выработать оптимальные способы адаптации и выживания в ней. Уникальным средством передачи всех достижений в области взаимоотношений человека и природы, человека и общества, а также самопознания выступает язык, который кодирует в себе всю необходимую информацию для жизнедеятельности человека: «Языковое кодирование культурно-исторического опыта в значении языкового знака упорядочивает ценностно-смысловые связи, существующие в границах той или иной лингвокультурной общности, причем координирующие механизмы языка служат своего рода «матрицей» семантизации познаваемого пространства. Процесс семантизации охватывает разнообразные миры бытия человека. В результате постижения они оказываются включенными в широкий контекст практического и духовного освоения реальности» [2, 67]. Такова основная суть культурных кодов.

Культурные коды отражают в себе систему культурных ценностей народа. Они носят универсальный характер, но имеют национально-культурные особенности реализации [2, 67].

Культурные коды рассматриваются как «вторичные знаковые системы, использующие разные материальные и формальные средства для кодирования содержания, сводимого в целом к картине мира, к мировоззрению данного социума» [4, 32]. Культурно-исторический опыт кодируется при помощи различных языковых знаков, которые отражают его в качестве кода культуры, вмещающего «информацию о ценностях

лингвокультурного сообщества, основных концептуальных системах внутри общего кода культуры, которые соответствуют мыслительным категориям, а также о структуризации данных категорий, об их положении по отношению друг к другу и к окружающей действительности в целом» [4, 32]. Следует подчеркнуть, что культурный код может выражаться не только при помощи вербальных средств, но и невербальными знаками.

Естественно, что культурно-исторический опыт лингвокультурной общности разнопланов, соответственно разноплановы и разновидности культурных кодов, репрезентируемых языковыми знаками различных уровней.

Так, согласно Г.А. Багаутдиновой, антропоцентрическая фразеология может содержать в себе следующие культурные коды:

Антропоморфный культурный код. Данный культурный код воссоздает образ человека как биологического существа.

Биоморфный культурный код. Этот вид культурного кода репрезентирует образы животных, птиц, насекомых, растений.

Объектный культурный код. Этот вид культурного кода служит для репрезентации образов предметов обихода, построек, жилища, его деталей; одежды; пищи; веществ, металлов, минералов и т.д.

Анимический культурный код. Данный культурный код отображает образы явлений природы.

Мифологический культурный код. Мифологический культурный код отражает образы религиозно обусловленных представлений человека.

Темпоральный культурный код. Данный культурный код репрезентирует образы при помощи темпоральной лексики.

Пространственный (географический) культурный код. Этот вид культурного кода репрезентирует образы пространства.

Колоративный культурный код. Данный культурный код отражает связь образов с символикой цвета.

Квантитативный культурный код. Характерным признаком этого вида культурного кода является репрезентация образов при помощи квантитативных единиц измерения.

Терминологический культурный код. Этот вид культурного кода осуществляет репрезентацию образов при помощи терминов различных отраслей знания [1, 25].

Мы считаем, что выделенные Г.А. Багаутдиновой на примере антропоцентрической фразеологии культурные коды образов аналогично могут быть выявлены и в антропоцентрических пословицах, так как культурный код – понятие, относящееся к области культуры, универсальное, надлингвистическое, но в то же время репрезентируемое языковыми, прежде всего лексическими единицами, а фразеологизмы, наряду со словами-лексемами, пословицами и поговорками, загадками, прибаутками и др., относятся к лексическим единицам языка.

Культурные коды образов антропоцентрических пословиц в узбекском и русском языках представлены во всех разновидностях, выделенных Г.А. Багаутдиновой. В ходе нашей статьи мы, основываясь на исследование аксиологического исследования антропоцентрической фразеологии Г.А. Багаутдиновой [1, 46], изучим представленность антропоморфного культурного кода в антропоцентрических пословицах, так как данный культурный код находит свое выражение посредством наименований различных частей и органов тела человека.

Антропоморфный культурный код также называют соматическим, или телесным, кодом, при этом отмечается, что в соматическом коде значимыми являются символные функции различных частей тела, например, человека как такового могут символизировать его голова: *считать по головам; ну, ты голова!*, плечи: *на ее плечах лежала большая ответственность*, рука: *не хватает рабочих рук; мастер – золотые руки; правая рука; он остался с маленьким ребенком на руках; отдам в хорошие руки; через мои руки проходит вся почта*.

При этом рука может символизировать не только человека, но и власть: *взять регион в свои руки, держать в руках весь город*; обладание чем-либо: *иметь в руках, получить на руки*; инструмента: *ручная работа* и др. [5, 7].

Антропоморфный означает человекообразный, похожий на человека, соизмеримый с ним. Антропоморфный культурный код заключается в оценивании предметов и явлений окружающей действительности сквозь призму человеческой природы, свойств и качеств человека. Например, в туристическом дискурсе антропоморфный культурный код проявляется в олицетворении предметов окружающего мира и явлений природы, которые персонифицируются, им наделяются качества человека, способность говорить: мир природы становится близким человеку, похожим на него [6].

Называя в немецком языке мужчину именем Макс, что имеет устаревшее значение «силач, богатырь», тем самым актуализируются заложенные в этимологии имени культурные установки на такие физиологические параметры мужчин, как самый большой, самый сильный, самый крепкий [3, 158].

Итак, базовым образом антропоморфного культурного кода является человек [7, с. 289]. Он же является базовым и в антропоцентрических пословицах. В этом заключается общность антропоцентрических пословиц и антропоцентрического культурного кода. Тем не менее антропоморфный культурный код может репрезентироваться не только в антропоцентрических пословицах, но и в других текстах.

В целом, в узбекском и русском языках имеется немало антропоцентрических пословиц, в которых заключен антропоморфный культурный код как ключ к пониманию мировосприятия народом и образа его жизни. Такие пословицы содержат в себе маркеры – наименования образа человека и различных частей и органов его тела:

Бир кўзликлар элига борсанг, бир кўзингни қисиб юр. Бир калла – калла, икки калла – тилла. Соглом танда – соглом ақл. Кўнгли қоранинг юзи қора. Яхши ошини ер, ёмон – бошини. Яхшининг кўли сингунча, ёмоннинг бели синсин; Ножки с подходом, ручки с подносом, сердце с покором, голова с поклоном, язык с приговором. Маленькие дети тяжелы на коленях, а большие – на сердце. Заушины языком не слизнешь. Пока сердце не заболит, глаза не плачут. Глаза с поволокой, роток с позевотой. Жену выбирай не глазами, а ушами.

Как видим, пословицы узбекского и русского языков, кодирующие в себе антропоморфный культурный код, отражают видение мира человеком сквозь призму себя как биологического существа.

В антропоцентрических пословицах узбекского и русского языков наименования различных частей тела человека отражают антропоморфный культурный код, который играет важную роль в понимании особенностей мировидения народа, в распознавании его ценностных приоритетов, в выявлении стереотипов поведения.

Иначе говоря, наименования частей тела человека выступают средством репрезентации антропоморфного культурного кода в антропоцентрических пословицах исследуемых языков.

Антропоморфный культурный код репрезентируется в исследуемых пословицах узбекского и русского языков посредством таких символизирующих человека антропоморфных метафор, как голова, мозг, волос, лицо, лоб, глаз, нос, ухо, рот, губа, язык, зубы, борода, ус, шея, тело, кость, плечо, рука, локоть, кулак, палец, ноготь, грудь, сердце, спина, живот, нога, колено, пятка.

Некоторые из наименований частей тела человека в анализируемых пословицах узбекского и русского языков представлены синонимами.

Например, в узбекском языке:

- юз – бет:

Юзига эмас, билимига қара. Оқ кўнгиликнинг юзи кўркам. Юзи оқнинг, иши тўғри. Юзинг қора бўлса, ойнадан ўпкалама. – Бетга чопар кимга ёқар. Бетинг қийиқ бўлса, ойнадан ўпкалама. Ер юзини эр очар, эр юзини – ер очар. Юзим оқ бўлсин десанг, ишингни тўғри қил. Юзинг қоралиги уятмас, юзи қоралик уят. Бетнинг қоралиги уятмас, бетнинг қалинлиги уят;

- пешона – манглай:

Манглай теринг билан топилган нон, танга ҳалол. Камбагалнинг нули – пешона тери. Тўқилса пешона теринг, унумли бўлар еринг. Деҳқон хирмони тўлгунча, манглай тери дарё бўлур. Пешона битта бўлади. Пешонаси шўр – тақдирингдан кўр;

- кўз – гавҳар:

Ўғрининг кўзи ўлжада. Кўзим очик деб кўзига боқмаган, кўзасини йўқотади. Ўғрининг ўзи битта, кўзи – юзта. Қулоқдан кўз ҳақ. Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига. Илми йўқнинг кўзи юмуқ. Гавҳаринг юзинг кўрки. Кўз гавҳари – ҳаёт нури. Кўз – тарози, кўнгил қози. Ёмон кўз – тош ёради;

- бош – калла:

Эл бошига тушгани, эр бошига тушгани. Беташвиш бош қайда, меҳнатсиз ош қайда. Ақл ёшида эмас, бошида. Бошидан ўтмаганнинг қошидан ўтма. Каллам бор, бир қоп тиллам бор. Ошиққан ошга етгунча, боши тошга етади. Ўйловсиз иш, бошга ташиши. Эгри сўз бош ёрар. Ботир бошга бало тегмас. Айрон ош бўлмас, нодон бош бўлмас. Бўлсанг агар қўрқоқ, бошингда ўйнар тўқмоқ. Юрт бошига иш тушса, эр йигит ҳозир. Ўзга юртнинг боши бўлганча, ўз юртининг тоши бўл. Бешнинг боши бўлганча, олтининг оёғи бўл. Бош омон бўлса, дўппи топилади. Бошингга қилич келса ҳам, тўғри гапир. – Саллани ол деса, каллани олади. Аҳмоқ калла оёқ оғритар; и т.п.

В русском языке:

- лицо – рыло:

Сапоги, что зеркало, галстук, что сито, а лицо неделю не мыто. Сердце веселится, и лицо цветет. Не зри на лица, зри на сердца. Не гляди в лицо, а заглядывай в сердце. Не гляди на лицо, а гляди на обычай. Бел лицом, да худ отцом. Кому не приглядишься лицом, тому делом приробишься. Не тот пригож, кто лицом хорош, а тот, кто на деле (для дела, делом) гож. Не тот хорош, кто лицом пригож, а тот хорош, кто для дела гож. Что к лицу, то и красиво. Что к лицу, то и красит. Не тот хорош, кто лицом пригож, а тот хорош, кто на дело гож. Не спрашивай здоровья, гляди в лицо. Скромность всякому к лицу. – Куда нам – с посконным рылом да в суконный ряд!

- лоб – чело:

Гляди в оба, да не разбей лоба. Глади в оба, да не разбей лба! Смотри в оба: не разбей лоба. Смотри в оба: не разбить бы лоба. Живот толстой, да лоб пустой. Заставь дурака богу молиться, он и лоб разобьет. Лоб что лопата, да ума небогато. – Бей челом ниже: до неба высоко, до лица земля ближе;

- глаза – очи:

У семи нянек дитя без глазу. За скотиной нужен глаз да глаз. Молодой глазок смотрок. Лучшие ноги потерять, чем глаза. У страха глаза велики. За глаза и про царя говорят. Один ребенок – один глаз, потерял – и ослеп совсем. Добрый указ человеку, что глаз. У глупого умный – как бельмо на глазу. Не тот друг, кто медом мажет, а тот, кто правду в глаза скажет. Не тот тебе друг, кто в глаза льстит, но тот тебе друг, кто заочно добро творит. – Не годится в неправде язык шевелить, чтобы в очи хвалить, а за очи хулить. Не хвали в очи, не хули за глаза. Пока солнышко взойдет, роса очи выест;

- живот – брюхо:

Живот крепче, на сердце легче. Чеснок да редька – так и на животе крепко. Живота не копи, души не мори. У живота нет благодарности. Тощий живот ни в пляску, ни в работу. Живот – не нитки: надорвешь – не подвяжешь. Живот да головка – всегда у ленивых отговорка. Горох да репа –

животу не укрепа. – Сытое брюхо к ученью глухо. Блин не клин, брюха не расколет. Брюхо болит: на краюху глядит; и т.п.

В целом, в антропоцентрических пословицах узбекского и русского языков антропоморфный культурный код, предопределяющий видение мира человеком сквозь призму себя как биологического существа, может быть закодирован при помощи наименований различных частей и органов тела человека типа *голова, мозг, волос, лицо, лоб, глаз, нос, ухо, рот, губа, язык, зубы, борода, ус, шея, тело, кость, плечо, рука, локоть, кулак, палец, ноготь, грудь, сердце, спина, живот, нога, колено, пятка*, которые служат ключом в понимании мировосприятия узбекского и русского народов, образа его жизни, его ценностных установок.

Таким образом, в антропоцентрических пословицах узбекского и русского языков наименования различных частей тела человека отражают антропоморфный культурный код, который играет важную роль в понимании особенностей мировидения народа, в распознавании его ценностных приоритетов, в выявлении стереотипов поведения. Наименования частей тела человека выступают средством репрезентации антропоморфного культурного кода в антропоцентрических пословицах исследуемых языков.

Литература:

1. Багаутдинова Г.А. Человек во фразеологии: антропоцентрический и аксиологический аспекты: Автореф. дисс ... докт. филол. наук. – Казань, 2007. – 46 с.
2. Герасименко И.Е. Культурные коды гендерных представлений (по данным опроса студентов тульских вузов). // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: «Философия. Социология. Право». – Белгород, 2016. – Вып. 36, № 10 (231). – С. 67.
3. Гудкова О.А. Квазиэталонные номинации в гендерном лексиконе носителей немецкого языка: Дисс. ... канд. филол. наук. – Тула, 2008. – 260 с.
4. Иванова С.В. Политический дискурс и культурное кодирование: детонирование культурных кодов (на материале политического дискурса США). // Политическая лингвистика. – Екатеринбург, 2011. – № 2. – С. 32.
5. Красных В.В. Коды и эталоны культуры (приглашение к разговору). // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей. – М.: МАКС Пресс, 2001. – Вып. 19. – С. 7.
6. Пименова З.П. Культурные коды в рекламном туристическом дискурсе. http://www.rusnauka.com/11_NPE_2013/Philologia/7_134053.doc.htm.
7. Токарев В.Г. Квазиэталон как единица лингвокультурного уровня. // Slavistična revija. – Любляна, 2015. – № 63. – С. 289.

Абдуллаев С.Н.,
Каракол, Кыргызстан
Эгимбаева Ж.Б.,
Нарын, Кыргызстан
Абдуллаева Г.С.,
Бишкек, Кыргызстан

СИНТАКСИЧЕСКИЕ КОНСТРУКЦИИ КАК РЕПРЕЗЕНТАНТЫ ЭТНОСПЕЦИФИЧНЫХ ПОНЯТИЙ В МАТЕРИАЛАХ Э.Р. ТЕНИШЕВА

В статье рассматриваются синтаксические особенности фольклорных текстов на материале уйгурских диалектов, записанных и опубликованных Э.Р. Тенишевым. Они интерпретируются в качестве одного из способов выражения концептов как ментальных единиц. Описаны случаи своеобразия синтаксических конструкций по сравнению с литературным языком. Отмечается релевантность типизированных текстовых фрагментов в контексте контаминации диалектных особенностей с письменным литературным языком. При исследовании репрезентантов этноспецифичных понятий обычно изучаются и рассматриваются фразеологизмы и поговорки. В этом смысле синтаксические конструкции являются малоисследованным объектом этнолингвистики. Синтаксические конструкции отличаются в литературном языке и диалектах. В диалектных текстах уйгурского языка Э.Р. Тенишева можно видеть много интересных закономерностей. Одной из них является контаминация диалектных и литературных норм языка.

The article describes the syntactic features of folklore texts based on the material of Uyghur dialects recorded and published by E.R. Tenishev. They are interpreted as one of the ways of expressing concepts as mental units. The cases of the uniqueness of syntactic constructions in comparison with the literary language are described. The relevance of typed text fragments in the context of the contamination of dialect features with the written literary language is noted. In the study of representatives of ethnospecific concepts, phraseological units and proverbs are usually studied and considered. Syntactic constructions are a little-studied object of ethnolinguistics. Syntactic constructions differ in literary language and dialects. Many interesting patterns can be seen in the dialect texts of the Uyghur language by E.R. Tenishev. One of them is the contamination of dialect and literary norms of the language.

Ключевые слова: Э.Р. Тенишев, уйгурские диалекты, фольклорные тексты, концепт, синтаксический.

Под этноспецифическими понятиями в данном случае мы понимаем лингвокультурные концепты. Концепты отражают устоявшиеся знания этноязыкового коллектива и традиционные коллективные установки социума. Ценный фольклорный материал, собранный и опубликованный Э.Р. Тенишевым, содержит вербализацию таких базовых концептов, как «Худа/Алла» (Бог), «иман» (вера), «той» (свадьба), «муһаббат» (любовь). Репрезентацию и варьирование указанных концептов можно проследить, обращаясь к жанрам прозы (рассказы, сказки) и поэзии (песни, стихи,

поэмы). В обобщенном виде после знакомства с «Уйгурскими текстами» и их концептуальной интерпретацией можно увидеть своеобразную точку зрения на мир со своими ценностями, программами «шестивия человека по жизненному пути», красочными образами поэзии. В уйгурской лингвокультуре ключевые концепты несут на себе гипермодальную нагрузку, которая служит индикатором художественности в тексте [3, 69]. В этом можно усмотреть еще одну из причин феномена смещения диалектной и книжно-литературной речи.

Исторический опыт развития тюркологической науки свидетельствует о наличии вполне сложившейся традиции проведения в рамках тюркологической научной традиции исследований, для которых характерен интегративный характер научных интересов. Они восходят еще к исследованиям Махмуда Кашгари, а в более позднее время активизации тюркологических изысканий в этом ключе можно сослаться на работы С.Е. Малова, Г. Ярринга, Э. Р. Тенишева и др. [6]. По сути, те «тексты», которые являются своеобразным результатом подобного рода исследований, служат объектом для исследования тюркских этнокультурных концептов.

На протяжении пяти месяцев упорной полевой работы Э.Р. Тенишевым был собран значительный материал, который лег в основу книги по фольклорным текстам. В «Уйгурских текстах» нашли свое отражение все три основных диалекта уйгурского языка, которые выделялись диалектологами, проводившими исследования в прошлом столетии [12, 34-35]. Представлены почти все многочисленные говоры и наречия центрального (северо-западного) диалекта.

Тексты в книге Э.Р. Тенишева систематизируются в зависимости от тех населенных пунктов, в которых проводилась запись материалов. В результате разделы книги представлены отдельными топонимами: Турфан, Караходжа, Кучар, Аксу (старый город), Маралвеш, Аксу (новый город), Кашгар, Яркент (старый город), Гума, Хотан, Лоб, Черия, Керия, Лобнор. Каждый раздел включает тексты, которые в жанровом отношении подразделяются на тексты, относящиеся к жанрам прозы и поэзии.

Часто наблюдается употребление стандартизированного фрагмента текстов песен в различных песнях. Например, *Akhsham ichkän sing chayning Ämdi chiqti khumari* 'Только что утолилась жажда чая, выпитого вчера'. По нашему мнению, такие типизированные фрагменты образно вербализуют определенные базовые концепты. Так, приведенный фрагмент содержит ключевое слово *хумар* 'сильное желание, страсть' [11, 429]. Сам фрагмент употребляется в поэтических текстах для экспликации концепта «*муһаббат*» (любовь), включающего в себя образ сильного неугасимого чувства. Так вот данные строки допускают лексико-семантическое варьирование, при котором, в частности, замещается позиция глагола-сказуемого: происходит замена глагола движения от исходного объекта *чиқмақ* 'выходить' глаголом движения по направлению к определенному объекту *кәлмәк* 'приходить': *Akhsham ichkän sing chayning Ämdi kälidi khumari* 'Только что ощутилась

жажда чая, выпитого вчера'. Обрисованная картина выглядит так, что чай выпивается вчера, а желание пить только-только уходит, утоляется (*чиқмақ*) или только-только начинает ощущаться, приходит (*қалмақ*). На наш взгляд, существенным здесь является неизменность лингвокультурной образной составляющей концепта несмотря на то, что отмечается замена глаголом прямо противоположного направления действия-движения. Однако вследствие метафоричности текста образ сильного чувства без изменений сохраняется. Эта закономерность позволяет увеличивать частотность употребления данного и подобных ему многочисленных фрагментов в разных текстах как типизированных фольклорных фрагментов. В этом мы видим еще одну из причин того любопытного смешения «элементов книжно-письменного языка с диалектной речью» в уйгурских фольклорных текстах, которой заинтересовался Э.Р. Тенишев [13, 5]. Такую закономерность можно проследить и в отточенных и отшлифованных текстах, которые используются в известных «Двенадцати мукамах» [4, 74]. Кроме того, в качестве причины феномена стилевой контаминации можно указать на преемственную связь между фольклорными текстами и литературными памятниками [14, 14].

В стихотворных фольклорных текстах, как уже отмечалось нами, особенно активно вербализуется концепт «*муһәббәт*» (любовь), что подтверждается и материалами С.Е. Малова по кумульскому диалекту:

Јар боса, түзүк боса

Беш қолда үзүк боса.

Бер қарап күлүп қоса,

Беш күнлүк узүк (< озүк) боса!

‘О, если бы была милая, была бы с тонкой талией,

На пяти пальцах были бы (у нее) кольца.

О, если бы смотрела она и улыбалась,

И (у нас) пищи было бы на пять дней!’

[7, 39]

Этот образец использования стилистической фигуры синтаксического параллелизма конструкций желания в приведенном фрагменте поэтической речи встречается и в турфанском говоре центрального диалекта:

Јар боса, түзүк боса

Беш қолда үзүк боса.

Шу јарны бер сөІсә,

Беш күнлүк (<күнлүк) узүк воса!

‘О, если бы была (у меня) любимая и верная!

И–о, если бы были у нее кольца на пяти пальцах!

О, если бы (по)целовать такую подругу,

И был бы провиант на пять дней’

[9, 88]

В прозаических текстах, опубликованных Э.Р. Тенишевым, часто затрагиваются такие темы, как история и краеведение, религия и культура.

Встречаются тексты и собственно лингвистической тематики, в которых сопоставляются глагольные формы говоров и литературного языка. На наш взгляд, допустимо говорить о своеобразной шкале, отражающей степень условности в отражении действительности и типизированности. Высокая степень типизированности характерна для пословиц [17, 30]. С нашей точки зрения, возможно предположить, что типизированные фольклорные фрагменты, аналогичные рассматриваемым нами, служат основой для языковых конструкций, которые затем переходят в разряд пословиц. Со стороны условности как способа художественной образности крайние позиции на такой шкале занимают рассказ и сказка.

Предикативный способ воплощения концептов прежде всего предполагает выделение групп предикатов, которые формируют структурные схемы предложения на заданную лингвокультурным концептом тему. Так, например, концепт «Свобода» задает тематику высказываний, которые включают предложения, формируемые четырьмя группами глагольных предикатов. Когда речь идет о диалектной прозаической речи, можно указать специфические моменты в области синтаксиса. Так, например, в лобнорском диалекте отмечена парадоксальная с точки зрения закономерностей литературного языка инфинитная форма зависимого сказуемого в полипредикативных структурах, представляющая из себя сочетание деепричастия на –май (как и в других тюркских языках, в лобнорском диалекте это отрицательная форма деепричастия на –п) [15, 117] с грамматикализовавшейся единицей темпоральной семантики *чақта/чахта*: *Biz toghulmaj chaqta bu laqam qoshulghan* ‘Эти лакамы появились, когда мы еще не родились’ [13, 119]. В литературном языке таким формам соответствуют аналитико-синтетические сочетания отрицательной формы причастия прошедшего времени на –ган и лексемы *чагда* вместе с частицей *техи* ‘еще’: *Қар техи яғмиған чагда, деханлар йезига қайтип келишти* [6, 183] ‘Когда еще не выпал снег, земледельцы вернулись в село’. Это вариант-реализация отдельной модели сложноподчиненных предложений аналитико-синтетического типа с семантикой времени. Ср.: *Доклад башланган чагда, у биринчи қатарда олтиратти* ‘Когда начался доклад, он сидел в первом ряду’ [16, 403]. Сочетание аффикса причастия на –ган и лексемы *чагда* является конструктивно ведущим компонентом, формирующим сложноподчиненные предложения времени с семантикой одновременности. Активное использование инфинитной формы на –ган *чагда* отмечено в текстах желтых уйгуров, записанных С.Е. Маловым: *Мындан пырынго чагда, уруз пытылген чагда, Сижо-Кажыда чагланган түгете, узур пунелгенден соң, алты азақтыг чочаны агылга үндүргек тро*. ‘В прежнее время – в то время, когда завершилось сватовство (букв. родство), когда расселялись в Сиджо-Хаджо, после завершения родства шестиногая вешалка выставляется на дворе’ [8, 41]. Корреляция отрицательной формы причастия прошедшего времени на –ган в литературном языке и деепричастной формы на –май в лобнорском диалекте наводит на мысль о семантическом параллелизме с

причастием еще не совершившегося действия на -а элек/-галак/-гелек, представленным только в киргизском и сибирско-тюркских языках, но не отмечающемся в других тюркских языках, в том числе и современном уйгурском языке [1, 97].

В сфере полипредикативного синтаксиса отмечены и другие интересные структуры. В современном уйгурском литературном языке в сложноподчиненных предложениях времени с семантикой следования события главной предикативной единицы за событием зависимой предикативной единицы используются инфинитная форма зависимого предиката, в составе которой послелог *кейин* сочетается с причастием прошедшего времени на -ган в форме исходного падежа. Например: *Биз қуруқ чай ичкәндиң кейин, һәдәм йолға раван болди* [12, 411] - 'После того как мы попили чай, моя сестра отправилась в путь'. В «Уйгурских текстах» встречается инфинитная форма зависимого сказуемого, в которой причастие на -ган сочетается с послелогом *кейин* в форме не аблатива, а генитива: *Kelsä palang mäzzümüng oghul tughdo palang mäzzümüng qız tughdo digänning kejin ätni chapadikän* 'Когда вернулись и после того как сказали, что жена одного родила сына, а жена другого родила дочь, пустили коней вскачь' [13, 127].

В кашгарском говоре среди инфинитных глагольных форм можно заметить употребление деепричастной формы на -гили с семантикой предпочтения вместо формы на -гичә в литературном языке: *Namärt jolväs volghili märt sachqan vol* 'Чем быть трусливым тигром, будь храброй мышью' [13, 59].

Многие прозаические тексты содержат толкование этимологии конкретных топонимов, а также передают любопытное краеведческое содержание. В качестве примера можно указать на текст под заголовком «Рассказ о прошлом» и текст «История долан» [13, 30-31]. Это представляется интересным, т.к. существует мнение, согласно которому ареал Восточного Туркестана, где записаны «Уйгурские тексты», интерпретируется в качестве транзитной зоны, в которой подвергались предварительной «обкатке» топонимы тюрко-монгольского происхождения в процессе их продвижения в сторону Средней Азии [5, 956].

Среди записанных текстов точно передает специфику детского фольклора следующий текст считалочки:

Taqqa tuqqi
Zänjir, halqa.
Qara qoj nededo? Baghdido –
Baghni baxsam, baghdi joq,
Taghni baxsam, taghdi joq.
Orülüp-chorülüp, sän turup,
sän chiq!
‘Такка, тукки,
Цепь, кольцо.

Черный баран где? В саду.
В сад заглянула, в саду нет.
В горы заглянула. В горах нет.
Вертясь-вращаясь, ты – стоп,
Ты выходи!’
[13, 46-47]

Говоря о специфике детского фольклора, мы в данном случае имеем в виду, что со стороны синтаксического оформления и лексического наполнения эта считалочка может также считаться примером типизированности фрагментов фольклора. Точно в таком виде она встречается в языке уйгуров Кыргызстана и Казахстана.

В поэтических текстах, записанных и подготовленных к публикации Э.Р. Тенишевым, часто встречается устойчивая типовая синтаксическая структура, которая оказывается построенной по схеме **Бу N1↔Adj N1**. Она выполняет роль своеобразного зачина в стихотворных фольклорных текстах. В ее структуре отмечается тавтология имени существительного. Синтаксическая позиция (**N1**) заполняется дважды. При этом в первом случае перед именем ставится указательное местоимение *бу* ‘этот’, а во втором случае - обязательное определение (**Adj**): *Bu taghlar eghiz taghlar* ‘Эти горы высокие горы’. В «Уйгурских текстах» представлены примеры с такими интродуктивными синтаксическими конструкциями:

Bu ghojla joghan ghojla,
Joghan ghojlani kim bojla?
‘Этот двор, огромный двор,
Огромный двор кто обойдет’
[13, 61]

Фольклорные тексты, попадающие в раздел «Поэзия», изобилуют сравнениями и метафорами:

Eriqtiki laj sudäk
Ketip barido jashliq
‘Подобно мутной воде в арыке
Утекает молодость’
Qizil gülni demisäm,
Ghochisini üygüm joq.
Sen jarimni demisäm,
Bu Hotändä turghum joq.
Если бы не красная роза
То не хочу срывать ее бутон.
Если бы не ты, моя милая,
То не хочу жить в этом Хотане.
[13, 82]

Последний типизированный фрагмент, содержащий параллельное описание отношения лирического героя к бутону розы и возлюбленной, часто варьирует в плане указания на место проживания (как правило, это

наименование населенного пункта) адресата, к которому непосредственно обращено содержание самого фрагмента:

*Qizil gulni demisem,
Ghunchisini uzgum yoq.
Sen, yarimni denisem,
Bu kochanggha kelgum yoq.*
‘Если бы не красная роза,
То не хочу срывать ее бутон.
Если бы не ты, моя милая,
То не хочу приходить на эту улицу’.

Касаясь смешения «элементов книжно-письменного языка с диалектной речью» в уйгурских фольклорных текстах, мы склонны отмечать некую консервативность и типизированность текстовых фрагментов. Но, с другой стороны, наблюдения над синтаксисом позволяют заключить о наличии изменений и динамизма. Так, например, в кумульских текстах, которые были записаны С.Е. Маловым в начале XX столетия, бросается в глаза употребление интересных вопросительно-местоименных глагольных конструкций типа *nemne qylghyli* ‘зачем’ вместо субстантивных падежно-послеложных сочетаний в литературном языке типа *nemә үчүн* ‘зачем’ [2, 26-32]. В кумульских текстах Э.Р. Тенишева такой активности в употреблении местоименно-глагольных конструкций мы уже не видим. Следовательно, синтаксические конструкции в фольклорных текстах, с одной стороны, склонны к консерватизму, типизации в качестве устойчивых единиц. В то же время им свойственен некоторый динамизм и изменения в активности в употреблении частотных конструкций.

Таким образом, по материалам «Уйгурских текстов» Э.Р. Тенишева можно заключить, что несмотря на то, что синтаксические способы вербализации концептов принято относить к периферии системы таких средств, в контексте поставленной Э.Р. Тенишевым проблемы межстилевой контаминации в уйгурских фольклорных текстах они приобретают достаточную актуальность. Консервативность синтаксического уровня обуславливает сохранение своеобразия синтаксических единиц в сравнении с литературным языком. Вместе с тем в фольклорных текстах выделяются особые типизированные синтаксически-устойчивые фрагменты, ярко и колоритно передающие образный компонент концептов. Будучи регулярно воспроизводимыми, такие текстовые блоки объясняют феномен межстилевой контаминации диалектных черт с нормами книжно-литературного языка. Эту их особенность еще дополняют, с одной стороны, гипермодальная нагрузка базовых концептов в уйгурской лингвокультуре, подчеркивающая художественную образность текстов, и корреляция фольклорных текстов с литературными памятниками – с другой. Лингвокультурологические концепты в синтаксическом ракурсе моделируются посредством исследования семантики предложения как языковой единицы, в отвлечении от его конкретного лексического наполнения, то есть посредством

установления обобщенного содержания структурной схемы предложения. Специфика содержания предложения как языковой единицы заключается в его способности отображать целостную ситуацию внеязыковой действительности. Ситуация отражается не зеркально и непосредственно, а через посредство мысли, преломляясь в человеческом сознании, чем и объясняется тот факт, что одной и той же реальной ситуации соответствуют разные синтаксические построения. Переработанная мышлением человека ситуация, отнесенная к определенному типу, или представление о типовой ситуации и составляет то мыслительное содержание, которое выражается предложением определенной структуры. Материалы Э.Р. Тенишева показывают, как синтаксические конструкции через этап типизации трансформируются в поговорки, пословицы и фразеологизмы, которые являются основным объектом внимания для современной когнитивной лингвистики.

Список литературы

1. *Абдуллаев С.Н.* Причастие еще не совершившегося действия в роли зависимого предиката // Структурные и функциональные типы сложных предложений (на материале языков народов Сибири).- Новосибирск, 1982.-С. 96-109.
2. *Абдуллаев С.Н.* Вопросительно-местоименные конструкции в хамийских текстах С.Е. Малова // Маловские чтения.-Алма-Ата: Наука, 1990.- С. 26-32.
3. *Абдуллаев С.Н.* Гипермодальная нагрузка концепта *муң* в уйгурской лингвокультуре // Северо-Восточный гуманитарный вестник. 2020. № 1 (30). С. 62-70.
4. *Абдуллаева Г.С.* Двенадцать уйгурских мукамов в контексте взаимодействия культур и народов в современном мире // Вестник Ошского государственного университета, 2015.- № 2.- С. 72-76.
5. *Акматов Н.Р., Абдуллаев С.Н., Мушаев В.Н.* Лингвистическая рецепция топонимов Центральноазиатской геолокации (тюрко-монгольский ареал) // [Oriental Studies](#). 2019. Т. 12. № 5 (45). С. 945-956.
6. *Босақов Ж.* Көч-көч. – Алмута: Жазушы, 1986. – 256 б.
7. *Малов С.Е.* Уйгурский язык. Хамийское наречие. Тексты, переводы, словарь. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1954.-204 с.
8. *Малов С.Е.* Язык желтых уйгуров. Тексты и переводы. М.: Наука, 1967.-220 с.
9. *Малов С.Е.* Уйгурские наречия Синцзяна. Тексты, переводы. Словарь. М.: Изд-во вост. Литер-ы, 1961.-184 с.
10. *Малов С.Е.* Лобнорский язык. Тексты. переводы, словарь. Фрунзе, 1956.-193 с.
11. *Наджип Э.Н.* Уйгурско-русский словарь.-М.: Сов. Энциклопедия, 1968.-828 с.
12. *Строй уйгурского языка.*-Алма-Ата: Наука, 1989. -485 с.

13. *Теншиев Э.Р.* Уйгурские тексты. М.: Наука, 1984.-174 с.
14. *Abdullaev S.* Correlation of the Texts of Ancient Turks with Modern Folklore: “Kutadgu Bilik” and “Nur Dastani” // Ancient Texts and Languages of Ethnic Groups along the Silk Road.- Göttingen: University of Göttingen Press, 2020. Pp. 13-25.
15. *Altyeva M.* Lobnor aǵzi. Ankara, 2013.-491 s.
16. *Газирқи заман уйғур тили.* II қисим. Морфология вэ синтаксис. Алматы: Наука, 1966.
17. *Jarring G.* Gustaf Raquette and Qasim Akhun’s Letters to Kamil Efendi. Ethnological and Folkloristic Jarring Materials from Southern Sinkiang Edited and Translated with Explanatory Notes. Lund, 1975.

Jumaqulova Shaxnoza Qudrat qizi,
O‘zbekiston Respublikasi, Termiz,
Termiz davlat universiteti,
PhD, katta o‘qituvchi

FRAZEO-SEMANTIK MAYDONDA EKSTREMAL PERIFERIYA TASVIRI

Annotatsiya: Mazkur maqolada tilshunoslikda alohida ahamiyatga ega bo‘lgan frazeologik birliklar tizimli ravishda o‘rganilishi bayon etilgan. Ushbu tadqiqotda frazeologik birliklar tahlil qilinishi davomida tarkibida “xursandchilik” ma’nosini ifodalovchi so‘zlar qo‘llanilgan frazeologik birliklar tanlab olingan hamda frazeo-semantik maydoni aniqlangan. Mazkur maqolada o‘zbek tilida “xursandchilik” komponentlari qo‘llanilgan frazeologik birliklarni o‘rganish davomida ularni tizimli tadqiq etish frazeo-semantik maydonda ochib berilgan, shuningdek, ekstremal periferiyasini aniqlash maqsad qilib olingan. Tadqiqot jarayonida tavsifiy, tasnifiy va komponent tahlil kabi metodlaridan foydalanilgan. Mazkur tadqiqot natijalari sifatida “xursandchilik” komponentli frazeologik birliklar misoli orqali frazeologik birliklarning turlari va izohlari o‘rganilishi kelgusi o‘zbek tiliga oid tadqiqotlarda, frazeologiya sohalarida qo‘shimcha manba sifatida hamda lug‘atlar tuzishda foydalanilishi mumkin. Ushbu tadqiqotning xulosasi sifatida frazeologiyani frazeo-semantik maydonda hamda uning ekstremal periferiyasida tadqiq etish tarjimashunoslik, pragmatika sohalarida frazeologiyalar mazmunida aks etuvchi ma’nolarni anglagan holda ularni o‘z o‘rnida qo‘llay olish ko‘nikmasini oshirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: frazeologik birlik, maydon, frazeo-semantik maydon, periferiya, ekstremal periferiya.

Summary: This article describes the systematic study of phraseological units of special importance in linguistics. In this study, during the analysis of phraseological units, which containing words expressing the meaning of “joy” were selected and the phraseo-semantic field was determined. In this article, during the study of phraseological units in which the components of “joy” were used in the Uzbek language, their systematic research was revealed in the phraseo-semantic field, as well as the determination of their extreme periphery. Methods such as descriptive, classification and component analysis were used in the research process. As the results of this research, the study of the types and explanations of phraseological units through the example of phraseological units with the “joy” component can be used in future researches

in the Uzbek language, as an additional source in the fields of phraseology, and in the creation of dictionaries. As a conclusion of this research, the study of phraseology in the phraseo-semantic field and its extreme periphery shows that it serves to increase the ability to understand the meanings reflected in the content of phraseology in the fields of translation studies and pragmatics, and to use them in their place.

Key words: *phraseological unit, field, phraseo-semantic field, periphery, extreme periphery.*

Bugungi kunda fan va texnologiyalar taraqqiy etishi hamda turli xil usullar yordamida o'rganilishi har bir soha rivoji uchun hissa qo'shmoqda. Shu bilan bir qatorda tilshunoslikda ham tizimlashtirish yo'li bilan o'rganish hozirgi kunda dolzarb bo'lgan masalalarni hal qilishda muhim sanaladi. Insonlarning o'zaro aloqa vositasi jarayonida muloqot sodir bo'lib, unda turfa xil til birliklari qo'llaniladi. Mazkur birliklar orasida frazeologik birliklar ham mavjud bo'lib, u so'zlarning ma'no bo'yoqdorligini oshirishga xizmat qiladi hamda muloqotni yanada mazmundor bo'lishiga imkon yaratadi. Frazeologizmlar insonlarning fikrlarini ifodalashda ahamiyatli sanaladi, ularning ma'nosi oddiy jumalardan farq qiladi. Frazeologizmlarda uslubiy bo'yoqdorlik mavjudligi sababli gaplar mazmuni ular yordamida boyib boradi. Shu nuqtai nazardan ham dunyo ilm-fanlarida xususan, tilshunoslik, tarjimashunoslik, adabiyotshunoslikda o'rganiluvchi frazeologik birliklarni tizimlashtirish orqali tadqiq etish dolzarb bo'lgan masalalarni o'z yechimini topishida ahamiyatli hisoblanadi.

Frazeologik birliklar hamda frazeo-semantik maydon tushunchalari o'zaro bog'liq sanaladi. Frazeo-semantik maydon mikromaydonlardan tashkil topgan umumiy denotatsiyaga ega frazeologik birliklar majmui, ularning har biri semantik jihatdan yaqin frazeologik birliklarni birlashtirgan, ularni birlashtiruvchi elementlarga va ma'lum differensial xususiyatlarga ega bo'lgan frazeo-semantik guruhlarini o'z ichiga oladi [8, 104]. Shundan aniq bo'ladiki, frazeologik birliklarni o'xshash hamda farqli xususiyatlari ahamiyatli hisoblanadi va guruhlariga bo'linib tadqiq etiladi.

Maydonni yadro va periferiyaga bo'lish umumiy qabul qilingan hamda yadro semantik tuzilishidagi asosiy ma'no tushuncha bilan mos keladigan elementlardan tashkil topadi, shuningdek, periferiya bu xususiyatga bo'ysunuvchi holat tarkibiga kirgan elementlarni o'z ichiga oladi [3, 77]. Periferiyalar yaqin, uzoq va ekstremal periferiyalarga bo'linadi. Ushbu frazeo-semantik maydonda ekstremal periferiyalar frazeologik birliklar ma'nosi yadroda aks etuvchi idiogrammadan farqliligi bilan boshqa periferiyalardan farqlanadi. Z.D.Popova va I.A.Sterninlar ekstremal periferiya birliklarini past chastota bilan tavsiflaydi, shuningdek, eskirgan so'zlarni ekstremal periferiyaga tegishli hisoblaydi, chunki ular kam qo'llaniladi yoki asosiy ma'noda ishlatilmaydi [4, 126].

Frazeo-semantik maydon frazeologik birliklardan tashkil topganligi bois ular haqida Sh.Rahmatullayevning adabiyotlarda ushbu til birligini frazeologizm, frazeologik birlik kabi terminlar bilan atalishini leksema, morfema terminlariga monand ravishda frazema deb atalishini ma'qullaganligini keltirish o'rinlidir [2, 420]. Frazeologik birliklarni tilshunos olim A.A.Abdulazizov uch turli ya'ni

frazeologik qo‘shilmalar tarkibidagi bir so‘z to‘g‘ri, ikkinchi so‘z esa ko‘chma ma’noda bo‘lib birikkan iboralar; frazeologik butunliklar tarkibidagi so‘zlarning ma’nolari va grammatik jihati birikib umumiy ko‘chma ma’no beruvchi iboralar; frazeologik chatishmalar tarkibidagi so‘zlarning ma’nolari bilan ibora ifoda etgan ma’no o‘rtasida hech qanday leksik aloqa sezilmagan frazeologizmlar hisoblanadi [1, 79].

Mazkur tadqiqotda o‘zbek tilida tilshunoslikdagi frazeo-semantik maydonda “xursandchilik” tushunchasiga oid leksemalar ishtirok etgan frazeologik birliklar misolida ekstremal periferiya tahlil qilinadi. Ushbu tadqiqot jarayonida tavsifiy, tasnifiy va komponent tahlil kabi metodlaridan foydalanilgan holda tahlil olib boriladi.

Mazkur tadqiqot davomida “xursandchilik” ma’nolari aks etgan so‘zlar ishtirok etgan quyidagi frazeologik birliklar aniqlandi: *omadi kulmoq, omadi yurishmoq, omadi kulib boqmoq, baxti kulmoq, baxti chopmoq, xushvaqt bo‘ling.*

Omad(i) kelmoq, omad(i) yurishmoq iboralarini *ishi o‘ngidan kelmoq, baxti kelmoq, yurishmoq* ma’nolarini anglatadi [6, 121]. Ushbu ma’nolarni ifodalovchi frazeologik birliklar safiga *omadi kulib boqmoq* iborasi ham kiradi, ularda qo‘llanilgan so‘zlarning umumlashgan ma’nosi ularning majoziy ma’nosi bilan bog‘liq hisoblanib, frazeologik butunlik sanaladi. Ushbu frazeologik birliklarda “omad” xursandchilik komponenti qo‘llanilib, uning ma’nosi “ishning o‘ngidan kelishi, olg‘a bosishi” tarzida frazeologik birlik mazmunida ifodalangan.

Baxti kulmoq iborasi *baxtiyor hayotga, xushnud onlarga erishmoq; baxtli, baxtiyor bo‘lmoq* ma’nolarini anglatadi [5, 178]. Ushbu frazeologik birlikning ikkinchi qismi *kulmoq* o‘z ma’nosida emas, balki ko‘chma ma’noda *erishmoq* ma’nosini ifodalaydi. Birinchi qism *baxt* o‘z ma’nosini saqlab qolgan, shu sababli uni frazeologik qo‘shilma turiga kiritish mumkin. Mazkur frazeologik birlik tarkibida “baxt” xursandchilik komponenti ishtirok etib, uning ma’nosi “mamnunlik holati” ifodasi orqali frazeologik birlik majoziy ma’nosida aks etgan.

Baxti chopmoq frazeologik birligi *omadi yurishmoq, baxtga erishmoq* ma’nolarini anglatadi [5, 178-179]. Bu frazeologik birlikning birinchi qismi o‘z ma’nosini saqlagan, ikkinchi qismini ifodalagan *chopmoq* so‘zlari ko‘chma ma’noda qo‘llanilgan, shu sababli frazeologik qo‘shilma sanaladi. Ushbu frazeologik birlikda ham “baxt” xursandchilik komponenti qo‘llanilgan, uning ma’nosi “mamnunlik holati” ni anglatgan holda frazeologik birlikda ifodalangan.

Xushvaqt bo‘ling! iborasi mehmon kelganda aytiladigan “Xush kelibsiz!” iborasiga javoban aytiladi [7, 431]. Ushbu iborada *xushvaqt* hamda *bo‘lmoq* so‘zlarining ma’nolar umulashmasi majoziy ma’noda ifodalanadi, shu tufayli u frazeologik butunlik turiga kiritiladi. Bu frazeologik birlikda “xushvaqt” xursandchilik komponenti qo‘llanilib, undagi “xushvaqt” leksemasi orqali “shu paytdagi kayfiyati yaxshi” ma’nosi frazeologik birlik mazmunida aks etgan.

Baxtdan ko‘rdim (baxtimdan ko‘raman) frazeologik birligi “tavakkal, nima bo‘lsa bo‘lar” [5, 178] ma’nolarini anglatadi. Ushbu frazeologik birlik tarkibida *baxt* misolida *iqbol, saodat, yashash tarzidan mamnunlik, omad, bearmonlik holati* tasvirlansa, *ko‘rmoq* so‘zining ifodasida *uchratmoq, tajribada sinamoq, nazardan*

kechirmoq, hol-ahvol so'rab yo'qlamoq, ko'rish qobilyatiga ega bo'lmoq, boshdan kechirmoq kabi ma'nolar aks etadi. Ushbu frazeologik birlik tarkibidagi so'zlar ma'nosi frazeologik birlik majoziy ma'nosini ifodalamaydi shu tufayli u frazeologik chatishma hisoblanadi hamda ekstremal periferiyaga oid sanaladi.

Omadi gap, gapning omadi iboralari “xolisona aytilgan gap; gapning to'g'risi, o'rni, maqomi” [6, 121] kabi ma'nolarni ifodalaydi. Bu frazeologik birliklarda qo'llanilgan *gap* leksemasi o'z ma'nosini saqlagan, *omad* so'zi ko'chma ma'noda ya'ni *to'g'ri, xolisona* singari ma'nolarni ifodalagan. Ushbu leksemalarning izohiga yuzlanilsa *omad* so'zida *ishning o'ngdan kelishi, tole, baxt* kabi ma'nolar ifodalaniladi hamda *gap* leksemasi ma'nosida *voqea-hodisa, ma'lumot, nutq vositasida ifodalangan fikr, so'zlar orqali ifodalangan fikrni* angalatadi. Mazkur iboralarning bir qismi o'z ma'nosini yo'qotib, majoziy ma'noda qo'llanilgani bois frazeologik qo'shilma va frazeomatika hisoblanadi hamda “xursandchilik” ma'nosini ifodalaganligi bois ekstremal periferiyaga kiradi.

Yuqoridagi nazariy ma'lumotlar va tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, frazeologik birliklar misoli orqali frazeologik birliklarning turlari va izohlari o'rganilishi kelgusi tadqiqotlarda, frazeologiya sohalarida qo'shimcha manba sifatida hamda izohli frazeologik lug'atlar tuzishda foydalanilishi mumkin. Shuningdek, tizimlashtirilgan holda tadqiqot olib borish dolzarb bo'lgan muammolarni yechimini topishda o'z samarasini ko'rsatadi. Mazkur frazeologik birliklarni tizimlashtirgan holda frazeo-semantik maydonda tadqiq etish hamda uning farqli xususiyatlarini aniqlagan holda ekstremal periferiyada aks ettirish hozirgi kunda tilshunoslik sohasida, xususan, leksikologiya, frazeologiya, tarjimashunoslik, pragmatika sohalarida tadqiqot olib borayotgan olimlarning ishlariga samarali hissa qo'shishida istiqbolli sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduazizov A.A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish: oliy o'quv yurtlarining fil. fak. talabalari uchun darslik. – Toshkent: Sharq, 2010. – 176 b.
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili: darslik. – Toshkent: Universitet, 2006. – 464 b.
3. Быконя В.В., Монастырская Е.А. Структура семантического поля «ум» в Селькупском языке // Вестник ТГПУ. – 2007. – Выпуск 4 (67). – С.76-81.
4. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике: монография. – Воронеж, 2001. – 191 с.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати (1-жилд). – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. – 2006. – 679 б.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати (3-жилд). – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. – 2006. – 622 б.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати (4-жилд). – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. – 2008. – 443 б.

8. Ябжанова Л.Б. Структурно-семантическая характеристика микрополя «Безумие» в современном английском языке // Вестник ВолГУ. Серия 2: Языкознание. – 2015. – №2. – С.103-108.

УДК: 811

Мубина Олимовна Носирова,
старший преподаватель кафедры общего
языкознания Узбекского государственного
университета мировых языков
19mubina94@mail.ru
Ташкент, Узбекистан

ПАРЕМИОЛОГИЯ: ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ И ЛИНГВОАКСИОЛОГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ

***Аннотация.** Пословичная языковая картина мира характеризуется следующими свойствами: отнесенность к определенному социокультурному обществу; передача национально-культурных особенностей народа (тип мышления, особенности характера, отношения); наличие отсылок на традиции, обычаи, приметы и представления как важный механизм закрепления и воспроизведение исторически, социально и культурно обусловленного типа поведения; отражение смыслового содержания знаний, специфичных для данного этноса в отношении данного фрагмента действительности, и способ его образного представления в форме оценки; реконструкция пословичной языковой картины мира позволяет описать взгляд на мир и отношение к явлениям действительности.*

Annotation. The proverbial linguistic picture of the world is characterized by the following properties: reference to a certain socio-cultural society; transfer of national and cultural characteristics of the people (type of thinking, character traits, attitudes); the presence of references to traditions, customs, signs and ideas as an important mechanism for fixing and reproducing historically, socially and culturally conditioned type of behavior; reflection of the semantic content of knowledge specific to a given ethnic group in relation to a given fragment of reality, and the method of its figurative representation in the form of an assessment; the reconstruction of the proverbial linguistic picture of the world makes it possible to describe the view of the world and the attitude to the phenomena of reality.

***Ключевые слова:** языковая картина мира, пословичная языковая картина мира, аксиология, лингвокультура, социокультурное общество.*

Key words: linguistic picture of the world, proverbial linguistic picture of the world, axiology, linguoculture, sociocultural society.

Антропоцентрическая направленность, характеризующая современную лингвистику, подразумевает исследование не только самих языковых процессов, но и их связи с мышлением и коммуникативной деятельностью человека, а это не представляется возможным в отрыве от изучения человеческой культуры и человеческой деятельности. Последние непосредственно связаны с оценкой, что позволяет говорить об аксиологизации менталитета общества, которая в свою очередь обуславливает аксиологизацию языка и речи.

В каждой лингвокультуре представлена собственная языковая картина мира, в соответствии с которой у носителя данного языка формируется восприятие окружающей действительности, при этом совокупность знаний запечатлевается в языковой форме [1, 6].

Понятие языковой картины мира было введено Л. Вайсгербером, который придерживался позиции В. фон Гумбольдта о том, что язык выполняет активную роль в мыслительной деятельности человека и является деятельностью. Именно в процессе языковой деятельности образуется система понятий и языку присваивается накопленный поколениями опыт [2, 17]. Таким образом, с одной стороны, язык является средством восприятия окружающей действительности и тем самым статичным продуктом языковой деятельности, с другой стороны, языковая картина мира как система воспринимаемых знаний представляет собой динамичную, постоянно изменяющуюся сущность.

Подход Л. Вайсгербера к изучению языка был основан на изучении языкового воздействия на познавательную, практическую деятельность носителей языка, что в современной лингвистике связано с когнитивной и прагматической функциями языка [7, 13]. Исходя из данного подхода, в языке закрепляется как содержательная сторона понятий и знаний о мире, так и определенная точка зрения на мир. При этом содержательная сторона понятий и знаний формируется посредством восприятия объективной действительности, а источником формирования точки зрения является совокупность черт национальной культуры, принадлежащей определенному народу (знания, верования, традиции, ценности, стереотипы). Посредством языка осуществляется вербализация мира и его членение на какие-либо языковые фрагменты [5, 12].

В современном языкознании предлагаются разные точки зрения языковой картины мира.

Исследователи рассматривают языковую картину мира с разных точек зрения:

1. С позиции упорядоченной системы знаков, которая передает информацию об окружающем мире [3, 10], как представление о действительности, особое видение, выражаемое языковыми средствами [4, 54], как совокупность языковых знаний, закодированных на уровне грамматики [4, 30].

2. В соотношении с научной картиной мира, отмечая полифункциональность языковой картины мира и стремление к единой истине у научной [5, 27].

3. В рамках семиотики как конструкция, объективно существующая в сознании человека и связанная с понятиями пространственного конструирования образа мира [5, 67].

4. В контексте мировидения через призму языка: языковая картина мира – это зафиксированная в языке и специфичная для конкретной языковой

общности модель восприятия окружающего мира, то есть мировидение через призму языка [6, 96].

5. В национально-культурном аспекте:

- картина мира формируется у человека в процессе социализации и принимает на себя национально-культурное воздействие [4, 93];

- отражение способа моделирования и структурирования действительности, характерного для конкретной лингвокультурной общности [1, 98];

- язык выступает национальным средством общения, в котором отражаются закрепляются и реализуются специфические факты материальной и духовной культуры общества [1, 99];

- взаимообусловленность менталитета и языковой картины мира [1, 95];

- языковая картина мира есть посредник между личностью, носителем языка, в процессе его коммуникации с окружающей средой, которая отражает объективно восприятие мира носителями той или иной культуры [7, 11].

7. В рамках системного подхода:

- картина мира – это совокупность общих представлений о мире [2, 14], результат переработки информации об окружающем мире и деятельности человека [3, 20], упорядоченная система общих значений и представлений [3, 23];

- языковая картина мира есть более глубинный слой общей картины мира, предполагающей соотнесение объективной реальности мира, существующей вне сознания человека и картины мира как продукта человеческого сознания, внереализованного посредством языка [4, 88];

- языковая картина мира – это продукт сознания, сформированный в результате взаимодействия мышления, окружающего мира и языка как средства выражения мыслей о мире в процессе коммуникации [5, 81].

8. С точки зрения различения концептуализации: соотношение понятий «концептуальная картина мира» и «языковая картина мира» [6, 10]:

- картина мира включает реальные явления, предметы и факты действительности, включая отношение человека к ним и изменение их отражения в процессе взаимодействия с окружающим миром;

- система оценок и отношений вербализуется посредством национального языка, получая знаковую форму;

- язык отражает знания о мире, национально-культурный опыт;

- языковая картина мира отражает конкретную национальную картину мира;

- языковая картина мира формируется посредством взаимодействия языковых, социальных, природных, ценностных, культурных факторов и может быть представлена в виде целостной (мифологической, религиозной, физической) картины мира либо в виде ее фрагмента реальности – определенного концепта, отражающего национальное, личностное у различных социальных групп, представителей разных эпох;

- в основе языковой картины мира лежат логико-языковые единицы или концепты, которые отражают взаимосвязи между языком и мышлением, языком и культурой [6, 14].

Функции формирования отношения человека к миру выполняет по большей части картина мира, норм его поведения через призму языковой картины мира, при этом язык – это материальная форма, в которой картина мира закрепляется и реализуется [6,10].

В языковом сознании народа отражается картина мира, которая представляет собой динамическую систему знаний о мире и бытия, формируемая под влиянием различных географических, экономических, социально-политических, исторических и этнопсихологических факторов отдельного народа [8, 313]. Тем самым языковая картина мира обладает национально-культурной спецификой, формируемой на базе общих ментальных образований. При этом язык выступает как посредник между человеком и картиной мира, отображая культурную и национальную составляющие.

В связи с этим целесообразно выделить особую способность языковой картины мира в описании явлений и фактов окружающей действительности и зафиксировать их в национальном видении мира, реконструкции на основе полного описания лексических и грамматических значений. Тем самым языковая картина мира отражает определенный способ восприятия мира, его категоризации и концептуализации.

Участие носителя языка в совместной речевой деятельности с другими представителями национальной общности определяет специфические черты национальной языковой картины мира, проявляющейся в символах, сравнениях, метафорах.

Развитие человека осуществляется в языковом и культурном пространстве, что обуславливает единство языка и культуры как фактора образования национальной картины мира, где язык является одним из первостепенных признаков народа. В данном случае стоит говорить о том, что в языке накапливаются, сохраняются, закрепляются, реализуются результаты восприятия и мыслительной деятельности индивида. Соответственно, языковая картина мира представляет собой совокупность информации о внешнем и внутреннем мире, закреплённом посредством определенного языка.

Тем не менее ряд авторов соотносит взаимосвязи языка, мыслительной деятельности и картины мира, отождествляя язык как двусторонний процесс отражения мышления по отношению к миру и от мира к мышлению. В данном случае мир – человек и среда, где они вместе взаимодействуют, картина мира – это отражение мира в сознании человека и его представления о мире, а языковая картина мира – это совокупность информации о человеке и среде, закреплённая, переработанная и зафиксированная посредством языка. Исходя из этого, можно заключить, что языковая картина мира

реконструирует модели действительности посредством определенных национально-культурных значений.

Таким образом, языковая картина представляет собой совокупность объективных знаний о мире на определенном этапе развития человека и национальное наследие поколений (традиции, ценности, культура, стереотипы, нормы языка), вербализованное в речевой деятельности, и направлена на понимание внешней действительности и внутреннего мира человека. Соответственно, в языковой картине мира происходят процессы номинации, идентификации, категоризации различных явлений, фактов действительности и отнесение их к определенной культуре.

Развитие культуры осуществляется в рамках национальной общности, что позволяет говорить о своеобразии видении мира, самого народа и отражении данных факторов в языке.

Исходя из национально обусловленной языковой картины мира, можно выделить две группы факторов, оказывающих влияние на формирование национальной языковой картины мира:

- социальные, которые способствуют закреплению в языке этнонимов, имен собственных, стереотипов, коммуникативных стратегий и тактик;
- социокультурные, обуславливающие закреплению языковых средств выражения культурных концептов, языковых образов, социокультурных стереотипов [9, 170].

Можно сделать вывод о том, что в языковой картине мира присутствуют несколько составляющих:

1. Лексическая картина мира, в составе которой находятся зафиксированные в языковой форме значения, обладающие совокупностью этимологически первых (основных) значений слов, и значения, имеющие контекстуальную основу в зависимости от индивидуальных, национальных особенностей носителя языка (например, баба Яга в русской культуре – это олицетворение злости, хитрости, коварства).

2. Фразеологическая картина мира. Реалии, характерные для конкретной культуры и принадлежащие к фоновым знаниям носителей языка:

- определяют национально-культурное своеобразие языка той или иной лингвокультурной общности;
- отражают мировидение и особенности миропонимания носителей данного языка, их культуру;
- отражают в своей семантике постоянный и исторически и культурно обусловленный процесс развития культуры народа в форме культурных установок и стереотипов, эталонов и архетипов [10, 179].

Пословицная картина мира, отражающая повседневный опыт народа и его оценку явлений действительности в форме пословиц.

В центре внимания исследователей становится национально-культурная специфика видения мира конкретным народом. При этом язык

рассматривается как способ конструирования общественного сознания в рамках отдельных фрагментов картины мира.

Существование культуры сознания человека образует национально-культурное пространство, в котором параллельно присутствуют этническое поле, реальность и общечеловеческие законы, а также представления о явлениях культуры у носителей языка конкретного национально-культурного общества. Соответственно, ядром национально-культурного пространства является национальная когнитивная база или совокупность знаний национально маркированных и культурно детерминированных представлений, обязательных для всех представителей данного национально-культурного сообщества. В процессе социализации человека в данном обществе, происходит трансляция культуры посредством языка и ее актуализация в форме фольклорных текстов, пословиц, поговорок.

Основной единицей пословичной картины мира является пословица, рассматриваемая у большинства авторов как шаблонная структура, у которой есть прямое и переносное или только переносное значение.

В ряде работ данная структура соотносится с когнитивной структурой как схемой репрезентации знания, обладающего большинством содержательным пространством в плане выражения значения и внутренней формы. На уровне значения в когнитивной структуре заложено знание о принятых в обществе стереотипах поведения, нормах морали, культурном опыте, накопленном поколениями, что является важным для всей языковой общности и закреплено в языковой форме конкретного народа. На уровне внутренней формы в пословице отражаются бытовые представления о повседневной жизни, формируемых посредством совпадения, пересечения и параллельного функционирования, а также переходные случаи. Данное обстоятельство подтверждается тем, что пословицы отражают общие черты менталитета народа, характерные для него в течение длительного времени, и при изменении условий используются в других контекстах в рамках уже современной интерпретации. Соответственно, если пословица была принята народом и закрепились на уровне содержания, то она сохранится в национально-культурном опыте народа и может измениться на уровне внутренней формы.

Источниками пословиц являются жизненный опыт народа, исторические события, шутки, заимствованные из других культур пословицы, наблюдения за повседневной жизнью, мировоззрения в определенный временной отрезок исторического развития, менталитет, характер, темперамент какого-либо народа или этнической группы. Данные позиции подтверждаются в исследованиях авторов, рассматривающих пословичную языковую картину мира как системообразующий конструкт взаимосвязи социокультурных образцов и духовно-нравственных ценностей определенного народа в конкретный исторический период его развития.

В пословицах находят отражение стереотипы поведения и одобряемые правила, способы взаимодействия.

Традиционно пословицы рассматривались в семантическом аспекте как особые фольклорные жанры. В современной лингвокультурологии широко изучаются языковые (лексический состав, особенности семантики и структуры, соотношение внутренней формы пословиц и их значения) и когнитивные особенности пословиц (способ представления мира и отношения к нему), что позволяет выявить культурно обусловленные компоненты значения, реконструировать способы формирования и представления стереотипов мышления, лежащих в основе этнических ценностей.

Большое внимание уделяется национально-культурной семантике пословиц, связанных с территориальными, социально-экономическими условиями, особенностями быта и традиций народа, например, ссылок на исторические события, изучение личных имен. Данные единицы представляют большой интерес для лингвокультурологического исследования пословичной картины мира с точки зрения аксиологического подхода.

Пословицы как источник для пословичной картины мира рассматривается:

- как устойчивый речевой комплекс, обладающий определенной структурой на синтаксическом уровне и фольклорным содержанием на уровне семантики, в котором заключены прямой и переносный план выражения;

- как реконструкция менталитета народа, опыта поколений, закрепленный в языковой форме;

- как возникающие в общественном сознании представления и образы, отличающиеся вневременной универсальностью взглядов для любой эпохи, архаичностью представлений о мире;

- грамматически, ритмически устойчивая организованная конструкция, в которой зафиксирован повседневный опыт народа и его оценка явлений действительности;

- в рамках социального контекста, что объясняется суммированием общих черт повседневных ситуаций и определением сценария поведения, в основе которого лежит общественное сознание, опыт поколений [11, 15].

В данном случае стоит говорить о пословичном национально-культурном мировидении конкретного народа и отражения отношения к нему, что указывает на функционирование пословичной языковой картины мира как фрагмента языковой картины мира.

В исследованиях Т. Ф. Грищенко, О. М. Казаковой, Г. Е. Исабековой, Н. А. Погребной, Н. М. Локтеоновой, С. Р. Сомоевой, Г. А. Форманюк и др. пословичная языковая картина мира соотносится с языковой картиной мира, поскольку пословицы хранятся в языковой памяти народа.

Пословичная языковая картина мира рассматривается как фрагмент языковой картины мира, которая отражает национально-культурное содержание и базовые ценности.

Послови́чная язы́ковая картина́ мира́ представляет собой совокупность языковых единиц, воспринимаемых как целостное знание, важное для конкретного народа, и передаваемое последующим поколениям.

В связи с этим послови́чную язы́ковую картину́ мира́ можно рассматривать как часть языковой картины мира, мировидение и менталитет народа в течение длительного временного отрезка.

Следует отметить, что послови́чная картина́ мира́ в большей степени консервативна, структурна, поскольку обеспечивает преемственность и стабильность национальных представлений».

Таким образом, послови́чная язы́ковая картина́ мира́ характеризуется следующими свойствами:

- отнесенность к определенному социокультурному обществу;
- передача национально-культурных особенностей народа (тип мышления, особенности характера, отношения);
- наличие отсылок на традиции, обычаи, приметы и представления как важный механизм закрепления и воспроизведение исторически, социально и культурно обусловленного типа поведения;
- отражает смысловое содержание знаний, специфичных для данного этноса в отношении данного фрагмента действительности, и способ его образного представления в форме оценки;
- реконструкция послови́чной язы́ковой картины́ мира́ позволяет описать взгляд на мир и отношение к явлениям действительности.

Литература:

1. Апресян Ю. Д. Языковая картина мира и системная лексикография. – М., 2006. – 234 с.
2. Аксенова Е.Д. Лингвокультурологический анализ концептосферы «Здоровье человека» в русской паремиологии: автореферат дисс. канд. фил. наук. – М., 2008.
3. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 145 с.
4. Богуславский В.М. Типология значений образных средств выражения оценки внешности человека. – М., 1995. – 98 с.
5. Леонтьев А.А. Языковое сознание и образ мира. – М., 1996. – 167 с.
6. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М., 2001. – 204 с.
7. Мякишева Е.В. Эстетическая оценка человека в современном русском языке: лингвистический и лингвокультурологический аспекты: автореферат дисс. канд. фил. наук. – Омск, 2009.
8. Носирова М.О. [Выражение социальных ценностей в антропоцентрических пословицах узбекского и русского языков.](#) / Материалы международной научно-практической конференции «Languages teaching: new approaches and innovations», Specialized branch of tashkent state university of law. – Ташкент, 2022. – С.311-315.

9. Носирова М.О. [Пословичная картина мира как фрагмент языковой картины мира](#). / *Involta Scientific Journal*. – Том 2, № 5. Ташкент, 2023. – С.168-174.

10. Носирова М.О. [Проблемы изучения социальных ценностей в пословичной языковой картине мира \(на материале русских и узбекских пословиц\)](#). / Сборник статей «Актуальные вопросы переводоведения и практики перевода». – Нижний Новгород, 2022. – С.176-180.

11. Носирова М.О. [Reflection of social values in the proverbial fund of the russian and Uzbek languages](#). / *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*. – Том 12, № 1. – Индия, 2022. – С.13-18.

Хошимхуджаева Мохирух Музаффаровна
Термез, Узбекистан
Термезкий университет
экономики и сервиса
PhD, доцент кафедры
иностраннных языков

МОДЕЛИ НАИМЕНОВАНИЯ РАСТЕНИЙ В АНГЛИЙСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ КУЛЬТУРЕ КАК ОТРАЖЕНИЕ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА

Аннотация

Данная статья посвящена анализу английских и узбекских схем названий растений как отражения оригинальной языковой картины мира. В частности, отвечая на вопросы, как и почему некоторые элементы национальной культуры и мировоззрения используются для названия растений, мы исследовали принципы восприятия и категоризации мира англичанами и узбеками. На основе теории «языковой картины мира», впервые предложенной Л.Вейсгербером и доработанной затем Б.Уорфом, мы попытались понять, какие ассоциации лежат в основе некоторых популярных моделей наименования растений как на английском, так и на узбекском языке, и как эти ассоциации могут объяснить общие и специфические черты языковой картины мира.

Abstract

The paper is devoted to analysis of English and Uzbek plant naming patters as a reflection of original language image of the world. Particularly, by answering the questions how and why some elements of national culture and mindset are used for naming plants, we explored the principles of perception and categorization of the world by English and Uzbek people. Based on the theory of "language image of the world" first suggested by Weisgerber and revised then by Whorf, we tried to understand what associations are put under the base of some popular patterns of naming the plants both in English and Uzbek, and how these associations can explain general and specific features of the languages' image of the world.

Ключевые слова: языковая картина мира, названия растений, английский и узбекский языки.

Keywords: Language Image of the World, Plant Names, English and Uzbek

Введение

Общеизвестно, что люди живут в тесной связи с миром Флоры. Каждое растение имеет несколько особенностей, имеющих разную ценность для человека. Каждый народ обычно указывает это значение в названии растения с помощью специального наименования. Поскольку каждый народ уникален с точки зрения исторического развития, образа жизни и культуры, закономерности наименования растений также варьируются от языка к языку, отражая особенности мировосприятия народа. Поэтому исследование закономерностей наименования растений в разноструктурных языках очень важно также для контрастивной и когнитивной лингвистики. Наше исследование посвящено сопоставительному анализу английских и узбекских моделей названий растений. А именно, отвечая на вопрос: почему и как растению дано то или иное название, мы попытались объяснить особенности англо-узбекского мировосприятия и его отражения в языке.

Предыстория исследования

В основу исследования легла теория «языкового образа мира», предложенная Лео Вейсгербером [1]. Согласно этой теории: 1. языковая картина мира - это система всех возможных содержаний: духовного, определяющих своеобразие культуры и менталитета конкретного языкового сообщества; это результат исторического развития этноса и языка; оно существует в одном однородном самосознании определенной языковой общности и передается будущим поколениям через особое мировоззрение, правила поведения, образ жизни, закрепленные средствами языка. Дальнейшее исследование теории осуществляет Сукаленко [2], который утверждает, что язык является фактом культуры, неотъемлемой частью культуры, поскольку язык аккумулирует ключевые понятия культуры, переводя их в символическое воплощение – слова. Языковая картина мира, создаваемая нациями, является субъективным образом объективного мира и в высокой степени антропоцентрична, поскольку несет в себе черты человеческого способа познания мира. Следование этой концепции дает нам более глубокое понимание того, почему некоторые модели названий растений предпочтительнее на английском или узбекском языке; и какие типы познавательных ассоциаций о растениях характерны для этих народов. В качестве основного приема анализа фактического материала (названий растений) в статье использован метод мотивационного анализа. В частности, исследуя мотив номинации растений и соответствующие культурные обстоятельства, связанные с ним, мы пытаемся выявить уникальные закономерности наименования растений на английском и узбекском языках. В данном исследовании мотивационный анализ названий растений проводится в когнитивном подходе. Такой подход помогает реконструировать принципы восприятия и категоризации мира англичанами или узбеками и дает возможность описать языковую картину мира народов, которая присутствует в сознании народов и организует их ментальный лексикон.

Сбор данных

Для анализа мы рассматривали только общеупотребительные названия растений, поскольку они более красочны и выразительны, чем научные, и могут ярче отображать различия между английской и узбекской языковой картиной мира. Фактический материал составляют 32 английских и 15 узбекских общеупотребительных названий растений, извлеченных из этимологических словарей и лексикографических материалов. В частности, английские названия растений и их происхождение были выбраны из следующих источников: Online Etymology Dictionary [3], On the popular names of British plants, being an explanation of the origin and meaning of the names of our indigenous and most commonly cultivated species [4]. Rustic Speech and Folk-Lore [5]. Historical Common Names of Great Plains Plants Volume I: Historical Names [6].

Следует отметить серьезную нехватку материала на узбекском языке, поскольку названия растений еще не исследованы в этимологическом и мотивационном аспектах. Мы не нашли ни этимологических, ни мотивационных записей, относящихся к узбекским названиям растений. Существующие ресурсы, такие как O‘zbek shevalari leksikasi [7], O‘rta osiyodagi foydali va zararli o‘simliklarning maxalliy nomlari lug‘ati [8], включают себя только названия растений и никакой дополнительной информации. Таким образом, нам пришлось анализировать закономерности наименования, лишь изучая физические характеристики (способ произрастания, цвет, размер, форму, практическое использование, символику и т. д.) самого растения и сравнивая их с названиями, чтобы найти мотив номинации. В статье каждое название растения выделено курсивом, а в круглых скобках – его научное ботаническое название. Названия узбекских растений сопровождаются дословным переводом в русском языке.

По мнению Панасенко [9], процесс наименования растений состоит из двух этапов. По ее словам, давая названия растениям, человек прежде всего выделяет их из общего класса растений, затем отождествляет их с уже известными ему растениями или предметами, руководствуясь при этом своим личным опытом, то есть своим мировоззрением, культурой, религией, образом жизни, местоположением и т. д. Другими словами, называя растение, человек связывает растение или его особенности, такие как форма, размер, цвет, вещество, текстура и объем, с другими объектами, которые часто оказываются культурными элементами. Исследование показало, что как в английском, так и в узбекском языках растения ассоциируются в основном с культурными элементами трех конкретных ассоциативных полей: религия, животные и артефакты. На наш взгляд, анализ названий растений внутри этих трех специфических ассоциативных полей, наиболее ярко выражающих национально-специфическое мировоззрение, показал нам, как представления, связанные с религией, животными и домашней утварью (артефактами), могут служить средством фиксации информации о различных свойствах растений в сознании народов.

Религия

Нет сомнений в том, что религия является источником обогащения и важным фактором устойчивого развития различных культур. В западной культуре многие растения использовались аллегорически, как христианские символы. Хотя религиозное значение растений уже не выходит на первый план, религиозные отсылки в их названиях сохраняются. Ниже приведены некоторые английские названия растений, связанные с библейскими сюжетами:

Virgin Mary, Virgin Mary's Honeysuckle, Virgin Mary's Milkdrops, Lady's Milk-sile - названия *медуницы* (*Pulnumaria officinalis*), отсылающие к легенде о том, что во время бегства в Египет часть молока Пресвятой Богородицы упала на ее листья растения, когда она кормила грудью Иисуса. Эта же легенда связана с пятнами на листьях *чертополоха Богородицы* - **Blessed Thistle, Our Lady's Thistle** (*Carduus marianus*). Другая легенда гласит, что Дева Мария, испытывая жажду, встретила с коровой и, использовав широкий лист чертополоха в качестве чаши для питья, пожелала, чтобы этот вид всегда назывался ее именем и носил пятна молока на его листьях (Райт [5]: 333). Мы предполагаем, что религиозные компоненты в названиях этих растений связаны с их лечебными свойствами, в старину ими лечили многие болезни.

Другие религиозные компоненты включают:

Archangel - архангел (*Angelica archangelica*) *дудник лекарственный*, вероятно, из-за того, что он цветет в день Архангела Святого Михаила, 8 мая, по старому стилю, и поэтому считается консервантом от злых духов и колдовства, и особенно от болезни крупного рогатого скота, называемой болезнью насылаемая эльфами. [4]; **Christmas Rose** - Рождественская роза (*Helleborus niger*) *морозник чёрный* от раскрытого розоподобного цветка и цветения в зимние месяцы [4]; **Holy Rope** - святая веревка (*Eupatorium cannabinum*) *посконник коноплевый*, названо из-за своих листьев, похожий на коноплю которые похожи на коноплю из которого сделали веревку которой был связан Иисус; точно так же, как было обнаружено, что **Christ's thorn, a Christ's gall, a reed-mace, a Christ's ladder** - Христов шип, желчь Христова, камышовая булава, лестница Христова и т. д. представляют собой другие случаи Распятия [4].

Как мы видим, в английской культуре существует особая традиция связывать растения с религиозными легендами. В основном на основе традиции стоит трактовка необычных свойств растений (отрицательных или положительных) с точки зрения религии.

Широко известно, что религия является неотъемлемым элементом восточной цивилизации. Узбекская культура и язык как часть этой цивилизации подверглись сильному влиянию ислама. Однако при анализе узбекских названий растений мы обнаружили, что очень мало названий растений мотивированы религией. Мы нашли всего 3 имени с религиозными элементами. Вероятно, это связано с тем, что в религиозных традициях узбеков все живое, даже неодушевленные предметы, созданные Богом, не

могут быть ассоциированы с религиозными персонажами. С этой точки зрения мы предполагаем, что эти имена являются узбекскими именами заимствованными из арабского или персидского языков:

Марьям дараhti [7] - дерево Девы Марии (*Vitex agnus-castus*), *витекс* на протяжении веков традиционно использовался для лечения женских недугов. Соответственно компонент Марьям – Дева Мария обозначает мир женщин и используется здесь, чтобы показать, что это растение относится в основном к женщинам; **Хасса Мусо** [8] - посох Моисея (*Abelia corymbosa*) *абелия*, стебель растения по форме напоминает посох пророка Моисея. Красота цветков растения связывается с магическими свойствами посоха; **Абу жахл тарвузи** [8] - Арбуз Абу Жахила (*Bryonia dioica*) *бриония двудомная*, Абу Жахиль изначально был злейшим врагом Пророка Мухаммеда, впоследствии став его преемником - история, связанная с ядовитыми и в то же время целебными свойствами растения.

Животные

Животный мир имеет первостепенное значение не только в нашей жизни, но и в языке. С одной стороны, животные наиболее похожи на нас, поэтому у нас есть сильная потребность четко отделиться от них, но, с другой стороны, они представляют для нас огромное вдохновение, и мы не можем без них обойтись (Степанова [10]).

Животные используются в названиях растений, чтобы включить конкретную информацию о растении, чтобы показать наиболее важную особенность растения для человека. Часто для этой цели выбираются компоненты животного происхождения — это домашние животные, живущие в наших домах. Например, в английском языке для обозначения того, что растение отличается от других видов того же семейства размером, используется компонент «лошадь»:

Horse-radish - *конская редиска* (*Cochlearia Armorica*) хрен, общее название сохраняет некогда распространенное переносное значение прилагательного лошадь как «сильный, большой, грубый», то же значение мы можем найти в следующих названиях растений: **Horse mushroom, Horse-balm, Horse parsley, Horse-mussel, Horse mint** - конский гриб, конский бальзам, конская петрушка, конская мидия, конская мята [3]. Все эти растения каким-то образом выделяются среди других видов того же семейства размерами плодов, листьев или стебля; **Horse-chestnut** - *конский каштан* (*Aesculus hippocastanum*) названо так из-за крупных плодов: орех похож на съедобный каштан, но горьковат на вкус [3].

В узбекском языке слово «лошадь» заменяется на «верблюд»: **Туяяпрок** - верблюжий лист (*Rheum turkestanicum* Janisch.) *ревень туркестанский* [8], растение названо так из-за огромных листьев; **Туяпайпок** [8] - верблюжие носки (*Convolvulus fruticosus* Pall.) *вьюнок кустарниковый*, у растения относительно крупные цветки, напоминающие носки.

И в английском, и в узбекском языке слово «пъёс» имеет пренебрежительное значение (ядовитый, вонючий, никчемный, дикий, колючий) и в основном используется для обозначения отрицательных свойств растений:

Dog rose - *шиповник собачий* (*Rosa canina*), дикий сорт, не ценимый ни за аромат, ни за декоративность. Слово «пъёс» имеет значение «дикий и без запаха» из-за того, что растение имеет относительно неприятный запах и внешний вид [4]. **Dog fennel** - *фенхель собачий* (*Anthemis cotula*) назван так из-за его плохого вкуса, запаха и листьев похожие на листья фенхеля [11]; **Итузум** - собачий виноград (*Solanum nigrum* L.) [7] *наслён чёрный*, ядовитые ягоды растения трактуются словами «собака» (ядовитая) и «виноград» (ягода). **Иткучала** [8] - собачий эминиум (*Eminium Lehmanni* O. Ktze) *эминиум Леманна*, здесь использовано слово – собака, чтобы указать, что растение очень ядовито.

Также в узбекских названиях растений животный компонент «осел» может выражать отрицательные черты: **Эшакмия** - ослиный мозг (*Vexibia alopescuroides* (L.) Яковл) [8] *софора лисохвостная*, это высокотоксичное растение способное вызывать спутанность сознания у человека и животных. **Эшакбодринг** - ослиный огурец, (*Ecballium elaterium* (L.) A. Rich.) *бешеный огурец* [8] - свое необычное название это растение получило из-за того, что огуреподобные плоды очень ядовиты и при созревании брызгают струей слизистой жидкости содержащие семена растения.

Артефакты

Анализ артефактов как компонент названия растений в английском и узбекском языках позволил нам предположить, что соответствующие артефакты имеют большее значение в одной культуре, чем в другой. Например, некоторые лингвистические исследования показывают, что предметы одежды – головные уборы были очень популярны у англичан во всех социальных слоях. Биггэм [12], исследовавший английские названия растений, образованные от головных уборов, указывает, что англоговорящие люди использовали самые разнообразные головные уборы для обозначения определенных растений. Он утверждает, что мотивация использования названий головных уборов состоит в том, чтобы помочь распознавать растения путем сравнения их частей с широко знакомыми повседневными предметами. Названия головных уборов во многих случаях, должно быть, напрашивались сами собой, поскольку что-то надетое на голову человека, часто относится к цветку или другому элементу на верхушке стебля растения (Биггам [12]: 65). Ниже приведены некоторые из таких названий растений:

Granny's Nightcap - бабушкина ночная шапочка (*Stellaria holostea*) *звездчатка ланцетовидная* – растение с частично раскрытыми белыми цветками, напоминающими простой колпак с вывернутым лопастным краем. С тем же именем, называется *ветреница древесная* растение с внешним видом похожим на цветок, но с менее вывернутым краем, также известная как *Lady's Nightcap* - ночной колпак леди [12];

Остальные предметы одежды и туалета записаны Новиком [6]:219. Он представила более 10 примеров имен с содержанием Lady`s + артефакт. Но Новик не указал происхождение названий, поэтому нам пришлось искать его из других источников. Некоторые из них перечислены ниже:

Lady`s-glove - дамская перчатка (*Digitalis purpurea*) *наперстянка пурпурная*, названа так за сходство цветка с пальчиками перчатки [4]; *Ladies` laces* - *повилка дамская* (*Phalaris arundinacea*), название происходит от нитевидных стеблей растения [4]; *Lady`s-mantle* - *манжетка дамская* (*Alchemilla alpine*) названа так по кружевному краю листа [4]; *Lady`s-shoes-and-stockings* - женские туфли и чулки (*Lotus corniculatus*) *лядвенец рогатый*. Название относится к цветкам, напоминающим женские туфли, и семенным коробочкам на их стебле, напоминающим чулки. Большое количество названий растений с содержанием Lady`s + артефакт демонстрирует особое место артефактов (туалетных принадлежностей), отсылающих к женскому миру, в английском национальном менталитете и культуре.

В узбекской растительной лексике мы также нашли несколько названий с артефактами. В таких названиях растений артефакты в основном относятся к повседневной жизни людей среднего достатка. Часто имена имеют содержание люди+артефакт или животное+артефакт. Некоторые примеры представлены ниже:

Бургансупурги - блошиная метла (*Artemisia annua* L.) [8] *полынь однолетняя*, это растение содержит эфирные масла со специфическим запахом. В деревнях его используют как инсектицид, из высушенных стеблей делают специальные веники для подметания дома от вредителей и/или вешают над дверью как оберег; **Козон ювгич** - моющие средства для мытья казанов (*Luffa cylindrica* M.Roem.) *люффа* [8] - при созревании плоды принимают форму губок, которые используют в хозяйстве; **Кампир-чопон** - старушечное пальто (*Trichodesma incanum* (Bunge) DC.) *триходесма* [8], вероятно, серые волосатые цветочные листья, ассоциируются с старушечьими лохмотьями; **Чупон телпак** - пастушья шапка (*Matricaria chamomilla* L.) [8] *ромашка аптечная*, популярное растение названное так из-за сходства цветков с головными уборами пастухов;

Выводы

В статье посредством мотивационно-контрастивного анализа названий растений рассматриваются дифференциальные и универсальные особенности английской и узбекской языковой картины мира. Для этого сначала мы определили сам процесс наименования растений и объяснили его закономерности. Затем мы выбрали самые популярные области ассоциации названий растений – Религия, Животные и Артефакты. Мы показали, что анализ названий растений в этих полях может проиллюстрировать уникальные и аналоговые черты английской и узбекской картины мира. Как мы видим, в английской и узбекской языковой картине мира различные свойства растений с антропоцентрической точки зрения отражаются по-разному. В частности, у англичан существует особая традиция связывать

религию с необычными особенностями растений; С Девой Марией связаны в основном положительные качества, такие как декоративность и лечебные свойства. Это связано, по всей вероятности, с дохристианской древней традицией связывать с божествами все непонятное и непознанное. Но эта характеристика не присуща узбекскому языку. Анализ показал, что узбеки обычно не ассоциируют растения с религией в силу некоторых религиозных традиций.

Однако названия растений, относящиеся к области животных, в обоих языках имеют некоторые общие черты. Как в английском, так и в узбекском языке домашние животные (лошадь, верблюд, собака, осел) в основном используются для фиксации в языке каких-то условных, вредных или отрицательных свойств растений. С этой точки зрения можно сказать, что когнитивные ассоциации о растениях являются общими для языков. Дальнейший анализ показал, что слово «собака», обозначающее отрицательные свойства растения (ядовитый, вонючий, бесполезный, дикий, колючий), в английском языке можно заменить на слово «осёл», а слово «лошадь» обозначающее большие размеры растения, в узбекском языке заменено на слово «верблюд» поскольку верблюд и осел более распространены в узбекской культуре.

Анализ артефактов как компонентов названий растений на английском и узбекском языках позволил нам предположить, что от культуры зависит, какие подходящие артефакты используются для названия растения. Например, использование предметов женской одежды и туалета в названиях растений более популярны в английском языке, тогда как в узбекских названиях растений артефакты в основном относятся к повседневной жизни людей среднего класса. Вероятно, более высокий социальный статус женщины в английской культуре определяет частое использование атрибутов женского мира для обозначения растений. Артефакты, использованные в названиях узбекских растений, свидетельствуют о том, что в сознании узбеков растения ассоциируются с теми артефактами, которые имеют большее значение в повседневной жизни, что отражается в узбекской языковой картине мира.

Использованная литература

1. Вайсгербер Й.Л. (Weisgerber) Язык и философия// Вопросы языкознания №2, 1993.
2. Сукаленко Н.И. (Sukalenko) Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира. Наукова думка, 1992.
3. Etymonline dictionary website available at: <http://www.etymonline.com> Last accessed 2/02/2017
4. Prior, R. C. A. On the Popular Names of British Plants, Being an Explanation of the Origin and Meaning of the Names of Our Indigenous and Most Commonly

- Cultivated Species. Third edition. London: Frederic Norgate; Edinburgh: Williams & Norgate, 1878.
5. Wright, E.M. Rustic Speech and Folk-Lore. Oxford: Horace Hart, 2014.
6. Nowick, E. Historical Common Names of Great Plains Plants Volume I: Historical Names Lulu.com, 2014.
7. Abdurakhmonov D., Sodikov T., Nosirov Sh., Turabova M., O`zbek shevalari leksikasi. Tashkent: 1991.
8. Sakhobiddinov S. O`rta osiyodagi foydali va zararli o`simliklarning maxalliy nomlari lug`ati Tashkent: 1953.
9. Panasenko N. Reflection of the naïve Christian worldview in the Romance, Germanic and Slavic phytonymic lexicon European Journal of Science and Theology 10(4): 167-183, 2014.
10. Stepanova P. Language Image of the Human in Partners' (lovers') Names Inspired by Animals Linguistics and Literature Studies 3(2): 46-49, 2015.
11. English Oxford living dictionaries. Website available at: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/dogfennel> Last accessed 25/01/2017
12. Biggam, C. Plants as metaphorical headgear in English. In: Anderson, W., Bramwell, E. and Hough, C. (eds.) Mapping English Metaphor Through Time. Oxford University Press: Oxford, pp. 47-65. 2016
13. Tull, D. Edible and Useful Plants of Texas and the Southwest. 1999, p. 145

ӘӨЖ 811.512.075.8

Карибаева А.У. ф.ғ.к. доцент,
РАМның корр. мүшесі,
Ш.Мұртаза ат. Халықаралық Тараз
инновациялық институты,
Қазақстан, Тараз қаласы.
Кудьярова Ш.Т. PhD доктор,
Әл-Фараби атындағы Қазақ
ұлттық университеті
Түркітану және тіл теориясы
кафедрасы.

Э.Р.ТЕНИШЕВ ЖӘНЕ ТҮРКІ ӘЛЕМІ

Түйіндеме: Мақалада Э.Р.Тенишевтің ғылыми еңбектері мен ғылыми мақалалары жөнінде мәліметтер, түркі халықтарының тілі ішінде: алтай, салар, ұйғыр, сары ұйғыр тілдерінің зерттелуіндегі ғалымның қосқан үлестері сөз болады. Сондай-ақ көне түркі тілдеріндегі кейбір сөздердің, қазіргі түркі тілдерінде қолданылу өзгешеліктері жөнінде мәліметтер беріледі.

Summary: The article contains information on E.R. Tenishev's scientific works and scientific articles, the contribution of the scientist to the study of the languages of the Turkic peoples: Altai, Salar, Uyghur, and Yellow Uyghur. Also, information is given about the use of some words in ancient Turkic languages as terms in modern Turkic languages.

Түйін сөздер: алтай, салар, ұйғыр, сары ұйғыр, түркілер.

Keywords: Altai, Salar, Uyghur, Yellow Uyghur, Turks.

Эдгем Рахимович Тенишевті мен алғаш рет 1983 жылы СССР Ғылым Академиясының Тіл білімі институтында кездестірдім. Ол сол кезде 62 жаста екен. Мен оған алпыс жас беріп едім. Өйткені, оның көрінісі Н.А.Баскаковтың ұлы А.Н.Баскаковтан жастау көрінетін еді. Себебі, Э.Р.Тенишевтің ғылыми жетекшілігінде Өзбекстанның Бұхара облысынан бір жігіт кандидаттық диссертация қорғаған. Оның диссертациясына институт директоры Б.Серебрянников оппонент болған, ол кісі қолындағы диссертацияны мынадай кандидаттық диссертация бола ма?- деп столдың үстіне лақтырып жіберді. Сол диссертанттың ғылыми жетекшісі Э.Р.Тенишев болатын, ол орнынан ұшып тұрды. Бірақ, Б.Серебрянников оған қолымен «отыр», деген нұсқау көрсетті. Мына диссертацияның аз жазылғанымен, ішінде оның мықты ғылыми деректер мен ғылыми еңбек бар – деп, әрі қарай мақтап кетті. Тыңдап отырған ғалымдар мен Ғылыми кеңес мүшелері таң қалды. Міне, осы бір қорғаудан кейін, Б.Серебрянниковтың қаһарын көрген бізде «түркологияны мықты меңгерген ғалымның» шәкірті де мықты болған екен – деп ойладық. Кейін ғалымды институттың «Түркі – монғол» секторында көретін болдым.

Түркітанушы ғалым Э.Р.Тенишев Батыс және Орталық Қытайда жетекшісімен экспедицияда болып, ұйғыр, сары ұйғыр, лобнор және салар халықтарының тілі, этнографиясы туралы мол деректер жинаған. Сергей Ефимович Маловтың ғылыми жетекшілігімен «Көне ұйғыр тілінің грамматикалық ерекшелігі («Алтун ярук» ескерткіші бойынша)» деген тақырыпта кандидаттық диссертация, ал «Салар тілінің құрылысы» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғаған.

Ал С.Е.Малов Қытайдағы түркі тілдерін ғылымда алғаш рет сипаттап, көне түркі тілдерінің жазу нұсқаларын зерттеп, грамматикалық очерктерін жазып, сөздіктер құрастырған. Сондай-ақ, 1951-1952 жылдары Орхон-Енисей жазуының көлемді нұсқаларын тауып, бастырып шығарған.

Э.Р.Тенишев 1956-1958 жж. Пекинде Аз ұлттар институтында түркі тілдерінен дәріс берген. Сонымен қатар Шығыс Түркістан, Ганьсу өлкелерін аралап, ұйғыр, салар, сары ұйғыр тілдерін зерттеп, қытай тілінде «Түркі тілдерін үйренуге кіріспе» атты кітабын 1958 жылы Пекинде жарыққа шығарған. Ал 1959 жылы Пекинде «Түркі тілінің грамматикасы» еңбегін жазған.

Э.Р.Тенишев Қытайда жинаған материалдары мен жазған ғылыми еңбектерін 1963 жылы Мәскеуге оралып, «Саларский язык» атты еңбегін шығарды. 1964 жылы «Саларские тексты» деген еңбегін, ал 1966 жылы «Язык желтых уйгуров» еңбектерін жарыққа шығарады. Ал 1976 жылы «Строй сарыг - уйгурского языка» деген монографиясын жарыққа шығарған [1].

1997 жылы Россия Ғылым Академиясының «Тіл білімі» институты даярлаған «Языки мира» атты көп томдық энциклопедияның «Тюркские

языки» бөлімінде Шығыс Сібір мен Еуропаға белгілі көне түркі тілдерінен 15 мақала, қазіргі түркі тілдерінен 39 мақала жарияланған. Солардың ішінде түркі тілдері бойынша, ең көп ғылыми мақала жариялаған түрколог ғалым.

Э.Р.Тенишев сол энциклопедияның «Алғы сөзін» жазған. Сонымен қатар, «Алтай тілдерінің фонологиясын, морфологиясын, лексикасын» зерттеп, оны түркологияда жарыққа шығарған [2, 7]. Ежелгі және көне жазу тарихы бөлімінде «Түркі тілдерінің жазба ескерткіштерінің тілі» мақаласында: фонология, морфология, синтаксис, лексика, салалары бойынша ғылыми зерттеулерін жариялаған [3, 35]. Сондай - ақ ежелгі түркі тілдерден «Ғұн тілі» бойынша да мәліметтер берген [4,52].

Ал қазіргі түркі тілдерінен: «Салар тілі» бойынша жалпы сипаттама, лингвистикалық мінездеме, фонологиялық мәлімет, морфонологиялық мәлімет, парадигма үлгілері, морфосинтаксистік мәлімет берілген [5, 335-345]. «Сары ұйғыр тілі» мақаласында: жалпы сипаттама, лингвистикалық мінездеме, фонологиялық мәлімет, морфонологиялық мәлімет, семантика грамматикалық мәлімет, морфосинтаксистік мәлімет берілген [6, 345-354].

Сонымен қатар, «Фуй қырғыздарының тілі» атты мақаласында: қырғыздардың тіліне жалпы сипаттама бере келіп, көне қырғыз тілінің дамуындағы үш кезеңді көрсетеді. 1. VII – XII ғғ. Енисей Монғол кезеңі; 2. XIII- XIV. Алтай кезеңі; 3.XV-XVI ғғ. Тянь Шань кезеңіндегі қырғыз тілдерінің ассимиляциясы, қазіргі қырғыз тіліндегі диалект пен сөйленістердің жан-жақтылығын көрсетеді [7, 88-95]. Сондай-ақ лингвистикалық мінездеме, фонологиялық мәлімет, морфонологиялық мәліметтер беріледі. Өткен тарих пен рухани мәдениеттің әрбір ұсақ нәрсесіне дейін назар аударып, көңіл бөлу – барлық өркениетті елдердің ардақ тұтар игі дәстүрі еді.

VIII ғасырда түркілердің өз тілінде жазылып сақталған Орхон Енисей ескерткіші, XI ғасырда жазылған М.Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» атты сөздігі, Шыңғысхан дәуірінде жазылған жазбаша деректер мен әлі күнге дейін сыры ашылмай келе жатқан көне Қытай жазбалары – түркі халықтары жөніндегі аса құнды деректерге бай мұралар еді [8,152].

Тілдің пайда болуы мен атау теориясы туралы антикалық дәуірде үлкен ілім жасалған. Мифологиялық түсінік пен танымды қабылдап талдау жасаған ежелгі гректер, тілдің ішкі мағыналық табиғатын тануда өзіндік қисынын қалыптастырған. Сондықтан, сөздің ішкі тұлғасын, негізгі этимологиясын тануда антикалық философтар ірі - ірі жетістіктерге қол жеткізді. Мысалы, «Садақтың атауы - өмірді, ал оның әрекеті - өлімді танытады», - деп жазады грек ойшылы Гераклит [9].

Өйткені, «садақ» сөзі түркі тілдерінің жаңа терминдері емес, көне заманнан бері сонау XIV ғасырдың өзінде, оған дейін де қолданылған сөз. Мәселен «садақ» сөзі «Қобыланды батыр» жырында «оқ қабы», «жақ қабы» мағынасында қолданылған.

Дөңгеленіп келеді,

Садақтың бауы сартылдап, - деген жыр жолдарында «садақ» сөзі белге байлап алған «жақ және оқ қаптары» мағынасында берілген.

Ал, «садақ» сөзі кейбір түркі тілдерінде қарудың өзін емес, оның қабын, сауытын, футлярын білдіреді немесе «жақ»- тың бүкіл жабдығымен қоса аталған жалпы атауын береді.

Қолыңа ұстап найзанды,

жебелі садақ іліпсің, соғысуға келіпсің, - деген жолдарда садақтың өзі емес, «оқ қабы» деген мағынада қолданып тұр. Солай етіп, XV-XIX ғасырлардағы қазақ тіліндегі «садақ, жақ, жай, жа» сөздері көне қару атауы болып табылады. Сондықтан, «садақ» сөзі – осы үш мағынаның үшеуіне де ие болып қолданылып келген.

Ал, «йа» тұлғасы өзге түркі тілдерінде де кездеседі. Мәселен: қырғызша: жа; алтайша: да; якутша: са; чувашша: с'у; ұйғырша: йа; тұлғасында қолданылады. Ұйғыр тіліндегі «йа» тұлғасы «оқйа» тұлғасында қолданылып «лук» сөзінің мағынасын береді [10,153].

Чуваш тілінде бұл сөз с'у (уксу) «Шерстовитный лук» деген мағынада қолданылады. Сонымен қатар, «йа» тұлғасы Вербицкийдің, Будаговтың, М.Қашқаридың, Ф.Наджиптің еңбектерінде де кездеседі. Мәселен, түркі тілдерінде олар қазақша: садақ, қарақалпақша: оқ жай, сары жай, өзбекше: «камон» болып айтылады. Ал көне түркі тілінде «йай» формасында қолданылған. Өйткені, көне түркі тіліндегі «йай» тұлғасының негізінде жасалған «жай» сөзі тілімізде бірнеше терминдермен беріліп, терминологиялық тіркестердің қалыптасуына негіз болды.

Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінде йа-лук, йа:й – лук [10,45] деп көрсетілген. Көне түркі жазба ескерткіштерінде йа сөзінің екі тұлғасы барын айта келіп, йа - арабтың «ја» сөзінен енгенін көрсетеді. Араб тілінде бұл сөз қаратпа сөз мағынасында қолданылады. Ал, қазақ тілінде бұл сөздің «жа» формасы барын академик Р.Сыздықова айтып өткен [11, 62].

Көне түркі тіліндегі «йай» тұлғасының қазіргі түркі тілдері ішінде қазақ, қарақалпақ тілдерінде «жай» мағынасы, ал өзбек тілінде «йай» тұлғасының қолданылатыны туралы мәліметті этимологиялық сөздіктен де көреміз [12,74].

Грек ойшылдарының ой – пікірлеріне сүйенер болсақ, Платон сөздің ішкі мағынасы мен сыртқы тұлғасы арқылы белгіленетін заттың мәнін анықтауға болады,- деп түсіндіреді. Ал, Демокрит еңбегінде зат пен оның атының арасында байланыс бар,- дегенге бірнеше рет қарсылық білдіреді. Атаудың болуы ат қоюға негізделеді, - дей отырып төрт түрлі ой қорытындысын түйіндейді. Мәселен: 1) көпмағыналық; 2) тепе-теңдік; 3) қайта атау; 4) атаусыз болу. Демокриттің пікірін қолдасақ, біз «жебе» сөзінің мағынасын көпмағыналық, оны қайта атау деп түсіндіргеніміз жөн. Мәселен, іс - тәжірибесінде қолданылып жүрген терминдердің едәуір бөлігі ғылым - білім, әлеуметтік - саяси саладағы ежелгі сөздерді жаңғырту жолымен жасалады.

Сондай-ақ, Қазақ Кеңес Энциклопедиясында [13,142] «жақ» сөзінің «жай» вариантының болуы жақтың оғы алысқа ұшатындықтан «жақты» кейде «жай» деп те атайды,- деген дәлелдемелер бар. Шындығында, бұл екеуі бір сөз, яғни жақ пен жай параллелі - түркі тілдеріне тән дыбыс алмасуларының нәтижесі, - дейді академик Ә.Т.Қайдаров [14,21].

Көрнекті ғалым көне түркі ескерткіштерінің мәтіндерін саралап, құпиясына үңілді. VI-VIII ғасырларда Орхон-Енисей-Талас жәдігерліктерінің тілі Жетісу, Алтай, Орта Азияда өмір сүрген оғыз, қыпшақ, ұйғыр, қарлұқ тайпаларының ортақ жазба тілі болғанын дәлелдеді. Бұл ескерткіштердің тілі бірнеше дәуірлік тарихы бар, «жасанды жазба тіл» деген термин ұсынған да Э.Тенишев болды. Жоғарыдағы еңбектерінің өзі ғалымның түркі халықтары жөніндегі аса құнды деректерге бай материалдар қалдырғанының куәсі.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Тенишев Э.Д. Строй сарыг - уйгурского языка. «Наука», 1976. - 306 с.
2. Тенишев Э.Д. Алтайские языки//Языки мира.Тюркские языки. Бишкек: «Издательский дом Кыргызстан», 1997.
3. Тенишев Э.Д.Тюркоязычных письменных памятников языки//Языки мира.Тюркские языки. Бишкек: «Издательский дом Кыргызстан», 1997.
4. Тенишев Э.Д. Гуннов язык.//Языки мира.Тюркские языки. Бишкек: «Издательский дом Кыргызстан», 1997.
5. Тенишев Э.Д.Саларский язык.// Языки мира.Тюркские языки. Бишкек: «Издательский дом Кыргызстан», 1997.
6. Тенишев Э.Д. Сарыг-уйгурский язык. //Языки мира. Тюркские языки. Бишкек: «Издательский дом Кыргызстан», 1997.
7. Тенишев Э.Д. О языке кыргызов уезда Фуюй // Вопросы языкознания. [1961](#). № 1. С.88-95.
8. Қашқари М. «Диуани лұғат ат-түрік» -Алматы, -1997.
9. Карибаева А.У. Түркі терминологиясы:дамуы мен қалыптасуы. (Монография) -Тараз, -2020.-217 б.
10. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. - Москва,- 1974. т. I.- С.404.
11. Сыздыкова Р. Сөздер сөйлейді. - Алматы, 1980.
12. Карибаева А.У.Спортивная лексика каракалпакского языка. – Нукус: «Билим», 1995.
13. Қазақ Кеңес Энциклопедиясы. –Алматы, 1978.
14. Қайдаров А.Т.Развитие современного уйгурского литературного языка. Алматы,-1969.

Kurbanova Muhabbat Matyakubovna
O'z MU O'zbek tilshunosligi
afedراسi mudiri
Mirobidova Nilufar Murodjon qizi
O'z MU O'zbek tilshunosligi
kafedراسi kurs tayanch doktoranti

O'ZBEK AYOLLAR NUTQIDA KONNOTATIV MA'NONING IFODALANISHI

Annotatsiya

Jahon tilshunosligida so'ngi yillarda ilmiy paradigmalар almashinuvi yuz berib, endi tilshunoslar diqqat markaziga antroposentrik paradigma chiqdi. O'tgan asr oxirlarida antroposentrik tilshunoslikning yo'nalishlaridan biri sifatida pragmalingvistika rivojlandi. Pragmalingvistika til birliklarining nuqt vaziyati, konteks, til egalarining nutq o'bekti haqidagi umumiy bilimlari kabi qator omillar bilan yuzaga chiqadigan imkoniyatlarini o'rganadigan zamonaviy tilshunoslik yo'nalishidir. Dunyo tilshunosligida tilshunoslikning bu kabi muammolari qatorida ayollar nutqini o'rganish, uning pragmatik xususiyatlarini ochib berish, ayollar nutqida konnotativ ma'noning ifodalanishidagi o'ziga xosliklarning o'rganish dolzarbdir. Ushbu maqolada shu masalalar badiiy adabiyot namunalari asosida yoritib berilgan.

Abstract

In recent years, there has been a change of scientific paradigms in world linguistics, and now the anthropocentric paradigm has come to the center of attention of linguists. At the end of the last century, pragmalinguistics developed as one of the directions of anthropocentric linguistics. Pragmalinguistics is a branch of modern linguistics that studies the possibilities of language units arising from a number of factors, such as situation, context, general knowledge of language speakers about the object of speech. Among such problems of linguistics in world linguistics, it is important to study women's speech, to reveal its pragmatic features, to study the peculiarities of the expression of connotative meaning in women's speech. These issues are discussed in this article based on examples of fiction.

Kalit so'zlar: Pragmalingvistika, gender lingvistikasi, ayollar nutqi, konnotatsiya.

Tilshunoslik alohida, mustaqil fan sifatida XIX asrning birinchi choragida fanlar olamiga falsafa fanidan ajralib chiqqan holda kirib keldi. Ungacha boshqa fanlar kabi lingvistika ham falsafa fani tarkibida o'rganib borilgan. Oradan ma'lum davr o'tgandan so'ng shak-shubhasiz, tilshunoslik ham boshqa qator fanlar kabi o'z tadqiqotlar, tajribalar, izlanishlar, g'oyalar, kuzatishlar natijasisifatida o'zining alohida o'rganish obyektiga va tekshirish metodiga ega bo'ldi. Tilshunoslik ildizlari qadimgi hindlar, yunonlar, arablarga borib taqaladi. Jahon tilshunosligi fani ham shu kungi taraqqiy etgan holatiga yetib kelguncha uzoq tarixiy taraqqiyot davrini, bir qancha rivojlanish bosqichlarini o'tkazib bordi. Sohada turli maktablar, oqimlar, ta'limotlar paydo bo'ldi. Tilshunoslar tomonidan lisoniy hodisalar haqida aytilgan fikrlar qarama-qarshiligiga, til hodisalari haqida yaratilgan juda ko'plab manbalarga ega bo'lindi. Shunday ekan, tilshunoslik fani ham jahon fanlari tizimida o'ziga xos doimiy mustahkam o'rin egalladi.

XX asrda lingvistikaning tilni shunchaki aloqa quroli va tafakkur natijasi sifatida emas, millatning madaniy aksi sifatida tadqiq etadigan sohalari yuzaga

kelmoqda. Bu qarashlarning paydo bo'lishiga V. Gumboldt, A.A. Potebnya va boshqa olimlarning ilmiy ishlarida tamal toshi qo'yilgan. Jumladan, V.Gumboldt "Millatim tilining chegaralari mening dunyoqarashim chegaralarini belgilaydi", - deb aytgan edi. [1, 23] Til nafaqat borliqni aks ettirish funksiyasini bajaradi, balki, inson yashayotgan atrof-muhitni uning ongida aks ettirib beradi. Shu sababli ham keyingi asrlarda G'arb falsafasi tildan foydalanish jarayoniga asoslanib kelinmoqda. Tilshunos olim A.M.Xaydegger tilni "mavjudlik uyi" deb atagan. [2,11] Shu bois ham tilshunoslik har qanday ijtimoiy fanlar tizimida yetakchi xususiy mavqega ega. Shunday qarashlar majmui sifatida antroposentrik nazariya maydonga keladi. Antroposentrik nazariya – tadqiqot obyektining subyektida o'rganilishidir, yanada aniqroq aytadigan bo'lsak, til insonda ya'ni nutq egasida, inson esa til bilan birgalikda tahlilga tortiladi. I.A.Boduen de Kurtenening fikricha, "til faqat yakka shaxsning ongida, ruhida, qalbida bo'ladi, bu shaxs til jamoasini tashkil qiladi". [3, 89] Tilni antroposentrik paradigmadan turib o'rganish g'oyasi – hozirgi zamon tilshunosligining asosiy yo'nalishi hisoblanadi.

Yaqin vaqtlargacha lingvistlar faqat odamlarning psixik, ijtimoiy, millatga yoki jamiyatga xos bo'lgan ma'lum guruhlari o'rtasidagi farqlar bilan bog'liq bo'lgan tildagi farqlarni tadqiqi etib kelishgan. Ammo negadir, hech kim nutq va muloqotning jinsga qarab farqlanishiga e'tibor bermadi. So'nggi yillarda tilshunoslar erkak va ayol nutqining o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor berishni boshladilar. Bu boradagi ilk ilmiy tadqiqotchilar sifatida E.A. Zemskaya, M.V. Kitaygorodskaya va N.N. Rozanovlarni e'tirof etishimiz mumkin.

O'zbek ayollari nutqi erkaklar nutqidan keskin farq qiladi. Unda konnotativ xususiyatlar, illokuliv aktning aks ettirilishi, ijobiy va salbiy baho munosabatlari, presuppozitsiya, tagma'no, kesatish, kinoya erkakalanikidan ancha kuchli. Har bir ayol o'z nutqida milliy xususiyatlarini, umumiy dunyoqarashi, madaniy holati, diniy bilimlarini aks ettirgan holda so'zlaydi. Shunga ko'ra o'qimishli ayollar, olima ayollar nutqi va uy Bekasi bo'lgan ayollar nutqi ham o'zaro farqlanadi. Ayollarimiz nutqidagi ibo-hayo boshqa millat, xalq vakillarida ajralib turadi. Ushbu parchada ham yuqoridagi sifatlar o'z aksini to'laligicha namoyon qilgan desak bo'ladi:

Enaxon kelinga qaradi. Kelin Enaxonning bu qarashidan "Qani gapiring nima deysiz?" deganini anglagan bo'lsa-da, qaynana oldida birinchi bo'lib gap ochishni ep ko'rmasdan jim qoldi. Shundan keyin Enaxon bir narsa demakka majbur edi.

- Mayli, siz o'zingiz bilasiz, oyi. Chaqirish kerakligiga "yo'q" demadingiz. Mehmon deganni non qoqiga chaqirib bo'lmaydi. Muni o'zingiz bilasiz.

Kelin shu yerga kelganda, bir og'izgina so'z bilan aralashib qo'ydi:

- Albatta, ayniqsa, shuncha joydan keladigan mehmonni. [4, 42]

Yuqoridagi parcha olingan badiiy asar XX asr 1-choragi ijod mahsullaridan biri hisoblanadi. Parchada o'zbek oilalaridagi qaynana kelin munosabatlarining bir ko'rinishi o'z aksini topgan. Milliy xususiyatlarimiz qahramon nutqiga ham ko'chmoqda. Ya'ni kelinning qaynana oldida qaynonadan oldin gapirmasligi, qaynanadan iymonish, fikrini ochiq va dadil bayon etolmaslik kelin ayollarimiz

nutqining o'ziga xos xususiyati sanaladi. Bunga "o'zbekcha" milliy sharm-hayo yo'l bermaydi. Yozuvchi qahramonlar nutqida bu xususiyatlarni ko'rsatib ketadi. Bu bilan u o'sha davr urf-odatlarini, kaloritini yorqin aks ettirgan.

Sharq ayollarining nutqi G'arb ayollari nutqidan ba'zi xususiyatlari bilan ajralib turadi. Kattalarga bo'lgan hurmat, shirin muomalalilik, andisha, hayo va hamiyatlikning beqiyos darajasi ularning nutqining o'ziga xos xususiyatlari hisoblanadi. O'zbek ayollariga xos yana bir xususiyat shundan iboratki, ular qarshi jins vakillariga nisbatan bo'ysinuvchanlik xarakteriga egadirlar.

Ayollar nutqiga xos bo'lgan xususiyatlardan yana biri shundaki, ular juda diqqat bilan tinglaydi. Ayollar nutqi diqqat signallarini qo'llash bilan tavsiflanadi ya'ni ularda ko'lab emotsiya ifodalovchi so'zlar ishtirok etadi. (masalan, "aha", "uh-huh", "ha"). Ular ayollar nutqida muhim funktsiya bajaradi: suhbatni jonlantiradi va rag'batlantiradi. Suhbatlashganda ayollar tabassum qiladilar va o'z nutqiy fikrlarini ko'z bilan ham ifodalay oladilar. Ayollar kamdan-kam duduqlanadilar. Bir suhbatga tushsa, to'xtatish uchun ancha vaqt ketadi. Yuqorida adabiyot namunalari asosida misollarni ko'rdik. Shunday misollardan yana biri Abdulhamid Cho'lponning "Kecha va kunduz" asarida ko'zga tashlanadi:

"Qizim Bahridan so'rayman, bir og'iz gapni eplab gapirolmaydi. Kecha-kechasi o'sha yerdaydi. Shaharga ham birga borib edi. Gap so'rasam, xuddi tili yo'q soqovday "i, i..." qiladi, xolos... yuragim "tars" eta yorilguday bo'ldi. Shundan keyin, bu yerga chopib keldim, aylanay." [4, 125]

Qahramon tilidan olingan ushbu jumlada, ayollar ma'lum psixologik holatlar ta'sirida duduqlanishlarini, fikrlarini ochiq ifoda etib bera olmasliklarini ko'rishimiz mumkin. Ko'p holatlarda ularga qo'rquv ta'sir qiladi va bu ularning nutqini o'z ko'rinishini beradi. Garchi parchada yolg'on ma'lumot berib, to'qima fikr aytilgan bo'lsa ham, u kitobxon tomonidan xuddi tabiiydek qabul qilinadi. Bundan tashqari ayollar nutqida undovlardan, undalmalardan foydalanish faol ko'rinish beradi.

Tilshunoslikda konnotatsiya pragmatik pragmatik yo'nalishining tadqiqot obyekti sifatida o'rganila boshlandi. Konnotativ ma'no o'z ichiga bir qancha jihatlarni biriktirib oladi. Umuman olganda, so'zlovchining nutq jarayonidagi hissiy-emotsional, ekspressiv munosabati ba'zi so'zlar, birikmalar, jumalarda namoyon bo'ladi. Denotativ ma'no ustiga qo'shimcha konnotativ ma'no ham yuklanadi. Bunda so'zlovchi o'zining ijobiy yoki salbiy munosabatini nutq jarayonida ko'rsatib ketadi. Konnotatsiya ko'plab tilshunoslar tomonidan o'rganilgan.

M.Mamadaliyevaning fikricha, konnotatsiya pragmatik hodisa sifatida baho munosabati bilan uzviy bog'liq, unga so'z (va boshqa birlik)larning barcha ma'nolari asosida obyektivlik va subyektivliklarni bog'lovchi vosita sifatida munosabatda bo'lish lozim. [5, 40-42]

Tilshunos M. Qurbonova bolalar nutqining pragmatik xususiyatlarini o'rganar ekan, "Umuman, konnotatsiyaga umumiy tarzda til birliklariga hamroh bo'lib keluvchi ekspressiv-emotsional ma'nolar, ma'no ottenkalari sifatida qaralishi, bizningcha ham, uning birlamchi mohiyatini to'g'ri belgilashga xizmat qiladi" deb ta'kidlaydi. [6, 120] Olima doktorlik dissertatsiyasida konnotatsiya turli til

sathlariga daxldor bo'lishini aytib o'tadi. Fonetik, leksik, morfologik, sintaktik sathlarda uchraydigan konnotatsiyalarni ko'rib chiqqan.

Ayollar nutqida konnotatsiyani o'rganar ekanmiz, fonetik, leksik, morfologik usullarda yuzaga kelgan konnotatsiyalarni uchratishimiz mumkin. Badiiy adabiyot namunalarinin ko'zdan kechirar ekanmiz, konnotatsiyaga ega, qo'shimcha ekspressiv ma'nolar ifodalashga xizmat qiladigan bir qator leksik, morfologik, sintaktik birliklarga duch kelamiz.

Masalan, O'tkir Hoshimov "qora amma" tilidan aytgan: "- Hoy, qayoqqa? – Ammam meni qo'yib, dadam tomon talpindi. Choy-poy ichmaysanmi?"[7, 20] jumlasida takroriy so'z orqali konnotatsiya hosil qilingan. Adresat nutqidagi havotir, g'amxo'rlik, kuyinish leksik takror orqali bir so'z zimmasiga yuklanmoqda.

Yuqorida konnotatsiya subyektning obyekt haqidagi emotsional-ekspressiv munosabatini ifodalashini ta'kidlab o'tgan edik. Bu baho munosabati nafaqat ijobiy, balki salbiy munosabat ottenkasiga ega bo'lishi mumkinligini ham kuzatishimiz mumkin. " – Juvongina o'lgur, noinsof! Bolaning uvoli tutgur, iymonsiz! [7, 36]

Ushbu parchada so'zlovchi salbiy semaga ega "juvon" so'ziga –gina lug'aviy shakl yasovchisini qo'shish orqali konnotatsiya hosil qilgan. O'zbek tilida erkalash ma'nosini hosil qiluvchi affikslar sifatida -jon, -xon, -oy, -boy, -loq (-aloq), -gina, (-kina, -qina), -toy kabilar ajratiladi. Bular ichida -jon, -gina, (-kina, -qina) affikslari ayollar nutqida nisbatan faol qo'llanib, nutqiy konnotatsiyani hosil qiladi. O'zbek tilida egalik affikslarining faxrlanish, hurmat, tanqid, kesatiq ma'nolarini ham hosil qilishi ilmiy asoslangan.[8, 75] " – Voy, Moshing o'lsin! – "Qora ammam" tandirga sho'ng'irkan, savat burchagida turgan jajji kulchaga imo qildi – avval, o'zing ye". Ushbu parchada egalik affiksi tegishlilik ma'nosini ifoda etmagan. Bunda obyektning subyektga bo'lgan tanqidiy munosabatini aks ettiradi va bu, o'z navbatida konnotatsiyani yuzaga chiqargan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ayollar nutqida konnotatsiya faol uchraydigan pragmatik hodisa hisoblanadi. U tilning barcha yaruslarida ko'zga tashlanadi. Fonetik hodisalar, bo'g'inlarning takrori, buzib talaffuz qilish, unlini cho'zish, undoshni ayrilib talaffuz qilishda ham konnotatsiya yuzaga chiqadi. Bunsan tashqari o'xshatishlar, metonimiya, sinekdoxa kabi ma'no ko'chishlari, leksik bo'yoqdor so'zlar ham ushbu ma'no yuzaga chiqishida yetakchi hisoblanadi. Emotsional-ekspressiv bo'yoqdor so'zlar nutning ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. В.Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию : сборник работ. Прогресс.1984.
2. Хайдеггер М. Бытие и время. — М.: Ad Marginem, 1997.
3. И.Б.Куртенэ. Введение в языковедение. Едиториал УРСС. 2004.
4. Cho'lpon Abdulhamid. Kecha va Kunduz.Toshkent.Adabiyot uchqunlari. 2021.

5. Мамадалиева М. Номловчи бирликларнинг ички маънолари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2000. – № 6. – Б. 40-42. ‘
6. Qurbonova M. O‘zbek bolalar nutqining pragmatik xususiyatlari. Doktorlik diss.- Toshkent ,2018.
7. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. – Тошкент: Фан, 1983.

Xujamkulova Maxbuba Bobonazarovna,
Tashkent Òzbekiston Òzbekiston Milliy
Universiteti, O'zbek filologiyasi fakulteti
O'zbek tilshunosligi kafedrasini
katta o'qituvchisi, dots v.b.
Mashrabov Zarif
O'zMU 4-kurs talabasi

Badiiy asarlarning presuppozitiv tahlili

Kalit so‘zlar: pragmalingvistika, presuppozitsiya, tagbilim

Pragmalingvistik tahlilning asosiy tushunchalaridan yana biri presuppozitsiyadir. Tilshunoslikka kirib kelgan presuppozitsiya termini ham pragmalingvistik tahlil tayanch tushunchalaridan hisoblanadi. Presuppozitsiya tushunchasi, dastlab, falsafada, yuzaga kelgan bo‘lib, G.Frege uni ilmiy amaliyotga kiritgan; keyinchalik presuppozitsiya lingvistikaga kirib keldi va Ch.Filmor, A.Svika, G.Gabriel, J.Lakoff, N.Xomskiy, E.Kinen, V.A.Zveginsev, N.D.Arutyunova va boshqa bir qator olimlar tomonidan o‘rganildi va o‘rganilmoqda[1,25]. Shuningdek, presuppozitsiya sodda gap bilan qo‘shma gap o‘rtasida nomutanosiblikni ko‘rsatib beruvchi pragmatik tushunchalardan biri hisoblanadi.

Presuppozitsiya “sodda gap tarkibidagi grammatik shakllar orqali ifodalanib, sodda gapni semantik murakkablashtirib beradi”[2,113].

Presuppozitsiya shaklan soddalashgan sintaktik birliklarni mazmunan murakkablashtiradigan omildir. Bu jihatdan sodda gapning grammatik qoliplari uning semantik mundariyasi bilan o‘zaro nomuvofiqdir. Demak axborot uzatish jihatiga ko‘ra, sodda gaplarning presuppozitsiyasi qo‘shma gaplar propozitsiyasiga son jihatdan tengdir. Masalan, *Mahmud javob berdi*. (T.Malik) propozitsiyasi o‘z-o‘zidan Asadbek so‘radi degan ikkinchi propozitsiyani talab qiladi. Bu sintaktik birliklar Asadbek so‘radi va Mahmud javob berdi qo‘shma gapiga teng.

Ushbu termin dastlab falsafaning tadqiq ob‘ekti sifatida talqin qilingan bo‘lsa-da, gap qurilishi va lisoniy birliklarning o‘rni presuppozitsiya uchun muhim ahamiyatga ega. G. Yul presuppozitsiyaning “gap tarkibidagi ma’lum lug‘aviy birliklar va sintaktik tuzilmalar bilan bog‘liqligini izohlab, uni leksik va strukturaviy presuppozitsiyalarga ajratadi”[3,138]. Xususan, tilshunos Sh.Safarov “kontrfaktiv presuppozitsiya uchun murakkab tarkibli nutqiy tuzilmalar lozimligi”[4,115] ni aytib o‘tib, murakkab sodda gaplar va qo‘shma gaplarga ishora qiladi. V. Gak ham presuppozitsiyaning uch turidan

bittasini lingvistik presuppozitsiya deya tasniflaydi va so‘zlovchilarning tilni bilish, uni lisoniy qonuniyatlar asosida qo‘llay olishni ushbu turning ta‘rifi sifatida izohlaydi[5,14]. A.Nurmonov ham lingvistik presuppozitsiya bilan mantiqiy presuppozitsiyaning farqli jihatlarini ko‘rsatib bergan[6,115]. Ko‘rinadiki, har qanday propozitsiyaning presuppozitsiyasini aniqlashdan oldin avvalo o‘sha propozitsiya ma‘lum til qonuniyatlari asosida sodda yoki qo‘shma gap sifatida shakllangan bo‘lishi kerak. Aytib o‘tganimizdek, presuppozitsiya shaklan soddalaşgan sintaktik birliklarni mazmunan murakkablashtiradigan omildir. Bu jihatdan sodda gapning grammatik qoliplari uning semantik mundarijasi bilan o‘zaro nomuvofiqdir. Demak axborot uzatish jihatiga ko‘ra, sodda gaplarning presuppozitsiyasi qo‘shma gaplar propozitsiyasiga son jihatdan tengdir. Har qanday sodda gapda presuppozitsiyaga ishora qiluvchi vositalar, ayniqsa, leksik ma‘noga ega bo‘lmagan yordamchi so‘zlar, olmoshlar, ravishlar, o‘xshatishli qurilmalar ishtirok etadigan bo‘lsa, o‘sha gap mazmuniy jihatdan murakkab bo‘ladi[7,2].

Presuppozitsiya hodisasini tadqiq etishdan oldin, eng avvalo, presuppozitsiya atamasining lug‘aviy ma‘nosini ko‘rib o‘tamiz. Presuppozitsiya termini lotincha sub – osti, tagi va ponere –joylashtirmoq, joylashmoq kabi mano‘larni ifodalaydi. Presuppozitsiya atamasiga juda ko‘p olimlar tomonidan turlicha ta‘rif berib kelinadi. Jumladan, bu atama G.Frege ta‘rifida “gapda ifodalangan hukmning tabiiy asosi” deya ifodalansa, N.D.Arutyunova uni “bilishning umumiy xazinasini” deb izohlaydi, G.V.Paducheva esa “oldindan bilishning jami” kabi ta‘riflar bilan keltiradi[9,29].

Presuppozitsiya “hukm tanasidagi mazmun” (neyrolingvistik programma –N.L.P) bo‘lib, u gapning sintaktik uzvlari orqali nutqiy vaziyat, so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi shartnomaviy munosabat (so‘zlovchi va tinglovchining yoshi, kasbi, millati, yashash tarzi, umumiy bilish xazinasini), til ko‘nikmasi yordamida anglashiladigan qo‘shimcha yoki yashirin axborotga nisbatan ishlatiladi. Presuppozitsiya gapda ishtirok etayotgan bo‘laklar orqali ifodalangan ma‘no emas, balki zohiriy ma‘no ostidagi qo‘shimcha – botiniy ma‘no[10,24].

O‘zbek tilshunosligida taniqli o‘zbek tilshunoslari A. Nurmonov, N. Mahmudov, M. Hakimov, Z. Burxonov, U. Rahimov tadqiqotlarida presuppozitsiya hodisasi bo‘yicha qilingan ishlarni ko‘rishimiz mumkin. Presuppozitsiyada barcha uchun tushunarli bo‘lgan propozitsiya haqida gap ketadi. Ya‘ni propozitsiya jumllarining ma‘nosi barchaga tushunarli bo‘lishi mumkin, ammo presuppozitsiya hammaga ham aniq bo‘lavermaydi. Jumladan, “...nutqiy kommunikatsiyaning to‘g‘ri va real amalga oshishi uchun kommunikantlar nutq momentiga qadar muayyan faktlar bilan tanish bo‘lishi, umumiy vaziyat bilan bog‘liq muayyan bilim – xabardorlikka ega bo‘lishlari lozim. Ana shu faktlar, bilimlar tilshunoslikda presuppozitsiya nomi bilan umumlashtiriladi”[11,42]. O‘zbek tilida presuppozitsiyani ifodalovchi grammatik vositalar quyidagilar: a) leksik vositalarning fakultativ ma‘no komponentlari; b) *hatto, faqat, yolg‘iz, -gina (-gina emas), ham, tag‘in, yana* yuklamalari; v) *bo‘lsa, esa bog‘lovchi vositalari*; g) *tashqari, boshqa, o‘zga, bilan birga, o‘rniga* ko‘makchilari.

Tilshunos olim A.Nurmonov ushbu pragmatik terminni “...presuppozitsiya logik va semantik tushunchalar bo‘lib, logika va sintaktikaning o‘rganish ob‘ektidir, ...sintaktik konstruksiyalarda propozitsiyalarning biri shu suppozitsiya orqali anglashiladi”[12,42]

deya ta'riflaydi. Shuningdek, tilshunosning fikricha, "...sodda gap tarkibidagi ayrim so'zlar va grammatik shakllar ham alohida presuppozitsiya ifodalab, shu sodda gapni semantik murakkablashtirishi mumkin"[13,28].

Pragmatikaning asosiy vazifalaridan biri, tilshunoslikning yangi sohasi sifatida nutq sub'ektining ichki maqsadi bilan bog'liq yashirin propozitsiyalar va ulardagi presuppozitsiyalar (voqelikning bayon qilinishi va uning yashirin, ichki imkoniyatlari)ni tadqiq etadi. Masalan, *Onamning jahli chiqqanini kamdan-kam ko'rardim (O'.Hoshimov «Dunyoning ishlari»)*. Ushbu voqelanish aniq propozitsion holat. Bunda yashirin presuppozitsiya mavjud (*Onamning jahli uncha-bunchaga chiqmasdi*). Propozitsiya nutqda yashirin, ichki maqsadni ochib berishga yordam beradi. Presuppozitsiya til birligining nutqiy vaziyat hamda nutq egalarining til ko'nikmalari bilan bog'liq tarzda yuzaga chiquvchi pragmatik xususiyat bo'lib, mohiyatan gap qurilishi asosida yotuvchi yashirin hukmning tashqi ishoraga asoslangan ko'rinishi hisoblanadi. Demak, lingvistik presuppozitsiyani gapda lisoniy vositalar ishorasi asosida yashirin ifodalanuvchi axborot tarzida baholanishi asosli[14,32]. Tilshunoslikda presuppozitsiya ham grammatik, ham logik jihatdan informatsiyani ifodalaydi. Masalan, *Ana u shlyapa kiygan sotuvchidan so'radim.* (sotuvchining shlyapasi bor). Pragmalingvistik tahlilning asosiy tushunchalaridan biri presuppozitsiyadir. Sintaktik konstruksiyalarda propozitsiyalarning biri shu konstruksiyalarning predikativ markazi orqali, ikkinchisi esa presuppozitsiya orqali anglashiladi (A.Nurmonov). Shuning uchun matn ichidagi propozitsiyalarning, ayniqsa, presuppozitsiya orqali anglashiladigan yashirin propozitsiyani o'rganish presuppozitsiyaning tilshunoslikning pragmatika sohasi bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. Shuningdek, presuppozitsiyaning asosiy maqsadi nutq sub'ekti bilan bog'liq holda uning aniq va yashirin maqsadi, nutqiy axloq tiplari, so'zlovchining o'z xabariga o'z munosabatini ifodalash uchun xizmat qiladi.

Darak gaplarni pragmatik tahlil qilishda presuppozitsiya tushunchasi muhim ahamiyat kasb etadi. Xabar mazmunidagi birgina propozitsiyadan iborat bo'lgan sintaktik qolip nutqda "jon"langanda adresat va adresant uchun ma'lum bo'lgan bir nechta informatsiyani anglatishi mumkin.

Presuppozitsiyalar vositasidagina ayni gap tiplarining semantikasi va kommunikativ qimmatini konkret va haqqoniy baholash mumkin[15,28-42]. Presuppozitiv jihatdan, ayniqsa, darak gaplar va ritorik so'roq gaplarning presuppozitsiyasi mazmun jihatdan bir-biriga yaqin bo'ladi. Masalan, *Men nechun sevaman O'zbekistonni?(Men O'zbekistonni sevaman)*.

Har bir propozitsiyada birdan ortiq presuppozitsiya mavjud bo'ladi va bu presuppozitsiyani yuzaga chiqarishda grammatik vositalar yordam beradi. Masalan, *Kecha majlisga men ham bormadim.* Uning propozitsiyalari: *Majlis kecha bo'lgan. Majlisga sen bormagansan.* ham yuklamasi orqali qo'shimcha mazmun anglashilmoqda.

Presuppozitsiya gap tashqi strukturasi moddiy ko'rinishini to'liq namoyon qilmaydi. Ammo uning tashqi signallari – ishora vositalari, tabiiyki, sintaktik strukturadan o'rin oladi[16,43]. Matndagi propozitsiyani mantiqiy tahlil qilish asosida presuppozitsiyani aniqlab olish mumkin bo'ladi. Masalan, *Boqchaning kunbotari bilan xarobazor imoratlarni yonlab yurdi. (A.Qod. "O'tkan kunlar")*. Ushbu sodda gap bir

nechta presuppozitsiyaga ega: 1. *Imoratlar boqchani kunbotarida joylashgan*; 2. *Imoratlar –xarobazor*;

Yuqorida aytib o'tganimizdek, presuppozitsiya ma'lum matn ifodalayotgan propozitsiyani to'g'ri tushunilishiga imkon beradigan so'zlovchilar o'rtasidagi "bilishning umumiy fondi", "oldindan bilishning jami" sifatida belgilanadi. Har qanday propozitsiyani "ochish"da ushbu jarayon haqida uni biluvchilar o'rtasida oldindan bu haqida ma'lumot yoki "sulh" bo'lishi lozim. Ya'ni presuppozitsiyada xabar beruvchining shunchaki xabar bermayotganligi, uning yana nimagadir ishora qilayotganligini tinglovchi oldindan bilishi muhim:

– *Siz o'shami?*

– *Men o'sha, – dedi bek....*

– *Ko'zlarimga ishonmayman, – dedi.*

Otabek ko'zlarini to'ldirib qarab:

– *Men ham, – dedi...*

– *Kutilmagan baxt, – dedi....(A.Qod. "O'tkan kunlar")*.

"O'tgan kunlar"dagi barchamiz uchun tanish bo'lgan Kumush va Otabek suhbatidagi "kutilmagan baxt" nimaligi ularning o'zlariga tushunarlidir. Asardan ma'lumki, Kumush turmushga chiqishidan oldin suvning bo'yida Otabek bilan to'qnash keladi va o'zi bilmagan holda uni yoqtirib qoladi. Ammo oradan oz vaqt o'tib otasining begona bir yigitga turmushga uzatayotganidan ko'ngli g'ash bo'ladi. Bir ko'rishdayoq sevib qolib sovchi yuborgan Otabek, ota-onasining roziligi bilangina turmushga chiqayotgan Kumush (kuyovning Otabek ekanligini to'ydan keyin biladi) va ularning to'ydan keyingi birinchi suhbatini – ushbu matn presuppozitsiyasini ochishga yordam beradi.

Albatta, presuppozitsiya ayrim holatlarni hisobga olmaganda, nisbiy universal kategoriyadir, ya'ni u to'liq universal kategoriya sifatida qaralishi mumkin emas. Ammo tashqi olam haqidagi umumiy bilimlarning deyarli hamma xalqlar yaqinligidan kelib chiqilsa, presuppozitsiya universal kategoriya sifatida baholanishi mumkin, lekin bu bilimlar ichida qaraluvchi madaniyatlar, tarixiy sharoitlar, urf-odatlar, turmush sharoitlari, milliy mentalitet qarashlar kabilarning har xilligi presuppozitsiyaning nisbiy universal kategoriya ekanligini ko'rsatadi[17,28]. "O'tgan kunlar" asaridan olingan yuqoridagi parcha ushbu fikrimizga misol bo'la oladi.

Presuppozitiv tahlilni bir qator tilshunos olimlar ishlarida kuzatishimiz mumkin bo'lsa-da, lekin darak gaplarda bu borada hali yetarlicha ishlar qilinmagan.

Darak mazmunini ifodalayotgan sodda gap grammatik jihatdan tahlil qilinganda, bitta xabar, ma'lumot beradi (har bitta sodda gapda bitta ma'lumot anglashiladi). Masalan, *Nihoyat mol bozoriga yetib keldik (O'.Hoshimov)*. Ushbu misolni presuppozitiv tahlil qilaylik. Presuppozitiv tahlilda ushbu darak gap zamirida bir qancha botiniy ma'no ifodalanadi:

1. *Mol bozoriga yetib kelguncha ancha qiynaldik.* 2. *Mol bozori ancha uzoqda edi.*

Presuppozitsiyani aniqlashda, shuningdek, uning strukturasi ham muhimdir. Kommunikativ birliklarning bu jihatlarini aniqlashda lingvistik vositalarning bir qancha turlari, jumladan, lingvistik vositalar va sintaktik vositalar doirasida amalga oshirildi.

Lingvistik vositalarning har biri, o'z navbatida, yana bir qancha turlarga bo'linadi. Jumladan,

1. Lingvistik vositalar mustaqil va yordamchi so'z turkumlarini o'z ichiga oladi.

– *Ot so'z turkumi va uning kategoriyalari. Men – Onaman* (mening farzandlarim bor; ona – shaxs oti) *Kundan-da go'zaldir, oydan-da go'zal.* (presuppozitsiyalari: *kun – go'zal, oy – go'zal.* ; -dan kelishigi va –da(ham) yuklamasi); *Suv muzday edi* (presuppozitsiyalari: *suv –o'ta sovuq, muz – o'ta sovuq; -day –o'xshatish shakli*);

– *sifat so'z turkumi. Akam haliyam bo'ydoq* (presuppozitsiyalari: *mening akam bor, men ham haligacha uylanmadim yoki men allaqachon uylanganman, akam uylanmagan; bo'ydoq – sifat*);

– *olmosh so'z turkumi. U meni tanladi* (presuppozitsiyasi: *seni emas, boshqani emas; men – olmosh*);

– *ravish so'z turkumi. Bizning sinf doim bir qadam oldinda* (presuppozitsiyasi: *boshqa sinflar orqada; oldinda – ravish*);

– *yuklama. Bizning Marg'ilonda ham shunday kelinimiz bor ekan-ku, biz bilmay yurg'an ekanmiz-da*(A.Qodiriy "O'tgan kunlar"). (presuppozitsiyalari: *toshkentlik kelinimiz go'zal, marg'ilonlik kelinimiz ham go'zal; ammo buni boshqa ma'noda ham tushunish mumkin. Ushbu propositsiya Marg'ilonda ham go'zal qizlar bo'lar ekan-da mazmunida ham ifodalanishi mumkin.ham – yuklama*); *Faqat seni sevaman* ((presuppozitsiyasi: *boshqani sevmayman; faqat – yuklama*);

– *ko'makchi. Yig'ilishda muhim masalalardan tashqari qutlovlar ham bo'lib o'tdi* (presuppozitsiyalari: *yig'ilish bo'ldi, yig'ilishda muhim masalalar ko'rildi, yig'ilishda qutlovlar bo'ldi; tashqari –ko'makchi*);

– Shu o'rinda leksik vositalar sifatida so'zning lug'aviy ma'nosi ham presuppozitsiyadagi vazifasini aytib o'tish joiz. Presuppozitsiya masalasida nafaqat gapning, balki so'zning lug'aviy ma'nosi ham katta rol o'ynaydi. U. Rahimov omonimiya, sinonimiya, antonimiya hodisalari ham presuppozitsion tahlil etilsa, ayrim o'ziga xos qirralari ochilishi¹ni aytib o'tadi. N.D.Arutyunova bu borada quritmoq fe'lini misol keltirib, unda xo'llik ma'nosi anglashilib turilishiga ishora qiladi [19,115]. A.Nurmonov *uchmoq* so'zini misol tariqasida keltirib, uning presuppozitsiyasi *Samolyotda keldim* ma'nosiga teng: *Men Toshkentdan Moskvaga uchdim*. Shuningdek, lug'aviy ma'nosiga ahamiyat berishimiz mumkin bo'lgan shunday leksemalar borki, ular avtomatik tarzda kontekstda presuppozitsiyaga signal qiladi. Masalan, kontekstda aka leksemasining qo'llanilishi ukaning ham mavjudligiga, ona so'zining qo'llanilishi farzand so'ziga ishora qiluvchi, signal beruvchi leksemalardir. Presuppozitsiyani leksik jihatdan tahlil qilish bu alohida mavzu bo'lib, bizning ishimizga doir emas va bu borada ko'p to'xtalmaymiz.

1. Darak gaplarda presuppozitsiyani sintaktik vositalar orqali aniqlash:

– *aktuallashtirish*. Sodda gaplarda presuppozitsiyani aniqlashda gap bo'laklarining tartibi juda muhim. 1. *Bu yerda men boshliqman*. 2. *Bu yerda*

boshliqman men. 3. Men bu yerda boshliqman. Birinchi gapda boshliqning kim ekanligi muhim bo'lsa, ikkinchi gapda bu yerda boshliqma, oddiy xodimmasman degan ma'noni anglatmoqda. Uchinchi gapda men bu yerda boshliqman, boshqa joyda emas. kabi zoxiriy ma'nolarni anglatgan. Grammatik vositalar, asosan presuppozitsiyani aniqlashda ahamiyatlidir. Tagma'noni tahlil qilishda kontekst muhim. Darak gaplarda tagma'noning ifodalanishi bir qarashda presuppozitsiyaga ishora qilsa-da, ammo kontekst uning farqini ochib beradi. "Shaytanat"dagi ushbu misolni ko'raylik:

– *Bunchalik past ketmang. Arzimasangiz o'zim kelmas edim.*

Elchin bu gapdan "Men uncha-buncha odamni taklif etmayman", – degan ma'noni uqdi. U Asadbekning maqsadini anglaganday edi. Elchin taklif zamirida qandaydir qitmirlilik yotganini fahmladiyu, qisqa fursatda o'sha "qandaydir" nima ekanini anglay olmadi.

– *Katta boshingizni kichik qilib kelibsiz, biz nima derdik. Kasbimiz yaxshilarga xizmat qilish.*

Hosilboyvachchaning yuzini jilmayish epkini silab o'tdi. Bu quvonish emas, g'olib odamning mag'rur jilmayishi edi. (T. Malik "Shaytanat"). Kontekstda *Men uncha-buncha odamni taklif etmayman* – presuppozitsiyani anglatmoqda; Hosilboyvachchaning Elchinni to'yga taklif qilishidan asl maqsad uni hurmat qilganidan emas, balki shu yo'l bilan Asadbekni haqorat qilish – hukm tanasidagi mazmun; Elchin "qandaydir" g'ayir maqsad borligini biroz fahmlagan. O'sha "qandaydir" g'ayir maqsad so'zlovchi va tinglovchi uchun – umumiy bilish xazinasini bo'lsa, Asadbek tomonidan (to'yga bormaslik haqida) ogohlantirilgan Elchin uchun esa maxsus bilimlar orqali tushuniluvchi yashirin hukm; *Bu quvonish emas, g'olib odamning mag'rur jilmayishi edi* – zohiriy uzvlar orqali emas, avvalgi matn orqali tushuniluvchi matn. Ya'ni Hosilboyvachcha xursandligi Elchinning aynan hozirgi javobi tufayli emas, uning quvonishiga oldingi vaziyatlar, ziddiyatlar va bu ziddiyatlarda o'zini g'olib his qilish tuyg'ulari sabab bo'lmoqda.

Umumiy aytganda, nutqiy jarayon ishtirokchilarining suhbat matni umumiy bilish xazinasini, oldindan bilishning jami, matn ostidagi ma'no, zohiriy uzvlar ishorasi, matn ichidagi yashirin mazmun, lingistik bilim orqali anglashiluvchi ma'no, maxsus bilim orqali tushuniluvchi yashirin hukm kabi tagma'no kategoriyalarining barcha uzvlari bilan "to'yintirilgan".

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Маҳмудов Н. Пресуппозиция ва гап. ЎТА. 1986. № 6. – Б. 28.
 2. Нурмонов А., Маҳмудов Н. Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Ўз.РФА. – Т.: Фан, 1992. – Б.113.
 3. Yule G. Pragmatics. – Oxford: Oxford Univ. Press, 1996. – P. 138.
 4. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2008. – Б. 115.
- Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. – М., 1981. – С. 14.
5. Нурмонов А. ва б. Ўша манба. – Б.115.

6. Раҳимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси. номзодлик дисс. – Самарқанд, 1994. – Б. 2.
 7. Раҳимов У. Ўша манба. – Б. 9-23.
 8. Бу ҳақда қаранг: У. Тағмаъно ва пресуппозиция. //Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 2005. №5. – Б. 29.
 9. Раҳимов У. Ўша манба.
- Маҳмудов Н. Пресуппозиция ва гап. ЎТА. – Т., 1986. №6. – Б. 28.
10. Нурмонов А. Кўмакчилик конструкциялар пресуппозицияси.// Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1986. № 6. – Б. 42.
 - 11.Эрназарова М. С. Грамматик маъно лисоний ва прагматик омиллар яхлитлигида. Филол. фанлари докт.(DsC) диссертацияси автореф. – Самарқанд, 2018.В.28
 12. Бурханов З.Ўзбек тилида кўмакчилар ва уларга вазифадош келишиклар прагматикаси. Филология фанлари номзодлик диссертациясига автореферати. – Тошкент, 2008. В.32
 - 13.Маҳмудов Н. Пресуппозиция ва гап. Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1986. №6. – Б. 28-42.
 14. Бурханов З. Б. Ўзбек тилида кўмакчилар ва уларга вазифадош келишиклар прагматикаси. Филол. фанлари д-ри.....дис. автореф. – Т., 2008. 43б.
 - 15.Маҳмудов Н. Пресуппозиция ва гап. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1986. №6. – Б. 28.
 - 16.Раҳимов У. Кўрсатилган манба. – Б. 4.
 17. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. СССР, Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1976. – С. 115.
 18. Нурмонов А. ва б. Кўрсатилган манба. – Б.115.
 - 19.

Р.А. Авакова
Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан,
Г.А. Айтқұлова
М. Әуезов атындағы
Оңтүстік Қазақстан Университетінің
докторанты, Шымкент, Қазақстан.
Р.Т. Қожабекова
Шымкент университеті,
Шымкент, Қазақстан

Қазақ тіліндегі «еңбекқорлық\ жалқаулық» концептінің лингвомәдени мазмұны

Түйіндеме. Мақалада «еңбекқорлық\жалқаулық» концептілерінің лингвомәдени мазмұны қарастырылады. Концепт белгілі бір ұлттың дүниелік танымын анықтай отырып тұтас сол дәуірдің мәдениетінен хабар береді. Концептіні анықтау үшін дүниенің кейбір ерекшеліктері мен заттық құндылықтары, олардың объектілермен қатынасы, олардың қызметі мен оларға берілген ұлттық сананың сипаты әрі бағасы айқындалуы қажет. Зерттеу мақаласының негізгі мақсаты қазақ «еңбекқорлық\ жалқаулық» концептілерінің ұлттық-мәдени және танымдық сипатын ашу болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін когнитивті лингвистика, концепт, концептілік өріс, ғаламның тілдік бейнесі ұғымдарына ғылыми тұрғыда тоқталып, қазіргі таңдағы концептуалдық білім аясында зерттеліп жүрген ғалымдар пікірлерін саралай отырып, әлемнің тілдік бейнесі хақында авторлық көзқарасты қалыптастыру және «еңбекқорлық\жалқаулық» концептінің лингвомәдени сипаттағы мазмұнын ашу сынды міндеттерге қол жеткізілді. Зерттеу пәні концептілік құрылымдар негізгі элементі болып табылатын когнитивті лингвистика бағыты. Зерттеу нысаны «еңбекқорлық\жалқаулық» концептінің лингвомәдени сипаттағы тілдік бірліктер.

Түйін сөздер: концепт, концептілік өріс, макроконцептілер, когнитивтік лингвистика, этномәдениет, лингвомәдениеттану, таным.

Summary. The article discusses the linguocultural content of the concepts of "hard work\laziness". The concept reflects the culture of that era as a whole, defining the worldview of a particular nation. To determine the concept, it is necessary to determine some features and material values of the world, their relationship with objects, the nature and value of their activities and the national consciousness assigned to them. The main purpose of the research article is to reveal the national-cultural and cognitive nature of the Kazakh concepts of "hard work\ laziness". To achieve this goal, such tasks as the formation of the author's approach to the linguistic picture of the world and the disclosure of the content of the linguocultural nature of the concept of "hard work\laziness" were achieved, focusing scientifically on the concepts of cognitive linguistics, concept, conceptual field, linguistic picture of the universe, analyzing the opinions of scientists studied in the framework of modern conceptual knowledge. The subject of the study is the direction of cognitive linguistics, where conceptual structures are the main element. The object of the study is linguistic units of a linguocultural nature of the concept of "hard work\laziness".

Keywords: concept, conceptual field, macro-concepts, cognitive linguistics, ethnoculture, linguo-cultural studies, knowledge, national worldview, association, connotation

Концепт адам санасының аффилиирленуі, жаһандық ақыл-ой әрекетінің бірлігі, құрылымдық кванттық білім. Тіл арқылы сананың концептуалды мазмұнын тануға және түсіндіруге болады. Когнитивтік лингвистиканың басқа когнитивтік ғылымдардан ерекшелігі әлемнің тілдік бейнесін адам, тіл, мәдениет үштігінде зерттейді. Концептуалдық құрылымдарды зерттеуде – лингвистикада концептуалды әдіс тілдік талдау әдістерін қолдану негізінде концептер мен танымдық процестерді анықтайды. Болмыстың когнитивтік интерпретациясы арқылы адам санасындағы концептілердің түрлері мен мазмұны туралы қорытынды жасайды. Тілдік бірліктердің лексикалық және грамматикалық семантикасын сипаттау үшін қолданылатын лингвистикалық әдістер лингвокогнитивті зерттеу әдістері деп аталады. Когнитивтік лингвистика бір немесе бірнеше тілде бейнелейтін (объектендіруші, вербалдану, экстернатизациялау) бірліктердің семантикасын зерттейді. Концептуалды әдіс әртүрлі концептердің когнитивтік болмысын ашуда және объектендіруші тілдік бірліктердің семантикасын зерттеу сияқты концепт мазмұнына қол жеткізуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, адамның тілдік санасындағы тілдік бірліктердің мағыналарының жиынтығы тілдің семантикалық кеңістігін анықтауда үлкен қызмет атқарады.

XX ғасырдың соңғы он жылдығында лингвистикалық антропоцентрлік парадигманың үлесінде мәтін талдаудың концептуалдық тәсілі мәтіннің мазмұндық-концептуалдық ақпаратына байланысты қолданылуымен құнды. Концептуалдық әдіс әлемнің тілдік бейнесі жеке адамның өзін қоршаған орта жайлы көзқарасы, жинаған білім қорын анықтауда мәтіндегі дүниетаным мәселесін тану үшін қолданылады. Концептуалдық әдісті когнитивті дискурсты жасаушы автордың әлемнің тілдік бейнесін жасаудағы тілдік тұлғасын анықтауда қолданылады. Бұл әдісті мағынасы лексика-семантикалық тәсілдермен айқындалған, ұлт мәдениеті мен өркениетінен мағлұмат беретін лингомәденидениремаларды айқындауда қолданылатын ең ұтымды әдіс ретінде мақаламызда пайдаландық. Адам санасындағы дүние бейнесі табиғаты жағынан әр алуан концептілердің көмегімен анықталады. Концептілік жүйе когнитивтік лингвистикада жеке тұлғаның шындық немесе болмыс, әдем туралы үнемі толығып отыратын ақпараты (ойы,білімі) деп түсіндіріледі. Тіл арқылы танылатын концептілік жүйе құрылады. Мысалы, көркем шығармалардағы махаббат, ана, туған жер, өмір, бақыт т.б. концептілер (Концепт туралы толық мағлұмат ... арнайы аталған).

Әлемнің тілдік бейнесін тануда концептілерді концептуалды әдіспен зерттеу ғасырлар бойы тұрақты өрнектер, когнитивтік үлгілер түрінде ұлттың мәдени танымындағы стереотиптерді тануға мүмкіндік береді. Ұлт тілінде сөйлеуші халықтың ғасырлар бойы сақталған дүниетанымы мен тілдік формаларда бекітілген дүниенің бұрыннан келе жатқан және сақталған ұлттық бейнесін анықтауда концептуалды әдістің мәні зор. Концептілерді талдау әлем туралы архаикалық білімдерді анықтауға әкеледі. Адамның ішкі әлемі туралы эмоциялық сезімдерді тануда концептуалды зерттеу әдістемесі

концептінің белгілі бір объективті ететін құрылымдардың мағынасын түсіндіруден концептінің типологиялық ерекшеліктерін ашу үшін өте қолайлы.

Бойына бүкіл мәдени мұра мен рухани құндылықты жинақтап, сақтайтын ұлттық тілді халықтың ой танымымен, жан ілімімен бірлікте қарау соңғы жылдары кең етек алған когнитивті лингвистика, лингвомәдениеттану ғылымдарының пайда болуына негіз болды. Көркем мәтінді тіл мен таным ұштастығы негізінде біртұтас жүйеде қарастыруқазақ этносының танымдық, когнитивті болмысын тануға мүмкіндік ашады. Тіл – тілдегі концептіні тануда поэтикалық мәтіндердегі ақынның қабылдау мен сезіну әрекеттері арқылы қалыптасқан бейне, ойсурет тудырушы өлең өрімдерінің семантикасын ашу бүгінгі зерттеу мақаламыздың басты мақсаты.

«Еңбек – адамның екінші анасы» деген нақыл сөзбен қаруланған қазақ дүниетанымында «Ерте тұрған еркектің ырысы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық; Арамнан алған түйеден, адалдан алған ешкі артық, Істегенің еліңе жақсы, үйренгенің өзіңе жақсы; Жігіттің түсін айтпа, ісін айт; Қолы қимылдағанның аузы қимылдар; Ынта болса адамда, қиын іс жоқ ғаламда» деген сияқты мысалдардан айқын байқауға болады. Еңбек тек жұмыс, қызмет ғана емес, адамды жақсылыққа тәрбиелейтін, шыдамдылыққа жол көрсететін ізгі амал ретінде қазақ ақындарымен жазушыларының шығармашылығынан кең көрініс тапқан.

Бақытты өмір сүрудің кепілі болған еңбек адамды ынталандырады, алға жетелейді, мақсатына жеткізеді. Қазақ дүниетанымында берекелі отбасы, шат-шадыман өмір сүру, денінің саулығы, ет жақындарының сүйіспеншілігіне бөлену, мақсатына жеткізетін, рухани, материалдық жетістіктің негізгі кілті болып табылатын еңбекқорлық концепті сан ғасырлық өмір тәжірибесінен өткен, ғаламдық дәрежедегі концептіге ие.

Тілімізде **еңбекқорлық пен жалқаулық** сөздеріне байланысты айтылатын мақал-мәтелдер, фразеологиялық оралымдар, теңеулер болсын мағыналық жағынан астарлы мәнде айтылатынымен халық лексикасында көптеп орын алған. Жалқаулық ұғымына байланысты айбылатын тұрақты тіркестер эмоциялық реңкте айтылатын тұрақты тіркестер адамзаттың ішкі әлемін жеткізуде таптырмас тілдік құралдар болып табылады. Мысалы: *көк жалқау, көкауыз, көкбет, көкезу, көкжал бөрідей, көкмылжың, көксоққан. Сондай-ақ, ай қарап, жұлдыз санаған, айда бол, ас ішкенде пайда бол адам, арамтамақ, ас ішіп, аяқ босатар, әзір асқа аяғын ала жүгіретін, әзір асқа тік қасық, бейқам, бойкүйез, енжар, еріншек, жайбасар, жалқау, жалқау-жампоз, жанбақты, жатаған, жатыпшыер, жұмысқа қолы бармайтын, кәсіпсіз, кежегесі кейін тартқан, кежір, керенау, көк жалқау, көк желкесінен тартқан, қазан үстінен күн көрген, қолын қусырған, қолынан боқ та келмейтін, құр нан соғар, қылт-сылты көп, масыл, мойны жар бермейтін, нансоғар, нәуетек, омалып отыратын, он салса да, бір баспайтын, сал бөксе, сал сүйек, самарқау, сармойын, сылтаушыл, тұяғы қимылдамайтын, тышқан мұрнын қанатпайтын, тілазар, шаулау, шошқа*

тағалап жүретін, шөптің [құрайдың] басын сындырмаған сынды еңбексіз жату, өмірін бекершілікпен өткізу сынды түсініктермен байланысты айтылған. Ал, ақындар поэзиясында:

Тілеуің, өмірің алдыңда,

Оған қайғы жесеңіз.

Өсек, өтірік, мақтаншақ,

Еріншек, бекер мал шашпақ,

Бес дұшпаның білсеңіз,-деген Абай өлеңдерінде «жалқаулық» концепті өтірікші, өсекші мақтаншақ, бекер мал шашпақ секілді бейнелер арқылы берілуі жалпыадамзаттық сипаты байқалады.

Тұрақты тіркестерде жалқау сөзімен жасалынатын тіл бірліктері халқымызды бұл сөзді жағымды эмоциясын, ішкі әлемінің толғанысын беруде, концепт жасауда, мәдени семантиканы танытатын тілдік таңбаларды жинақтау, тілдік көрінісін анықтауда өзіндік ерекшеліктері бар

Әсіресе, еңбекке енді кіріскен жандардың ісіне сүйсінген халқымыз *Қол қуатты болсын, Еңбек ретті болсын, еңбегі жансын* деген тілек мәндегі тұрақты тіркестер ұлтымыздың еңбекке деген көзқарасын білдірсе керек. *Қолға тоқ болсын* –Берекелі, қорлы-қоғамды болсын. Қол ағаш боса да, қолға тоқ болсын. *Қол қайыр* –жеңіл желпі садаға. Болмашы көмек. Жалғыз мұран сол болар, Қол қайырың берілген. Басқа дүние бірі де, Көмілмейді кебінмен. Енді бірде бір адамның біріне тигізген еңбек жәрдемін қазақта-*қолғабыс тигізді, қол жалғады, қол ұшын берді, қол қанат* болды, Қолынан келгенше, деп атаса керек[1, 343-б.]. Сондай-ақ іскер, пысық, еңбекке адал жандарға *қолды-аяққа тұрмады, қол тимеді, қолы жүйрік, қолы қарап отырмады, қолы қолына жұқпады, бір қолы он болды, қол жұмыс,* сынды тұрақты тіркестер құрамында кездесіп еңбекқор адамның бейнесін сипаттап тұр.

Еңбекқорлық концептісіне байланысты *«Еңбегімен ел сыйлы, Өнбегімен жер сыйлы. Еңбегіне қарай құрмет, Жасына қарай ізет. Еңбегін егіз болса, байлығың сегіз болады. Еңбек пен бақыт егіз»* сынды мақал-мәтелдерімізде халқымыз еңбекті барлық ізгілік атаулысының баспалдығы деп білген. Сол үшінде «Ерте тұрған еркектің ырысы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық» деп адамды әрдайым ширақ болуға, аянбай еңбектенуге шақырып, еңбектену арқылы адамның бақытқа кенелуі, шатшадыман болуы, ырысты болу т.б. адам үшін кемел шақтардың болуының аолғышарты деп түсіндіреді. Демек, қазақ дүниетанымында еңбектену арқылы адам материалдық һәм рухани жетістіктерге жететініне бек сенген.

«Жалпы мақал-мәтелдер--халықтың ғасырлар бойы білдіріп келе жатқан дүниетанымдық, философиялық түйіндеу қабілетінің көрінісі, мейлінше сығымдалған, аз сөзді тыңдауға да, айтуға да икемделген әсерлі түйін сөздер деп айтуға болады, белгілі бір ойдың, пікірдің, танымның квинт-эссенциясы, яғни қазақшаласақ, маңызы (еттің сорпаға қайнап-қайнап шыққан нәрі) десек болар» [2, 185-б.], *Ерте жат та ерте тұр, бір піспекті артық ұр, Ерте тұрған еркектің ырысы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық* атты паремияларды талдайтын болсақ, халқымыз тіршілікте адамның

ісі оңынан болып, бай-қуатты тұрудың алғы шарты деп ерте тұрып іс бастауды жөн санаған. *Ұйқысы қанбайтынның, Бақыты жанбайды* деген паремияда да сол ұйқыға құмар жалқаудың бұл өмірде бағы жанбай, өмірден сыбағасыз, түксіз өтетінің меңзеп тұр. Дінімізде *таңғы ұйқы ризыққа бөгет, таңғы тілек тәңірден* деген тіркестер ерте тұрып сергек көңілмен еңбектенуді дәріптейді. *Бір піспекті артық ұр* тіркесі арқылы біз халқымыздың тұрмыс-тіршілігінде қымыздың маңызы зор болғанын, сол піспек сөзі арқылы бір істі артық бітір деп ауыспалы мағынада айтылып тұр. Піспек – мес, саба, күбі сияқты ыдыстардың ішіне салып қымыз, іркіт, қаймақ пісетін сабы бар құрал. Осы тұста *Сабасына қарай піспегі, Сақалына қарай іскегі* деген мақал әрекетіне қарай, адал еңбегіне орай келетін берекені меңзеп тұр. Қалай дегенменде бұл сөздер қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінен хабар беретін, күнделікті тұрмыс-салтын сипаттайтын тіл бірліктері екендігі мәлім. *Еңбегіне қарай, өнбегі. Жас кезімде бейнет бер, Қартайғанда дәулет бер, Еңбек ерлікке жеткізер, Ерлік елдікке жеткізер, Еңбек ет те, міндет ет* осы аталған паремиялар арқылы біз жалпы ортақ танымға байланысты қазақ халқында еңбектің зейнеті боларын, аянбай адал еңбек атқарған адамға әрдайым *бақытты тағдыр, жетістік, мол табыс* нәсіп болатындығын байқаймыз.

Ғаламның тілдік бейнесі феноменін зерттеген профессор В. А. Маслова: Концептілерді әртүрлі тәсілдермен жіктеуге болады. Тақырып тұрғысынан алғанда, олар, мысалы, эмоционалды, тәрбиелік, мәтіндік және басқа да ұғымдық салаларды құрайды. Тасымалдаушыларына қарай жіктелген концептілер жеке, микротоптық, макротоптық, ұлттық, өркениеттік, жалпыадамзаттық ұғым сфераларын құрайды. Концептілер дискурстың бір немесе басқа түрінде қызмет ететінін ажыратуға болады, мысалы, педагогикалық, діни, саяси, медициналық және т.б. Дискурстың өзін бір мезгілде ұғымдарға үндеу жиынтығы ретінде және ана тілінде сөйлейтіндердің санасында бар тұжырымдама ретінде қарастыруға болады, – деп тұжырымдайды[3]. Ал, ғалым Ж.А. Манкеева тілді антропоэзектік парадигма аясында зерттеудің маңыздылығын: Көркем шығармадағы тілдік бірліктерді тілдік тұлға дәрежесінде ғаламның тілдік бейнесін беретін антропоэзектік парадигмада кешенді зерттеудің барысында олардың прагматикалық мәні ашылады[4, 557].

Кезінде А. Байтұрсынов «Қазақтың бас ақыны» деп баға берген Абай шығармаларының қай-қайсысын алсақ та, қазақи дүниетанымды дәл сипаттап бере алатын терең таным мен философиялық тұжырымдарға негізделіп жазылған қазақ халқының айнымас бейнесін танимыз. Абай шығармалары – қазақтың өмірі мен жаны, өз халқының жүріп өткен тарихы мен мәдениетін ешқандай боямасыз қазаққа түсінікті тілде жазылған өне бойына ғасырлар бойы жиналған күллі байлығын сидыра білген туындылар екендігіне дау жоқ. Ұлттық әдеби тіліміздің мызғымас негізін қалаған «Мақсатым тіл ұстартып, үлгі шашпақ» деген Абай қара сөздері мен

өлеңдеріндегі танымдық көзқарастарды саралау арқылы біз тұтас қазақ халқының ғаламды танудағы керемет ой-санасын көре аламыз.

Еңбекқорлық \ жалқаулық концепті сөйлеу мәнінің пайда болуына ықпал ететін эмоцияналды сөздер көркемдік тұтаспен ұштаса отырып мәтін мазмұнының негізін құрайтын экстралингвистикалық факторлардың, бір жағынан, лексикалық және грамматикалық құрылымының өзара әрекеттесуінің нәтижесінде пайда болатын күрделі құбылыс. Эмоциялық көңіл күй арқылы берілетін сөздер адамның ішкі әдемінен хабар бере отырып, кез-келген құбылысқа бағалаушылық тұрғыдан сипаттама [5].

Мәселен:

«Қырсыға туды қыз балаң.

Нары – жалқау кер табан,

Құсы – күйшіл, ат – шабан,

Жырғалаң жоқ, жобалаң» [6]. Жалқау адамды *кер табан* сынды эмоциялық-экспрессивті мағынадағы тұрақты тіркес арқылы ауызекі тілде де, көркем әдеби тілде де қолданылады. Адамның эмоциясын жеткізудегі тілімізде еңбекқорлық пен жалқаулық концептілеріне қатысты айтылатын сөздердің экспрессивті қызметі халықтың тұрмыс тіршілігінің, дүниетанымынан, өмірлік тәжірибесінен хабар беретін тілдік ақпараттар болып табылады. Тілімізде еңбекқор адамға қарасты *еңбегін жансын!*, *еңбегін ретті болсын!* сынды тілек сөздер адамның ішкі толғаныстары тілдің экспрессивтік әсерін арттырып, ұлттық бояу беретін эмоциялық мәні ерекше құрал болып табылады.

Зерттеу нәтижесі барысында ғасырлар бойы халқымыздың тіл арқылы сақталған ұлттық мәдениетінің сарқылмас кен бай мұраларын, ұлттық танымның көрінісін, көркемдік танымның заңдылықтарын ұлттық болмысымен ерекшеленетін нақты тілдік деректерді *еңбек пен жалқаулық* концептілерін дүниетанымдық негізде құраушы құрал ретінде талдағанда әлемнің тілдік бейнесін танимыз. Зерттеу жұмысымыздың нәтижесінде *еңбек пен жалқаулық* концептісінің қазақ тілінің когнитивті кеңістігіндегі ментальді формадағы мағыналық өрісі көптеген мәдени коннотациялармен берілген. Бұл тілдік бірліктер ұлттық мәдени ерекшеліктер мен халықтық дүниетаным нәтижесінде ғасырлар бойы тілімізде жинақталған ақпараттар болып табылатындықтан қазақ концептосферасында семантикалық тұрғыдан өзіндік ерекшеліктерімен маңыздылыққа ие.

Жоғарыда талдаған тілдік деректер *еңбек пен жалқаулық* концептілеріне тірек болатын танымдық, ақпараттық тіл бірліктері болып табылады. Семантикалық тұрғыдан сараптағанда *еңбек пен жалқаулық* концептілерін сипаттайтын тіл бірліктері әртүрлі мағыналық қатынаста ауыз әдебиетінің озық үлгілері мен көркем әдебиетте кең өріс алғандығын жағымды құбылыс тудырушы ретінде әлемнің тілдік бейнесін құрайды.

Сонымен, жаңа ғылыми парадигма-лингвоконцептология бағытында концептілердің айқын мәдени маңыздылыққа ие болған тілдік қорлар вербалдану ретінде ұғынылады. *Еңбек пен жалқаулық* концептілерін

танытуға бағытталған құрылымдар: когнитивті үлгі, яғни дүниенің ассоциациялық, таптаурындық, символдық, бейнелік үлгілері арқылы мәдени кодтарды анықтауға бағытталған лексемаларды топтастыра келе когнитивті үлгісін ұсындық.

Ұлт мәдениетінің негізгі бастауы – бұл дұрыс сөйлеу, образды, бейнелі, айшықты ойды жеткізу әдебін меңгеруде біз талдаған *еңбекқорлық пен жалқаулық* концептілерін сипаттайтын тіл бірліктері үлкен маңыздылыққа ие. Концепт қалыптастыруда жазушы, ақындарымыздың рөлі ерекше. Сол қаламгерлеріміздің еңбектеріндегі *еңбекқорлық пен жалқаулық* концептілері мәтін тудырушы авторлардың өмір тәжірибесіне орай әртүрлі формада көрініс тапқандығын нақты мысалдармен дәлелдедік.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Кеңесбаев І. (1977) Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1977. –711б.
2. Сыздықова Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 228 б.
3. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику. – Москва: Издательство «Флинта», 2007. –296с.
4. Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. –Алматы: Абзал-ай, 2014. – 640б.
5. Minsky M. Semantic Information Processing Cambridge, Massachusetts, 2003
6. Бабатайұлы Д. Шығармалары. Алматы: Ана тілі баспасы. 2013. –296б.

Бектемирова С.Б
Акимешева Ж.А.
Досанова А.М
Әл-Фараби ат.Қазақ
ұлттық университеті.
Алматы, Қазақстан

ЯКУТ ФРАЗЕОЛОГИЗМІ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Қазіргі фразеологиялық зерттеулер семантикаға, фразеологиялық бірліктердің құрылымы мен құрамына, олардың жұмыс істеу ерекшеліктеріне байланысты көптеген мәселелерді қамтиды.

Фразеологизмнің өзекті пікірталас мәселелеріне фразеологиялық бірлік ұғымын одан әрі нақтылау, фразеологиялық бірліктердің тілдің басқа

бірліктерімен байланысы, тілдегі жаңа фразеологиялық бірліктердің пайда болуы мен шоғырлану процестерінің мәні, стилистикалық сипаттамасы, сөйлеудегі фразеологиялық бірліктерді жүзеге асыру ерекшеліктері жатады.

Якут тілінің фразеологиялық бірліктері О.Н. Бетлингтің "Якут-неміс сөздігінде" жазылған. Көптеген фразеологиялық бірліктер Э.К. Пекарскийдің "Якут тілінің сөздігінде" атап өтілді. Жеткілікті фразеологиялық бірліктер А.Е. Кулаковский "Якут мақал-мәтелдері" жинағына енгізді. Әр жылдары жарық көрген орыс-якут және якут-орыс сөздіктері фразеологиялық материалға бай. Екі тілді сөздіктерде фразеологиялық бірліктерді орналастыруда сәйкессіздік бар. Олар фразеологиялық материалды тілдің басқа құбылыстарынан (құрама терминдер, күрделі сөздер, модальды комбинациялар, мақал-мәтелдер, мақал-мәтелдер, сондай-ақ жеке фольклорлық элементтер) саралау принципін толық жүзеге асырмайды.

Якут тілінің фразеологизмдерін неғұрлым егжей-тегжейлі және арнайы зерттеу ХХ ғасырдың 60-жылдарынан басталады. Оларда ол фразеологиялық бірліктерді ғылыми талдау әдістемесінің мәселелерін қозғайды, компоненттері бастапқы тікелей мағынасын жоғалтқан және қазіргі ана тілінде сөйлейтіндерге түсініксіз идиомалардың семантикасын қарастырады.

Н.С. Григорьев 1976 жылы "Якут тіліндегі фразеологиялық бірліктердің стилистикалық қызметі туралы" мақаласында фразеологиялық бірліктердің стилистикасын зерттеу ғылыми және практикалық тұрғыдан үлкен маңызға ие екендігі туралы жазды. Фразеологиялық бірліктерді талдап, оларды сөзбен салыстыра отырып, ол якут тілінің фразеологиялық бірліктерінің негізгі стилистикалық функциялары Тұжырымдаманың бейнелі көрінісі болып табылады деген қорытындыға келеді. Фразеологиялық бірліктер өздерінің стилистикалық функциясында қарапайым сөзді қайталамайды, бірақ оған шамадан тыс нәрсені орындайды.

Тұрақты сөз кешендерінің әртүрлі топтарының құрылымдық және семантикалық ерекшеліктерін талдауды П.С. Афанасьев пен Н.К. Антонов, А.Г. Нелуновтың еңбектерінен табуға болады. П.С. Афанасьев "якут тілінің лексикологиясы" оқу құралында фразеологиялық бірліктерді күрделі сөздерден ажыратады. Оның пайымдауынша, олардың негізгі айырмашылығы тұжырымдаманы белгілеу сипатында: күрделі сөздер Тұжырымдаманың тікелей номинациясы, ал фразеологиялық бірліктер Тұжырымдаманың екінші, бейнелі белгісі болып табылады. Фразеологиялық бірліктер-тілдің бейнелеу құралы.

Көлем мәселесіне қатысты фразеологиялық бірліктер, ол фразеологизмдердің құрамына фразеологиялық бірліктердің құрылымы бар қанатты сөздерді қосады, өйткені олар күрделі лексикалық мағынаға ие, сондықтан фразеологиялық бірліктер сияқты Тұжырымдаманың екінші, бейнелі номинациясы болып табылады: сордоох суха 'бақытсыз, қиындық тудыратын соха', ачаа сахаана 'көзді бұру үшін, бэйэте эмтиэке 'өзі емші". Сөйлем құрылымы бар мақал-мәтелдер, мақал-мәтелдер, Қанатты сөздер П.С. Афанасьев фразеологизмнен тыс.

Н.К. Антонов фразеологиялық бірліктер "қайталанатын тұрақты сөз тіркестерін" түсінетін зерттеушілердің пікірін ұстанады. Ол якут тілінің фразеологизмдерін 1) бірмәнді деп бөледі: ақа баһын тосту олор' әкесінің даңқынан, байлығынан асып түсу'; 2) көп мағыналы: уһун илиилех а) жаман нәрсені қабылдауды әдетке айналдырған, б) кез-келген жерде кек алу мүмкіндігі бар; 3) Күрделі, сөйлемдерге тең фразеологиялық бірліктер: отоноотаххо онооук туолар "жидекке пияз жинау-толтырылады", быһах угун қыстыммат 'өз адамы оны жібермейді'. Осылайша, фразеологизмді "кең" мағынада қарастыра отырып, Н.К. Антонов оның санатына мақал-мәтелдерді қосады. Ол якут тілінің фразеологиялық бірліктерін 2 топқа бөледі: 1) фразеологиялық бірігулер, мұнда фразеологиялық бірліктің ішкі формасы оның құрамдас бөліктерінің семантикасымен ынталандырылмайды хой балын туой 'балшық, нонсенс алып жүру', нудю балай 'Ар-ождансыз', бытыга умайбыт 'тәбет біреуде ойнады.'; 2) фразеологиялық тіркесімдер, мұнда фразеологизмнің ішкі формасы оның құрамдас бөліктерінің семантикасына негізделген: биллэр күл балыга "ұсақ балық".

Якут тілінің фразеологизмін қалыптастыру үшін А.Г. Нелуновтың зерттеулері ерекше маңызды. "Якут тілінің етістік фразеологиясы" атты еңбегі қазіргі якут әдеби тілінің фразеологиялық бірліктерінің мазмұны мен көлемі бойынша алғашқы маңызды арнайы зерттеуі болып табылады және бай тілдік материал негізінде жасалған. Бұл жұмыста ол фразеология объектісіне "тар" көзқарасты ұстанатын, мақал-мәтелдерді, сөз тіркестерінің тұрақты модельдерін фразеологизмдер құрамына кірмейтін ғалымдардың көзқарастарына негізделген.

Автордың көптеген тұжырымдары мен бақылаулары жалпы түркология мәселесі тұрғысынан назар аударуға тұрарлық. Олар, ең алдымен, семантика аспектісінде өзекті.

А. Г. Нелунов фразеологиялық бірліктерді басқа іргелес құбылыстардан ажыратады. Сонымен, жұмыста фразеологиялық бірліктердің терминологиялық және модальды тіркестер сияқты тұрақты тілдік құрылымдармен байланысы бар Мәртебесі қарастырылады. Өте үлкен тілдік материалды талдай отырып, автор құрама терминдер мен модальды тіркестерді фразеологиялық бірліктерден ажырату кезінде семантикалық критерий анықтаушы болып табылатындығын анықтайды. Оның басқа мақаласында қанатты сөздер мен фразеологиялық бірліктер талданады, олардың айрықша белгілері анықталады.

Синтаксис сұрақтары якут тілінің фразеологиялық бірліктері Н.Н. Неустроев, М.А. Черосов. Предикаттары тұрақты тіркестермен көрсетілген тұлғасыз сөйлемдерді талдай отырып, Н.Н. Неустроев «тұрақты тіркес грамматикалық субъектінің бетін білдіретін иелік аффиксі болмаса, тұлғасыз сөйлемдердің предикаты ретінде қолданылады. Мысалы, тихэвэр тийен, киниехе да киен қабыс қыарата 'соңында және оның шыдамы жарылды'. Якут тілінің фразеологиялық бірліктері сөздердің тұрақты тәртібі,

интонациялық айтылуы және компоненттердің нақты мағыналарының жойылуы» деп атап өтті М.А. Черосов.

Фразеологиялық бірліктер сипаттаманың салыстырмалы, лингвомәдени аспектілеріне арналған Л.М. Готцева, А.Г. Нелунова, Т.Н. Николасва, С.М. Прокопьева, С.Н. Семенов.

Фразеологиялық бірліктер стилистикасының кейбір аспектілері А.Г. Нелунов, Н.М. Борисова, Л.М. Готцева, С.В. Иванова, Л.Е. Манчурина", А. М. Николаева, А. К. Прокопьева. Республикалық газеттердің беттерінде тілдің фразеологиялық байлығын игеруге деген қызығушылықты жандандыру туралы П. А. Слепцов өзінің монографиясында жазады. А. Е. Кулаковскийдің поэзиясындағы экспрессивті құрал ретінде фразеологиялық тіркесімдер оның жұмысында талданады.

Тұрақты салыстырулар Ю.И. Васильев, Т.Н. Николаеваның мақалаларында зерттелген.

Якут тілінің тұрақты тіркесімдерінің жалпы теориясын құру үшін көптеген жеке мәселелерді алдын-ала зерттеу қажет. Бұл фразеологиялық бірліктердің жеке категорияларын зерттеу, атап айтқанда субстантивті, адъективті, адвербиалды. Осыған байланысты "якут тілінің субстантивті, адъективті, адвербиалды фразеологиялық бірліктерінің құрылымдық-семантикалық ерекшеліктері. Онда якут тілінің субстантивті, адъективті, адвербиалды фразеологиялық бірліктерінің корпусы анықталды (670 субстантивті, 450 адъективті және 250 адвербиалды фразеологиялық бірліктер, барлығы 1370 бірлік); лексика-грамматикалық разрядтардың құрылымдық, морфологиялық және семантикалық қасиеттерінің жүйелік сипаттамасы келтірілген. А.Г. Нелунов, Л.М. Готцева, С.М. Прокопьева, Е.Н. Дмитриева, К.Д. Дьячковскийдің мақалалары фразеологиялық бірліктердің жекелеген түрлерінің құрылымы мен семантикасын талдауға арналған. Якут тілінің фразеологизмдеріне орыс тілінің әсері туралы И.П. Винокурова, Н.И. Винокурова.

Фразеологиялық сөздіктерді құрастыру мәселелеріне келетін болсақ, фразеологизмді зерттеудегі маңызды қадам 1974 жылы мамандардан, сондай-ақ ана тіліне қызығушылық танытқандардан оң пікір алған Н.С. Григорьевтің "Якут тілінің фразеологиялық сөздігінің" пайда болуы болды. Сөздіктің артықшылығы - "кіріспе" арқылы автор фразеологизмдерді әртүрлі типтегі тұрақты сөз кешендерінен ажырата отырып, якут тілінің ФЕ белгілерін анықтайды. Нефразеологиялық типтегі тұрақты сөз кешендеріне мақал-мәтелдер, мақал-мәтелдер, лексикалық бірліктер, жұптасқан сөздер, сөз тіркестерінің тұрақты модельдері жатады. Фразеология көлемін "тар" түсінудің жақтаушысы бола отырып, ол фразеологиялық бірліктер мен тұрақты анықтамаларды қамтиды.

Н.С. Григорьевтің "якут тілінің фразеологиялық сөздігі" якут тілін, оның фразеологизмін зерттеу үшін үлкен маңызға ие. Бұл якут тілінің фразеологиялық бірліктерінің бай материалын ұсынған алғашқы маңызды жұмыс.

«Якут мақал-мәтелдері» жинағында Н.В. Винограбянов, академик В.В. Виноградовтың фразеологиялық бірліктер «сөзге баламалы күрделі тәртіп бірліктері» деген пікірін ұстанады және мақал-мәтелдерді фразеологиялық бірліктерге жатқызбайды, бұл тұрақты фразеологиялық тіркестер ұғымын кеңейтеді деп санайды. Оның пікірінше, мазмұны мен қызметі бойынша мақал-мәтелдер фразеологизмдерге жақын.

А. Г. Нелуновтың «Якут-орыс фразеологиялық сөздігі» якут тілінің фразеология тарихындағы алғашқы фразеологиялық бірліктермен композицияны қатаң саралауға тырысу және сонымен бірге якут тілінің фразеологиялық байлығының ең толық көрінісі. Сөздікке жалпы фразеологиялық бірліктерден басқа, ескірген, диалектілік фразеологиялық бірліктер, фразеологиялық бірліктер-калькалар, тұрақты эпитеттер кіреді. Бұл сөздік якут әдеби тілінің қолданбалы мәселелерін әзірлеу үшін, сондай-ақ туыстық және туыстық емес тілдерді салыстырмалы зерттеу үшін үлкен маңызға ие. Сөздікті мамандар жоғары бағалайды.

Авторлар ұжымы "Неміс-Орыс-якут фразеологиялық сөздігін" шығарды. Ғылыми есеп түрінде "фразеологизмдердің Якут-орыс тақырыптық-идеографиялық сөздігі" жасалды. Бұл жұмыста автор "идиомалардың идеологиялық жіктелуі олардың барабар түсіндірмелерін құру жолындағы қажетті қадам болып табылады. Тек семантикалық жақын бірліктерді салыстыру олардың жеке ерекшеліктерін анықтауға және сипаттауға мүмкіндік береді.

Якут тілінің үлкен түсіндірме сөздігінің 6 томы (А-М буктары) басылымнан шықты, олар лексикамен қатар толық бейнеленген және фразеологиялық бірліктер. Біздің есептеулеріміз бойынша Илияс лексемасына 95 фразеологиялық бірлік, АЛС лексемасына 41 фразеологиялық бірлік кіреді. Осылайша, құрастырылған көп томдық сөздік якут тілінің барлық фразеологиялық байлығын барынша толық қамтиды деп сенімді түрде айтуға болады. Жалпы, сөздіктің теориялық тұжырымдамасы қазіргі уақытта лексикография практикасында бар талаптарға жауап береді. Бұл материалды таңдау және фразеологиялық бірліктердің вариантты формаларын ұсыну принциптеріне, фразеологиялық бірліктердің стилистикалық сипаттамаларына, фразеологиялық бірліктерді түсіндіру әдістеріне, көп мағыналы фразеологиялық бірліктердің біліктілігіне, фразеологиялық бірліктердің мағыналары мен реңктерін ажыратуға, орыс тілінің арсеналынан баламаларды аудару және таңдау әдістеріне қатысты.

Фразеологияның әртүрлі аспектілері А.Г. Нелунов пен Л.М. Готцеваның мақалаларында көрінеді.

Фразеологизмнің қазіргі даму кезеңінде фразеологиялық бірліктердің үйлесімділігі мәселесі түбегейлі маңызды. 1974 жылы В. Н. Телия былай деп жазды: "сөздердің фразеологиялық үйлесімділігінің семантикалық механизмдерін ашу және сипаттау фразеологизмнің өзекті міндеті". Якут тілінің фразеологиялық бірліктерінің үйлесімділік мәселелері мақалада, сондай-ақ А.Г. Нелуновтың "якут тілінің етістік

фразеологизмі" монографиясында қарастырылған. "Етістік формасы якут тілінің фразеологиялық бірліктері" тарауында ол ішкі форманы қарастырады, яғни. морфологиялық-синтаксистік тұрғыдан фразеологиялық бірліктер компоненттерінің өзара байланысы; сыртқы формасы, яғни фразеологиялық бірліктің жалпы сөйлемдегі басқа сөздермен байланысы мен байланысы. Бұл якут тілінің фразеологиялық бірліктерінің лексикалық құрамының шекарасы туралы мәселенің дамымағандығын көрсетеді. "Фразеологиялық бірліктердің шекараларын анықтауда бірыңғай принциптің болмауы көбінесе лингвистердің интуитивті түрде бекітілуіне әкеледі. Бұл жағдайда фразеологиялық бірліктердің лексикалық құрамын берудегі дәлсіздіктер сөзсіз.

...Кейде фразеологиялық бірліктердің құрамына фразеологиялық бірліктердің өзіндік компоненттері болып табылмайтын сөздер енгізіледі. Фразеологиялық бірліктердің семантикалық және формальды сипаттамасы олардың валенттілігін ескерусіз мүмкін емес. Белгілі бір фразеологиялық бірліктердің шекарасы, мән көлемі, фразеологиялық бірліктердің парадигматикалық байланыстары туралы сұрақтар фразеологиялық бірліктердің лексикалық және грамматикалық үйлесімділігімен байланысты. Мұның бәрі Л. М. Готцеваның "якут тілі: грамматика мен лексикадағы жүйелік қатынастар" ғылыми-зерттеу жобасы аясында "якут тілінің фразеологиялық бірліктерінің үйлесімділігі" тақырыбын әзірлеуді алдын-ала анықтады; жұмыс істеуі" (2010-2012 жж.).

Сонымен, якут тілінің фразеологиялық бірліктерін зерттеудің қазіргі жағдайына шолу жасай отырып, қорытынды жасауға болады:

– Екі тілді сөздіктердің әртүрлі түрлерін, якут тілінің фразеологиялық сөздіктерін, мақал-мәтелдер жинағын, якут-орыс фразеологиялық сөздігін, якут тілінің көп томдық академиялық түсіндірме сөздігін, якут тілінің академиялық картотекасын құрастыру фразеологиялық материалдың жинақталуына және оның бастапқы жүйеленуіне ықпал етті.

– Фразеологиялық бірліктердің мәні мен көлемін түсінуде якут тілін зерттеушілерде "тар" тәсіл басым.

– Фразеологиялық бірліктердің мәні мен көлемін Н.С. Григорьев, Н.К. Антонов, П.С. Афанасьев, Н. В.Афьянов, А.Г. Нелунов, Л.М. Готцева, Т.Н. Николаева өз зерттеулерінде айтады. Олардың көзқарастары якут тілінің фразеологиялық корпусының ерекшелігін ескере отырып, қазіргі фразеологизмнің теориялық жетістіктеріне негізделген.

– Фразеология бойынша көптеген теориялық жұмыстардың болуына қарамастан, түркітанушылар арасында (русистер, германистер сияқты) фразеологиялық бірліктердің мәнін түсінуде, фразеологиялық бірліктердің негізгі қасиеттерін анықтауда көзқарастардың бірлігі жоқ. Осыған байланысты якут тілінің лингвистерінің зерттеулері, ғылыми айналымға кіріспе якут тілінің фразеологиялық бірліктері фразеологизмнің даулы жалпы теориялық мәселесін шешу үшін пайдалы болуы мүмкін: құрама терминдер, модальды тіркестер, тұрақты эпитеттер, қанатты сөздер, грамматикалық

сипаттағы типтік конструкциялар, мақал-мәтелдер, сөз тіркестерінің тұрақты модельдері құрылымдық ерекшеліктерді нақтылауға көмектеседі. және тұрақты сөз кешендерінің әртүрлі топтарының семантикалық ерекшеліктері, ФЕ-ны оларға ұқсас түзілімдерден ажыратудың неғұрлым сенімді критерийлерін әзірлеу және фразеологиялық бірліктердің басқа УСК құрамындағы және тілдің жалпы жүйесіндегі орнын анықтау.

– Якут тілінің етістіктері терең және егжей-тегжейлі әзірленген, бірақ басқа лексикалық-грамматикалық категориялар бойынша монографиялық сипаттағы жалпылама жұмыстар қажет: субстативті, адъективті, адвербиалды фразеологиялық бірліктер.

– Фразеологиялық бірліктерді сипаттаудың салыстырмалы, лингвомәдени аспектілері якут фразеологизмдерінің назарынан тыс қалмайды.

– Барлық басқа мәселелер, соның ішінде якут тілінің фразеологиялық бірліктері, кездейсоқ қозғалады (фразеологиялық бірліктердің орталық қабатын, фразеологиялық бірліктердің стилистикалық функцияларын, фразеологиялық бірліктердің диахрондық талдауын, фразеологиялық бірліктердің синтаксисін зерттеу) және т. б.

– Фразеологиялық бірліктерді басқа тұрақты тіркестерден ажырату мәселесі, фразеологиялық бірліктердің семантикасы және фразеологиялық жүйедегі семантикалық қатынастар, фразеологиялық стилистика, мәтіндегі фразеологиялық бірліктердің қызметі, фразеологиялық бірліктердің синтаксисі, диалектілік фразеология, фразеологиялық бірліктерді аударудың теориясы мен практикасы мәселелері, фразеологизмдерді тарихи-этимологиялық талдау мәселелері сияқты фразеологизмнің аспектілері шешіледі, фразеография, лингвомәдениеттану.

– Жан-жақты бақылау, түгендеу және зерттеу белсенді қолданылатын және тілдің фразеологиялық қорына енген жаңа фразеологиялық бірліктерді қажет етеді.

– Якут тілінің фразеологизмдерін түркі, моңғол, сондай-ақ туыс емес тілдердің фразеологизмдерімен салыстырмалы, салыстырмалы, салыстырмалы зерттеу өте перспективалы.

– Якут тілінің фразеологиялық бірліктерінің компоненттердің лексикалық-семантикалық разрядтары бойынша талдауы жемісті болып көрінеді-соматизмдер, зоонимдер, қозғалыс етістіктері, күй, сөйлеу, сын есім түс белгілері және т. б.

ЮНЕСКО-ның олонхоны адамзаттың ауызша материалдық емес мәдени мұрасының шедеврі ретінде тануы кейінгі фразеологиялық зерттеулерге жаңа серпін береді.

Якут тілінің фразеологиясы бойынша зерттеулер якут тілінің тұрақты тіркесімдерінің жалпы теориясын, типологиясын одан әрі дамытуға және фразеологиялық бірліктердің құрылымы мен семантикасы, стилистикасы, синтаксисі мәселелерін одан әрі дамытуға ықпал етеді деп үміттенеміз.

Якут тілінің фразеологиялық бірліктерін арнайы зерттеу ХХ ғасырдың 60-жылдары басталған болатын. Бұл кезеңде фразеологиялық бірліктерді зерттеу және жіктеу негіздері, олардың көлемі мен шекараларын анықтау, айрықша белгілерін бөліп көрсету бойынша алғашқы жұмыстар жүргізілді. Н.С. Григорьев фразеологиялық бірліктерді, идиомаларды ғылыми талдаудың әдістерін, сонымен қатар, фразеологиялық бірліктердің стильдік қызметін қарастырды. 1970-жылдардың екінші жартысында сөздік құрастыру бағытында жұмыстар жүргізілді. Осы кезеңде алғашқы маңызды сөздік ретінде Н.С. Григорьев құрастырған «Якут тілінің фразеологиялық сөздігін» атап өткен жөн. Сондай-ақ, А.Г. Нелуновтың «Якутско-русский фразеологический словарь» сөздігі екі тілді қамтыды. 1980 жылдары лингвист ғалымдар фразеологиялық бірліктердің семантикасын зерттеуді қолға алды. Алғашқы монографиялық еңбек ретінде А.Г. Нелуновтың «Глагольная фразеология якутского языка» еңбегін атауға болады. Еңбекте етістікті фразеологизмдердің жасалу жолдары, десемантизация, метафоризация, салыстыру, эвфемизмы (табу), қалықалау сияқты мәселелер қарастырылған.

Кейінгі жылдары якут фразеологизмдерін антропоэктік тұрғыдан зерттеу бағыты дамыды. Л.М. Готовцева якут, неміс және орыс тілдеріндегі соматикалық фразеологизмдерге салғастырмалы зерттеу жүргізді. Сонымен қатар, С.М. Прокопьева якут, неміс, ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдерді лингвокогнитивтік талдау тұрғысынан зерттеді. Ал Т.Н. Николаева қазіргі якут және неміс тілдеріндегі фразеологизмдерді зерттей отырып, бейнелі компаративті фразеологизмдердің қалыптасуындағы ортақ және идиоэтникалық элементтерді анықтады. Лингвомәдениеттану аясында якут тілінің фразеологизмдерін туыс түркі тілдері, оның ішінде хакас, алтай, тыва тілдерімен салыстыра зерттеулер жүргізілуде. Фразеологизмдер семантикасын диахронды тұрғыдан зерттей отырып, кейінгі замандарда тілдік қатынастар негізінде пайда болған фразеологиялық бірліктердің шығу тегін анықтау бойынша зерттеулер бар. Солардың бірі ретінде Р.Н. Анисимовтың зерттеулерін атап өтуге болады. Р.Н. Анисимов «Адам» мәдени концептісін көлемді материал негізінде қарастырды. Ал Е.Н. Афанасьева якут тілі деректері бойынша адам бейнесінің, сипатының тілде бейнелену ерекшелігін көрсететін зерттеулер жүргізген болатын.

2023 жылдың қазан айында Ресей Федерациясы Якутиядан келген бір топ Саха ғалымдары Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессор оқытушылар құрамымен кездесті. «Якут тілінің үлкен түсіндірме сөздігі» жобасының жетекшісі, Владимир Дмитриевич Монастырев іссапар мақсатын, делегацияны РС Ғылым академиясының академигі Петр Алексеевич Слепцовтың бастап келгенін айтып, «БТСЯЯ» сөздігін құрастырушылармен таныстырды. Сондай-ақ ол Қазақстанға келу сапарын, 15 томдық сөздіктерді Ұлттық кітапханаға табыстаудың басты мақсаты мен маңызын атап өтті. «Саха тілінің үлкен түсіндірме сөздігі», яғни «БТСЯЯ» сөздігінің бас редакторы, ф.ғ.к., Анатолий Гаврильевич Нелунов «Бұл

шараның басты мақсаты – түркі әлеміне ортақ құндылықтарды, түркі халықтарының тарихы мен мәдениетін насихаттап, тәжірибе алмасу» деп атап көрсетті. Сөздік авторлары ф.ғ.к., ғылыми қызметкерлер Надежда Матвеевна Васильева, Надежда Николаевна, Ольга Никоноровна Аммосова, т.б. кіші ғылыми қызметкерлер мен магистранттар соңғы 15 жылда бір-бір томнан шығарып, тоқтаусыз жұмыс істеген.

Саха ғалымы академик Петр Алексеевич Слепцов «Якут тілінің үлкен түсіндірме сөздігінің авторы ретінде түркі тілдеріндегі түсіндірме сөздіктердің жаңаша әдістерімен жасалған бірегей басылым екенін айт келе, саха ғалымдарының 15 томдық сөздіктерінің жарыққа шыққандығына қуаныштарын білдірді. Жалпы көлемі 10 мыңға жуық беттен тұратын «Түсіндірме сөздікте» саха тілінің 80 мыңдай сөздері мен фразеологизмдері қамтылған және олардың түсіндірмелері саха-орыс тілдерінде берілген.

Якут тіліне байланысты отандық ғалымдардың еңбектері:

1. Прокопьева С.М., Смагулова Г.Н., и др. Якутско-русский и казахскорусский словарь многозначных фразеологических единиц. – Якутск: Изд. дом Алаас, 2019. – 144 с.

Мәселен, «Якут-орыс және қазақ-орыс тілдерінде көпмағыналы фразеологизмдердің сөздігі» [Прокопьева С.М., Смагулова Г.Н. и др. 2019] авторлық бірлестікте Якутскіде жарық көрді. Сөздікте саха және қазақ тілдеріндегі көпмағыналы 500-ге жуық фразеологиялық бірліктер бар. Әрине, бұл жалпы түркологияда жаңалық ретінде танылды.

МРНТИ

Ilyas K. Samatov,
Almaty, Kazakhstan,
doctoral student of Akimishева Zh.A.,
Candidate of Philology, PhD

ALTAIC LANGUAGES AND SOLIDARITY OF THEIR MORPHOLOGICAL STRUCTURE

Keywords: Altaic family, phonology, morphology, vocabulary, language

We all know that Altaic languages represent a group of languages consisting of three language families—Turkic, Mongolian, and Manchu-Tungus with all their dialects and subdialects, closely related to each other. Over and above, the topic of kinship and genetic relationship of Turkic peoples. In fact, history of Altaic comparative studies is misleading due to controversial statements of scholars concerning the issue of Altaic existence as a genetic unit.

Well, today we will have discussion on topic of similarities in vocabulary, morphological and syntactic structure, and certain phonological features of Turkic languages.

It is an essential fact that the similarities between the 'Altaic' languages may not be solely due to genetic relationship, but there are also strong connections, mutual influences, and borrowings. Scholars whose contributions to the Altaic field were truly significant are Nicholas N. Poppe, Karl Heinrich Menges, Vladimir Tsintsius, Vladislav Illich-Svitych, Stephen Martin and Robert A. Miller. They deserve a special study, but let's just say that because of their efforts to basic reconstruction of Common Altaic was already available by the late fifties or early sixties of the 20th century.

Initially, all started A reaction started in the sixties. A number of scholars (for some reason, primarily Turcologists) initiated what seemed at that time a counter-Altaic revolt vision. The names of the main anti-Altaicists are Sir Gerard Clauson, Gerhard Doerfer and A. Shcherbak. Among them G. Doerfer distinguished as the most consistent, most fruitful, and most vigorous in his anti-Altaic efforts.

If we recall the regions where Turkic is spoken, you would immediately think of Anatolia, Azerbaijan, the Caucasus, Iran, Iraq, Afghanistan, West and East Turkistan, South, North and West Siberia, and certainly the Volga region. In the past, the Turkic-speaking world also included such enclaves as Ponto-Caspian steppes, the Crimea, the Balkans.

The evident result of convergence processes resulted in numerous shared features in phonology, morphology, vocabulary, and syntax in Central Asian region. Turkicization has become more prevalent in large areas in Central Asia. Turkic dialects existed more or less Iranicized. Originally influenced by Sogdian, New Persian became the dominant language after the Muslim conquest due to its role as an interethnic lingua franca.

The medium through which Central Asian Turks became familiar with Islam and urban culture and the spread of elements from Persian and Arabic origin was done by merchants and religious teachers along the Silk Road.

The anti-Altaic criticism revolves around the belief that what Ramstedt and Poppe, thought to be common Altaic heritage, actually comes from later borrowings.

Eastern Turkistan's Turkic varieties, which are now Xinjiang, have been in contact with numerous languages. The area's oldest Turkic population had close ties with speakers of Iranian. It's notably that the speakers of Indo-European migration exerted a significant influence on Turkic. When old Uyghur speakers are also moving to the northern part of the Tarim basin came into contact with Tokharian, a non-Iranian Indo-European language.

Menges (1968) provides a brief overview of the development of written Turkic languages (165–73). The Orkhon and Yenisei inscriptions are still being used as Turkic's earliest written documents. There are no loans besides some Chinese and Iranian titles. The Old Uyghur literature of the texts in Eastern Turkistan are mostly Buddhist, Manichean, and Nestorian translations. However, loans can be found in non-Turkic languages such as Sanskrit and Tokharian, Sogdian – mostly pertaining to religious, philosophical, political, and legal

domains. Additionally, it reveals intriguing Turkic translations of Buddhist terminology.

The similarities in phonology among what has come to be known as the 'Altaic' languages (specifically, Chuvash-Turkic, Mongolian, and Manchu-Tungus) were recognized by Johann von Strahlenberg, a Swedish military officer, nearly three hundred years ago. He published a work on the subject in 1730 (though Strahlenberg actually rejected the idea of a genetic relationship among these languages). The well-known Danish scholar and one of the pioneers of Indo-European comparative grammar, Rasmus Rask, also conducted research into these languages.

The first step on the way to formulate a research paradigm and carry out valuable material on the issue of morphological system in foreign Turkic studies and study those similarities in morphemes in a number of languages, it is essentially first to look at formal approaches to similarity in phonology of those languages.

There is a spirit, an innate energy, specific to each language that takes different forms as physical objects, like speech sounds. Phonetics is the only branch of linguistics that studies tangible objects. There is a strong foundation for the classification system that uses the frequency of speech sounds inside language sound chains. A science is said to have reached its fully developed stage when it uses exact research techniques and correctly classifies the objects it examines. Taking into account the similarity of sound chains, linguists may use statistical techniques and exact quantificational methods to create a typological scheme of languages within a particular genealogical language family (Tambovtsev, 1994-a, 1994-b, 1997). Joseph H. Greenberg claims that the word "type" a definition. One cannot help agreeing with his opinion that a type is a class-sharing essential, not merely accidental, property (Greenberg, 1957: 68).

Links

https://www.academia.edu/85016425/Etymological_Dictionary_of_the_Altaic_Languages [1, 7-9]

[Altaic languages - Wikipedia](#) [3, 1]

<https://www.britannica.com/topic/Altaic-languages> [1-5, 1]

<https://www.weforum.org/challenges/globalization4/questions/how-do-we-get-countries-working-together-better/> [1, 1]

Bibliography

[Lars Johanson, Éva Á. Csató, Birsel Karakoç, The Handbook of Language Contact, Second Edition](#), First published: 28 July 2020

Sebbok, T. A. (1949). The meaning of "Ural-Altaic." *Lingua*, 2, 124–139. doi:10.1016/0024-3841(49)90020-0

Sinor, D. (1963). Observations on a new comparative Altaic phonology. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 26(01), 133. doi:10.1017/s0041977x00074310

Gopal, D (2019). *Similarity and representations in sonorant phonology.*,
search.proquest.com,
<https://search.proquest.com/openview/81903f6edbe4e8cbae700765e0767d66/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y>

FTAMP 16.21.25

Ш.Д. Бүркітбаева, Шарғынова А.Е.
Әл – Фараби атындағы Қазақ
ұлттық университеті,
түркітану және тіл теориясы
кафедрасы
e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-8235-4213>

**Соғды жазулы көне түркі тіліндегі мәтіндерде кездесетін
будда дініне қатысты терминдерге анықтама
(Секиз йүкмек йарук мәтіні негізінде)**

Аңдатпа. Мақалада соғды жазулы көне түркі тіліндегі мәтіндерде кездесетін будда дініне қатысты терминдерге анықтама беріледі. Көне ұйғыр тілінде жазылған бұл еңбектер негізінен діни аударма мәтіндер болғандықтан дін шыққан елдің тіліндегі діни терминдер, дұғалар, аяттар көптеп кездеседі. Ата-бабларымыздан қалған асыл мұраларды оқып-үйреніп, ана тілімізде ғылыми айналысқа енгізу үшін бұл терминдердің де түп-төркінін білу шарт. Мақаланың мақсаты көне ұйғыр жазулы аударма әдеби жәдігерлерде жиі кездесетін діни терминдердің (оның ішінде будда дініне қатысты) мағынасын түсіндіріп, анықтамалығын беру. Мақаламызда ғылым әлемінде кең танымал будда дінін уағыздайтын «Секиз йүкмек йарук» сутрасындағы діни терминдерді пайдаландық. Мақаланың өзектілігі бұл тақырып қазақ ғылымында қазақ тілінде бұрын-соңды қолға алынбаған, ғылыми айналысқа түспеген. Жұмысты жазу барысында Хаджер Тоқйүректің «Eski Uygur Türkçesinde Budizm Ve Manihaizm Terimleri» (Көне ұйғыр түрікшесінде Буддизм және Манихейзм терминдері), С. Клоусонның «An Etimolojical Dictionary of Pre – Thirteenth – Century Turkish» (Түркілердің 13 ғасырға дейінгі этимологиялық сөздігі), Мұрат Элмалының «Eski Uygurca Altı Dışli Fil Hikayesi» (Көне ұйғыр тіліндегі алты тісті піл хикаясы), және М. Өлмездің «Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri» (Көктүрікше және көне ұйғыр дәрістері) еңбектері пайдаланылды. Мақалада салыстырмалы-тарихи, топтау, талдау, аудару әдіс-тәсілдері қолданылды. Бұл мақаланы «Қазақ әдебиеті тарихы», «Түркі әдебиеттері тарихы», «Түркітануға кіріспе», «Әлем әдебиеттері тарихы» пәндеріне көмекші оқу құралы ретінде пайдалануға болатындықтан практикалық және теориялық маңызы өте зор.

Түйін сөздер: көне ұйғыр тілі, соғды жазуы, будда діні, діни терминдер, көне түркі әдебиеті

Аннотация. В статье дается определение терминов, относящихся к буддизму, встречающихся в древнетюркских текстах, написанных согдийской письменностью. Эти произведения, написанные на древнеуйгурском языке, в основном представляют собой религиозные переводные тексты, поэтому в них много религиозных терминов, молитв и стихов на языке страны, где зародилась религия. Необходимо знать происхождение этих терминов, чтобы изучить бесценное наследие, оставленное нашими предками, и

внедрить его в научную деятельность на родном языке. Цель статьи - объяснить значение религиозных терминов (в том числе связанных с буддизмом), часто встречающихся в переводных литературных реликвиях древней уйгурской письменности, и дать справочник. В нашей статье мы использовали религиозные термины из сутры «Секиз юкмек ярук», проповедующей широко известный в мире науки буддизм. Актуальность статьи заключается в том, что данная тема на казахском языке никогда не поднималась в казахстанской науке, не изучалась научно. При написании работы «Eski Uyğur Türkçesinde Budizm Ve Manihaizm Terimleri» («Термины буддизма и манихейства на староуйгурском тюркском языке») Хаджера Токюрека, «An Etimological Dictionary of Pre – Thirteenth – Century Turkish» (Этимологический словарь турецкого языка до тринадцатого века) С. Клоусона, «Eski Uyğurca Altı Dişli Fil Hikayesi» Мурата Элмалы и М. Олмеца. ««Köktürkçe ve Eski Uyğurca Dersleri» (Древнетюркские и древнеуйгурские лекции) были использованы. В статье использованы сравнительно-исторический, группировочный, аналитический и переводческий методы. Данная статья имеет большое практическое и теоретическое значение, так как может быть использована в качестве вспомогательного учебного пособия по предметам «История казахской литературы», «История тюркской литературы», «Введение в тюрковедение», «История мировой литературы».

Ключевые слова: древнеуйгурский язык, согдийская письменность, буддизм, религиозные термины, древнетюркская литература.

Annotation. The article gives a definition of the terms related to Buddhism, found in ancient Turkic texts written in Sogdian script. These works, written in the ancient Uyghur language, are mainly religious translated texts, so they contain many religious terms, prayers and poems in the language of the country where the religion originated. It is necessary to know the origin of these terms in order to study the invaluable heritage left by our ancestors and introduce it into scientific activity in our native language. The purpose of the article is to explain the meaning of religious terms (including those related to Buddhism), which are often found in translated literary relics of ancient Uyghur writing, and to provide a reference book. In our article, we used religious terms from the “Sekiz Yukmek Yaruk” Sutra, which preaches Buddhism, which is widely known in the world of science. The relevance of the article lies in the fact that this topic in the Kazakh language has never been raised in Kazakh science, has not been studied scientifically. When writing the work "Eski Uyğur Türkçesinde Budizm Ve Manihaizm Terimleri" ("Terms of Buddhism and Manichaeism in the Old Uyghur Turkic Language") by Hazher Tokyurek, "An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish" by S. Clauson, "Eski Uyğurca Altı Dişli Fil Hikayesi" (The Old Uighur Six-Toothed Elephant Story) by Murat Elmaly and M. Olmez. 'Köktürkçe ve Eski Uyğurca Dersleri' (Old Turkic and Old Uyghur lectures) were used. The article uses comparative-historical, grouping, analytical and translation methods. This article is of great practical and theoretical importance, as it can be used as an auxiliary teaching aid in the subjects "History of Kazakh Literature", "History of Turkic Literature", "Introduction to Turkic Studies", "History of World Literature".

Key words: ancient Uyghur language, Sogdian writing, Buddhism, religious terms, ancient Turkic literature.

Кіріспе

I және II Түркі қағандықтары құлағаннан кейін, олардың орнына құрылған, ғылым әлеміне Ұйғыр қағандығы деген атпен танылған III Түркі қағандығы кейіннен екіге бөлінеді. Олар тарихта Бозқыр Ұйғыр қағандығы және Хочо Ұйғыр қағандығы атауларымен белгілі. Ұлы Жібек Жолы бойындағы Хами, Хочо, Бесбалық қалаларында өмір сүрген түркілер әрлі-берлі өткен керуендердің арқасында әлеммен байланыста болып, жер-жерде

болып жатқан жаңалықтардан құлағдар болып отырған. Бұл олардың көздері ашық, көкіректері ояу, жан-жақты болуына үлкен ықпал еткен. Сондай-ақ, осындай әлеммен араласудың нәтижесінде Ұйғыр қағандығындағы түркілер бірнеше діни наным-сенімді де қабылдағанын білеміз. Ағылған керуен жолдарымен келген будда, манихей, христиан діндерін насихаттайтын еңбектерді өз тілдеріне де көптеп аударған. Осының нәтижесінде аударма әдебиет қалыптасқан. Көне түркілерден қалған жазба ескерткіштердің ішінде Ұйғыр қағандығы дәуірінен қалған жазба еңбектердің үлесі басым. Бұл еңбектер негізінен аударма мәтіндер. Көпшілігін будда және мани дінін қабылдаған түркілердің соғды, қытай, тохар, санскрит, тибет тілдерінен аударған діни мәтіндері құрайды. Көне ұйғыр тілінде жазылған жазба ескерткіштердің жазылған уақыты 9 ғасырдан басталады деп білеміз. Әрине, оған дейін де Көне Түркі қағандықтарынан қалған тасқа қашап жазылған жазба ескерткіштеріміз бар. Дегенмен, бізге жеткен әдеби тіл қалыптастырған әдеби жазба ескерткіштер болған жоқ. Көне ұйғыр қағандығынан қалған жазба ескерткіштер түркілердің әдеби, мәдени тіл қалыптастырған алтын дәуірінен хабар беретін қолжазбалар ретінде аса құнды. Ұйғыр қағандығы жазба ескерткіштері арасында будда дініне байланысты мәтіндер үлкен рөл ойнайды. Өйткені, 762 жылы ресми дін ретінде қабылданған манихейизмге байланысты қолжазбаларға қарағанда буддизмге байланысты еңбектер өте көп. Ал, христиан дінінің несториан тармағын ұстанған түркілерден қалған жазба нұсқалар саны өте аз. Будда діні біздің эрамыздан бұрынғы 563-483 жылдарда өмір сүрген Үндістандық Гаутама Будда атты кісі тарапынан құрылған дін. Тәңіріні қабылдамайтын будда дінінің бес негізгі ережесі бар. Олар: 1. Адам өлтірмеу; 2. Өтірік айтпау; 3. Арақ ішпеу; 4. Ұрлық жасамау; 5. Басқа біреудің әйелін алмау. Осы ережелердің барлығын орындаған будда дінін ұстанған кісі Нирванаға (будданың шыңына яғни жұмаққа барады) жетеді деп есептейді. Ал, мани дініне келсек манихейизм 216-277 жылдар арасында өмір сүрген Мани есімді кісі құрған дін болып табылады. Мани христиандық, зороастризм және бұрқаншылдықтың ең дұрыс деген тұстарын топтастырып, өз жүйесін құрған. Зороастризм поптары манихейизмнің күшейіп бара жатырғанынан қорқып Маниді өлтіргізеді. Мани діні қарама-қарсы күштердің бір-бірімен арпалысынан тұрады. Қара мен ақтың, жақсы мен жаманның, жарық пен қараңғының бір-бірімен күресінен тұрады. Дұға айту, ораза тұту, күнә шығару, жанды нәрселерді өлтірмеу, ішімдік ішпеу, қараңғылықтың ішіндегі жарықтың сәулелерін құтқару, т.б. игі істерді жасау мани дінінің негізгі қағидалары болып табылады. Манихейизм III ғасырдан бастап өзінің туған жері Вавилоннан бастап сол заманның барлық елдері мен аймақтарына тез тараған дін. VI ғасырда христиан діні пайда болғаннан кейін әлсірей бастайды. Кейін мүлде жойылады. Бірнеше дінді кеңінен қолданған Ұйғыр қағандығындағы түркілер қалған діни аударма әдебиетте кездесетін діни терминдер саны да өте көп. Ұйғырлар дәуірінен қалған көне түркі әдеби ескерткіштерді оқуға, үйренуге талпынған кісіге бұл діни терминдерді білген

жөн. Қазақ әдебиеті ғылымында көне түркі әдебиетінің үлкен бір бөлігін құрайтын діни аударма әдебиетті оқыту барысында ескі дәуірде қолданылған діни терминдердің анықтамалығы жоқтығы сезіліп тұрады. Осы олқылықты ескере отырып Ұйғыр қағандығы дәуіріндегі діни мәтіндердегі терминдерге шолу жасадық. Саралай келе көне ұйғыр аударма әдебиетіндегі мәтіндердің дені будда дініне байланысты болғандықтан мақаламызда будда дініне қатысты терминдердің анықтамасын беруге тырыстық. Мақаламызға соғды жазулы көне түркі тілінде жазылған будда дінін насихаттайтын «Секиз Йарук Йүкмек» сутрасындағы терминдерді пайдаландық. Көне дәуірдегі діни терминдердің түсіндірме сөздігін жоғары оқу орындарында, ғылыми институттарда, ғылыми орталықтарда көмекші оқу құралы ретінде қолдануға болады.

Материалдар және әдістер. Мақаланы жазу барысында ғалым Хаджер Тоқйүректің «Eski Uygur Türkçesinde Budizm Ve Manihaizm Terimleri» (Көне ұйғыр түрікшесінде Буддизм және Манихейзм терминдері), С. Клоусонның «An Etimolojical Dictionary of Pre – Thirteenth – Century Turkish» (Түркілердің 13 ғасырға дейінгі этимологиялық сөздігі), Кемал Эрасланның «Eski Uygur Türkçesi Grameri» (Көне ұйғыр түрікшесі грамматикасы), Мұрат Элмалының «Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikayesi» (Көне ұйғыр тіліндегі алты тісті піл хикаясы), және М. Өлмездің «Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri» (Көктүрікше және көне ұйғыр дәрістері) еңбектері пайдаланылды. Мақала жоғарыда аталған әдебиеттерді негізге ала отырып, ғалымдардың пайымдауларын салыстыра қарастырып, дайындалды. Мақалада салыстырмалы-тарихи, топтау, талдау, аудару әдіс-тәсілдері қолданылды. Қазақ ғылымында көне түркі әдебиетінің осы дәуірлерін зерттеу ісі кенжелеп қалған ғылымдар қатарына жататыны жасырын емес. Өзекті тақырыптардың бірі десек те болады.

Көне түркі жазба әдебиеті қазақ әдебиеті тарихының үлкен бір бөлігі болғандықтан бұл мақаланың практикалық және теориялық маңызы зор. «Қазақ әдебиеті тарихы», «Түркі әдебиеттері тарихы», «Түркітануға кіріспе», «Әлем әдебиеттері тарихы» пәндеріне көмекші оқу құралы ретінде қолдануға болады.

Талдау

Намо бут намо дрм намо саң (namo but namo drm namo saṅ)

Будда дінінің әрбір мәтінінің басында және соңында кездесетін бұл сөздер ислам дініндегі «бисмиллә» сөзімен салыстырылады. Намо – санскрит тілінде «намах» (иілу, құрметтеу) дегенді білдіреді. Санскрит тілінде дыбыстық өзгеріске ұшыраған бұл сөз «о» түрімен ескі ұйғыр тіліне «намо» болып өткен.

but, drm, saṅ – үш асыл тас, (скр. триратна) бұрқаншылдықтың негізі ретінде қолданылады.

but – қытай тілінде фо – санскрит тілінде «Будда» (бурхан) дегенді білдіреді.

drn – скр. дхарма «дін, сенім» дегенді білдіреді.

saṅ – Қытай. tseng, скр. saṅhaṅ «үйір, қауым» дегенді білдіреді. Ұйғырлар бұл сөзді «куврак» (қуврағ) сөзімен мағыналас қабылдады. (қараңыз: Шинаси Текин, 2019:25)

Теңри теңриси (tengri tengrisi)

Құдайлар құдайы. скр. деватидева (devātideva). Бұл термин «құдайлардың құдайы» дегенді білдіреді және Вишнуды атап көрсетеді. Ол сондай-ақ Будданың үйден кеткенге дейінгі есімі ретінде көрсетілген. Осылайша, тіршілік иелері Будданы құдайлардан жоғары қоя отырып, оны ең жоғары құндылыққа ие деп көрсетеді. (қара: Хаджер Тоқйүрек, 2019:181)

Тәңір – сөздің түпкі түбірі. Көне түрік тіліне жататын және азиялық ғұндар дәуірінде қолданылған деп есептелетін бұл сөздің түпкі мағынасы – «аспан». Ежелгі түсінікте найзағай, дауыл, жаңбыр сияқты табиғат құбылыстары үшін аспанда ерекше күш бар деп есептелді. Демек, «аспан» мағынасы бар сөздер «Тәңірдің мекені», «Құдай» деген мағыналарға ие болды. Қазірдің өзінде Тянь - шан (қытайша. t'ien «аспан, құдай», шап «тау») таулары қырғыз тілінде Тәңір Тоо, ұйғыр тілінде Теңри Таг, моңғол тілінде Тэнгэр уул деп аталады. Бұлардың барлығында бірінші сөз «аспан, тәңір», екіншісі «тау» дегенді білдіреді. Оның қазақша аты – Хан Тәңірі. Бұл сөз тура мағынасында «император аспаны» немесе «император құдайы» (қараңыз: Хатидже Ширин, 2015:27)

Бұрқан (Burhan)

Бурхан сөзі қытайша «фо», скр. «Будда» кейбір қытай диалектілерінде т, р-ге ауысады. Осылайша, ұйғырлар осы диалектілер арқылы алдымен «бур» ретінде қолданылатын сөзге кан (хан) «әмірші» сөзін қосқан. Осылайша, бурқан сөзі пайда болады. (қараңыз: Шинаси Текин, 2019:27)

Ыдок (ɪdɔk)

Ыд (ɪd) – 1-ші иіс

Ыд (ɪd) – 2-ші ит

Ыд (ɪd) – 3. жіберу, көтеру // ыдок (ɪdɔk=ɪduk) – жіберілген, қасиетті, киелі (құдайдан жіберілген) (қараңыз: Кемал Эраслан, 2012:571)

Дарни (darni)

дарни – скр. дхарани (dharani) «тұмар, сиқыр, сиқырлы сөз» дегенді білдіреді (Өзлем Айазлы, 2012:304)

Дхарани (dhāraṇī) – ұйғ. дарни, тарни (darni, tarni): сиқырлы формула; Бұл адамдарды әртүрлі апаттар мен жындардан қорғайтын және әртүрлі тілектердің орындалуына мүмкіндік беретін дұға бөліктерінен, буддаларды, бодхисаттваларды және әулиелерді шақыру, мағынасыз сөздер мен буындардан тұратын кітап (қара: Кемал Эраслан, 2012:632)

Тана йіп (tana yip)

Тана йіп (tana yip) - зергерлік жіп, бағыттаушы жіп; тана (tana): 1. Асыл тас, 2. Жіп

Судур (sudur)

Судур, сутра (sudur – sātra); діни мәтін; ұйғ. Судур, ном бітіг, наным-сенім туралы еңбектер. Бұрқаншылдықтың мәнін сипаттайтын және Будданың

уағыздары сатра – питака (sātra - piṭaka) «Будданың уағыздары мен өмір кезеңдерін сипаттайтын шығармалары» бар діни еңбектер. (қара:Кемал Эраслан, 2012:639)

Ном (nom)

Ном (nom) - дін, ілім, әдет-ғұрып, ілім, заң, жарғы.

Ном (nom) – сғд. nwm, скр. dharmā «дін». Бұрқан мәтіндерінде ном бірнеше түрлі мағынаға ие. (қараңыз: Шинаси Текин, 2019:27)

Тегзинч (tegziñç)

Тегзинч (tegziñç) – иірім, бұрау, бұралу, құйынды, толқын, тарау, шиыршық, кітап тарауы, кітап мұқабасы. (қара: Мехмет Өлмес, 2019:538)

Вайшалы (vaṣāli)

vaṣāli – скр. қаланың аты. Бұл Ежелгі Үндістандағы он алты мемлекеттің бірі Вриджи Конфедерациясына тиесілі Личвахи тайпасының астанасы. Он алты мемлекетке тиесілі алты ірі қаланың бірі Вайсали сауда саттықтың орталығы болған. Шакьямуни Будда осында уағыз айту үшін келген. Буддаға шие берген түсінігі бар адам Вайсалилік Амбапали де Будданың ізбасарларының бірі. Мұнда адал Вималакирти де өмір сүрді. Вималарти өмірінің соңына қарай Шакьямуни Вайсалиге барады. Будда қайтыс болғаннан кейін, екінші буддисттік кеңес осында жиналды және Асока патша Будданың осында келуіне байланысты Вайсалиде тас бағаналы монастырь салады. (қара: Хаджер Тоқйүрек, 2019:88)

Номлуг төрүлүг (nomlug törülüg)

Номлуг төрүлүг (nomlug törülüg = nom törü «қиялдау» = скр. дхарма = Қытай тілінде: fā dā yōng (qì), dànmó, dà me, dà ér màyé, tàn mó, tuó mó). «Заң, ақиқат, дін, бұйрық, заң, пайдалану, амал, міндет, шындық, ізгілік, мінез» сияқты әртүрлі мағыналарды білдіретін дхарма, тән қасиет, сана өміріміздің бірден-бір элементі болып табылатын экстаз, біздің санамыздың бір бөлігі, сана өмірі, Нирвана, Будда дініне немесе іліміне қатысты, буддисттік ілім тақырыбына, толық және кемел шындыққа негізделген ілім. Ескі ұйғыр тіліндегі «ном» сөзі грекше. Оны «номос» деп түсіндіруге болады. (қара: Хаджер Тоқйүрек, 2019:345)

Чамбудивип (çambudivip)

чамбу - ағаштың аты, дивипа - үлкен жер бөлігі.

Тохар тілінде jambudvīp джамбудвип, скр. жамбудвипа. Ежелгі үндістер әлем деп анықтаған, Меру тауының солтүстігінде орналасқан және Меру тауындағы Джамбу ағаштарының атымен аталған төрт құрлықтың бірінің аты. (қара: Мұрат Әлмалы, 2019:100)

Джамбудвипа - оңтүстіктегі қарапайым халық тұратын жер. Ол күймеге ұқсайды немесе оңтүстік бетінде үшбұрыш бар дейді. Мүмкін бұл Үндістанның оңтүстік жағалауында болуы мүмкін. Оның орны нақты белгісіз. Бұл континенттің орталығында биіктігі 100 йожана болатын үлкен Джамбу ағашы бар. Бұл үлкен ағаш барлық континентте бар. Барлық Буддалар Джамбудвипада пайда болады. Бұл жерде адамдардың ұзындығы бес-алты фут, өмір сүру ұзақтығы сексен мың мен он жыл аралығында.

Джамбудвипаның астында сегіз үлкен және ыстық тозақ бар. Бұл буддизм үшін маңызды орталық. (қара: Хаджер Тоқйүрек, 2019:380)

Үш эрдини (üç erdini)

Үш эрдини (üç erdini) – үш асыл, скр. три-ратна, ратнатрайя, трисарана немесе шарана-гамана.

-Будда: ең кемел ағартушы

-Дхарма: Будда жариялаған ілім

-Сангха: діни қызметкерлер мен монахтар қауымы немесе Дхарманың шынайы ізбасарлары. (Өзлем Айазлы, 2012:5)

Термин три «үш» және ратна «асыл» немесе «үш асыл» немесе «үш асыл тас» дегенді білдіретін триеа «үш» және Будда, Дхарма және Санга немесе Будда, заң және діни қауымдастық деген сөздерден тұрады. Бұл үштікті Брахма, Вишзу және Шүвадан тұратын Тримюртиге ұқсатуға болады. Триратнаның яғни үш асылдың көптеген түрлері болғанымен, төрт және алты сияқты бөліктері де бар. Барлық буддистер құрметтейтін және қызмет ететін үш нәрсені білдіретін бұл термин жоғарыда айтылғандай Будда, Будда ілімі болып табылатын заң мен Буддаға сенетін қауымдастықтан тұрады. Будда – ғаламды, өмірді дұрыс түсінетін және нұрланған адам. Дхарма немесе заң - бұл барлық адамдарды ағарту үшін жасалған буддистік ілім. Сангха немесе будда қауымы — будда ілімін қолданатын, осы ілімді сақтайтын, оны тарататын және болашақ ұрпаққа жеткізетін қауым. Үш өзегі, бар азаптан арылған, азат, нұрлы адамдардың жанқиярлығымен сақталады. Буддист болғысы келетін адам өзін осы үш қазынаға арнауы керек. Қысқасы, буддизмде осы үш қазынаны құрметтеу және оған қызмет ету өте маңызды. (қара: Хаджер Тоқйүрек, 2019:66)

Кам (kam)

kam – сиқыршы, көріпкел. (қара:Кемал Эраслан, 2012:576)

sorcerer, soothsayer, magician (қара: Клаусон, 1972:625)

1.шаман (с различными оттенками значения: врачеватель, исцелитель, прорицатель, предсказатель; заклинатель, кудесник, чародей, маг, волшебник;; колдун), 2. сваливать, сбивать (қара: ДТС, 2016:439)

Чхшапты (çxşaptı)

Чакшапат (çakşarat) – соғды. Чихшапа; скр. шикшапада. – Бұрхандарға тән бес қаланың бірі наным, ғибрат, ораза, тәртіп, мораль (скр. śīlā, ұйғ. биш ақығсыз йүкмек) (қара: Эраслан К, 2012:564)

Чихшапад (çihşāpad) – соғ. – оқыту, үйрету, ілім, дінбасы еместерге арналған бес жарлықтан тұратын он тыйым. (Элмалы М., 2016:317)

Арығ чхшапутлығ (arığ çxşaputlıg)

Арығ чхшапутлығ (arığ çxşaputlıg) – таза śikṣāpada = скр. вималасила (vimalaśīla); Оны Зиеме вималасила ретінде анықтаған. Вимала «таза, пәк, кіршіксіз» және сила (śīla) «таза мораль» сөздерінен тұратын термин таза моральды Бодхисаттваны білдіреді. (қара: Тоқйүрек Х., 2019:144)

Диан сакынчлығ (dyan saqınçlıg)

Диан сакынч (dyan saqınç) – ой толғау, ойлану

dyam – (Тох. “dhyam”< скр. “dhyana”): ұмтылу, ойлану; алты немесе он қасиеттің бірі (скр. pāramiā.) (қара: Эраслан К, 2012:566)

Диан сакынч (dyam sakınç) – созерцание; dyam saqınçlıg – относящийся к созерцанию, погруженный и созерцание (қара: ДТС, 2016:171)

Улуғ йарлыканчучи көңүлин (ulug yarlıkançuçi köñülin)

Улуғ йарлыканчучи көңүлин (ulug yarlıkançuçi köngülin): «үлкен жанашыр жүрек» = скр. махакаруна = Қытай. dàcì, = Тиб. snying-rje chen-mo. Бұл термин «үлкен мейірім, тірі жандарды азаптан құтқаратын, құтқарылушыны іздейтін зор мейірімді немесе жанашыр жүрек» дегенді білдіреді. Бұл ұлы жанашыр жүрек Буддада да, Бодхисаттваларда да кездеседі. Бұл термин арнайы Куан-ин үшін қолданылады. (қара: Тоқйүрек Х., 2019:185)

Ағыр эмгекте (ağır emgekте)

Ағыр (ağır) – ауыр, қатал, ұлы, құнды, құрметті

Эмгек (emgek) – ауырсыну, азап, күйзеліс, еңбек

Ағыр эмгек (ağır emgek) – үлкен азап

Азап - бұл өмір сүру жолындағы барлық тіршілік иелерінің негізгі сипаты және төрт асыл ақиқаттың біріншісі. Тұрақсыздық (anitya) және риясыздық (anātman) сияқты азап та бұл әлемдегі тіршілік иелерінің негізгі сипаттарының бірі. Духкха (Duhkha) «жиі азап» деп аударылады, сонымен қатар ол «ауырсынуды тудыратын кез келген нәрсе» деп те аударылады. Туу, қартаю, ауру және өлім, физикалық және психикалық күйзеліс және қалаған нәрсені алмау сияқты жағдайлар буддисттік мәтіндерде азап ретінде көрсетіледі. Буддисттік ойға сәйкес, азап - бұл біздің бүкіл өміріміздің еріксіз сипаты және біз ағартушылыққа қол жеткізбейінше, одан құтыла алмаймыз. (қара: Тоқйүрек Х., 2019:20-21)

Секиз йүкмек (sekiz yükmek)

Секиз йүкмек (sekiz yükmek) – йүкмек «Үйме, үйінді» деген мағынаны білдіреді және ұйғыр тілінде «сегіз жүк» немесе «сегіз қала» ретінде қолданылады. Бұл сегіз қала тірі жанды жақсылыққа да, жамандыққа да жетелейді. Буддизмде сегіз сана сегіз париджана «parijñāna» сананы білдіреді. Асхтавиджана (ashtavijñāna) немесе париджана (parijñāna) яғни «танудың, қабылдаудың немесе сананың әртүрлілігі, сегіз негізгі күш немесе сегіз күшті мақсат», жаксур-виджнана (saksur-vijñāna) “көз санасы”, сротра-виджнана (śrotra-vijñāna) “құлақ санасы”, гхрана-виджнана (ghrāna- vijñāna) “мұрындық сана, джихва-виджнана (jihvā- vijñāna) “тілдік сана”, кайа-виджнана (kāya- vijñāna) “дене санасы, мано-виджнана (mano- vijñāna) “жүрек санасы, психикалық сезім немесе сана, түсіну”, клиста-мано-виджнана (klista-mano- vijñāna) “байқампаздық, өткеннен хабардар болу, есептеу, ажырату.” ретінде анықталады, Оған алайя-виджнана (alaya-vijñāna) немесе одан алынған тұқымдар әсер етеді, ол барлық өзіндік және даралықтың себебі болып табылады. Сондықтан шындықтың көрінуіне қарсы барлық алдаулар алдыңғы шепте болады. Париджананың сегізіншісі – алайя-адана-виджнана (alaya/ādāna-vijñāna) «қойма, сақтау санасы, санадағы барлық

тұқымдар шығатын негіз». Виджняна (vijñāna) - тірі жандарды дұрыс немесе бұрыс жолға апаратын термин. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:248)

Арвыш (arvış)

Арвыш (arvış) – сиқыр белгілері , сиқыр (Гавайн А., 1988:262)

Чын кертү (çin kærtü)

Чын кертү (çin kærtü) – шынайы, нағыз (Өлмез М., 2017:260, 65-2); истинный и правдивый (қара: ДТС, 2016:159); «Шындық» мағынасындағы термин, хūwàng сонымен қатар «дұрыс емес, алдау» терминіне қарама-қарсы. «Ақиқаттың негізі, кемелдік, толық ақиқат» дегенді білдіретін термин әсіресе Дхармакая немесе Бхутататата үшін қолданылады. Бұл термин Тянь -Тайдың шындықты түсіну немесе Будда болу туралы керемет ілім. Сонымен қатар, термин үшін yuànchéng «толық ұлылық» мағынасы да қолданылады. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:287)

Вахшиклер (vahşiklar)

Вахшик (vahşik): «жын, аруақ» (Гавайн А., 1988:307); [согд. w'χšk] гений, добрый дух (қара: ДТС, 2016:670)

Шамну (şamnu)

Шамну (şamnu): «өлтіру, жою, жын, жойғыш, алаңдататын, кедергі, нәпсіқұмарлық, күнә және өлім құдайы» мағынасындағы Мара - Камадхатудың (Қалаулар әлемі) патшасы. Мұны Вашавартин деп те атайды. Мара пілде отырған және жүз қолы бар құдай ретінде бейнеленген. Мара қызын көрсетіп әулиелерді қорқытып немесе азғырып отырған. Гаутама Будда ағартушылыққа қол жеткізіп жатқанда, оған қыздарын жіберіп, Гаутаманың ағартылуына жол бермеуге тырысты. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:393)

Йілпіглер (yilpigler)

Йілпіг (yilpig) – психикалық ауру

Тайшуй (taşuuy)

Тайшуй – Юпитер планетасы

Сарығ урунғулуғ (sarıg urungulug)

Сарығ урунғулуғ (sarıg urungulug) - қытай астрологиясы бойынша құдай жұлдыздарының бірінің аты

Ибрис кудрукы (irbis kudrukı)

Ибрис кудрукы - Меркурий планетасы

Қызыл сақызган (kızıl sagızgan)

Қызыл сақызган - қытай астрологиясы бойынша құдай жұлдыздарының бірінің аты

Қара йылан алты қав (kara yılan altı kav)

Қара йылан алты қав – алты метр қара жылан; астрология бойынша құдай жұлдыздарының бірінің аты

Чашут савлығ (çaşut savlıg)

чашут савлығ: «жала сөз, жала жабу» мағынасын береді.

Ном көзі (nom közi)

Ном көзі: «Дхарма көзі» Буддалардың және Бодхисатвалардың бес көзінің бірі. Бодхисаттва адамдарды құтқару үшін Дхарма көзімен барлық Буддист ілімінің табиғатын қамтиды және көреді. Дхарма көзі барлық оқиғалар үшін Бодхисатвалардың таза қабылдауын көрсетеді. Бодхисаттвалардағы Дхарма көзі барлық нәрселерге ене алады. Айрықша термин, Қытай. Файан джиң «ачық сәчик», толығымен көру, Хинаянада төрт шындық үйретуді көру, Махаянада қайта туудан құтылу шындығын көру» болып та түсіндіріледі. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:188)

Випаши бұрқан (vipaṣi burhan)

Випаши бұрқан: «випазин Будда» = Скр. Випазин, = Қытайша пи по ши, = Тибетше Рнам гзигс. Випазин термині, Буддизмде көне жеті Будданың алғашқысы, Шакиамуни Будда болса жетінші Будда болып табылады. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:69)

Клп өді улуг толу атлығ (klp ödi ulug tolu atlıg)

клп өді улуг толу атлығ «үлкен мифология уақыт атты», клп = калпа= Ұйғырша калп: дәуір, шақ, жылмен теңдестірілмейтін уақыт өлшемі. Күнәһарлар тозақта бұл уақыт өлшемінде азап шегеді. (қара: Эраслан К, 2012:634)

Чашут савлыг

Чашут савлыг: «жала сөз, жала жабу» мағынасында.

Эзруа хормузта (ezrua xormuzta)

эзруа: соғды тілінде «зрв», азру(в)а «Зерван; Манихейлік дінде уақыт құдай болып табылады; Буддизмде Брахманның (қасиетті, құдайлық, ақпаратты түсіндірген) мағынасы;

хормузта=хормузта: соғды. Хврмзт «Манихизмде алғашқы адам; Буддизмде Индра болып танылған тәңірге берілген есім» (Элмалы М., 2016:305)

ху'а йавышгун йыдын йыпарын инче айайур агырлайур тапынур удунур (xu'a yavışgun yıdın yıparın inçe ayayur ağırlayur tapınur udunur)

xu'a yavışgun yıdın yıparın inçe ayayur ağırlayur tapınur udunur 'гүл шоқтарының хош иісін құрметтейді, табынады',

ху'а йавышгун (xu'a yavışgun) «гүл шоқтары» гирлянды цветов: хиа yavışgun yıdın yıparın inça ajajur ayırlayur tapınur udunurlar qaltı burhanlarıy tapınurlar udunurça 'олар буддалар сияқты гүлдер мен хош иісті заттардың гирляндтарын құрметтейді. (қара: ДТС, 2016:676)

чынзу тигмэ эрдүктег кертү төз (çınzu tigme erdükteg kertü töz)

чынзу тигмэ эрдүктег кертү төз (çınzu tigme erdükteg kertü töz) «ченжу деп аталатын дұрыс негіз» = Çin. rù rù, rù zhēn. Термин, «ченжу немесе мінсіз, айырмашылықтардағы немесе қарым-қатынастардағы кемелдік» болып табылады. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:424)

үч йавлак йолка кирүр эмгек эмгенүр (üç yavlak yolka kirür emgek emgenür)

үч йавлак йолка кирүр эмгек эмгенүр (üç yavlak yolka kirür emgek emgenür): «үш жаман, жолға шығып, азап шегеді». Бұл термин әлемде үш зұлымның туылғанын білдіреді, олар тозақ, жануар және претаның өмір салты. Тіршіліктің осы үш жаман түрінің болуы тірі табиғатқа азап әкеледі. Әсіресе

тіршілік атаулы осы үш жаман өмір жолынан және мұндағы азаптан құтылғысы келеді. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:34); үч йавлақ йол (üç yavlaq yol) «жаман мінез-құлықтың үш түрі»: таму, прет, йылқы аджун (tamu prét yulki ajun) «тозақтықтар, рухтар және жануарлар әлемі» (Элмалы М., 2016:321).

Үч ағылық (üç ağılık)

Үч ағылық (üç ağılık) «үш қазына» = скр. трипитака (tripitaka) = қытай. yīqīé jīng, sānzāng = тибет. sde snod gsum. Термин, tri «үш» ve piṭaka «себет, құты немесе коллекция» сөздерінен құрылған. «Үш себет» мағынасындағы трипитака (tripitaka) термині, барлық Будда заңдарын, коллекциясын білдіреді. Ең алғаш бұл коллекция Қытайда жасалған. Jīng lü lùn Сутра, Виная, Абхидхарма Састрадан құралған үш бөлімді Будда мәтіндері әдетте Пали жазбалары болып табылады. Бұл трипитака (tripitaka), Будданың доктринасы орын алған Сутралар, монастырь шәкірттерінің ережелерін сипаттайтын Винаялар, Сутра және Винаялардың түсіндірмесі болған Абхидхармалардан пайда болған. Шакьямуни қайтыс болғаннан кейін оның ілімдерін бірінші будда кеңесі құрастырды. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:431)

Архант (arxant)

Архант (arxant): скр. arhant/arhat. Нирвананы түсінген және қайта туылудан құтылған адам - әулие. (Элмалы М., 2016:343); Архат немесе архан сөзі «құрметті, ағартушы» деген мағынада қолданылғанымен, ол Махаянадағы Бодхисаттваны және Хинаянадағы ең жоғары типті немесе идеалды адамды білдіреді. Архат «Хинаянаның ұлы тұлғасы» дегенді де білдіреді. Ол әлемнің құтқарушысы және Будда ақиқаты ретінде белгілі. Сондықтан бұл өрнек Будда үшін де, дінбасылар, арханттар мен әулиелер үшін де қолданыла алады. Архат өзінің рухани шарықтау шегіне жетіп, Нирванаға ұмтылады. Ондай адам болашақта қайта туылу мен өлімнен, яғни Самсарадан да құтылады. Бұл сөз кейде Татхагата сөзінің синонимі ретінде де қолданылады. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:173)

Пртикубут (prtikubut)

Пртикубут (prtikubut) = pratikabut: скр. pratyekabuddha «Өз өзінен сәуле тапқан, бірақ оны жарияламаған Будда». (Элмалы М., 2016:307); пратикабут (pratikabut): басқаларға пайдасыз болған. (қара: Эраслан К, 2012:636)

Шравиклер (ṣraviklar)

Шравиклер (ṣraviklar) – ṣravik – скр. шравака (ṣravaka) Бұрқанның ізбасарлары мен тыңдармандарына берілген есім. Бодхисаттвамен бірге үшеуі, әрбірінің Нирванаға жету немесе тіршілік иелерін жеткізу мүмкіндігіне қарай әрқайсысының өкілі ретінде қарастырылады:

- а) Шравака (ṣrāvaka) = хинаяна (hīnayāna) “кішкентай сал” («киік көлігі» деп те атайды). Сал – дегеніміз өзеннің бергі бетінен арғы бетіне өту үшін пайдаланылатын қамыстан жасалған қайық, паром сияқты нәрсе.
- ә) пратйекабуддха (pratyekabuddha) = мадхйамайана (madhyamayāna) «ортаншы сал» (марал арбасы)
- б) бодхисаттва (bodhisattva) = махайана (mahāyāna) «үлкен сал» (өгіз арбасы)

Бұл үш классификация (skr. triyāna = ұйғ. үч көлүнү), соңғылар яғни солтүстік Бұрқаншылар тарапынан жасалған. (қараңыз: Шинаси Текин, 2019:27)

Негізінен «дауыс естіген, үйреткен» немесе әдетте «шәкірт, елші» мағыналарында қолданылған бұл термин, Буддизм мен Жайнизмде қолданылады. Буддизмде әдетте Шравака яғни шәкірттер төрт сыныпта бағаланады. Бұлар; «діни қызметкер» Бхикшу (Bhikṣu), «діни қызметкер әйел» Бхикшунни (Bhikṣuṇī), «діни қызметкер емес адам» Упасака (Upāsaka), «діни қызметкер емес әйел» Упасика (Upāsikā) деп көрсетіледі. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:405)

Низванилер (nizvanilar)

Низвани (nizvani): соғды тілінде ‘nyzβny’ құмарлық, ынтызарлық (қара: Элмалы М., 2019:137).

Этөз (et’öz)

Этөз (et’öz = etöz) «дене, тән» = скр. Кайа, кайаваджра (kāya, kāyavajra) = қыт. шен (shēn).

Термин «кайа, тану, данышпан, дене» сияқты анықтамалармен қатар шен ру (shēn rù) «жанасу сезімі», лиу ру (liù rù) «алты сезімнің бірі» ретінде де беріледі. Күнәлар немесе сауаптар үш түрде жасалады, оның бірі дене. Буддизмнің он өсиетіне жататын тірі жанды өлтірмеу, ұрлық жасамау, зина жасамау сияқты мінез-құлықтар денеге қатысты амалдарға жатады. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:250)

Ликзир тип битиг (likzir tip bitig)

Ликзир тип битиг (likzir tip bitig) «күнтізбе деген жазу», ликзир (likzir = likjir < қыт. li-ji < lieknziet), күнтізбе. (қараңыз: Текин Ш., 2019:427)

Он едгү кылынчлыг (on edgü kılınçlıg)

Он едгү кылынчлыг (on edgü kılınçlıg) «он жақсы әрекет, амал» , = скр. kusāla = қыт. shàn = тиб. dge ba’i rtsa ba. «Жақсы, керемет мағынасын білдіретін термин, он жақсы әрекет үшін қолданылады. Бұл он жақсы амал Буддизмде бұйрық болып қабылданады. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:330)

Шлок такшут (ṣlok takṣut)

Шлок такшут (ṣlok takṣut): “бәйіт” ṣlok – скр. ṣloka. takṣut – *taḥuṣ «*бәйіт оқу»

Түзгеринчсиз (tüzgerinçsiz)

Түзгеринчсиз (tüzgerinçsiz = tözkerinçsiz): “түсініксіз, өте терең”. Қазірге дейін түз, төз (tüz/töz) және керинчсиз (kerinçsiz) түрінде оқылған бұл сөзді, «з» әрпі солға тура байланыспағаны үшін бір сөз күйінде, «төзкеринчсиз» деп те оқи аламыз. Еш жарияланбаған бір ұйғыр жазбасында «төзкер» (tözker) етістігі бар. (Майнз 819, жол 6: көгүзинте төзкер-ип (kögüzinte tözker-ip) «оймен тереңдеу»). (қараңыз: Текин Ш., 2019:30)

Биш азун тынлыг (biş azun tınlıg)

Биш азун тынлыг (biş azun tınlıg): «болмыстың бес формасы. Буддизмде тіршілік иелерінің ішінде бар болып табылатын болмыстық формалар бес болмыстық форма ретінде қарастырады: 1-тәңірі: <скр. дева (deva) «Құдай,

тәңір», 2- йалаңук (yalañuk): < скр. манушйа (manuṣya) «адам», 3- йылкы (yılki): < скр. тирйагуони (tiryaḡuoni) «жануар», 4- прет (prèt): < скр. прета «рух», 5- таму: <соғ. tmw; < скр. нарака (naraḡa) «тозақ». Бұлардың алғашқы екеуі (құдай мен адам) болмыстың ең жақсы формалары болып саналады. Бірақ құдайлар әлемінде туылу екіншісіне қарағанда тартымды болып көрінгенімен, адам болып қайта туылу жақсырақ, тіпті шарт; өйткені Нирванаға жету үшін кез келген бурханның уағызын бір рет тыңдау керек және бұл адам баласы ретінде ғана мүмкін. Дегенмен, адам емес тіршілік иелерінің де бурхан уағызын тыңдайтыны көзделеді. Қалған үшеуі «жаман жол» болып саналады. (қараңыз: Текин Ш., 2019:30)

Тсуй айыг кылынч (tsuy ayıg kılınç)

Тсуй айыг кылынч (tsuy ayıg kılınç) «жаман амалдар»; тсуй (tsuy) «күнә», Қытайша зуй ‘бұл жаман карма тудыратын «құқық бұзушылық, қылмыс, күнә» дегенді білдіреді. Көне түркі тіліндегі «тсуй» сөзі де қытай тіліндегі «зуй» сөзінен шыққан. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:314);

Айыг кылынч (ayıg kılınç) «күнә» (қара: Өлмез М., 2019:482); предосудительный поступок, проступок, грех, прегрешение (қара: ДТС, 2016:31)

Бадра (badra)

Бадра (badra): скр. Бхадра (bhadrā): Буддаға, ілімге және жамағатқа паналаған елші әйелдің есімі; Субхадраның (Будданың қайтыс боларынан аз уақыт бұрын үйреткен брахман аскеті) қызметшісі болған қыздың аты; бір уақшаның (шайтанның) аты; байлармен жатып тұратын жезөкшенің аты.

Ратнакр (ratnakr)

Ратнакр (ratnakr) = скр. ратнакара (ratnākara) = қыт. lǎ nǎ jiǎluó; ратнакара буддха (ratnākara buddha) «гауһар үйіндісі, металл Будда», Ратнакара (Ratnākara) «гауһар кені, мұхит», «гауһар үйіндісі» мағыналарын беретін Будда мен Бодхисатваның есімі. Сондай - ақ қазіргі есеп бойынша жүз он екінші Будда. Шақямунидің замандасы және Вайшалілік бір жер. Термин бір Бодхисаттва формасы болып та көрсетіледі. Ол сондай-ақ шығысты басқарған Буддалардың бірі болып саналады. Көне ұйғыр тіліндегі мәтіндерге сүйене отырып, Алокажинтамани (Ālokacintāmaṇi) болашақта Ратнакара Будда болады. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:131)

Нарайан (naraуan)

Нарайан (naraуan: nara << скр. нара). Адамға тиесілі, адамға қатысты, өлімі бар, адам. (Элмалы М., 2016:406)

Сумир (sumir)

Сумир (sumir) < скр. сумеру, әлемнің орталығы болып табылатын тау. (қараңыз: Текин Ш., 2019:459); = сумер (sumér): тох. сумер - скр. сумеру (sumeru) “таңғажайып көрініске ие тау; әлемнің орталығындағы тау” (Элмалы М., 2016:317).

Интрадати (intradati)

Интрадати (intradati) = скр. индрадатта (indradata) «Бодисатваның бірі», интри (intri): 1. [скр. индрйа (indriya)] демоническое существо, 2. [скр. indriya] **intri qačy** сезім мүшесі, 3. Intradati. (қара: ДТС, 2016:224)

Тайшинг махайана (tayšing mahayana)

Тайшинг (tayšing) =қыт. Тайшенг (taishéng) = скр. махайана (mahāyāna), үлкен арба, Буддизмдегі бір мектеп. (қараң: Гавайн А., 1988:298); =қыт. дай-сиң (dai-šīng), махаяна (большая колесница), одно из направлений в буддизме, возникшее в Северо-Западной Индии в I в. (қара: ДТС, 2016:560)

Бұрхан белгүрер (burxan belgürer)

Белгүртме Бұрхан «belirgin Buddha» =скр. нирманабуддха (nirmāṇabuddha) =қыт. huá fù. нирмана «сиқырлы жаратылыс» және Будда «ағартылған, оянған» сөздерінен құралады. нирманабуддха (nirmāṇabuddha) сиқырлы жаратылыстың Буддасы, Будданың бір түрі болып танылады. Термин, «Будданың адам түріндегі немесе өзгерген денесі» болып көрсетіледі. Будда және Бодхисаттва болып пайда болған дене шектеусіз және әмбебап күшке ие. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:148)

Тепренчсиз атлығ бұрхан (tepreñsiz atlıg burxan)

Тепренчсиз атлығ бұрхан (tepreñsiz atlıg burxan): «жер жүзінде тербелмейтін Бұрханның аты». Санскрит тілінен енген термин Акшобхйа (Akšobhya), а кун биң, а вей по, а чу по йе (ā kùn bīng, ā wèi pò, ā chù pò yè) «әрекетсіз, суыққанды және тыныш», будоң, ву доң (bùdòng, wù dòng) «Будда құрбандығына байланысты ашудан құтылу» дегенді білдіреді. Бес Будданың бірі болған Акшобхияның мемлекеті болған Абхирата «қуаныш орны» болып табылады және ол шығыста орналасқан. Сондықтан бұл Буддаға Абхиратаның лорды немесе билеушісі де делінеді. Акшобхия, Лотус Сутрада датон жи паң (dātōng zhì pàng) «Махабхижнабхибхудың ең үлкен ұлы» болып көрсетіледі. Акшобхия Будда болмай тұрып Бодхисаттва болған жи джиа «Джнанакара» (zhì jiǎ «Jñānākara») деп те көрсетіледі. Шығыс бағытының Буддасы. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:92-93)

Йок куруг атлғ бұрхан (yok kurug iligi atlg burxan)

Йок куруг атлғ бұрхан (yok kurug iligi atlg burxan): ‘жоқ болған, бостықтың билеушісі атты бұрхан’, йок куруг (yok kurug) «жоқтық, бостық»; пустота, ничто, yok kurug iligi atlg burxan «будда, называемый властелином пустоты» (қара: ДТС, 2016:290); Термин, «бос, ештеңе жоқ, ештеңе бар болмаған» мағынасын білдіреді. Сондай - ақ, джие руо сунйата (jié ruó duō sūnyatā) термині де «бос, жоқтық, материалдық емес немесе рухани, шынайы емес, бар болмыстың табиғатындағы өтірік немесе алдау, болмысты шынайы деп көрмеу» дегенді білдіреді. Бұл ілімге сәйкес, барлық оқиғалар шынайы емес. Болмыстың маңызды мәні жоқ, тәуелді, тек өзгерген немесе өлген болмыс. Шексіздік – салыстырмалылықтың негізі немесе шектеусіздігі. Бір сөзбен айтқанда, ол бәріне ене алады. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:420)

Нирван (nirvan)

Нирван (nirvan) < скр. «нирвана» мәңгілік тыныштық, құтқарылу (қараңыз: Айазлы Ө., 2012:329) нирван битиг (nirvan bitig) – сутралардың бірінің аты.

Название одной из сутр (= скр. *nirvāṇa sūtra*) в махаяне. (қара: ДТС, 2016:382).

Көмсү ағылық битиг (*kömsü agılık bitig*)

Көмсү ағылық битиг (*kömsü agılık bitig*): «сознание-сокровищница, абсолютное сознание (=скр. алая – виджняна (*ālaya - vijñāna*))»; *ayiliq kojmsoluk - ayiliq komsoluk* ‘амбар, хранилище, складское помещение. (қара: ДТС, 2016:19) *agılık koimso bilig* «жертөле туралы ақпарат», *koimso agılık bilig* «жертөле ілімі» =скр. алая / адана – виджняна (*ālaya / ādāna - vijñāna*) =қыт. гуо шуши, а лай йе, а лай йе ши (*guō shùshi, ā lái yé, ā lái yé shi*) =тиб. кун гзхи рнам пар шес па (*kun gzhi rnam par shes pa*). Термин, алая (*ālaya*) «үй, тынығу орны, жертөле» мен виджняна (*vijñāna*) «сана, түйсік» сөздерінен құралады. Зхонзи ши (*zhōngzī shi*) «сананың тұқымы немесе басқа жеті сананың негізі» мағынасына сай алая / адана – виджняна (*ālaya / ādāna - vijñāna*) қайта туылу және басқару дегенді білдіреді. Бұл идеал, сайып келгенде, Агаманың нұрлы санасына мүмкіндік бере алады. Бұл термин «сана яғни түйсік көзі немесе жертөле» деген мағынада да қолданылады. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:336)

Парамит битиг (*paramit bitig*)

Парамит битиг (*paramit bitig*): «даналық ізгілік кітабы»; парамит (*paramit, rāgamitā*) ізгілік, иман, даналықтың қасиеті= скр. Парамита (*pāramitā = pali*), парами (*rāgamī*) =қыт. Болуоми дуо, бо ку ми дуо, ду (*bōluòmi duō, bō qū mǐ duō, dù*) =тиб. Пха-рол-ту-пхиин-па (*pha-rol-tu phyin-pa*) =соғ. п’р’мит (*p’r’myt*). Парамита термині, «парама» түбірінен шыққан «ең жоғары, шың, туу өлу жағасы, бұл жағадан басқа жағаға яғни Нирванаға өту» болып табылады. Термин Буддизмде «дана» ‘садақа’, «сыла» ‘көркем мінез-құлық’, «кшанти» ‘сабыр’, «вирйа» ‘күш немесе энергия’, «дхйана» ‘терең ой’, «праджна» ‘ақпарат’, «упайа» ‘дұрыс әдісті қолдану’, «пранидхана» ‘бодхи және бақыт үшін ант’, «бала» ‘күш, мақсат және даналық’ болып тізбектеледі. Осы он парамитаның барлығы маңызды болғанымен, алғашқы алтауы әлдеқайда маңызды. Басқаша айтқанда, парамиталар - бұл Махаяна Бодхисатвалардың ағартушылыққа жету үшін қолданатын ізгі қасиеттері. Осылайша, парамита «керемет» немесе «қарсы жағаға жету» деп аударылады. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:336)

Йога атлғ битиг (*yoga atlg bitig*)

Йога атлғ битиг (*yoga atlg bitig*): «йога атты кітап»; книга, называемая йога; «йога» название буддийского трактата. (қара: ДТС, 2016:287)

Ағыр улуғ йағыз йер теңри алты төрлүгін тепреді қамшады (*agır ulug yagız yer tengri altı törlügin tepredi kamşadı*)

Ағыр улуғ йағыз йер теңри алты төрлүгін тепреді қамшады (*agır ulug yagız yer tengri altı törlügin tepredi kamşadı*): «өте үлкен қара жер құдайы алты түрлі тербелді, шайқалды»

Ағыр улуғ: ‘үлкен, өте үлкен, ауыр, маңызды» (қара. Өлмез М., 2017:249); йағыз йер: «қара жер, жержүзі, жер» (қара: Элмалы М., 2016:460); тепреді қамшады = тепре – қамша: «шайқалу» (қара. Өлмез М., 2017:290); йер теңри:

«жер тәңірі» Пртхиви (Pṛthivī Tanrı) = скр. Пртхивидеви (Pṛthivīdevi) = қыт. Джианлао де шен, йе тиан, йа да луо ти ти (йа да и) пи, джианлао де де шен (йа да джианлао де тиен, йа да джианлао де зхи) (jiānláo de shén, yě tiān, ya da luó ti ti (ya da ī) pí, jiānláo de shén (ya da jiānláo de tién, ya da jiānláo de zhǐ)). Бұл термин, жер тәңірі, Пртхиви (Pṛthivī), Ваджрадхату (Vajradhātu) тобынан төрт тәңірдің біреуі ретінде белгілі. Сондай – ақ, он екі тәңірдің бірі. (қара:Токйүрек Х., 2019:388)

Алты парамит (altı paramit)

Алты парамит (altı paramit): «алты парамита» алты төрлүг бүгүленмек эрдем «алты түрлі даналық қасиет», төртли ики парамитлар «төрт және екі парамиталар» = скр. Сад-парамита (sad-pāramitā) = қыт. Лиу болуоми (liù bōlùòmì), = тиб. пхар пхи ин друг «phar phy in drug). Махайана ілімі бойынша, Бодхисатвалардың Будда болулары үшін жазуы керек алты парамитаны (даналық қасиетті) білдіреді. Алты парамита 1. Дана (dāna): қайырымдылық; 2. Сила (śīla): моральдық мінез; 3. Кшанти (kṣānti): сабыр; 4. Вирйа (vīrya): жігер немесе энергия; 5. Дхйана (dhyāna): терең ой; 6. Праджна (praññā): даналық, түрінде тізімделеді. (қара:Токйүрек Х., 2019:235)

Тойындар (toyınlar)

Тойын (toyın): қыт. дао рен (dào rèn) “монах, діни қызметкер”

Шмнанчлар (şmnançlar)

Шымнанч (şimnanç): «діни қызметкер немесе монах әйел» [соғд. шмн’нч (šmn’nch)] монахиня⁷ (қара: ДТС, 2016:554)

Упаси (upasi)

Упаси (upasi): соғд. ’wp’sy “монастырға кірмейтін дінге сенетін (ер адам)” – скр. упасака (upāsaka)

Упасанч (upasañç)

Упасанч (upasañç): соғд. ’wp’s’nç «монастырға кірмейтін дінге сенетін (әйел адам)», соғдыша –’нч жұрнағы әйел дегенді білдіреді. (скр. упасика (upāsikā)). Бұрхан дінінің жамағаты (бурсаң «bursang», тириң «tirin», қуврағ «қуврағ» = скр. саңха «sangha») төрт бөлімнен тұрады. Алғашқы екеуі монах және монахиня. Бұлар монастырда тұрады, олар күннің белгілі бір уақытында қалаған нәрселерімен күн көреді. Қалған екеуі болса монастырға кірмейтін және еркін өмір сүретін дінге сенуші ерлер мен әйелдер. (қара: Текин Ш., 2019:28)

Теңрилер йеклер улуг күчлүг луулар кнтирлар асурилар таллым кракуш ханлары гантарвилар махуруглар кишилер киши ермезли (tngriker yekler ulug küçlüg luular kntirilar asurilar talım krakuş xanları gantarvilar mahuruglar kişiler kişi ermezli)

- 1) Теңрилер (tngriker): теңри = скр. дева (deva) «тәңір, құдай».
- 2) Йек (yek) = скр. йаккха (yakkha) «жын»; түбінің түрікше екендігі туралы қар. ТТVI, 131. уі – ‘йе-мек’(же мек) = *йі-гек «йамйам» = *йек-йек) = скр. нага (nāga) «айдаһар, жылан».
- 3) Улуг күчлүг луулар (ulug küçlüg luular) = өте күшті айдаһарлар. Лу (Lu) = қыт. Луң (lung) «айдаһар» = скр. йакша (yakṣa) «жын».

- 4) Кнтирлар (kntirlar): гинтирви (gintirvi) (А нұсқасы: гнтрв (gntrv)) = скр. гандхарва (gandharva) «Индраның хош иістер шашатын музыканттары». Сондай – ақ, гандхарва (gandharva) - қайтадан тудыру үшін өлген бір жаратылысты қайта тууға апаратын бір болмыс (фәнилік түсінік немесе табиғат рухы) болып та айтылады. (қара. Гласенапп Х., 1943:226)
- 5) Асурилар (asurilar) = скр. асура, жаратылыстардың ішінде болатын бес немесе алты болмыс түрлерінің сыңарларында болатын тәңірдің жауы күдіретті алыптар, дәулер. Шын мәнінде Үндістанда құдайшыл болмыс болған асуралар кейіннен құдайларға қарсы шығып, олармен соғысқан жаман болмыс ретінде танылған. (қара. Хакманн Х., 1924:2)
- 6) Талым кракуш (talim krakuş) = талым қара қуш «қара, жыртқыш құс» = скр. гаруда (garuḍa) «аңызға айналған құс» (Капп. 1056). Алтын қанатты бұл құс түкті жаратылыстардың падишахы және жыландардың жауы. Сондай – ақ, Вишнудың көлігі ретінде де көрсетіледі. талым «жыртқыш» = талы – «тонау, шабуылдау». Талым қара Көне Түркі тіліндегі Бал Кітабында да кездеседі. (қара. Оркун Х., 1936-1941)
- 7) Гантарвилар (gantarvilar): гантар (скр. дандхара «жылан билеушілерінен бірінің аты»)
- 8) Махуруглар (mahuruglar): махурук (mahuruk) = скр. маһорага «үлкен жылан». Сондай – ақ, 12 рухтың бірі.
- 9) Кишилер киши ермезли «әрі адам әрі адам емес» = скр. мануши – аманушйа (manuṣya-amanuṣya).

Жоғарыда аталған жаратылыстар, кішігірім өзгерістермен бұрқан діни мәтіндерінде жиі қолданылады. (қара: Текин Ш., 2019:28)

Номлуғ тилген (nomlug tilgen)

Ном тилген (nom tilgen) «Дхарма дөңгелегі» = скр. дхармажакра (dharmasakra) = Пали (Pali). Дхарммажакка (dhammasakka) = қыт. фалун (fālùn) = тиб. чос кй и кхор ло (chos ky i 'khor lo). Дхармажакра (Dharmasakra) - заң дөңгелегі, бүтін жамандықтарды және қарсылықтарды жоюшы Будда шындығы, Индраның дөңгелегі сияқты, адамнан адамға, орыннан орынға және кезеңнен кезеңге домаланған дөңгелек. Бұл термин қытайша. жиң фалун (jīng fālùn) «айналу, заң дөңгелегін алдыға айналдыру» мағынасында қолданады. Ном тилген термині Будданың ілімін білдіреді. Үнді мифологиясында идеал билеуші немесе билеуші патша ие болған дөңгелекке санскрит тілінде «жакра» (sakra) делінеді. Жакра, құдайдың дұшпандарын шынжырмен байлауы және әділеттен таймау үшін қолданылған, кедергісіз алдыға жүретін қару. Осылай Будданың ілімдері «жакра» болып көрсетіледі. Өйткені ол адамдардың дүниелік алдаулары мен қалауларын өзіне бағындырып, олардың көзін ашуына мүмкіндік береді. (қара: Тоқйүрек Х., 2019:215)

Қорытынды.

Мақаламызды жазу барысында қойылған мақсат орындалды деп білеміз. Соғды жазулы көне түркі тілінде жазылған діни аударма мәтіндердегі будда

дініне қатысты терминдерді қазақ тілінде түсіндіріп жеткіздік деп есептейміз. Қазақ әдебиеті тарихының қала берді бүкіл түркі әдебиеті тарихының алтын қазынасы көне ұйғыр жазуымен жазылған аударма әдебиетіміз өз алдына бір төбе рухани байлығымыз. Әрине, оларды оқып түсіну үшін тек қана олар қолданған соғды, брахми, мани, тибет, ұйғыр т.б. жазуларды үйрену жеткіліксіз. Олар ұстанған діндерде қолданылған терминдерді де білуіміз, түсінуіміз керек. Олай болмаған күнде ата-бабадан жеткен мол мұраны ана тілімізге аударып, түсініп, оқып-үйренуіміз мүмкін емес. Осы мақсатта жұмыс жасауға тырысып соғды жазулы көне түркі тіліндегі мәтіндерде өте жиі кездесетін діни терминдерге тоқталып, мүмкіндігінше анықтауға тырыстық. Қорыта келе айтарымыз, жұмыстың қазақ әдебиеті тарихын, жалпы түркі әдебиеті тарихын оқып – үйренгісі келетін жандарға пайдасы мол.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ayazlı Ö., (2012) *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap*. TDK Yayınları, İstanbul.
2. Әдеби жәдігерлер. (2007) Көне дәуірдегі әдеби ескерткіштер. 20 – томдық. 1-том. Құрастырғандар: Ш. Ахметұлы, А. Әлібекұлы, Н. Базылхан, С. Қорабай т.б. – Алматы: «Таймас» баспа үйі.
3. Gabain, Annemaria von. (1988) “Eski Türkçenin Grameri”, Ankara, Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu.
4. Glaserapp H., (1943) *Die Religionen Indiens*, Stuttgart
5. Древнетюркский словарь. (2016) Д.М. Насилов, И.В. Кормушин, А.В. Дыбо, У.К. Исабекова и др. 2-е изд., пересмотр. – Астана: «Ғылым» баспасы.
6. Erdal, Marcel, (2004) *A Grammar of Old Turkic*. Leiden.
7. Eraslan K., (2012) *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. (Көне ұйғыр түрікшесі грамматикасы), TDK Yayınları, Ankara.
8. Elmalı M., (2016) *Daşakarmapathavadanamala*. TDK Yayınları, Ankara.
9. Elmalı M., (2019) *Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikayesi*. TDK Yayınları, Ankara.
10. Clauson, G., (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
11. Orkun H., (1936-1941) *Eski Türk Yazıları I-IV*. İstanbul.
12. Ölmez, Mehmet, (2021) *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*, Kesit yay., İstanbul, 3. baskı.
13. Ölmez, Mehmet, (2017) *Eski Uygurca İkilemeler Üzerine*. Belleten dergisi, 65-2.
14. Tekin, Ş., (1962) *Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200 Yıldönümü Dolayısı ile Birkaç Not*. TDAY – B.
15. Tekin Ş., (2019) *Uygurca Metinler I Kuanşi İm Pusar (Ұйғыр тіліндегі мәтіндер 1, Куанши им Пусар) (Дыбысты еститін Тәңірі)* Ankara, TDK Yayınları.

16. Tokyürek H., (2019) «Eski Uygur Türkçesinde Budizm Ve Manihaizm Terimleri» (Көне ұйғыр түрікшесінде Буддизм және Манихейзм терминдері), TDK Yayınları, Ankara.
17. Şirin H., (2015) Kül Tigin Yazıtı notlar, Bilge Kültür Sanat Yayınevi.
18. Hackmann H., (1924) Laienbuddhismus in China, Stuttgart.
19. Henning, W.B. (1947-48) “The Date of Sogdian Ancient Letters”, BSOAS, vol. XII, London.
20. Wilkens, Jens, (2021) Handwörterbuch des Altuigurischen / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Universitätsverlag Göttingen: Göttingen.

References

1. Ayazlı Ö., (2012) Altun Yaruk Sudur VI. Kitap. TDK Yayınları, İstanbul. In Turkish.
2. Adebî Jadigerler. [Literary relics] (2007) Kone Daurdegi Adebî Eskertkishter. [Literary Monuments of Antiquity] 20 volumes. Volume 1. Compiled by: Sh. Akhmetuly, A. Alibekuly, N. Bazykhan, S. Korabai et al. -Almaty: "Taimas" publishing house. In Kazakh.
3. Gabain, Annemaria von. (1988) Eski Türkçenin Grammeri. [Grammar of Old Turkish] Ankara, Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu. In Turkish.
4. Glasenapp H., (1943) Die Religionen İndiens, Stuttgart. In Deutsch.
5. Drevnetiurkskiy slovar. [Old Turkic dictionary] (2016) D.M. Nasilov, I.V. Kormushin, A.V. Dybo, U.K. Isabekova and others. 2nd edition, revision. - Astana: "Gylim" publishing house. In Russian.
6. Erdal, Marcel, (2004) A Grammar of Old Turkic. Leiden. In English.
7. Eraslan K., (2012) Eski Uygur Türkçesi Grameri. (Grammar of Old UyghurTurkish), TDK Yayınları, Ankara. In Turkish.
8. Elmalı M., (2016) Daşakarmapathavadanamala. TDK Yayınları, Ankara. In Turkish.
9. Elmalı M., (2019) Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikayesi. TDK Yayınları, Ankara. In Turkish.
10. Clauson, G., (1972) An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford. In English.
11. Orkun H., (1936-1941) Eski Türk Yazıları I-IV. İstanbul. In Turkish.
12. Ölmez, Mehmet, (2021) Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri. [Kokturk and Old Uyghur Lessons] Kesit yay., İstanbul, 3rd edition. In Turkish.
13. Ölmez, Mehmet, Röhrborn, Klaus, (2001) Die alttürkische XuanzanBiographie III, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag. In Deutsch.
14. Tekin, Ş., (1962) Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200 Yıldönümü Dolayısı ile Birkaç Not. [Several Notes on the 1200th Anniversary of the Adoption of the Mani Religion by the Uygurs as a State Religion] TDAY – B. In Turkish.
15. Tekin Ş., (2019) Uygurca Metinler I Куанши Им Пусар (Ұйғыр тіліндегі мәтіндер 1, Куанши им Пусар) (Дыбысты еститін Тәңірі) Ankara, TDK Yayınları. In Turkish.

16. Tokyürek H., (2019) «Eski Uygur Türkçesinde Budizm Ve Manihaizm Terimleri» (Көне ұйғыр түрікшесінде Буддизм және Манихейзм терминдері), TDK Yayınları, Ankara. In Turkish.
17. Şirin H., (2015) Kül Tigin Yazıtı notlar, Bilge Kültür Sanat Yayınevi. In Turkish.
18. Hackmann H., (1924) Laienbuddhismus in China, Stuttgart. In English.
19. Henning, W.B. (1947-48) "The Date of Sogdian Ancient Letters", BSOAS, vol. XII, London. In English.
20. Wilkens, Jens, (2021) Handwörterbuch des Altuigurischen / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Universitätsverlag Göttingen: Göttingen. In Deutsch.

2 ЕУАЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ МӘДЕНИ МҰРАСЫНДАҒЫ ЭПОС ЖӘНЕ ЭПОСТЫҚ ТУЫНДЫЛАР

UDK: 821.111

Хамраева Рано Ражабовна,
Термез, Узбекистан
Преподаватель Термезкого университета
экономики и сервиса
Кафедры Иностранных языков

АЙЗЕК АЗИМОВ – ПИСАТЕЛЬ ФАНТАСТ. АНАЛИЗ НАУЧНО-ФАНТАСТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АЙЗЕКА АЗИМОВА.

Аннотация

В статье рассматривается роль научной фантастики как литературного жанра и ее влияние на читателей и общество. Особое внимание уделяется произведениям Айзека Азимова, их основным идеям и концептуальным вопросам, которые писатель поднимает в своих работах.

Анализируются несколько известных произведений Айзека Азимова, таких как "Конец вечности", "Я, робот", "Стальные пещеры" и др. В статье раскрываются основные сюжетные линии, научные концепции и идеи, которые Айзек Азимов вкладывал в свои произведения.

Кроме того, в статье анализируется влияние произведений Айзека Азимова на развитие жанра научной фантастики в целом, а также на других писателей и художников.

В результате проведенного анализа становится понятно, что произведения Айзека Азимова являются значимой частью научно-фантастической литературы и имеют глубокие и актуальные идеи, которые до сих пор влияют на современные научные и технологические достижения.

Abstract

The article examines the role of science fiction as a literary genre and its impact on readers and society. Particular attention is paid to the works of Isaac Asimov, their main ideas and conceptual issues that the writer raises in his works.

Several famous works of Isaac Asimov are analyzed, such as "The End of Eternity", "I, Robot", "Caves of Steel", etc. The article reveals the main storylines, scientific concepts and ideas that Isaac Asimov put into his works.

In addition, the article analyzes the influence of Isaac Asimov's works on the development of the science fiction genre as a whole, as well as on other writers and artists.

As a result of the analysis, it becomes clear that the works of Isaac Asimov are a significant part of science fiction literature and have deep and relevant ideas that still influence modern scientific and technological achievements.

Ключевые слова: научная фантастика, Айзек Азимов, робот, робототехника.

Key words: science fiction, Isaac Asimov, robot, robotics.

ВВЕДЕНИЕ

Айзек Азимов (англ. Isaac Asimov, имя при рождении Исаак Юдович Озимов; 2 января 1920 - 6 апреля 1992) - американский писатель-фантаст, популяризатор науки, по профессии биохимик. Автор около 500 книг, в основном художественных, прежде всего в жанре научной фантастики, но также и в других жанрах:

фэнтези,
детектив,
научно-популярный жанр.

В самых разных областях - от астрономии и генетики до истории и литературоведения. Многократный лауреат премий Хьюго и Небьюла. Айзек Азимов - подлинная легенда «золотого века» американской фантастики. Почти всю свою жизнь он посвятил литературе: свыше четырехсот книг, включая специальные исследования и научно-популярные работы, вышло из-под его пера. Дело, конечно, не в количестве, есть среди фантастов и более плодовитые. Но, в отличие от большинства своих коллег, Азимов не следовал избитым клише - он фонтанировал оригинальными идеями, каждая из которых была способна породить целое направление в научной фантастике.

Как ни банально это звучит, уже биография Азимова похожа на увлекательный роман. Одно перечисление его литературных наград заняло бы несколько страниц убогим шрифтом. Однако куда важнее то, что его многочисленные книги до сих пор переводятся и переиздаются во всем мире - в том числе, произведения, созданные более полувека назад.

Некоторые термины из его произведений - robotics (роботехника, роботика), positronic (позитронный), psychohistory (психоистория, наука о поведении больших групп людей) - прочно вошли в английский и другие языки. В англо-американской литературной традиции Азимова вместе с Артуром Кларком и Робертом Хайнлайном относят к «Большой тройке» писателей-фантастов.

Существенный вклад в теоретическое обоснование робототехники на стадии ее становления внесли люди, совершенно далекие от техники и точных наук. Слово «робот» было введено в обращение чешским писателем Карелом Чапеком и первоначально означало: «машина с антропоморфным (человекоподобным) поведением, которое частично или полностью выполняет функции человека при взаимодействии с окружающим миром».

Писателя-фантаста, химика по образованию, Айзека Азимова, изложившего впервые три закона робототехники в своем произведении, многие называют теоретиком робототехники. Сам он пишет об этом следующее: «Я дожил до дня, когда мои законы воспринимают всерьез и цитируют в научных статьях ученые - робототехники».

Тема «Научная фантастика» интересна тем, что имеет специфическую особенность изображать научные темы, построенные не на чистой выдумке, а всегда опирающиеся на научную основу. И если заглянуть в прошлое, то большинство тем научной фантастики в области биологии, физики, кибернетики, медицины, завоевании космоса, в наше время стали

реальностью.

Появление фантастики было вызвано промышленной революцией в XIX веке. С приобретением популярности фантастику стали разделять на научную и развлекательную, в которой фантастический антураж использовался для освежения старых сюжетов. Первоначально научная фантастика была жанром литературы, описывающим достижения науки и техники, перспективы их развития.

Позднее развитие техники стало рассматриваться в негативном свете и привело к появлению антиутопии. А в 1980-е годы начал набирать популярность её поджанр киберпанк. В нём высокие технологии соседствуют с тотальным социальным контролем и властью всемогущих корпораций. В произведениях этого жанра основой сюжета выступает жизнь маргинальных борцов с олигархическим режимом, как правило, в условиях тотальной кибернетизации общества и социального упадка. Известные примеры: «Нейромант» Уильяма Гибсона.

Жанр в литературе, кино и других видах искусства, одна из разновидностей фантастики. Научная фантастика основывается на фантастических допущениях в области науки и техники, в том числе как естественных, так и гуманитарных наук. Произведения, основанные на ненаучных допущениях, относятся к другим жанрам. Темы научно-фантастических произведений - новые открытия, изобретения, неизвестные науке факты, исследования космоса и путешествия во времени. Действие научной фантастики часто происходит в будущем, что роднит этот жанр с футурологией, наукой прогнозирования мира будущего.

Автором термина «научно-фантастическая» является, вероятно, Яков Перельман, который в 1914 году написал и опубликовал дополнительную главу «Завтрак в невесомой кухне» к роману Жюль Верна «Из пушки на Луну», которой дал термин «научно-фантастическая». До этого похожий термин - «фантастически научные путешествия» - в отношении Уэллса и других авторов употребил Александр Куприн. Уэллс изначально использовал этот термин для обозначения того, что мы сегодня назвали бы научной фантастикой, в которой основанием для повествования выступает сознательное стремление опираться на уже известные факты, и уж если в повествовании также встречалось некое чудо, то по крайней мере речь не должна была идти о целом арсенале чудес.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Материалом для исследования служит роман «Конец Вечности» американского писателя-фантаста Айзека Азимова и другие его романы. Используются описательный, сравнительный и сопоставительный методы.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЯ

«Конец Вечности» - роман американского писателя-фантаста Айзека Азимова. Написан в 1955 г. Некоторыми авторами считается лучшей работой Азимова, или по крайней мере, одной из лучших.

Роман описывает деятельность организации под названием Вечность, в

которой работают так называемые вечные, существующей вне времени. Вечность контролирует времена и Реальности с помощью так называемых Колодцев Времени, однако путешествовать можно только по тем столетиям, которые идут после 27-го (столетие, в котором основана Вечность); столетия до 27-го относятся, по терминологии вечных, к Первобытной истории. Путешествия по времени требуют огромного количества энергии, но Вечность располагает почти неограниченной энергией, поступающей из далёкого будущего. С помощью устройства, называемого дубликатор массы, удалось практически без затрат создать во всех столетиях (даже в тех, которые в действительности не использовались Вечностью) однотипные Сектора Вечности, в которых Вечные могут жить и работать и из которых могут проникать в соответствующее столетие. Сектора Вечности находятся вне обычного времени, в них течёт так называемое биовремя, которое Вечные не могут контролировать.

В Вечности используется специфическая профессиональная терминология. Например, поскольку время в обычном смысле не имеет там значения, используется термин «биовремя», хотя в повседневном общении правило редко соблюдается. Также, по аналогичной причине, направления и положения обычного времени определяются не как, например, будущее и прошлое, а используются особые термины, такие как *upwhen*, *downwhen*, *somewhen* и *anywhen*.

Роман «Конец Вечности» знаменитого американского фантаста А. Азимова является образцом виртуозной игры с пространством и временем. Это одна из самых лучших и захватывающих книг писателя, который считал себя прежде всего фантастом, являясь одновременно непревзойденным популяризатором науки и ее истории. Выступал он и составителем сборников научной фантастики, писал детективы, был комментатором Шекспира, Мильтона, Байрона и даже Библии. Поразительная разносторонность интересов А. Азимова делает круг его читателей необычайно широким.

Я, робот. Первое, что приходит на ум, когда звучит имя Айзека Азимова - образ робота в мировой фантастике. Нет, разумеется, роботов придумал не Азимов. Именно Азимов предложил идеальный способ раз и навсегда обезопасить человечество от самой возможности «бунта машин». Если в журнальной фантастике 1920-х годов обезумевший андроид был одним из главных врагов человечества, то с приходом Айзека робот из лукавого раба превратился в незаменимого помощника и верного наперсника человека.

Книга Азимова «Я - робот» оказалась пророческой: ученые в срочном порядке занялись робототехникой, и роботы стали широко применяться на производственных конвейерах.

Шестой рассказ сборника «Я, Робот» - «Лжец» - ясно даёт понять, что психология человека, его философия и социальные законы интересуют Азимова больше, чем техническая, фантастическая сторона произведения. Некоторые мысли Азимова в этом рассказе передаются через высказывания

робота РБ-34 (Эрби): «Эти книги - такие же, как и остальные. Они меня просто не интересуют. В ваших учебниках ничего нет. Ваша наука-это просто масса собранных фактов, кое-как скрепленных подобием Теории. Все это так невероятно просто, что вряд ли достойно внимания. Меня интересует ваша беллетристика, переплетение и взаимодействие человеческих побуждений и чувств. Вы не можете себе представить, как сложны люди. Я не могу всех их понять, потому что мое мышление имеет с этим так мало общего. Но я стараюсь, а ваши романы мне помогают». В этом отрывке не просто отражается склонность Азимова к социально-философским вопросам, но и его вера в искусство, приверженность идеям гуманизма. Азимов показывает нам робота, считающего себя существом высшим, чем человек. В то же время, робот, стремясь к идеалу, пытается развить в себе чисто человеческие черты - чувства, интересы и эмоции. Азимов подталкивает нас к мысли, что идеальный робот - это и есть человек.

Активно используя форму диалога, Азимов развивает в рассказах конфликт между сторонниками рационализма, гуманизма и знаний. Связывая эти три качества, писатель намечает для себя ориентиры для своего раннего творчества. Писатель изображает роботов, независимо от их назначения, по образу и подобию человеческому. Но ведь разумнее придавать роботам такую форму, которая наиболее выгодна в инженерном отношении для той функции, которую они предназначены выполнять. Скажем, электронно-счетной машине лучше всего иметь, как и теперь, форму ряда ящиков. Но все дело в том, что в своих роботах автор создал образы именно людей, самых настоящих людей с разными характерами, мнениями, мыслями. Это качественно отличает роботов Азимова от андроидов более ранних авторов. До Азимова человеческие формы роботов объяснялись стремлением людей «играть» роль богов, на первый план выходил процесс создания и его результат. У Азимова же роботы априори ставятся на одной социальной ступени с людьми. От настоящего человека азимовских роботов отличает только запрограммированные при их создании «три закона робототехники». В этом и заключается основная социально-философская проблема, выраженная в произведении. Роботы способны заблуждаться, совершать ошибки, переживать и сочувствовать, но в ходе их совершенствования «первый закон» постепенно из правила чисто технической необходимости превращается в необычайно важный социальный фактор.

Таким образом, серия фантастических рассказов, объединенных под общим названием «Я, робот» представляет собой псевдоисторию вымышленной науки «робототехники», проиллюстрированной последовательными эпизодами, в которых действуют одни и те же герои. Но даже в таком, на первый взгляд чисто научно-фантастическом сборнике, Азимов часто пренебрегает технической стороной, чтобы ярче отразить свои социально-философские идеи. На первом плане у Азимова - прославление идей гуманизма, стремление к рациональности и вера в силу интеллекта.

Основание и основатели. Самым знаменитым азимовским циклом,

начало которому было положено в этот период, стало «Основание». Картины гибели и распада величайшей Империи, талантливо нарисованные писателям, впечатляют. Но главная находка Азимова в этом цикле, безусловно, сама психоистория. «Не пытаюсь предопределять действия отдельных личностей, она сформулировала определенные математические законы, по которым развивалось человеческое общество», - так объясняет ее суть герой романа. Тысячелетиями создание такой науки остается мечтой власть имущих. Сегодня на смену оракулам и гадалщикам, пифиям и авгурам, картам Таро и кофейной гуще пришло старшее дитя Прогресса - всемогущая Наука. Что только ни используют, чтобы предсказать примерное направление развития общества - хотя бы на несколько месяцев вперед, до ближайших выборов... Увы, уверенно прогнозировать будущее социологи с политологами так и не научились...

Что же до «Основания», то судьба этого цикла сложилась вполне счастливо. В 1966 на 24-м «Уорлдконе» «Основание» получило премию «Хьюго» как «лучшая фантастическая серия всех времен». При голосовании романы Азимова обошли и популярнейшую «Историю будущего» Роберта Хайнлайна, и «Властелина колец» Джона Р. Р. Толкина, имя которого уже успело прогреметь в англоязычном мире.

Стальные пещеры. Фантастический детектив - жанр совершенно особый. Он сочетает черты традиционного детективного романа и фантастики, и поэтому зачастую подвергается критике с обеих сторон. Ценителей детективного жанра раздражают фантастические допущения, поклонников фантастики стесняет неизбежная для детектива жесткая структура. Однако писатели упорно возвращаются к этому направлению, вновь и вновь принуждают когорты неуловимых преступников и гениальных сыщиков братья за дело. И одним из общепризнанных классиков фантастического детектива опять-таки принято считать непревзойденного и многоликого Айзека Азимова.

Романы «Стальные пещеры», «Обнаженное солнце» и «Роботы Утренней Зари» о полицейском Элайдже Бейли и его напарнике Р. Дэниеле Оливо - в некотором смысле продолжением цикла «Я, робот». Детектив сам по себе сродни запутанной шахматной партии, Азимов же добавил в это уравнение дополнительное неизвестное - роботов. Один из них, уравновешенный и сдержанный сыщик Дэниел Оливо, становится главным героем всех романов трилогии. Другие роботы неизменно попадают под подозрение или становятся ключевыми свидетелями в делах, которые предстоит распутать парочке следователей. Ход, надо заметить, остроумнейший. Поведение мыслящих машин жестко определено Тремя Законами - и, тем не менее, роботы то и дело оказываются замешаны в преступлениях со смертельным исходом. Да еще сложная внешнеполитическая обстановка требует найти виновного в рекордно короткие сроки...

Конец Вечности. Еще одно направление, в котором американский

писатель оставил отчетливый след - хроноопера, литература о путешествиях во времени. Машина времени - дежурная тема с незапамятных времен. В современной фантастике существует астрономическое число вариаций на эту тему, в том числе, множество классических. Но «Конец Вечности» Айзека Азимова занимает в этом ряду одно из самых почетных мест. Насколько легко по текстам Брэдбери угадывается поэт, настолько же легко в авторе «Конец Вечности» опознается ученый-естественник. Дотошно и безжалостно-логично исследовав ситуацию с путешествиями во времени, Азимов сконструировал организацию, которая неминуемо должна была возникнуть в мире, где отправиться в прошлое или будущее не сложнее, чем съездить к тетке в Саратов.

Вечность - своего рода тоталитарное государство, которое существует вне основного временного потока и использует машину времени для исправления истории. Главная ее цель - сохранить общество в неизменности, застраховать обывателей от глобальных катастроф и потрясений. И в то же время, сохраняя статус-кво, Вечность лишила человечество будущего, фактически заморозила прогресс цивилизации на тысячелетия. Увы, именно глобальные потрясения, войны и катастрофы заставляют общество двигаться вперед. Полный покой ведет цивилизацию к загниванию и смерти.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

За двадцать лет работы в жанре фантастики Айзек Азимов написал несколько десятков романов, повестей, рассказов. Говорят, что увлечения детства не проходят даром для человека в зрелом возрасте. Так случилось и с Азимовым-фантастом. Детская любовь к приключенческой фантастике и детективам оставила след в его творчестве. «Установление», «Стальные пещеры», «Нагое солнце», «Течения в космосе» - это авантюрно-детективные романы и повести на фантастической основе. Однако главное направление в творчестве Азимова - это не фантастические приключения, хотя и здесь он стоит на голову выше многих американских фантастов. Подлинно самобытный Азимов, Азимов-новатор, Азимов-социолог и экспериментатор открывается в таких великолепных циклах, как «Я, робот», «Звезды как пыль», «На Земле хватает места» и в грандиозной и мрачной утопии, самом значительном его произведении - «Конец Вечности».

Если в авантюрной фантастике Азимова еще можно обнаружить признаки социального пессимизма, попытки перенести в будущее грехи и язвы современного человечества-свиные войны, тирании, колониализм, ряженные в космические одежды, беспринципность и безответственность политиков, лютую жестокость генералов, алчность дельцов, ареной действий которых являются галактические империи, то в социологической его фантастике, при всей ее гротескности и парадоксальности, мы видим современность, капиталистическую действительность, моральную, этическую и философскую проблематику человечества сегодня. «Для человека, привыкшего смотреть на вещи с американской точки зрения, - сказал однажды Азимов, - оптимистическое видение современного общества

неприемлемо. Я использую фантастику для критики общества. Так же поступают в общем и все другие американские фантасты». Больше всего из своих произведений Азимов любит рассказ «Уродливый мальчуган». Это рассказ о том, как в ходе эксперимента с машиной времени в нашу современность попал мальчик-неандерталец. По ряду причин мальчика пришлось отправить обратно, хотя к нему очень привязывается один из участников эксперимента, женщина-ученый. Читатель знает этот рассказ, и для него это новелла, исполненная грусти и лиризма, построенная на остроумном научно-фантастическом допущении. Но сам Азимов ценит этот рассказ совсем за другое. Он считает, что неандертальский мальчик существует в действительности, каждое общество знает его. В Америке это негр, в других странах-кто-нибудь другой, объект расовой и национальной нетерпимости, когда люди с готовностью ненавидят соседа с иным цветом лица и иной формой носа.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Шпак В.К. Американская поэзия XX века. Основные направления развития./ В.К. Шпак -Киев - 2006.
2. Будур Н.В. Зарубежная литература/ Н.В. Будур, Э.И. Иванова , С.А. Николаева - М.- 1998.
3. Зарубежные писатели. Библиографический словарь / Под ред. Н.П. Михальской. - М.- 1997.
4. Бердяев Н. А. Философия творчества, культуры и искусства / Н.А. Бердяев- М.- Искусство- 1994.
5. Гаков В. Виток спирали: зарубежная научная фантастика 60-70-х годов/ В. Гаков - М.- 1980.
6. Гуревич Г.И. Беседы о научной фантастике/ Г.И. Гуревич -М.- 1982.
7. Геллер А. Вселенная за пределами догмы: размышления о советской фантастике/ А. Геллер - L.- 1985.
8. Гаков В. Энциклопедия фантастики: кто есть кто/ Под ред. Вл. Гакова- Минск - 1995.
9. Осипов А.Н. Фантастика от «А» до «Я»: Краткий энциклопедический справочник/ А.Н. Осипов - М.- 1999.
10. Muhamadiyev T. U. The impoliteness strategies finding in internet user // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2020, pp. 61-64.
11. Muhamadiyev, T. U. (2020). The impoliteness strategies found in Ron Clark // Актуальные научные исследования в современном мире, (11-12), 32-36.
12. Хамраева Р.Р. (2022). Особенности произведения англоязычной научной фантастики XX века Айзека Азимова «Я, робот» // Студенческий вестник, номер 3(195) часть 1, 30-32.

Saatova Surayyo Ismailovna
O‘zbekiston Respublikasi Toshkent shahri
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston
Milliy universiteti o‘qituvchisi

**Badiiy matnda oshiq va mashuqa lisoniy shaxsi
(U.Hamdani asarlari misolida)**

Annotatsiya: Tilshunoslikda tildan foydalanuvchi shaxs tushunchasiga nibatan lisoniy shaxs atamasi qo‘llanmoqda. Lisoniy shaxs lingvopersonologiya yo‘nalishining asosiy tushunchalaridan biri bo‘lib, nutqni yaratuvchi, uni boshqalarga uzatuvchi va idrok etuvchi shaxsni anglatadi. Ushbu maqolada lisoniy shaxsning badiiy matnda ifodalanishi, yozuvchi va personaj lisoniy shaxsidagi o‘ziga xosliklar ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: lingvopersonologiya, lisoniy shaxs, badiiy matn, personaj, nutq,

Abstract: In linguistics, the term linguistic person is used to refer to the concept of a person who uses language. Linguistic person is one of the main concepts of the linguopersonology direction and means a person who creates speech, transmits it to others and perceives it. This article describes the expression of the linguistic personality in the artistic text, the peculiarities of the linguistic personality of the writer and the character.

Keywords: linguopersonology, linguistic personality, literary text, character, speech.

Аннотация: В лингвистике термин языковая личность используется для выражения понятия человека, использующего язык. Лингвистическая личность является одним из основных понятий лингвоперсоналогии и означает человека, создающего речь, передающего ее другим и воспринимающего ее. В данной статье описывается проявление языковой личности в художественном тексте, особенности языковой личности писателя и персонажа.

Ключевые слова: лингвоперсоналогия, языковая личность, художественный текст, персонаж, речь.

Zamonaviy tilshunoslikning asosiy yo‘nalishi ilmiy tadqiqotlarning antropotsentrikligi, ularning odamlar uchun ahamiyati, insonning o‘zini va dunyoni bilish jarayonidagi roli bilan belgilanadi. XX asr 90-yillardan beri "lisoniy shaxs" tushunchasi antropotsentrik tilshunoslikning asosiy tushunchasiga aylandi.

Badiiy asar tili haqida qator tadqiqotlar olib borgan V.V.Vinogradov "Badiiy proza haqida" nomli asarida *lisoniy shaxs* terminini qo‘llagan va lisoniy shaxs konsepsiyasini ishlab chiqqan².

² Виноградов В.В. Избранные труды. О языке художественной прозы. – М.: Наука, 1980. – С. 61 с.

Bu mavzuda tilshunoslikning dastlabki yo‘nalishlaridan biri Y.N.Karaulovning lisoniy shaxs haqidagi ta‘limotidir; lisoniy shaxs deganda olim “struktur va lisoniy murakkablik darajasi; voqelikni aks ettirish chuqurligi va aniqligi; muayyan maqsadga yo‘naltirilganligi; farq qiluvchi nutq asarni (matnni) yaratish va idrok etishni belgilovchi qobiliyat va xususiyatlar majmuini tushunadi.

³

Bugungi zamon tilshunosligida xalqning madaniyatini, tarixini, milliy an‘analarini va boshqa oz‘iga xos xususiyatlarini nutqida nomoyon qilgan so‘zlovchi shaxs, ya‘ni lisoniy shaxs tadqiqotlarning o‘rganish obyektiga aylandi. I.I.Xaleeva lisoniy shaxsni madaniyatlararo muloqotda to‘liq ishtirok etish qobiliyatining ko‘rsatkichi sifatida belgilaydi⁴.

Badiiy matnda lisoniy shaxsning namoyon bo‘lishi yozuvchining tildan foydalana olish layoqati bilan birga, kuzatuvchanligi, har bir shaxsga, aniqrog‘i, asarda lisoniy shaxs sifatida gavdalandirish nazarida tutilayotgan personajning ijtimoiy mavqeyi, ijtimoiy roliga qarab tildan qay darajada foydalana olishini ilg‘ay olishi bilan belgilanadi⁵

Badiiy matnda personajlar nutqi turli lisoniy shaxslar haqidagi tasavvurlarni berishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Personajlar nutqining o‘ziga xosligini ta‘minlashda yozuvchining mahorati asosiy omil sanaladi. Badiiy matn, eng avvalo, so‘zlovchi ruhiy holatini so‘z vositasida tasvirlaydigan manbadir.

Til asrlar davomida shakllangan qadriyatlar; urf-odatlar; jamiyat a‘zolarining o‘zaro munosabatlarining in‘ikosi sifatida yashaydi. Inson muloqotga kirishar ekan; shubhasiz; nutqida uning ichki dunyosi; ruhiyati; individualligi aks etadi.⁶

D.Niyazova hissiyot ifodasi berilgan mikromatnlar badiiy asarlarda turli holatlar vositasida yuzaga kelishini ta‘kidlaydi hamda ularni quyidagicha tasniflaydi: “1.Asar personajining kechinmalari uning nutqidan anglashiladi. 2. Personajning ruhiy holati asar muallifi nutqi vositasida beriladi. Bunda muallif quyidagi usullardan foydalanadi: a) personajning ruhiy holatini bevosita bayon qiladi; b) personajning jismoniy xatti-harakatlarini tasvirlash orqali uning ruhiy holatiga ishora qiladi; v) tabiat tasviri orqali personajning ruhiy holatiga ishora qiladi”⁷.

Asar personajlarining hissiyotlarini til vositasida ifoda etish nihoyatda murakkab jarayon bo‘lib, yozuvchilar bunda turli verbal va noverbal vositalardan foydalanadi. So‘zlarining semantikasiga alohida e‘tibor beradi, tilning ifoda imkoniyatlaridan unumli va o‘rinli foydalanadi.

Ulug‘bek Hamdam asarlari mavzu jihatdan xilma-xil bo‘lib, uning asarlarida har xil qahramonlarni uchratish mumkin. Yozuvchi asarlarida ishq mavzusi

³ Караулов Ю. Н. Русская языковая личность и задачи её изучения // Язык и личность. – М.: Наука, 1989. – С.

⁴ Халева И. И. Вторичная языковая личность как реципиент инофонного текста // Язык-система. Язык-текст. Язык-способность. - М.,1995. С. 277-286

⁵ Umurzoqova M. Lisoniy shaxs tushunchasining sotsiopragsmatik aspektida o‘rganilishi. -O‘zMU xabarlar,1/1.-285.

⁶UMURZOQOVA M.E. LISONIY SHAXS VA UNING SHAKLLANISHIDA IJTIMOY OMILNING O‘RNI Fledu.uz. 2023 /6. 110-118 b.

⁷ Ниязова Д.Бадий матнда лисоний шахс типлари. Филол.фан. бўйича фалсафа док. дисс. – Қарши. 2020

markaziy o'rinni egallaydi. Uning "Sabo va Samandar" romani muhabbat mavzusiga bag'ishlangan bo'lib, unda yozuvchi oshiq va ma'shuqa lisoniy shaxs sifatida ham o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Asarning qahramonlari Samandar, Sabo, personajlar Aziza, Nodir, Nilufar lisoniy shaxsini shakllantirishda ularning dunyoqarashi, olamni anglashi, odamlarga munosabatidagi o'ziga xosliklarni ifodalovchi leksemalardan foydalangan.

Asar qahramoni Samandar oliy ta'lim muassasida adabiyotdan dars beradi. Uning adabiyot olamiga mansubligi har bir so'zidan, har bir xatti-harakatidan sezilib turadi. Yozuvchi qahramonini majnunvash oshiq sifatida shakllantiradi. Samandardagi qat'iyat, mehnatkashlik, onasi va uka-singilisiga bo'lgan mehrini tasvirlash orqali yozuvchi yosh Samandar lisoniy shaxsini shakllantirsa, Aziza, undan keyin Saboga bo'lgan muhabbati orqali oshiq yigit shaxsini shakllantiradi.

Asarning boshidanoq yozuvchi Samandarning muhabbat haqida o'z qarashlariga ega ekanligini kitobxonga bildiradi. Buni uning sinfdoshi Aziza bilan paxta dalasida qilgan suhbatidan bilib olishimiz mumkin:

– *Seningcha, sevgini ham boshqarsa bo'larkan-da o'zicha mushohada qila boshladi Samandar. – Men negadir boshqacha o'ylarkanman.*

– *Qanaqa? – qiziqishini yashirib o'tirmadi Aziza.*

– *Aniq aytolmayman, lekin chinakam odam devonaga o'xshab qolsa kerak deyman. Layli-Majnun esla: ular sevgi yo'lida na zeb-ziynat, na mansab-mavqeni o'ylashdi, kelajaklarini cho'tga solib ko'rishmadi. Chunki ular yuraklarini emas, yuraklari ularni boshqarar edi...*

[“Sabo va Samandar”, 15-bet]

Yozuvchi qahramonining xatti-harakatlari, gap-so'zlarida uning boshqalarga o'xshamasligini tasvirlaydi. Uni bolaligidan to'ulg'ayguncha bo'lgan davridagi voqealar uning o'ziga xos dunyoqarashi, olamga o'zgacha nigoh bilan qaraydigan, o'z qarashlaridan kechmaydigan shaxs sifatida shakllanishiga tayyorlaydi. Uning Sherdil bilan muhabbat haqidagi tortishuvlaridan qat'iyatli, haqiqiy oshiq timsoli ekanligiga kitobxonni ishontira oladi.

Olamga boqsam, senga qo'shib nurlanib ketaman – olam ham o'sha nurga chulg'anadi. Shu nur bilan qilayotgan ishimga, yashayotgan kunimga tahrir kiritmoqchiman: “Muhabbat darsi”ni o'tmoqchiman. Ha, ha, aynan o'shani – “Muhabbat darsi”ni! Shu topda ko'zimga boshqa narsa ilashmayapti.

[“Sabo va Samandar”, 11-bet]

Keltirilgan ushbu mikromatnda yozuvchi qahramonining o'y-xayollari vositasida muhabbat konseptini ifodalagan. *Yashayotgan kunimga tahrir kiritmoqchiman, “Muhabbat darsi”ni o'tmoqchiman* kabi gaplar vositasida adabiyotchiga xos lisoniy birliklar qo'llanilgan. *Tahrir qilmoq* o'rnida *tuzatmoqchiman* fe'li qo'llanilganda adabiyotga oshno oshiq yigit lisoniy shaxsi to'la-to'kis shakllanmas edi. Samandar obrazi orqali yozuvchi asarning boshidan oxirigacha chinakam oshiq lisoniy shaxshini shakllantira olgan. Uning nuqida qo'llanilgan leksik birliklar ohorliligi, boshqalar nutqida qo'llanilmaganligi, so'z qo'llash va gap qurilishidagi o'ziga xosliklar uning alohida lisoniy shaxs sifatida shakllanishida muhim vosita bo'lib xizmat qilgan. Buni quyidagi misollarda ham

ko‘rishimiz mumkin: *“Hech bosilmayapti, ichim yonib ketyapti”*, *“Bir umr seni aldab keldim, aldab kelyapman, Soliha! Axir, mening dilim boshqa ayolga talpinadi, uni deydi, uni sog‘inadi!”*. Bu o‘rinda *ichim yonib ketyapti* gapi qahramonning ruhiy holatini ifodalasa, *mening dilim boshqa ayolga talpinadi* gapi uning erkak jinsiga mansubligiga ishora qiladi.

Ulug‘bek Hamdam romanlarida ma‘shuqa lisoniy shaxsi ham o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘lgan. Asar qahramonlari o‘zbek millatiga mansub bo‘lgan ayollar bo‘lganligi bois yozuvchi o‘zbek qizlariga xos bo‘lgan ibo, hayo, andisha kabi fazilatlar mujassam bo‘lgan lisoniy shaxslarni yaratgan. Sabo ham haqiqiy ishqqa muhtalo bo‘lgan bo‘lsa-da, undagi hayo ko‘nglidagi hislarni tiliga chiqarmaydi. Uning Samandarga bo‘lgan muhabbatini yozuvchi Sabo va Samandar o‘rtasidagi adabiyot, muhabbat haqidagi suhbatlarda she‘riy misralar, badiiy obrazlar vositasida yuzaga chiqaradi. Uning Samandarga bo‘lgan muhabbatini oshkor etgan quyidagi parchaga e‘tibor beraylik: *“Bor gapni aytadigan bo‘lsam, man Samandar akani shuncha yillar mobaynida bir kunga ham unutganim yo‘q”*, *“Tush...tushlarim menga pand beradi...Samandar akani tushimda ko‘rmagan kunim yo‘q desam, oshirib yuboraman, lekin ikki kunda bir ko‘rishim rost, man tushlarimda o‘zimni baxtli sezaman”*.

Ulug‘bek Hamdam mahoratli yozuvchi sifatida har bir qahramon, har bir personajning lisoniy shaxs sifatida kitobxon ko‘z o‘ngida gavgdalanishiga erisha olgan. Asarning boshqa qahramonlari Aziza, Soliha ham Samandarga ko‘ngil qo‘ygan, biri maktabda birga o‘qigan, dalada birga paxta tergan qiz bo‘lsa, biri uning turmush o‘rtog‘i. Yozuvchi ularning ruhiy kechimalarini, Samandarga bo‘lgan munosabatini alohida mahorat bilan tasvirlay olgan. Natijada nutqiy muloqotda bir-biriga o‘xshamaydigan, olamni o‘zicha anglaydigan lisoniy shaxs ifodasi o‘z aksini topgan.

Lisoniy shaxs millati, kasb-kori, yashash tarzi, qaysi dinga e‘tiqod qilishi, ijtimoiy mavqeyi, jinsi va yosh xususiyatlariga ko‘ra xilma-xil bo‘lib, nutq jarayonida shu jihatlar bevosita o‘z aksini topadi. Bu o‘ziga xos jihatlarni yoritishda yozuvchining tildan foydalana olish mahorati, kuzatuvchanligi muhim sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Виноградов В.В. Избранные труды. О языке художественной прозы. – М.: Наука, 1980. – С. 61 с.
2. Караулов Ю. Н. Русская языковая личность и задачи её изучения // Язык и личность. – М.: Наука, 1989. – С.
3. Халеева И. И. Вторичная языковая личность как реципиент инофонного текста // Язык-система. Язык-текст. Язык-способность. - М.,1995. С. 277-286.
4. Umurzoqova M. Lisoniy shaxs tushunchasining sotsiopragmatik aspektida o‘rganilishi. -O‘zMU xabarlar,1/1.-285.
5. UMURZOQOVA M.E. LISONIY SHAXS VA UNING SHAKLLANISHIDA IJTIMOIIY OMILNING O‘RNI Fledu.uz. 2023 /6. 110-118 b.

6. Ниязова Д. Бадий матнда лисоний шахс типлари. Филол. фан. бўйича фалсафа док. дисс. – Қарши. 2020.
7. Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб ... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – № 5. 9-14-бет.
8. Маҳмудов Н. Нутқ маданияти ва тилнинг эстетик вазифаси // Филология масалалари. –Т., 2006. -№ 2 (11). 45-52-бет.
14. Нурмонов А. Лингвистик таълимотнинг янги босқичи. Танланган асарлар. III жилд. – Тошкент: Akademhashr, 2012. 92-бет.
9. Нормуродова Н.З. Гендерный аспект языковой личности // Хорижий личности в художественном диалоге // Хорижий филология: тил, адабиёт, таълим. – Самарканд, 2009. – №4 (33) – С. 27-29.
10. М. Курбанова, Гендеролингвистик тадқиқ янги парадигма сифатида. Ўзбек тили ва адабиёти. 2014.
11. Юлдашев М.М. Бадий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фанлари д-ри ... дисс. – Тошкент, 2009.
12. Худойбергана Д. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент: 2015. – 102 б.
13. Лутфуллаева Д., Худойбергана Д. Тилшуносликда лисоний шахс муаммоси // Ўзбек тили ва адабиёти. 2017. №.6. – Б.36-37.

Rahmatova Sevara Alisherovna
O'zbekiston, Toshkent,
O'zbekiston Milliy universiteti
2-ayanch doktoranti

Leksik takror orqali konnotatsiyaning ifodalanishi (Eshqobil Shukur she'rlari misolida)

***Аннотация.** Bugungi kunda jahon tilshunosligida tilda konnotativlikning ifodalanishi masalasi turli aspektlarda tadqiq etilib, ko'plab yutuqlarga erishildi. Bu yo'nalishdagi ishlar sifatida badiiy matnda konnotatsiyaning ifodalanishi muammosi ham o'rganildi. Konnotatsiyaning pragmatik mohiyati badiiy matnda o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Ushbu maqolada konnotatsiya hamda poetikada turli konnotativ ma'nolar ifodalashga xizmat qiluvchi leksik birliklar takrorining badiiy matnda tutgan o'rni tahlil etiladi. Shuningdek, maqolada O'zbek tilshunoslarining konnotatsiya ifodalovchi birliklar xususida olib borgan tadqiqotlari haqida so'z boradi. Shu bilan birga, taniqli o'zbek shoiri Eshqobil Shukur she'rlarida qo'llangan leksik takrorning badiiy matnning estetik qimmatini va ta'sir kuchini oshirishdagi ahamiyati xususida so'z yuritiladi.*

***Abstract.** Today, in world linguistics, the issue of the expression of connotativeness in language has been studied in various aspects, and many achievements have been made. As works in this direction, the problem of expressing connotation in the artistic text was also studied. The pragmatic essence of connotation is manifested in the artistic text in a unique way. This article analyzes the role of the repetition of lexical units that serve to express different connotative meanings in connotation and poetics in the artistic text. The article also talks about the research conducted by Uzbek linguists on units representing connotation. At the same time,*

the importance of the lexical repetition used in the poems of the famous Uzbek poet Eshqobil Shukur in increasing the aesthetic value and impact of the artistic text is discussed.

Kalit soʻzlar: leksik takror, boʻyoqdor soʻzlar, ijobiy konnotatsiya, salbiy konnotativ maʼno.

Key words: lexical repetition, colorful words, positive connotation, negative connotative meaning.

Konnotatsiya termini lotincha “sonnotatio” soʻzidan olingan boʻlib, “birgalikda ifodalash” maʼnosini anglatadi. Manbalarda qayd etilishicha, ushbu termin ilk marta XIV asrda ingliz filosofi U.Okkamaning “Summa logicae” asarida “absolyut” va “konnotativ” xarakterdagi ismlarni bir-biridan farqlashda qoʻllangan. Boshqa manbalarda esa *konnotatsiya* termini ilk bor XVII asrda Por-Royal grammatikasida ismlarni tavsifida “substansiya” (holat)ni “aksidensiya” (belgi, xususiyat)dan farqlashda ishlatilganligi qayd etiladi. [1]

1. Никитина О.А. О становлении понятия «коннотация» в лингвистике // Вестник Волжского университета имени В.Н. Татищева. № 2, том 1, 2017 // <https://cyberleninka.ru/article/n/o-stanovlenii-ponyatiya-konnotatsiya-v-lingvistike>.

XIX asrga kelib konnotatsiyaning mazmun mohiyati oʻzgardi. mantiqshunos J.S.Mill *konnotatsiya* soʻzning predmet va uning belgisini ifodalashi xususiyatini aks ettirishini bayon qildi. Uning fikricha, oq soʻzi barcha oq rangli narsalarni (*qor, qogʻoz* kabilar) hamda oqlik belgisini anglatadi. Shu sababi bunday soʻz konnotativ xususiyatga ega.[2]

XX asr boshlarida *konnotatsiya* soʻzning lugʻaviy maʼnosi ustiga qurilgan qoʻshimcha hamroh maʼno, baho munosabati sifatida talqin etila boshlandi. Masalan, K.O.Erdman soʻzda ifodalangan qoʻshimcha hamroh maʼno hamda soʻzlovchining baho munosabatini konnotatsiya sifatida tushundi.[3, 103]

Tilshunoslikda konnotatsiya dastlab stilistik tadqiqotlarda oʻrganildi. Soʻnggi yillarda konnotatsiya pragmatolingvistikaning oʻrganish obyekti ekanligi eʼtirof etildi. Konnotatsiyaning badiiy nutqda ifodalanishi masalasini oʻrganishga eʼtibor qaratilgach, ushbu hodisa lingvopoetik tadqiqotlar obyektiga aylandi.

Badiiy nutqda konnotativlikning ifodalanishi masalasi S.Maksumovanning “E.Vohidov asarlarida konnotativlikning ifodalanishi” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida maxsus oʻrganildi. [4,21]

Ushbu maqolada shoir Eshqobil Shukur sheʼrlarida konnotatsiyaning leksik vositalar orqali hosil qilinishi masalasi oʻrganildi.Eshqobil Shukur sheʼrlarida leksik takrorga alohida oʻrin berilgan. Maʼlumki, poetik matnda leksik birliklar konnotatsiyani hosil qiluvchi tayanch birliklar sifatida ishtirok etadi. Oʻzbek tilshunosligida nutqda konnotatsiyaning leksik birliklar orqali ifodalanishi masalasi turli matnlar misolida oʻrganilgan. Jumladan, M.Yoʻldoshev badiiy matndagi poetik aktuallashgan leksik vositalarning lingvopoetik qimmatini belgilashda sinonim, omonim, antonim, polisemantik, tarixiy va arxaik soʻzlar, yangi yasalmalar, shevaga oid soʻzlar, chet va vulgar soʻzlarga alohida diqqatni qaratish lozimligini qayd etadi.

C.Maksumova ham E.Vohidov she'rlarida konnotatsiyaning leksik usulda sinonim, antonim, omonimlar, ko'pma'noli so'zlar orqali hosil qilinganligini aniqlagan. Uning fikricha, "leksik birliklarni ko'chma ma'noda qo'llash, ularning sinonimik qatorlaridan o'z o'rnida foydalanish, omonim, antonim so'zlarni estetik qiymat kasb etishga yo'naltirish orqali badiiylikni ta'minlaydi, matnning ta'sir kuchini oshiradi"^[5,46].

M.Qurbonova esa bolalar nutqida leksik konnotatsiyaning ko'chma ma'noli so'zlar, bo'yoqdor so'zlar, ba'zan ekspressiv-emotsional bo'yoqqa ega bo'lmagan so'zlar, laqablar, sinonimik, antonimik munosabatdagi leksik birliklar, dialektizmlar, vulgarizmlar, frazeologizmlar orqali ifodalanishini ko'rsatdi.[6, 189]

2.Ходжаян. Т. Коннотативные особенности цветообозначений в современном немецком языке. // <https://books.google.co.uz>

3.Erdmann K.O. Die Bedeutung des Wortes. Aufsätze aus dem Grenzgebiet der Sprachpsychologie und Logik. – Leipzig, 1925. – P. 103.

4.Максумова С. Э.Воҳидов асарларида коннотативликнинг ифодаланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2012. – 21 б.

5.Қурбонова М. Ўзбек болалар нутқининг прагматик хусусиятлари: Филол. фан. док. (DSc) ... дисс. – Тошкент, 2018. – Б. 189.

Albatta, qayd etilgan leksik birliklar xoh so'zlashuv, xoh badiiy uslubda qo'llansin, nutqiy ta'sirchanlik, emotivlikni yuzaga keltirishda, shuningdek, nutq egasining voqelikka munosabatini aks ettirishda qo'llanganda konnotativ xususiyatga ega bo'ladi. Biroq har bir nutq egasining bu leksik birliklardan foydalanishi o'ziga xos, bu holat ularning individual uslubi, so'z tanlash mahorati bilan bog'liq.

Muayyan bir nutq egasi leksik birlik orqali nutqining ta'sirchanligini oshirishga e'tibor qaratsa, boshqa bir shaxs leksik birliklar orqali tasvir obyektiga nisbatan baho munosabatini bildirib o'tadi. Bu holat leksik birliklardan foydalanishda nutq egalarining, ayniqsa, so'z san'atkorlarining yondashuvi turlicha ekanligini ko'rsatadi.

Ma'lum bo'ladiki, o'zbek tilida konnotatsiyani ifodalovchi leksik birliklar xilma-xil. Ular badiiy matnda, ayniqsa, takror qo'llanganda ta'sirchanlik yanada kuchli ifodalanadi, matnning estetik qimmatini oshadi.

Badiiy matnda, ayniqsa, bo'yoqdor leksik birliklarning qo'llanish chastotasi yuqori. Shu sababli adiblar badiiy matnda konnotativ ma'noni hosil qilishda bo'yoqdor so'zlarga ko'p murojaat qilishadi. Bunday leksik birliklarning badiiy matnda takror qo'llanishi tasviriylikni kuchaytirish, so'z anglatgan ma'noni bo'rttirish, uni ajratib ko'rsatish, aktualashtirish, ifodalilikni yuzaga keltirish kabi konnotativ vazifalar uchun xizmat qiladi.

E.Shukur she'rlarida bo'yoqdor so'zlar, ko'chma ma'noli so'zlar, sinonim, antonim, omonimlar, shevaga oid so'zlar, laqablar, eskirgan so'zlar, chet va vulgar

soʻzlarning konnotatsiyani ifodalashda qoʻllanganligi kuzatiladi. Shoir bu turdagi leksik birliklarni baʼzan takror qoʻllash orqali sheʼrlarining taʼsir quvvatini oshiradi hamda unda tasvirlangan voqeaga subyektiv munosabatini bildiradi.

Xarakterli jihati, shoir baʼzan sheʼrlarida konnotativ xususiyatga ega boʻlmagan leksik birliklarni takror qoʻllash orqali ularga konnotativ maʼno yuklaydi. Natijada bunday sheʼrlarda takror leksik birliklar konnotatsiyani hosil qiluvchi vosita sifatida namoyon boʻlgan.

Shoir sheʼrlarida leksik birliklar takrori orqali ijobiy va salbiy konnotatsiyaning hosil qilinishida quyidagi holatlar kuzatiladi:

1. E.Shukur ijobiy munosabat ifodalovchi konnotativ maʼnoli leksik birlikni sheʼriga olib kirib, unda tasvirlangan voqea-hodisa, narsa-predmet, shaxslarga nisbatan baho munosabatini bildirgan, bu birliklarni takror qoʻllash orqali sheʼrlarining taʼsirchanligini yanada oshirgan. Masalan:

Himmatli begoyim, sulton begoyim,

Sulaymon taxtida hayron begoyim. (“Bir koʻngilni...”)

Ushbu sheʼriy parchada shoir ijobiy boʻyoqqa ega *begoyim* soʻzini qoʻllash orqali matnda ijobiy konnotatsiyani hosil qilgan. Ushbu soʻzning takror qoʻllanishi natijasida esa subʼektiv munosabat yanada kuchaygan, soʻz taʼkid kuchiga ega boʻladi.

Shoir baʼzan sheʼrlarida takror bilan birga maxsus grammatik shakllardan ham foydalanib, ijobiy hissiy konnotatsiyani hosil qiladi. Masalan:

Yorimni qaytib bergin,

Bugʻu, Bugʻu, Bugʻujon.

Nayzalarni sindirgin,

Baxtni qilmasin qurbon. (“Xun ayoli haqida qoʻshiq”)

Berilgan sheʼriy parchada *Bugʻu* soʻzi uch marta takrorlangan. Bu soʻzning soʻnggi takrorida unga -jon affiksini qoʻshish orqali erkalash maʼnosi ifodalangan. Natijada misrada ijobiy konnotatsiya hosil boʻlgan.

2. E.Shukur sheʼrlarida baʼzan biror bir leksik birlikka ijobiy yoki salbiy konnotativ maʼno yuklab, sheʼrining badiiy-estetik quvvatini oshirgan. Bu birlik ifodalagan voqea-hodisa, narsa-predmet, shaxs kabilarga nisbatan oʻz bahosini bildirgan. Masalan, shoirning “Zoʻraki qahqaha” sheʼrida takrorlangan *Ha! Ha! Ha!* undov soʻziga eʼtibor qaratamiz:

Tishlarimning oʻrtasida,

Ikki qilich oʻrtasida,

Chavaqlanar qahqaha

Ha! Ha! Ha! Ha...

Oyni tishlab oldim men,

Labda yulduzlar qoni.

Aflokda yoʻqoldim men,

Oʻlmagan kimning joni.

Vujudning zanjirbandi

Koʻkrakdagi iloha,

Qobirgʻalarga bandi –

Ha! Ha! Ha! Ha!

Ushbu she'rda insonning zavqlanib kulishi jarayonida yuzaga keladigan emotsiyasini ifodalovchi *Ha! Ha! Ha!* undov so'ziga salbiy konnotatsiya yuklanishi natijasida ta'sirchanlik yuzaga kelgan. Undov so'zning she'rning turli bandlarida takror qo'llanishi salbiy hissiy munosabatni yanada kuchaytirishga xizmat qilgan.

Misollar tahlilidan ma'lum bo'ladiki, badiiy matnning estetik qimmatini oshirishda leksik birliklar konnotatsiyasi muhim o'rin tutadi. Ayrim leksik birliklar mohiyatan konnotativ ma'noga ega bo'lmasa-da, adiblar ularga bu vazifani yuklab, asarining ta'sirchanligini oshirishadi. Ijodkor leksik birliklardan konnotatsiyani hosil qilishda foydalanar ekan, ular orqali tasvir obyekti – voqea-hodisa, lirik qahramon, uning holati, hatti-harakati kabilarga salbiy yoki ijobiy munosabatini bildiradi. Natijada bunday leksik birliklar nominativ vazifa bajaribgina qolmay, ijodkor munosabatini ifodalovchi birlikka ham aylanadi.

E.Shukur she'rlarida leksik takror orqali ta'sirchanlikning oshirilishi hamda birvaqtda shoirning she'rda aks etgan voqea-hodisaga nisbatan ijobiy munosabati ifodalangan holatlar ham kuzatiladi. Masalan:

Nurlarda yarqirab yongan qo'tonlar

Ichra oy yonboshlar – uy tikkan humoy.

Tuynukdan yuragin otdi cho'ponlar:

«Xayriyat, Xayriyat, qo'tonladi oy». (“Yomg'irdan oldin”)

Shoirning ushbu she'rda *xayriyat* undov so'zi takror qo'llangan. Mazkur so'z lirik qahramon (cho'ponlar)ning xursandchilik kayfiyatini aks ettirgan. Ijobiy hissiy munosabatni ifodalashga xizmat qilgan ushbu so'zning misra tarkibida takrorlanishi natijasida xursandchilik hissi alohida ta'kidga ega bo'lgan. Shuningdek, *xayriyat* undov so'zining takrori lirik qahramonning sodir bo'lgan voqea-hodisadan shukronalik tuyg'usini namoyon qilishga xizmat qilgan.

Xullas, E.Shukur takror yordamida leksik birliklarga turli konnotativ ma'nolarni yuklagan. Natijada bunday birliklar nominativ vazifasidan tashqari ta'sirchanlikni ta'minlashga, ma'noni kuchli ifodalashga, bo'rttirishga, ta'kidni hosil qilishga ham xizmat qilgan.

Adabiyotlar:

1. Никитина О.А. О становлении понятия «коннотация» в лингвистике // Вестник Волжского университета имени В.Н. Татищева. № 2, том 1, 2017 // <https://cyberleninka.ru/article/n/o-stanovlenii-ponyatiya-konnotatsiya-v-lingvistike>
- 2.Ходжаян. Т. Коннотативные особенности цветообозначений в современном немецком языке. // <https://books.google.co.uz>
- 3.Erdmann K.O. Die Bedeutung des Wortes. Aufsätze aus dem Grenzgebiet der Sprachpsychologie und Logik. – Leipzig, 1925. – P. 103.

4.Максумова С. Э.Воҳидов асарларида коннотативликнинг ифодаланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2012. – 21 б.

5.Қурбонова М. Ўзбек болалар нутқининг прагматик хусусиятлари: Филол. фан. док. (DSc) ... дисс. – Тошкент, 2018. – Б. 189.

6. Е.Шукур. Ҳамал айвони. - Шарқ.-Тошкент-2002.

7.Е.Шукур. Сочлари сумбул-сумбул.- Гафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.- Тошкент- 1988.

16.21.31: Тил ва ёзув

Асқарова Шахноза Камолидиновна
илмий маслаҳатчи ф.ф.д.,
проф. Д.С.Қулмаматов
Тошкент, Ўзбекистон

“АЛПОМИШ” ДОСТОНИ ИНГЛИЗЧА ТАРЖИМАСИДА ТОВУШ ТАКРОРИНИНГ МИҚДОРИГА КЎРА ТУРЛАРИ

Резюме. Ушбу мақола “Алпомииш” достони ва унинг инглизча таржимасида товуш такрорининг миқдорига кўра турлари ҳақида ёзилган. Назарий жиҳатдан, такрорлар тилишуносликнинг стилистика бўлимида ўрганилади. Тилишуносликда ҳиссий таъсирчанликни ифодалаш учун бир неча ифода воситалари қўлланади. Такрор маънони кучайтириши, интензивлик ва эмоционаллик учун хизмат қилади. Гапнинг энг муҳим бўлагига урғу бериши, сўзловчининг ҳиссий ҳолатини тасвирлаш, унинг таърифланаётган объектга нисбатан эмоционал-экспрессив муносабатини кўрсатиши ҳамда жараён давомийлигини ифодалашида такрор муҳим стилистик роль ўйнайди. Қатор воситалар каби такрор ҳам кўп вазифалидир. Мақоланинг мақсади ҳар бир товуш такрори гапнинг ритмик аспектини кучайтиради, нутқни оҳангдор, таъсирчан ва жозибадор қилади, шу йўл билан тингловчи томонидан осонлик билан қабул қилинишида муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатишидан иборат.

Калит сўзлар: товуш такрори, стилистика, достон, халқ оғзаки ижоди, лексик бирликлар.

***Resume.** This article is written about the epic “Alpomish” and its types according to the amount of sound repetition in its English translation. Theoretically, repetitions are studied in the stylistics branch of linguistics. In linguistics, several means of expression are used to express emotional sensitivity. Repetition serves to reinforce meaning, intensity and emotionality. Emphasizing the most important part of the sentence, describing the speaker's emotional state, showing his emotional-expressive attitude towards the object being described, and expressing the duration of the process again play an important stylistic role. Like many tools, repetition is multifunctional. The purpose of the article is to show that the repetition of each sound enhances the rhythmic aspect of the sentence, makes the speech melodious, impressive and attractive, and in this way is important for its easy acceptance by the listener.*

***Key words:** sound repetition, stylistics, epic, folklore, lexical units.*

Такрор воситалари бадий асардаги нутқ турларида бирор нутқ эффектини ҳосил қилувчи мустаҳкам бирлик ҳисобланиб, семантик ва функционал хусусиятларга эгадир. Такрор жумлалар орасидаги алоқадорлик қонуниятларига асосланиш вазифасини бажарувчи бирлик сифатида матндаги ифодавий семантик алоқа, ундаги миқдорий белгилар билан ҳар хил нутқ типига тааллуқли матнларда коммуникатив функцияни бажариши билан алоҳида аҳамиятга эга [1, 70].

Такрорланаётган ҳарф, бўғин, сўз, сўз бирикмаси, гап бўлишидан қатъий назар, улардан тингловчига нисбатан кучлироқ таъсир кўрсатиш, унда маълум воқеа-ҳодисага нисбатан ҳиссий қўзғалиш туйғуларини уйғотиш учун фойдаланилади. Такрор мусиқа ва такрорланувчи мусиқий жумлалар сингари нутқни оҳангдор, таъсирчан ва жозибадор қилиш, шу йўл билан уларни тингловчи томонидан осонлик билан қабул қилинишида муҳим стилистик воситадир. Шу боис ҳам уни маълум маънода нутқ мусиқаси деб ҳам аташ мумкин. Мисраларда келувчи товушлар миқдоран оддий ва мураккаб кўринишга эгадир. Унинг миқдори эса бир мисра доирасидаги сўзлар таркибида белгиланади. Бундай миқдор муайён товуш мисрадаги сўзларнинг қайси бўғинда такрорланиб келиши билан бевосита боғлиқ. Пировардида фоник такрор бир фонеманинг мисрада икки ва ундан кўп сўзларнинг бошида, ўртасида ва охирида келишидан иборатдир. Бундай такрор товуш табиатига кўра ўз ичига монорим ва аллитерацияни қамраб олади [4, 179]⁸. Олимнинг ғояларига эргашган ҳолда таъкидлаш мумкинки, оддий фоник тарорни куйидаги ҳолатда тадқиқ этиш мумкин:

Вокал такрор шакллари

I. Содда вокал такрор. Бундай фоник такрор битта унли товушнинг икки ёки ундан ортиқ сўзлардаги ҳар хил бўғинларда бир тартибда жойлашувига кўра содир бўлади, унинг вазифаси эса бадий-эстетик жиҳатдан вокал аллитерацияга ўхшаб кетади. У куйидагича бўлиниши мумкин:

1. Бир унли товуш мисра бошида:

А) иккита сўзнинг бошида келади

On all sides his glances fly –

There's no end to the road near-by! [3, 48]

Бу ўринда инглиз тилига хос лингвомаданий жиҳат – ҳарфларнинг ҳар жойда ҳар хил ўқилишини инобатга олиш зарур. Транскрипцияда ажратиб кўрсатилган a ва o ҳарфлари бир хилда яъни, [o] тарзда ўқилади.

If it is so decided by Fate,

Come, and take me, I'll be your mate! [3, 50]

I'm used to horse-meat, anyway,

And an experienced butcher am I. [3, 69]

Б) иккита сўзнинг ўртасида келади

For your sake have I grown thin,

Fire and water have I been in. [3, 51]

⁸ Ёрматов И. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси бадиияти. Фил. фан. докт. ...дисс. Тошкент. 1994. – Б. 179.

Инглиз талаффузининг ўзига хос жиҳатларини инобатга олган ҳолда мазкур белгаланган товушлар чўзиқ о [о:] тарзида ўкилади ва мусиқийлик ҳосил қилади. Тадқиқот жараёнида мутаржим томонидан йўл қўйилган ноаниқликлар кўзга ташланди:

Ninety knights are her suitors, apart from you!
Each of them for you both – a living threat! [3, 55]

С) иккита сўзнинг охирида келади

Seemed he was sleeping his last deep sleep...
Suddenly he heard hoof-beats sweep! [3, 76]
How was it, that you didn't see me before?
Do you treat your steed well, or make him sore? [3, 78]

2. Бир унли товуш мисранинг ўрта қисмидаги

А) иккита сўзнинг бошида келиши

I had come here, separated from my own folk,
If you ask, I am dead, not alive, of his yoke. [3, 92]

Б) иккита сўзнинг ўртасида келиши

Qorajon ceased. "*Don't boast!*" said Kukaldash,
"You'll fall to nothing, just become dust and ash. ([3, 8]
Through the mass *of folk*, *what* aspiration clears!
"Horses, horses are coming! The rides are here! [3, 86]

Шу ўринда турли оилаларга мансуб бўлган тилларнинг фонетик тизими ҳар хил бўлиб, инглиз тилидаги *o*, *oa*, *a* товушлари талаффуз меъёрига мувофиқ, тутган ўрнига қараб, [ou] тарзида ўкилишини алоҳида таъкидлаш лозим. Бундай хусусият туркий тиллар оиласига мансуб ўзбек тилида кузатилмайди.

С) иккита сўзнинг охирида келади:

If chance permits, we'll meet, its due,
Till I die I'll keep praying for you. [3, 94]
In haste I will go behind to cause yoke.
Let me see Qorajan, the devil cursed sun. [3, 94]

3. Бир унли товушнинг мисра охиридаги

А) икки сўзнинг бошида келиши

For Kalmyk your only child had left, said,
In your land safe and sound arrived. [3, 111]

Б) икки сўзнинг ўртасида келиши

Let me see Qorajan, the devil cursed sun.
Let me fight with him one by one? [van] [3, 98]

С) Икки сўзнинг охирида келади:

Girls and women gather there,
Her forty maidens joined here. [3, 112]
Many of my wisest men have passed away,
When I think I'll lose my patience, my way. [3, 75]

Юқорида келтирилган мисоллар нафақат аслиятда балки таржимада ҳам мисраларнинг эшитилишини ёқимли қилиб бериш билан бирга, кишининг

хотирасида қолиши учун ҳам муҳим ҳисобланади. Яна масаланинг асосий жиҳати шундаки, ўзбек тилидан фарқли равишда инглиз тилида сўзларнинг иштирокида асосан бош ҳарфлар ундошларни ташкил этар экан. Лекин муסיқийлик оҳангини ҳар икки тилда ҳам унлилар ташкил этади.

Шундай қилиб, содда вокал такрорни аллитерация санъати томонга қўйилган кадам, мисралар оҳангдорлиги ва таъсирчанлигини таъминловчи унсур деб ҳисоблаш мумкин.

II. Мураккаб вокал такрор

Такрорнинг бу тури мисра таркибидаги сўзларни оҳанг жиҳатдан мувофиқлаштирувчи конуният бўлиб, миқдоран жуфтлик, учта, баъзи ҳолларда эса тўртта унли товушнинг айна шу мисрадаги ўзга бир сўзда такрорланиб келиши билан характерланади. Бу ҳолат мисра эвфониясини ташкил этишнинг оддий миқдорий такрордан кўра мукамаллашган шакли ҳисобланади. Шу сабабли унинг ички кўринишлари ҳам анча мураккабдир. Масалан, жуфт вокал такрор – мисранинг муайян ўрнидаги сўздан ўрин олган иккита унлининг ёндош сўз таркибида ҳам худди шу тартибда келишига асосланади. Жуфт вокал такрорнинг мисрадаги ўрнига кўра турларини кўриб чиқамиз:

А) жуфт вокал такрорнинг мисра мисрада икки сўзнинг боши ва ўртасида келади:

*All of my daughters are of average height,
With girls as mother I would stay at night. [3, 146]*

*With Boysary if no one concerned,
If no kin, no son or daughter he had. [3, 119]*

Бу ўзбек тилида қуйидагича акс этади:

*Агар алплар ола қолса қизингди,
Зўр қилади бу элатга ўзингди. [1, 62]*

*Ўртанган ўтларга жоним солмагин,
Кўрар кўзим, қалмоқ элга бормагин. [1, 208]*

Б) икки сўзнинг ўртаси ва охирида келади:

*All shepherds he gathered thrived,
Of all his sheep Boysary was deprived. [3, 118]*

Ўзбек тилидаги аслиятдан мисол келтирилса:

*Чопиб, ҳориб қолаётир тулпорлар,
Ҳақнинг яшинидай оқиб жонивор. [1, 146]*

Жуфт вокал такрорнинг иккита сўз таркибида тутган турли жойлашувлари ва бошқа шакллари “Алпомиш” достони аслиятида энг кўп қўлланилган бўлиб, миқдоран иккита унли товушнинг (айрим ҳолларда улардан бири икки марта) такроран келиши ҳисобигаюзага келади. Жуфт вокал такрорнинг асосий натижаси шундан иборатки, унинг воситасида мисрадаги сўзлар ўзаро оҳангдошлик касб этади, ўзига хос интонация ва муסיқийлик ҳосил қилади. Тадқиқотчи И.Ёрматовнинг бу борадаги ишларини давом эттириб, инглизча таржимадаги достоннинг тадқиқига ҳам шу нуқтаи назардан ёндашишни

маъқул кўрдик []⁹. Хулоса шуки, мисрадаги сўзлар таркибида қанчалик ўзаро оҳангдош товушлар унумдор бўлса шу қадар яхши. Микдорий вокал такрорнинг юқоридаги барча турлари “Алпомиш” фоникасининг нечоғли бой ва турли-туманлигидан далолат беради. Улар туфайли шеърий қаторлар товуш товланишига узвий боғлиқ бўлган санъатлар билан бойийди. Вокал микдорий такрорнинг мазкур бебаҳо дoston аслиятида ҳам, таржимасида ҳам энг кўп учрайдиган тури – битта унли товуш такрори эканлиги маълум бўлди. Унинг жойлашувига кўра шакллари ичида эса иккита сўз мисранинг қайси жойда келишидан қатъий назар, сўз ўртасида келувчи унли фонема барқарор ва типик такрори экан. Ҳар бир тилнинг ички қонуниятига кўра нафақат мустақил сўз туркумлари, балки ёрдамчи сўзлар, предлоглар, кўшимчалар ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

Консонант такрор

Фоник такрорнинг бу (ундошларга асосланган) кўриниши ҳам унли товушлар такрори каби содда ва мураккаб шакллarga бўлиниб, улар ҳам ўзига хос тарзда хусусий кўринишга эга. “Алпомиш” дostonи қаторларида мавжуд ундош товушлар такрори уларнинг позицияси ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилишда ёрдам беради. Консонант такрорнинг вокал такрордан фарқи текшириш жараёнида яққол намоён бўлиб қуйидаги кўринишга эга ҳисобланади:

Содда консонант такрор деб шеърий мисрадаги сўзларнинг турли ўринларида такрорланиб, мисрада муайян оҳангдошликни пайдо қилишига айтилади ва унинг сўз бошида келадиган шакли аллитерация санъатини юзага келтиради.

I. Мисра бошида бир ундош фонеманинг:

A) икки сўзнинг бошида келиши

*Live long, not die for a long time,
My friend, going your way isn't crime. [3, 183]*

*Wherever we go we will be caught,
We go, shah's girl makes us return not. [3, 218]*

B) икки сўзнинг ўртасида келиши

*Tovkaoyim asked each maiden,
They'd do what she had said then. [3, 189]*

C) иккита сўзнинг охирида келиши

*They were interested in this goat much,
Saying anything the girls departed such. [3, 190]*

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, содда вокал такрорни тадқиқ қилинганда кузатганимиз каби консонант такрор ҳам 3 хил кўринишда таржимада учради. Чунончи, айрим ундош товушлар сўзлар таркибида кўшалок келса, мисранинг муסיқийлиги ва қулоққа ёқимлилиги янада ортади. Бу ҳолни аслиятда бахшилар тилида атайлаб қўлланганига гувоҳ бўлсак, таржимада мутаржим атайин шундай қилган дея олмаймиз. Чунки, ҳар бир тилнинг ўзига хослигига кўра сўз танлови тасодифан юз берган.

⁹ Ёрматов И. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси бадиияти. Фил. фан. докт. ...дисс. Тошкент. 1994. – Б. 134.

Қуйида эса дoston таржимасида кўп учрайдиган жуфт консонант такрорларни кузатиш мумкин. Ўзбек тили аслиятидан фаркли ўлароқ бу ҳолат инглиз тилида жуда кўп учрайди.

“I will show fighting skill” – says he,

“And my foes will kill” – says he. [3, 49]

I’ll have my he – goat joined yours,

I’ll tell you what I’m aware, of course. [3, 193]

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, инглиз тилидаги бундай такрор аслият матнда мавжуд эмас.

Мана бу ўринда таржимоннинг аллитерация такроридан унумли фойдаланганининг шоҳиди бўлди:

Don’t miss my magic music tool,

Hey, do you love to buy it full?! [3, 203]

Бадиий матндаги ва таржимадаги вазифаси жиҳатдан олганда консонант фонемаларнинг сўзнинг уч хил жойида келиши мисраланинг умумий оҳангига ҳар хил таъсир қилади. Хусусан, бир ундошнинг сўзнинг ўртаси ва охирида келиши унчалик таъсири сезилмас-да, сўзлар бошида келадиган такрор ундош товушлар қулоққа эшитилиши ёқимли бўлган эвфонияни вужудга келтиради. Демак, аслиятда бўлгани каби содда консонант такрорнинг энг мақбул шакли унинг сўз бошида келиши дея оламиз.

II. Мураккаб консонант такрор. Бундай такрор ундош товушнинг мисра ичидаги сўзларда икки ёки учта ҳолатда келишидир. Жуфт консонант такрор деганда нафақат бир хил, балки икки хил ундош фонеманинг бир мисра давомида икки ва ундан ортиқ сўзда келишидир. Масалан:

Nobody knows what she has done so far,

She has hired four men for money before. [3, 45]

[noubedi nouz] яширин н ва в товушлари бор бўлиб, улар фақат оғзаки нутқда акс этади.

Бу орқали таржима мисраларида аллитерацион усул пайдо бўлган.

Come on, come, angels, glory,

Your skin is as white as ivory. [3, 203]

Kayqubod was enchanted, felt bold,

They were sold underpriced, told. [3, 203]

Яққол намоён бўлмоқдаки, мураккаб консонант такрорнинг жуфт тури мисрадаги сўзлараро оҳангдошликни таъминлашга хизмат қилади. Умуман олганда бундай ҳолат асар таржимасини ниҳоятда латиф ва нафосатли қилади. Шундай қилиб фоник (товушларга асосланган) такрорнинг миқдорий тури “Алпомиш” дostonи инглизча таржимасининг назмий матнда товушлараро уйғунликни ташкил этиб, инглиз ўқувчиси томонидан осонликча қабул қилинишига олиб келади, ёдда сақлинишини осон қилади. Яна бир муҳим жиҳат, таржимон инглиз филологиядаги сўзлар тузилишидан келиб чиқиб ҳам, бугунги кун ўқувчисига қулайлик яратиш мақсадида ҳам имкон қадар кам бўғинли сўзлардан фойдаланган. Буни аслият ва таржимани чоғиштирганда ҳам осонгина англаш мумкин. Умуман олганда таржима

асарида такрор вазифаси жиҳатдан стилистик усул даражасига кўтарила олган. Мазкур фасл бўйича куйидагича хулосага келиш мумкин:

1. Достон таржимасида мисралар таркибидаги ёндош сўзларда унли ёки ундош товушларнинг такрори таржима ғоявий мазмунининг очилиб боришида эмоционал-эстетик аҳамиятга эга.

2. Бадиий такрорнинг фоник шакли товушлар такрори орқали сўзлар оҳангдошлигини, сўзлар оҳангдошлиги орқали мисралар оҳангдошлигини юзага келтириб, нутқнинг лингвомаданий жиҳатларини алоҳида тасвирлаб беради.

3. Достон таржимасида фоник такрорнинг икки асосий кўриниши акс этиб, улар тузилиши жиҳатдан содда ва мураккаб шаклларга ажралади.

4. Фоник такрорнинг таржима матнида энг кўп учраган усули аллитерация, ассонанс, монорим стилистик усулларни ташкил этган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Алпомиш. Достон. Тошкент, Ўқитувчи. 1987. – 398 б.
2. Асқарова Ш. Инглиз ва ўзбек тилларида такрорнинг лингвистик хусусиятлари. Филол. фан. бўйича фалс. докт....дисс. Тошкент 2019. – 145 б.
3. Alpomish. Translation by Qosimboy Ma'murov. Zeboprint, Tashkent. 2023. – 365 p.
4. Ёрматов И. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси бадиияти. Фил. фан. докт. ...дисс. Тошкент. 1994. – 265 б.

Orcid:0000-0002-2085-544X

Mirvari İsmayılova
Filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universiteti Türkoloji mərkəz
Bakı, Azərbaycan
ismayilova.mirvari1960@gmail.com

AZƏBAYCAN ETNOQRAFİK LEKSİKASININ QƏDİM YAZILI ABİDƏLƏRDƏ VƏ DİALEKTLƏRDƏ ƏKSİ VƏ DİGƏR TÜRK DİLLƏRİNƏ İNTEQRASIYASI

Xülasə

Məqalədə türk xalqlarının qədim tarixini, dilini, mədəniyyətini, həyata baxış fəlsəfəsini, həyat tərzini, adət-ənənələrini özündə qoruyub saxlayan etnoqrafik leksikadan bəhs edilir. Tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, etnoqrafik leksikanın mühafizə olunduğu mənbələr qədim yazılı mənbələr, klassiklərin əsərləri, dialektlərdir. Türk xalqlarının etnoqrafik leksikası toy, yas, bayram mərasim leksikası, müxtəlif mərasimlərə, fəsillərə uyğun mövsümi mətbəx mədəniyyəti leksikası, təsərrüfat həyatı ilə bağlı etnoqrafik leksika və s. kimi qruplaşdırılır. Türk xalqlarının etnoqrafiyasına aid lüğəvi vahidləri tədqiqata cəlb etməklə dialekt və şivələrdə qarşılıqlı inteqrasiya məsələləri müəyyən edilir. Araşdırmalar Azərbaycan etnogenezinin tarixi köklərinin

qədimliyini, bu leksik layın əksəriyyətinin Azərbaycan dialektlərindən digər türk dillərinə inteqrasiya etdiyini göstərir, ilk dialekt bölünmələrinin istiqamətini müəyyən edir.

Açar sözlər: etnoqrafik leksika, qədim yazılı abidələr, dialektlər, inteqrasiya

Summary

In the article, the ancient history, language, culture, life of the Turkic peoples ethnographic that preserves its philosophy, lifestyle, and traditions lexicon is mentioned. As a result of the research, it is known that the ethnographic lexicon the preserved sources are ancient written sources, works of classics, dialects. Ethnographic lexicon of Turkic peoples, lexicon of wedding, mourning, holiday ceremonies, various lexicon of seasonal kitchen culture according to ceremonies, seasons, economic life ethnographic lexicon related to etc. Grouped as. Mutual integration in dialects and dialects by involving the lexical units related to the ethnography of the Turkic peoples in the study issues are defined. Studies of the historical roots of Azerbaijani ethnogenesis. It shows its antiquity, the integration of the majority of this lexical layer from Azerbaijani dialects into other Turkic languages, and determines the direction of the first dialect divisions.

Keywords: *ethnographic lexicon, ancient written monuments, dialects, integration*

Çox qədim və zəngin tarixi, dili, mədəniyyəti olan türklərin həyat tərzi, düşüncəsi, həyata baxış fəlsəfəsinə, adət-ənənələrinə dərinlikdən bələd olmaq hərtərəfli tədqiqat tələb edir. Çox müxtəlif istiqamətlərdə aparılan tədqiqatlar türklərin etnoqrafiyasının zəngin olmaqla bərabər, onların qədim və dərin tarixi köklərindən xəbər verir. Hər bir xalqın tarixi, dilinə aid olan faktları – etnoqrafik leksikanı mühafizə edib saxlayan, bu günümüzdə çatdıran mənbələr qədim yazılı abidələr, klassiklərin əsərləri və dialektlərdir. Bu mənbələrdə xalqın etnoqrafiyasını özündə qoruyub saxlayan leksik vahidlərin tədqiqi çox əhəmiyyətlidir.

Etnoqrafik leksika xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətini əks etdirir, ayrı-ayrı türk xalqlarının maddi və mənəvi mədəniyyətinin yaranması və inkişafından, onların yayılması və qarşılıqlı mədəni əlaqələrindən, inteqrasiyasından bəhs edir. Bu mənada etnoqrafik leksikanı əks etdirən sözlərin araşdırılması həm Azərbaycan xalqının, həm də ümumən bütün türk xalqlarının etnogenezinin, maddi və mənəvi mədəniyyət tarixinin, məişətinin, həyat tərzinin, adət-ənənələrinin, eləcə də ədəbi dil tarixinin qədim dövrlərinin öyrənilməsi üçün təkzibolunmaz faktlar verir. Etnoqrafik leksika termini bəzən fərqli mənələrdə izah olunur: peşə-sənət leksikası, maddi mədəniyyət leksikası, məişət leksikası və s. Etnoqrafik leksika anlayışının əhatə dairəsindən, necə adlandırılmasından asılı olmayaraq bu istiqamətdə aparılan araşdırmaların türk dillərinin müqayisəli, dialektlərdə qarşılıqlı inteqrasiya şəraitində öyrənilməsinin əhəmiyyəti böyükdür.

Türk xalqlarının etnoqrafik leksikasını toy mərasim leksikası, yas mərasim leksikası, bayram mərasim leksikası, müxtəlif mərasimlərə, fəsillərə uyğun mövsümi mətbəx mədəniyyəti leksikası, təsərrüfat həyatı ilə bağlı etnoqrafik leksika və s. kimi qruplaşdırmaq olar. Təbii ki, bu leksikanın əhatə dairəsi olduqca genişdir və onların hamısını tədqiqata cəlb etmək müəyyən vaxt tələb edir. Lakin türk xalqlarının etnoqrafiyasına aid lüğəvi vahidlərin müəyyən bir hissəsini tədqiqata cəlb etməklə dialekt və şivələrdə qarşılıqlı inteqrasiya məsələlərində müəyyən nəticələr əldə etmək mümkündür.

Türk xalqlarının adət-ənənəsində özünəməxsus xüsusi yer tutan, etnoqrafik zənginliyi ilə seçilən toy mərasimlərinə aid leksika bir kult kimi onun türklərin həyatında nə qədər böyük önəm daşdığına, əsrlərlə qorunub saxlanaraq bir kult səviyyəsinə yüksəldiyinin göstəricisidir. Toy adət-ənənəsi ilə bağlı etnoqrafik leksika türk dilləri dialektlərində çox zəngindir. Toy və nişan mərasimlərini xüsusi təmtəraqla keçirməyi sevən türklər arasında azərbaycanlılar xüsusilə seçilir. Azərbaycan nağıl və dastanlarında xatırlanan “qırx gün, qırx gecə toy çaldırmaq” deyimi məhz bu təmtərağı ifadə edir. Oğuzların dilində və etnoqrafiyasında rast gəlinən *şülən* sözünün oğuz abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”da böyük qonaqlıq mənasında işləndiyi məlumdur. Əslində isə abidədə *şülən* sözü hər cür qonaqlıq mənasında yox, müəyyən məqsədlə xalq üçün verilən ziyafət mənasında işlənmişdir: *Ağ ayılda ağca qoyunu sorar olsan, Ağam Beyrəgin şüləniydi. Ağam Beyrək gedəli şülənim yoq.* “Kitabi-Dədə Qorqud” da *şülən yeməyi* söz birləşməsi toyda, düyündə verilən yemək mənasında da işlənmişdir. Beyrək Yalançı oğlu Yalancuğun toyunda Qazan bəydən belə bir xahiş edir: *Sultanım, mənə qosan da şülən yeməgin yanına varsam. Qarnım acdur, toyursan – dedi.* Burada qeyd etmək lazımdır ki, Kitabi-Dədə Qorqud da təsvir olunan oğuz elinin adətinə görə *şülən zamanı* qoyun (ağca qoyun), toy, qonaqlıq üçün isə atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç kəsilir. Bu fakt *şülən* sözünün adı qonaqlıq mənasında deyil, daha çox qədim bir adət və mərasimlə bağlı olan və bütün xalq üçün verilən ümumi ziyafət mənasında işləndiyini göstərir. Orxan Şaiq Gökyay *şülən* sözünün – sultanların və bəylərin çəkdiyi süfrə, bütün xalq üçün hazırlanmış yemək, əsgərə və xalqa verilən ümumi ziyafət; ümumi qurban yeməyi mənasında işləndiyini göstərir [3, 287].

Şülən sözü orta əsrlər yazılı abidələrində (“Şeyx Səfi təzkirəsi”ndə), Aşıq Ələsgərin qoşmalarında rast gəlinir: “Erkək kəsib, ağır məclis qururdu, *Şülən* çəkilib malların dağlar”; “Bir həftə ziyafət göydə yüksəldi, Şah Abbas *şülənli* məclis düzəldi” və bir çox xalq dastanlarında (“Səyyad və Sədət”) rast gəlinir. Azərbaycan xalqının qədim etnoqrafik adət və mərasimlə bağlı olan *şülən* sözü müasir dövrümüzdə Azərbaycan dialektlərində bir qədər fərqli mənalarda geniş şəkildə işlənir: *şülən olmax* - talan mənasında (Qazax); *şilan* böyük qonaqlıq mənasında (Təbriz, Oğuz); *şılan* (Abşeron); *şülən bol yemək, şülən eləməx* - talan etmək mənasında (Bərdə); müftə yemək mənasında Şınıx şivəsində, *şilan* – böyük qonaqlıq (Oğuz, Təbriz), *şilə* (Ağbaba, Ağdam, Borçalı, Cəbrayıl, Lerik, Gədəbəy, Goranboy, Zəngilan, Naxçıvan dialekt və şivələri), *şılaşı* - yemək (İrəvan), *şilan* – bol (Göyçay), *şinnig* – bolluq (İmişli) və s. işlənir [5, 180]. Azərbaycan dialekt və şivələrinə inteqrasiya edərək geniş işlənən bu etnoqrafik söz onun xalqın adət və ənənəsində dərin kök saldığını sübut edir.

Müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatan qədim toy adət- ənənələrinə aid etnoqrafik leksika daha çox dialektlərdə qorunur:

Durnax (Fizuli) - gəlinə verilən cehizlik heyvandır, *başbəzəyi* (Gədəbəy) – gəlin üçün hədiyyə, *bayramçılıx* (Sabirabad) – gəlinə bayramda verilən hədiyyə, *başlıq: umacağ-başlıq gözləntisi* (Kürdəmir), *kəsim-başlıq* (Hamamlı), *mehir-başlıq* (Oğuz, Şəki), *südpulu* (Zəngilan), *dişxərçi* – qız evinə toyqabağı gedən ərzaq (Ağcabədi). Gəlinə başlıq verilməsi qədim adətlərdən hesab olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud” da, müasir dövrümüzdə Türkiyədə, eləcə də Azərbaycanın bəzi bölgələrində gəlinə başlıq verilməsinə rast gəlinməsi onun türklərdə qədim adət olduğunu göstərir.

Külçə - mərasim yemək adı, *külçə* gəlin köçərkən ona süddən yoğrularaq bişirilib verilən şirin çörək növüdür. Bu çörək növü adətən müxtəlif milli bayramlarımızda hazırlanır. Şamaxı və Şəki dialektlərində bu söz “təndirdə bişirilən yağlı çörək” mənasında işlənir: - *Şamaxıya getdün külçə yeməmiş olma.* (Şamaxı); *Külçəni bayramda yapallar* (Şəki). *Külçə* Kürdəmir şivəsində də geniş işlənir. Tədqiqatçılar mərasim şirniyyat növünün müxtəlif areallarda yaşayan qıpçaqlarda eyni funksiyanı daşdığını əsas götürərək onun qıpçaq mənşəli olduğunu söyləyirlər. Məsələn, tatarların toy mərasimində *külçə* xüsusi olaraq hazırlanır və gəlinə toy hədiyyəsi kimi anası tərəfindən küldə bişirilərək hədiyyə edilir. F.Bəyazitova *kahn kölcə, arqış kölcəsi* kimi mərasim şirniyyatın adını qeyd edir [7, 49-57]. Qaraqalpaq dilində də eyni funksiyanı daşıyan şirniyyat növünə *qulşu-kulçə* deyilir. E.Tenişev sarı uyğur dilində bu şirniyyata *kömök-külçə, küməç* – toy çörəyi şəklində işləndiyini qeyd etmişdir [8, 98]. *Yengə* sözü qədim türk yazılı abidələri Kitabı-Dədə Qorqud, Qədim türk, İbn Mühənnə lüğətində, bir çox dialekt və şivələrdə böyük qardaşın arvadı mənasında işlənir: *yengə* (Qazax, Tovuz, Qax, Zaqatala, Başkeçid), *yenga* (Balakən) şivələrində, eyni mənada türk dilində işlənir. Lakin bu söz etnoqrafik vahid kimi gəlin köçürülən zaman onun yanında gedən qadın mənasında da işlənir.

Bəlgə/bəylə şəklində dialekt leksikasında işlənən söz əkin sahələrində sərhəd bildirən nişan mənası ilə yanaşı oğlan evindən qız evinə aparılan nişan mənasında etnoqrafik söz kimi: *bəlgə* (Gəncə, Şəmkir, Kəlbəcər, Zəngilan, Oğuz,), *bəliyə* (Şəki) dialektlərdə işlənir.

Türk xalqlarının çox böyük önəm verdiyi bayramlardan biri Novruzdur. Novruz bayramını dinlə əlaqələndirmək cəhdləri olsa da, onun sırf təbiət hadisəsi kimi hələ qədimdən türklərin xüsusi təntənə ilə qeyd etdikləri mərasim bayramı olduğu məlumdur. Yazın gəlişini xüsusi mərasimlərlə qeyd etmək türklərdə adət olub. Qobustan qayaları üzərində yazın gəlişini qeyd edən insanların rəsmləri həkk olunub ki, bu fakt bir daha Novruz bayramının türk xalqlarına aid olduğunu, Zərdüştlükdən bəri qeyd olunduğunu göstərir.

Taraqqa - Novruz bayramı ilə əlaqədar şənliklərdə istifadə olunan “fişəng” mənasında “Kitab-Dədə Qorqud” da işləndiyi kimi dialektlərimizdə: *Bayramda taraqqa atardix* (Şuşa, Ordubad) şivələrində rast gəlinir.

Şeşəndaz plov yalnız Novruz bayramı axşamı bişirilən və xuruşuna çoxlu yumurta qatılmış xüsusi plov növüdür.

Azərbaycanda Kiçik Çillə və ya Xıdır Nəbi // Xizer Nəbi adlandırılan “Qış bayramı”nda (Novruzdan 6 həftə əvvəl) *xəşil, plov bişirilir*. Qərbi Azərbaycanın Əştərək, Hamamlı şivələrində isə “Xıdır Elləz” adlanan bayramda (qışın tən ortasında keçirilib) *qovut* hazırlanıb. Bu bayram Azərbaycandan fərqli olaraq Türkiyə və Makedoniyada Xıdırəlləz adı altında “Yaz bayramı” kimi qeyd olunur. *Qovut* sözü M.Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsərində *kağut* formasında qeydə alınmışdır (4, 404). Bu sözün *kagut/kogut* kimi qədim praformaları türk dilləri və dialektlərində özünü qoruyub saxlayır.

Bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə dəyərli töhfə, Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi təfəkkürünün, eyni zamanda dünya fəlsəfi fikrinin başlanğıcı olan “Avesta”da zərdüştlərin dini mərasimləri vaxtı istifadə edilən Haoma içkisi indi el arasında

həməşərə//həməşirə şəklində işlənir [2, 129]. *Hədik* etnoqrafik söz kimi geniş areala malikdir. Körpə uşaq diş çıxararkən əziyyət çəkməməsi üçün qarğıdalı, lobya, buğda, qoz ləpəsi, çətənə və s. ləpəli bitkilərin qarışığından hazırlanır. Demək olar ki, Azərbaycanın bütün bölgələrində, eləcə də Qərbi Azərbaycanın Qəmərli və Zəngibasar şivələrində işlənir.

Halvanın daha çox mərasim yeməyi kimi yas məclislərində bişirildiyi göstərsə də, onun başqa bir mərasimlə - Novruz bayramı ilə əlaqədar kiçik çillədən sonra bişirildiyi müşahidə olunur. Gürcüstanın Bolnisi bölgəsində qədim türk ögüz yurdu Kəpənəkçidə qızların ərə gedərkən qız evinin oğlan evinə halva və “nəzik” deyilən qat-qat şirin çörək aparması hələ də qorunub saxlanılır. Daha çox Bakı – Abşeron bölgəsində, Kürdəmir şivəsində geniş yayılmış *səməni halvası* bəzən *qara halva* və ya *İsfahan halvası* (Salyan şivəsi) adlanır. Bu halva növü eyni zamanda Türkmənistanda da Novruz-yaz bayramında bişirilir. Ögüzlərdə, qədim hunlarda buğdanın qovrulub ondan şirin yemək bişirilməsi adət imiş. Bu fakt *səməni halvasının* Azərbaycan ərazisindən inteqrasiya edərək digər bölgələrə yayıldığını deməyə əsas verir.

Yas mərasimləri də qədim türklərdə xüsusi rituallarla qeyd olunub. Uzaq Şərqdə, Şərqi Sibirdə, Altaylarda dəfn olunmuş şəxslərin məzarları üstündə hündür sal daşlardan xüsusi qurğular inşa edirdilər. Bu qurğular o qədər möhkəm olub ki, üstündən neçə-neçə minillər keçməsinə baxmayaraq hələ də öz əzəmətini itirməmişdir. Türklər bu qurğuları “*məngir*” adlandırmışlar. Aralıq dənizi adalarından olan Krit adasında da belə daş qurğuları var. Yerli əhali bu daş qurğuları “*məngir*” adlandırır. Məngir sözündən formalaşan *məngirləmək* sözü Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsinin dialektlərində işlənir [6, 306].

Azərbaycan etnoqrafik leksikasının qədim yazılı abidələrdə, dilimizin və digər türk dillərinin dialekt və şivələrində etnoqrafik leksik vahidlər kimi işlənməsi Azərbaycan etnogenezinin tarixi köklərinin qədimliyini göstərir, eyni zamanda bu leksik layın məhz Azərbaycan dialektlərindən digər türk dillərinə inteqrasiya etdiyini göstərir, eyni zamanda ilk dialekt bölünmələrinin istiqamətini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova M.N. Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının tarixi-etimoloji lüğəti. Bakı, ADPU, 2018.
2. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2016.
3. Gökyay O.Ş. Dedem Korkudun Kitabı. İstanbul, 1973.
4. Mahmud Kaşğari. Divani-lüğət-it türk. I cild. Bakı, Ozan, 2006.
5. Qurbanova İ.M. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqvistik təhlili. Bakı, Bilik, 2014.
6. Məmmədli F. Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsinin etnolinqvistik vahidləri// Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, Nurlan, 2004.
7. Баязитова Ф.С. Наименование молочных продуктов в башкирских говорах. Вопросы лексикологии и лексикографии Башкирского языка. Уфа, 1983.
8. Тенишев Э.Р. Строй Сарыг-Югорского языка. Москва, Наука, 1976.
9. Tanrıverdi Ə.V. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Elm və təhsil, 2010.
10. Əsgərov H.A. Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası. Bakı, Bakı Universiteti,

FTAMP 17.09.91
ӘӨЖ: 821.512.122. «18»

Өмірзақов С.Д., Насирдинов Б.П.
¹филолог.ғ.к., доцент, М.О.Әуезов ат.
ОҚУ «Абайтану» ҒО басшысы,
Шымкент қ. Қазақстан. sattar.kazgurt@mail.ru
М.О.Әуезов ат.ОҚУ «Абайтану»
ҒО орталығының аға оқытушысы,
P1D 1 курс докторанты,
Шымкент қ. Қазақстан.
NBP_D@mail.ru

НҰРАЛЫ НЫСАНБАЙҰЛЫ – ЭПИК АҚЫН

Түйін: Мақалада оңтүстік өлкесінде Мұғалтай, Майлықожа, Жылқыбайлар секілді өзіндік әдеби мектеп қалыптастырған ұстаз, эпикалық мұралары көл-көсір, дастаншылдарын Нұралы Нысанбайұлының өмірі мен әдеби, шығармашылық мұрасын таныту бағытында біршама ғылыми ізденістер жасалынғаны ашып көрсетілді. Ақынның ғылыми өмірбаяны біздің тарапымыздан тұңғыш рет жарияланғаны айтылды.

XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы әдеби үрдістен, Шығыс мәдениеті мен әдебиетімен танысуы, эпикалық жырлау дәстүрі, өлке ақындарына тән ақындық жолының эволюциялық өсу жолының негіздері тұңғыш рет ғылыми негізде сарапталып, ғылыми тұрғыдан дәлелденді. Нұралының басқа ақындармен араласуын, пікір алмасуын, ақындық тәжірибені үйренуін, өзінің шәкірттеріне үйретуінің өзіне тән ерекшелігі ашылып, ғылыми тұрғыдан түйінделді.

Summary: In the article, it was revealed that a number of scientific researches were carried out in the direction of revealing the life and literary and creative heritage of Nuraly Nysanbayuly, a teacher who formed his own literary schools in the southern region, such as Mugaltai, Maylykoja, and Zhilkybaylar, whose epic heritage is far-reaching, and the storyteller's talent. It was shown that a scientific biography of the poet is published from our side.

Familiarity with Eastern culture and literature in the literary process of the beginning of the XXth century, the tradition of epic singing, the foundations of the evolutionary growth of the poetic path characteristic of local poets were analyzed and scientifically proven for the first time. The peculiarity of Nuraly's interaction with other poets, exchange of opinions, learning of poetic practice, teaching to his students was revealed and summarized from a scientific point of view.

Keywords: Poets of the South, Nuraly Akyn, literary school, literary tradition.

Нұралы Нысанбайұлы өзінен бұрынғы ақындармен пікір алмаса келе өлең, қисса-дастан жазудың әдістерін үйренгенін, дастаншылдық-жыршылық өнердің қағидаларын жадына тоқығанын, өзі де көпшілігіне әсер-ықпалы, тәрбиесі көп болғаны байқалады. Әзірге ақынның 20 том мұраларын жарияладық [1]. Оның 49 дастаны, 32 діни термесі, терме-толғаулары, жоқтаулары болашаққа жол тартты. 2019 жылы біздің тарапымыздан ақынның ғылыми өмірбаяны тұңғыш рет жазылып, бірнеше діни термелері «Нұралы ақын» деген атпен оқу құралы жарыққа шықты [2]. Ә.Оспанұлы [3], Қ.Маханов [4] еңбектерінде Нұралының өмірі мен шығармашылығы зерттеу

негізіне алынғанымен, ақын мұрасына қатысты дерек көздерінің түгел жиналмауы себепті – ақынның шығармашылық өмір дерегі толық жүйеленіп, артында қалған әлі күнге белгілі-белгісіз әдеби мұралары әдебиеттану ғылымының талаптарына сай тиісті бағаланып, әділ бағасын ала алған жоқ. Алдымен Нұралының шығармашылық өмір жолына назар салу керек.

Әдебиеттану ғылымында Нұралы ақынның туылған жылы, жері, руы т.б. мәселелер анықталған. Сондықтан біз оған тоқталып жатпаймыз. Мәселен, мына бір жаңадан табылған термесінде:

-Жиен Шоқай ішінде,

Нұралы молда – дер еді.

Бабасы Құдас болғанда,

Ұлы атасы – ер Қиық,

Нысанбайдың көдегі...–деп, ата-бабаларын атап-атап көрсететіні бар[5,8]. Бабасы Құдас сөз ұстаған зерделі жан болса, арғы атасы Қиық «ер» атанған батыр адам болған.

Нұралының әкесі өте кедей, әр байға жалданып күн көрген қарпайым кісі болған. Еріндерін жегі жеген екен, сол үшін ол «Нысанбай жырық» деп аталып кеткен [6,58].

Нұралының бірінші ұстазы болған Өмірзақ деген молда балаларға өте қатал, зәрі күшті адам болған екен. Әкесі Нұралыны Өмірзақ молдаға: «Баламның сүйегі менікі, еті Сіздікі, әйтеуір хат танытып берсеңіз болғаны»,–деп тапсырады. Нұралы Өмірзақ молданың қолында бақандай төрт жыл оқиды. Алғашқы сауат ашып оқығаны – «Әптиек», «Құран», «Шар кітап», «Сопы Аллаяр» секілді кітаптар болады.

Бірақ, алдымен Нұралының шығармашылық өмір жолына назар салу керек. Ақынның алғашқы эпикалық туындылары деп: «Кұйыршық», «Қара құл», «Ханым сыры». «Нәзгүлім» дастандарын атаймыз [5].

1874 жылы Арыс өзенінің жағасындағы Ишанбазарда Сиқым руының Аққойлысынан шыққан Әбдікерім деген ахун жаңа мешіт соғып, медресе ашады. Дақпыртқа ерген әкесі енді Нұралыны сол Әбдікерім ахунның мешітіне апарып, үжірасында жатып оқитын етіп келіседі. Мұнда Әбдікерім, Әді деген молдалардың оқытқандары: «Мұқтасар», «Пікайдан» секілді кітаптар. Болашақ ақын таңдау пәні секілді бұл кітаптардан соң қырық сегіз кітаптан құралған «Мұқтасар» деген кітаптың алғашқы төртеуін – «Кітаби тарат», «Кітаби салат», «Кітаби закат», «Кітаби никаны» осы Әбдікерім ахуннан оқып шығады. Мұны да қанағат қылмаған Нұралы сол молдалардың көмегімен «Ақайд», «Мүшкілат» деген кітаптармен танысады. Шығыс халқының ертегілеріне қызыға елітіп, классик ақындар: Фирдауси, Низами, Науаи, Физули, Әбу Ғали ибн Сина, Ажатбеки, Ахмет Яссауи, сопы Аллаярдың еңбектерімен танысады. Шығармалардан үзінділерді жаттауды осында үйренеді. Ахунның мешітін үш жылда бітіріп, еліне келеді. Осы 1877 жылы жазда жоңышқа орып жүргенде, кедейліктің салдары бар, тамағы нашар Нұралы өзегі талып, басы айналып құлап қалады. Осы аурудан Нұралы үш айдай ес-түсін білмей сандырақтап жатып, әрең дегенде

жазылады. Әкесі аурушыл болып, алдынан шығармайды. 1879 жылы әкесі дүниеден қайтып, үйдің бар ауыртпалығы енді Нұралының мойнына түседі. Ахунның медресесінен соң-ақ даңқы шығып, «молда Нұралы» атағына ие болғанымен, ақынның болыс-билермен, бай-манап, қожа-молдалармен жаранасы келіспейді. Елден қақпайланған Нұралы я көрерге сәулет жоқ, я істерге әрекет жоқ болған соң, ауру-сырқауларды емдейтін тәуіп, пал ашатын сәуегей болумен айналысып, бұл «кәсіппен» де біраз жылдар әуреленеді. Ел арасындағы жиын-тойларда қыздармен өлең айтысып, ауылдағы бәдік ауру «иесін» көшіретін айтыс өлеңдеріне де қатысып жүреді.

Нұралының жақсы қасиеттерінің бірі – қанша азап көріп, тауқымет шексе де, өз бетінше оқуын, ізденуін тоқтатпағандығы. Ахунның мешітінен келгенде, ол бір қап кітабын арқалап ала келген екен. 1900 жылы Омарбек баласы Панса деген кісі Нұралыға екі қоржын бас тола кітап әкеп береді [6,9]. Бала кезінен басталған осы бір жақсы әдет ақынның есейген кезінде де жалғасып, кітап жинаумен, оны сарылып оқуға әуестенген адам болғандығы анық аңғарылады.

Ақын талантының эволюциялық өсу заңдылығы, дастаншылдық-эпикалық шыңға сатылып шығу жолдары, соқтықпалы кезеңдері бар. Соның негізгісі – XIX ғасырда дәстүрі қалыптасып үлгірген «Қазығұрт-Қаратау аймақтық ақындар мектебінің» белді өкілдерінің шығармашылығынан сусындап, тәлім алуы дейміз.

Біздің қолымыздағы қолжазба деректерден мәлім болғанындай, ақынның алғашқы кезде сүйіп тыңдаған адамы – Жалайыр Мұғалтай ақын [6,11]. Мұғалтай атақты Балта ақынға (1758-1845) ілесіп жүріп, ақынның білер барлық дастандарын жаттап алған, соның өнегесін алған ақын, ол атақты Италмас Түнқатарұлының да алғашқы өнерге баулыған ұстазы болған. «Нұралының Мұғалтай ақыннан есіткендері: «Көрұғлы сұлтан», «Рүстем дастан», «Мың бір түн» (мұның кейбір оқиғалары, эпизодтары) «Сейіт Баттал қазы», «Қорқыт» сияқты дастандар. Бұл дастандар Балта ақынның артына қалдырған мұралары» [6,12]. Балта ақындыкі бір нұсқасы болуы дамүмкін. Осы Мұғалтайдың туысқаны, шәкірті, ақындықты өте жас кезінде, тым ертерек кезінде бастаған Италмас ақын мен Нұралының танысуы бала кезінде-ақ басталады. Қолдағы бар деректерден Нұралыға жол көрсеткен аға буын өкілдерінің бірі деп Италмас ақынды айта аламыз. «Нұралы халыққа он үш жасынан-ақ ақындық лақабы жайылған Италмастың «Шора батыр», «Шеризат-Күлшат», «Шылым», «Мекер айым», «Қамбар батыр» дастандарын өз аузынан есіткен» [6,13]. ИталмасНұралының эпикалық қарымын дәл танып:

– Бетегелі барқыттай,
Палдан қалған сарқыттай.
Шоқайдан шықты Нұралы,
Шәкірттерге сөз берген,
Ақынның болды ұраны.

Түпсіз терең көл болды,
Жайқалған жасыл құрағы.
Жүз шәкірті жұлдыздай,
Ұстазы – айдай шырағы.
Ікәят жазып әртүрлі,

Әсіл боп тұр мұрады, – деп жоғары көтере бағалағаны да оқырманға енді ғана мәлім болып отыр [6,9]. Италмас ақынның айтқан жобасы – шындыққа келеді. «Нұралы ақынның көзі тірі кезінде, оның термелерін, айтыстарын, дастандарын алып, батасын алған шәкірттерінің саны жүзге жеткен» деген дерек әлі де терең зерделеуді қажет етеді [6,9]. Италмас ақынның ауылы – Бөген өзені бойында. Ал Нұралының ауылы – Боралдай өзенін бойлай жатыр. Екі ақынның ауылын бір-ақ асу бөліп тұр. Италмас Нұралыны әрі ақын, әрі өз мектебін қалыптастырған ұстаз ретінде ашып көрсеткен. Бұл – өте дұрыс байлам. Егер Нұралының 84 дастан жазғанын (бұл - Қ.Амантаев келтірген дерек, әлі толық анықталмаған), жүздеген шәкірті болғанын есептесек, Италмас бағасының құнын түсінеміз.

Өзі қайтыс болған соң да, Нұралының өлеңдерін жаттап алып таратушылар өте көп болғандығын, ақынның өзі арнайы мақсат қоймаса да, өзіне тән жыршылық-дастаншылдық әдеби мектебінің қалыптасқандығын анық пайымдауға болады. Нұралының термелерін, дастандарын жаттап алып, оны жиын-тойларда айтып, халыққа насихаттап жүрген ақын-жыршылар қызметі әлі күнге жүйеленіп, бір ізге түспегендігін де ескерте кетеміз.

Нұралының термелерінің көлемі – қанша жол екені әлі анықталған жоқ. Біздің қолымыздағы ақынның көлемді термелерінің өзі (дін тақырыбында) отыз екі. Нұралының айтыстары – бесеу. Нұралы дастандарының анық санын әзірше мөлшерлеу де мүмкін емес болып отыр.

Нұралы ақындыққа бет қойған алғашқы кезеңінде ақын өзіне жол көрсетер ұстаз іздей бастайды. Осы талаптың қабатында Нұралы ақындықты ерте бастаған, «молда» атанған Байшопанұлы Жылқыбай ақынға ұшырасады. Жылқыбай – ақындарға ұстаз болған, шәкірт баулыған, өзі жазып шығарған термелерін, дастандарын шәкірттеріне жаттатып жүретін дағдысы болған, әдебиет тарихында тиісті зерттеліп, бағасын ала алмай келе жатқан ақындарымыздың бірі. «Жылқыбайдың мұндай жақсы қасиеттерінен әсер алып үйренген Нұралы оның өз қолжазбаларынан «Орақ-Тағай», «Заман хан», «Арша хан», «Жәнібек-Мақпал», «Асқарбай-Сарыбек», «Ораз молда», «Салиқа қатын» сияқты дастандарын үйренген» [6,14]. Бұл мәліметтен Нұралы ақынның алғашқы ұстаздарының бірі – Жылқыбай ақын деп топшылауға негіз бар.

Нұралы 1890 жылы Жаныс руының Құлбәйімбет деген елінен Текебай дегеннің от жетідегі Зылиха деген қызын алып қашады. Бұған қалың мал табу үшін мұсылмандардың қасиетті мерекесі болған Ораза айында, анығы 1891 жылы Ташкент, Піскент, Тойтөбе, Әлімкент, Шыназ, Шыршық өзенінің бойындағы елдерді аралап, жарамазан айтып, табыс тауып, бір айда еліне

қайтады. Осы сапарында Өзбекстан мен Қазақстанның шекарасы іспетті Қышкөпір деген жерде Нұралы Майлықожаға кездеседі. Майлықожа Нұралының жарамазанын тыңдап алып, : «Өленің шариғат сөздерінен алынған мәнді сөздер екен. Бірақ өленіңнің «жастығы» байқалмайды. Сонда да ақындығың ұшқындап тұр екен» деп, жоғары бағалайды [6,12]. Көреген Майлықожа Нұралыны жібермей, сол күні қонақ қылып күтеді. Нұралының өз аузынан «Құйыршық», «Нәзгүлім», «Ханым сыры» дастандарын есіткен Майлықожа Нұралыға ақындық өнер жолынан көптеген өсиет айтады. – Бойыңдағы ақындық өнерді желге ұшырып сарп етпе, өлеңді кітап сөздерінен алып шығар, бісмілласыз бастама. Бісмілла - өлеңнің «жастығы» болады, – деген кеңесін береді. Майлы ақын өлең шығарудың, дастан жазудың жөн-жосығын түсіндіріп, үлгі көрсетеді. Өзі шығарып, халық арасында айтып жүрген «Зарқұм», «Саудагер Марқұм», «Пайғамбардың ғарға кіргені», «Әбілда бала» секілді дастандарын береді. Қазақтың халық поэзиясын дамытушы екі алып Қышкөпір аузында тұңғыш кездесіп, бір тәулік бойы сөйлесіп, пікірлесіп, тәжірибе алмасады. Жаяу-жалпы келе жатқан Нұралыға Майлықожа бір ат мінгізіп, көптеген кітаптар сыйлап, батасын беріп шығарып салады. Кейін Нұралы Зылиқаның қалыңмалы үшін осы атты Текебайға мінгізген екен.

Ал Нұралының Шәді ақынмен шығармашылық байланысы туралы қолжазбада мынадай дерек бар. Шәді Нұралымен жасы тетелес, шығыс тілдерін білуі, игеруі жағынан оған жетер ақын Оңтүстікте көп болмаған. Шығыс тіліндегі кітаптарды қазақ тіліне көп аударған, Оңтүстік аймақтық мектебіндегі шығыс шайырлық дәстүрінің білгірі, жазба айтыс дәстүрін жалғастырушы болған шайыр. Оның Нұралыға да шығармашылық әсері көп болған. Мәселен, бірде Нұралылар Шәдінің үйіне түсіп, қонақ болады. Шәдінің қыздары дастархан жайып, шай беріп отырып, өлең айтыпты. Бұл – әрі сол кездегі қадірлі қонаққа көрсетілер құрмет, ілтипат нышаны. Оның үстіне кез-келгенге өлеңмен сыйлық жасау бола бермеген. Қыздарға жауап, қонақ кәде ретінде Нұралы да біраз өлең айтыпты. Отырыс қыза келе, Шәдінің қыздары Нұралыға өлеңмен жұмбақ айтады.

Бір таулардан кей таулар биік тұрған,
Мазмұны төбесінде күйіп тұрған.
Құданың құдыретіне тамаша еттім,
Бірдеме етегінде сиіп тұрған.

Нұралы жұмбақтың шешуін табан астында тауып:

Ә, шіркін! Пәле, рахмет сөзіңізге,
Әттең жігіт болмадым кезіңізде.
Самауырдың шүмегін жұмбақ қылдың,
Шүмек керек болғандай өзіңізге,—деп, жауап қайырады.

Бағанадан қыздары мен Нұралының аяқ алысын бақылап отырған Шәді сөзге

араласып: –Тілің өткір екен, бірақ өленіңнің «жастығы» жоқ-деп, алдыңғы Майлының сөзін бұл да айтады. «Жастығы жоқ» дегені – өлең құрылысында арабша аят, Пайғамбар Хадисінен сөз қоспайсың, шарифат кітаптарының тілімен сөйлемейсің-дегені екен. Шығыстық мектептің шайырлық үлгісіне тән мұндай тәсілді ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың басындағы Оңтүстік мектебінің кез келген өкілінен табуға болар дейміз. Міне, осыдан бастап, Нұралы мен Шәдінің қарым-қатынасы, сыйластығы өмірден қайтқанша үзілмеген [6,17].

Нұралының ақындық шабытының, жазып шығару мәнерінің пердесі шығыс әдебиетінің қайнар үлгілерімен кеңінен танысқан соң тіпті ашыла түседі. Ешбір жыршы, ақыннан күрделі һәм оқиғалы, қызық та тартымды, қазақи салтқа жақын дастанға тұщымай жүрген Нұралы енді өзі жазып шығаруға бет ұстайды. Ел аралап, салт құруға бейімделеді. Осыдан бастап, жаттаумен шектелмей, өзі жазып шығарып, ол дастандарын, термелерін жас ақындарға немесе ақындыққа бейім жастарға беріп, үйретуді де бастайды. Бұл әдіс – өлке ақындардың ішіндегі Нұралының аса терең дамытқан үлгісі екендігін бөліп айтамыз. Нұралы осы жолға түскен 1875 жылдан бастап, алғашқы үш жылда көзге түсерліктей, даңқты шығарма бере алмайды. Ол кез үйренумен, төселумен өтеді. Және беташар, жарамазан, бәдік өлеңдер, біреудің атынан арнау өлеңдер шығарып бергені байқалады, айтыстары мен термелері дүниеге келе бастайды. Шығыс әдебиетіндегі прозалық шығармаларды поэзия тілімен сөйлете бастайды.

Қолжазба деректен анықталып, Нұралыға ең алдымен шәкірт болып, дастан жаттаушылардан бізге мәлім болғандары: Төлебай (Ысты), Ырысбай (Сіргелі), Мырзабек – Қызыл жыршы (қоңырат), Ыбырайым (Найман), Дүйсен (Қоңырат), Тәш (Темір), Оспан (Шанышқылы, Ташкенттік), Оспан (Шоқай), Ебелек (Қаңлы), Жапай (Сіргелі), Ержан (Алшын, Қызылордалық), жақын інілері: Өтебай, Шопак, Кендірбай кейінгі толқын шәкірттері: Ақпан, Нәби, Көпбай тағы басқалар [6,17-18]. Мұны ақынның өзі де кейіннен:

–Ұстаз боп көп ақынға сөз үйреттім,

Сыртылдақ болған шақта буындары-деп, – атап көрсететіні бар [6,18].

Нұралының алғашқы он үш жылдық шығармашылық еңбегінің қалыптасу жолын түйіндей келгенде аңғаратынымыз: тарихи жаттау жады керемет мықты болғандығы аңғарылады.

Қ.Амантаев дерегінде ақынның жаттаған, шығарған дастандары: «Пайғамбардың әбу Жәһилмен күрескені» (Қырықбала), «Кесік бас», «Пайғамбардың ғарға кіргені», «Әбу Шаһма», «Саудагер Марқұм», «Әбу Шаһма», «Әмір Әмзе», «Ханым сыры», «Ұры мен Аяр», «Нәзгүлім», «Зейніләбиден», «Төрт ұста», «Мақсұтхан», «Күнім хан», «Байрам», «Әнгүр», «Түснама», «Шын патшасы», «Кейкауыс», «Мамыр патша», «Мәлік Раян патша», «Сағира й Мұшпұқ», «Ағалық», «Даһия шаһ», «Қоқан патша»,

«Шайқабір патша», «Қожа и Мәнсүр», «Сегіз патша», «Үш мұңлы», «Мұңлы Сейіл», «Сәдуақас сақы», «Әбдімәжит» – тағы осы сияқтылар.

1930 жылдары хатқа түскен біздегі қолжазбада Нұралы ақын осы аталған дастандарының алғашқы жетеуінің мазмұның Майлықожадан, ал бұдан соңғы үш дастанның мазмұның Италмас ақыннан алғандығы айтылған. Қалғандарын арап, парсы, иран, түркі тілді кітаптардан қазақ тіліне аударып, дастанға айналдырған. Майлықожа мен Италмас ақын нұсқаларын Нұралы ақын өзінше өзгертінкіреп, өңдеп, жазып шығарған. Сондықтан да аталған екі ақын мен Нұралы ақын дастандары арасында мазмұн жағынан да алшақтық бар, оқиға құрылысы, тіл көркемдігі жағынан да айырма бары байқалады. Осы үш ақынның аттас дастандарының біздің дәуірімізге келіп жетуіне назар салсақ, өкініштісі Майлықожа мен Италмас ақын дастандары ел ішінен табылмай отыр. Ал Нұралы ақынның бұл екі ақыннан алып өндеген дастандары өткен ғасырымыздың ортасына дейін түгел дерлік сақталып келгендігі, бірақ Нұралы ақынның осында аталып отырған дастандарының кейбірінің табылуы қиын екендігін аңғарамыз. Бұл дастандарынан «Байрамы» – қазақ халқының ауыз әдебиетімен алынғанын, «Түснама», «Кейкауыс» – дастандары Шығыс халықтарының ежелгі аңыздары, Шығыстық қыссалардан, «Тотынама», «Рүстем дастаннан» алынған. Бұлармен қатар, мұсылман дінін уағыздайтын діни кітаптардан алынып жазылған «Әңгүр», «Ағалық» т.б. дастандар да бар болғанын байқаймыз.

Нұралы дастандарын жазғанда бірден-ақ қазақы тілмен көркем етіп жазып шығара салмаған. Өз жазғандарын уақыт өте келе қайта өңдеп, келісімсіз, анайы айтылған тұстарын қайта жөндеп отырған. Себебі, Нұралы дастандарының алғашқы нұсқаларын да тауып оқыған фольклор жинаушысы Қ.Амантаев деректерінде «Мұндай нұсқалардың әуелгілері соңғыларына қарағанда тіл тазалығы жағынан арап, парсы, түркі, шағатай сөздері араласа жүретін шұбарала, будан. Өз жазғандарын өзі бір-екі рет қайта жазып, келісімсіз, дөрекі жерлерін өңдеп отырған»- деп, анықтап көрсетеді [7,28]. Ал «Кесікбас», «Пайғамбардың ғарға кіргені», «Саудагер Марқұм» деген дастандарын алғашқы шығарып таратқан – Майлықожа» [8,19]. Ол өз дастандарын ел ішін аралап айтып, жиын-тойларда орындап та жүрген. 1897 жылдан соң, Нұралының кейбір шәкірттері сол дастандарды жазып беруін сұранады. Нұралы Майлықожаның ізімен әлгі аталған дастандардың сюжетін сақтай отырып, өзінше жырлап шығады. Сондықтан екі нұсқаның мазмұн, түр, құрылысы жағынан айырмашылығы болып кездесуі де заңдылық. Дастаншылдық өнердегі мұндай нәзира дәстүрі өлке ақындарына тән ерекшеліктің бірі дейміз. Оңтүстік өңірі мен Ташкент атырабының фольклорлық мұраларын көп жинаған профессор Қыдырәлі Саттаровтың анықтауынша: «Нұралы Нысанбайұлы... арап, парсы, тәжік, ауған тілдеріне жетік болған. Естігенін жаттап алатын дарын иесі. Шығыстың классикалық поэзиясын, ертегі-аңыздарын көп оқыған. Оның бірқатарын қисса, дастан етіп, нәзира түрінде жырлаған. Жыраудың өзі жазып, өңдеп, жырлаған шығармалары: «Жаһангер жетім», «Құбыл»,

«Қымың», «Шәкір-Шәкірат», «Мұңлы-Сейіл», «Үш мұңлы», «Манат-Жанат», «Зайтұлы», «Кұлқаныс-Зеберше», «Орақ-Тағай», «Әзірет Әлінің Пұсайылды дінге салғаны», «Әзірет Омар баласын дүреге жатқызуы», «Дотан бала», «Кесік бас», «Шақ-шақ таз», «Қымыз», «Бала шер», «Жаһанша ұлы Жаһанша жетім», «Әмір Әмзе», «Сауда ишан», «Ханым сыры», «Қара құл» т.б. көптеген қисса түріндегі эпикалық шығармалардың көбін өзі шығарған, өңдеп, өңін келтіріп, жырға ұластырған. Нұралының «Ханым сыры», «Қара құл» дастандары Ташкент мұғалімдер семинариясының оқытушысы Я.Лютш 1883 жылы құрастырған «Қазақ хрестоматиясына» енген» - деп жазады [9,7]. Мұндағы фольклорист ғалымның атаған 21 қисса-дастандарының ішіндегі «Зайтұлы» деген дастан шындығында «*Зәйт ұры*», ал «Манат-Жанаты» кәдуілгі жұртқа етене таныс «*Полат-Жанат*», болуы керек деп санаймыз. Көпшілік оқырманға әлі белгісіздеу «Орақ-Тағай» дастаны Жылқыбай Байшопанұлының төл шығармасы, ал Нұралының шығарғаны «Әмір-Тағай» деп аталады. Себебі, бұл мәліметтер 1930 жылдарға дейін хатқа түскен біздің қолымыздағы қолжазба деректер негізінде дайындалған нұсқалығымызда көрсетілген [10,17]. Қ.Саттаров Нұралының шәкірттері деп: «Айнабек Нысанов, Көпбай Әлімбетов, Зұлпықар Балғабәев, Әбіш Байбосынұлы, Қылышбай Ержанұлы, Желеу Жақыповтарды» атайды [9,8].

Міне осы айтылғандардың өзінен-ақ ақын шығармаларының жазылу тарихы мен тарихи деректер шындығы анықталмағандықтан ақын шығармашылығының түпкі сырына бойлай алмай жатуымыздың кемшілігі анықтала береді. Нұралы шығармашылығын тұтастай қарастырғанда оның үш түрлі бұлақтан сусындағанын, әдеби мұраларының жазылу тарихының да үш түрлі кезеңін анықтауға болады. Нұралы сусындаған үш бұлақ: 1. Халықтың бай ауыз әдеби мұралары; өзінен бұрынғы өткен, өзімен тұстас қазақ ақындарының дастандарын өңдеп, жырлап шығуы және терме, айтыстары; 2. Шығыс кітаптарынан алынған сюжет желілерін өңдеп, дастанға айналдыруы. Ақын мұраларын жазылу кезеңдерін: алғашқы кездегі шығармалары; 1904-1916 жылдар арасында туған дүниелері; 1917 жылдан кейінгі туған шығармалары деп үш кезеңге бөліп топтастыруға негіз бар [14,107].

Бұл деректерді қорытып, түйіндей келгенде, Нұралының көл-көсір мұраларының жазылу тарихын анықтау, дастаншыл дарынның бүкіл мұраларын жинастыру, зерделеп-зерттеу, кітаптарын бастырып шығару, көпшілікке таныту бағытындағы жұмыстар – жаңа ізденістерге жетелері хақ. Қазығұрт-Қаратау аймақтық мектебі ақындары мұраларының қомақты бір бөлігін құрайтын Нұралы ақын шығармашылық қызметін жаңаша зерделеу де кезек күттірмес міндетке айналып отыр [15,152]. Ақын мұраларының шешендік өнермен байланысын, қалыптасу негіздері мен даму үрдісін тереңірек зерделеу, толық жинастыру, бір ізге түсіру, зерттеу, ғылыми айналысқа енгізу бағытындағы жұмыстар жалғаса бермек [16,4].

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығы. – Алматы: 2010-2016. «Нұрлы әлем», 99-113 томдар;
2. Өмірзақов С, Арысбаев Ә. «Нұралы ақын». – Шымкент: «Әлем», 2019, 8 б;
3. Ә.Оспанұлы. Қаратау шайырлары. –Алматы: Қазақ университеті, 1992;
4. Қ.Маханов. Н.Нысанбайұлының әдеби мұрасы. (ф.ғ.к., ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты) –Алматы:1997;
5. Ян Лютш . «Киргизская хрестоматия». Ташкент: 1888;
6. «Қазығұрт» ҒЗО қолжазбалар қоры. «Н.Нысанбайұлы қоры», 1-7 дәптерлер. 6,9,11,12,14, 15, 16,17,18 бб;
7. Қ.Амантаев қолжазбалары. №1-4 дәптерлер, 1940, 5-6 бб;
8. Майлықожа. Шығармалары. – Алматы: «Ғылым», 2021, 19 б;
9. Саттаров. Қисса-дастандар. – Алматы: «Ғылым», 2005, 7,8 бб;
10. Өмірзақов С. «ХІХ ғасыр әдебиеті». Нұсқалық. – Шымкент: «Нұрлы бейне, 2009, 17 б;
11. Өмірзақов С. Шәкәрім әлемі: таным мен тағлым: //Ш.Құдайбердіұлының 150 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары.
– Алматы: «КИЕ» орталығы, 30.05.2008 2021, 335б;
12. Италмас Түнқатарұлы. Шығармалары.– Алматы: «Нұрлы әлем», 2013, 58 б;
13. Өмірзақов С. Италмас Түнқатарұлының өмірі мен ақындығы. –Түркістан: «Хабаршы» журналы, №1 (63), 2010, 58-66 бб;
14. Өмірзақов С. «Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдебиет мектебі» (мақалалар жинағы). Зерттеу кітап. – Шымкент: «Әлем», 2023, 107 б;
15. Өмірзақов С. Қоқан басқыншылығы дәуіріндегі қазақ әдебиеті. Монография.
– Шымкент: «Әлем, 2019, 152 б.
16. Өмірзақов С. Насирдинов Б. Күңгей өлкесінің би-шешендері. –Шымкент: «Әлем», 2023, 4 б.

Kaliyeva Nazeket Madiyevna
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Astana
nazeket.kalieva.81@mail.ru
Mamayeva Gulnar,
Candidate of Philological Science,
Associate Professor of
L.N. Gumilyov Eurasian National University

ETHNOLINGUISTIC ANALYSIS OF MYTHICAL IMAGES IN KAZAKH FAIRY TALES FEATURES

***Annotation.** The article contains many scientific works based on the study of linguistic units, which contain a variety of cognitive concepts. Information related to ethnocultural, linguocultural, social, etc. characteristics in domestic linguistics. However, there are still unexplored thematic groups in mytholinguistic studies that reveal the cognitive, cognitive nature of an ethnic group in depth. Ethnolinguistic features of mythological vocabulary in Kazakh fairy tales, which we are studying, will be valuable as the main code of Kazakh culture and spiritual development. In our research article, cognitive and linguistic features of mythical images in Kazakh fairy tales are studied as linguistic and cultural units that determine the national cultural character.*

***Аннотация.** В статье рассматривается большое количество научных трудов в отечественной лингвистике, в которых обобщены различные познавательные понятия, информация, относящаяся к этнокультурному, лингвокультурному, социальному и др. свойствам. Тем не менее, в мифолингвистических исследованиях, которые глубоко раскрывают познавательную, познавательную сущность этноса, существуют еще не раскрытые, неисследованные тематические группы. Этнолингвистические особенности мифологической лексики в казахских сказках, которые мы изучаем, будут иметь ценность как основной код развития казахской культуры, духовности. В нашей исследовательской статье изучаются познавательные, языковые особенности мифических образов казахских сказках как лингвокультурных единиц, определяющих национально-культурный характер.*

***Key words:** ethnolinguistics, mythology, paradigm, anthropocentrism.*

Fairy tale is a universal genre in Kazakh folklore that reflects spirituality and moral values. In fairy tales, folk wisdom, features of material culture, and the national character of an ethnic group prevail. The genre of fairy tales is the object of study in linguistics by such sections as linguofolcloristics, linguoculturology, ethnolinguistics, cognitive linguistics. Propp assesses: "The field of fairy tales is very large, requiring the work of several generations of scientists to study, and is an independent science of an encyclopedic nature." [1; 7] Our article is devoted to the study of the spiritual culture accumulated over the centuries in Kazakh fairy tales and the cultural heritage of past eras in the framework of ethnolinguistic studies of the characteristic features of the Ethnic group. Of course, the cultural

heritage of the past is not uniform in its ideological and aesthetic value, content and form, genre composition and artistic and ideological essence. Fairy tales not only reflect the traces of many historical eras, reflecting the lives and ideologies of various social formations, but each of their branches combines the progressive and reactionary trends of the historical era that gave rise to it with the worldview and Cultural Cognition inherent in different people. The language of the Kazakh folk tale as a folklore text is unique. Reflecting the worldview of the Kazakh people, the language of fairy tales contains a non-equivalent vocabulary that reflects the ideas of the Kazakh people about the main values in life: work, family, love, public duty, and homeland. Such a text reflects not only the life, culture, values and traditions of the people, but also the folklore picture of the world.

We all know very well that in the vocabulary of the language in these fairy tales, there is a category of words called realia. These are lexical units that have neither full nor partial equivalents among the lexical units of another language. Realities are included in the non-equivalent vocabulary as an independent category of words. The list of realizations of any language is more or less constant and does not depend on the language being translated, while the dictionary of non-equivalent vocabulary will be different for different language pairs. Realia – "National Language units that represent unique referents inherent in a given linguistic culture and not present in a comparable linguistic cultural community" [2, 25p.]. Today we will focus on the ethnolinguistic features of linguistic realities inherent only to the Kazakh ethnic group in mythological images in Kazakh fairy tales.

Myth is a special genre of folklore that comes from the cognitive consciousness of the first primitive people. Myth-the concept of early modern people about themselves, about their environment, about the universe as a whole, about their place and order, their relationship, their origin, and their non-existence. Mythology is the most ancient form of spiritual culture of mankind. Myth (a legend or fairy tale) is the oldest form of consciousness that is not yet fully developed. Mythology comes from the Greek words *mifos* – legend, fairy tale and *logos* – doctrine, knowledge. At the initial stages of the development of society, myths, a form of public consciousness, existed among all peoples. In mythology, there was no clear boundary between the external world and Man, thoughts and feelings, matter and Idea, and objective and subjective worlds. It was then that the Borders appeared. In mythology, they all came together as a whole. It was a single concept in the world. A characteristic feature of the myth is the desire to know a world with a lot of uncertainty, if it does not allow us to know the world, referring to a god or a secret great force [3]. Myth in modern Kazakh fairy tales is a very amazing, multifaceted phenomenon. "Another feature of the myth is its remoteness from one real event in life. In this respect, the myth may be somewhat abstract, but it was not initially understood that the abstract was a fantasy. [4].

Kazakh fairy tales were first published in the collection of Academician V.V.Radlov. Before Radlov, Kazakh fairy tales were collected by Shokan Valikhanov, professor Berezin and Ilminsky, but they were not published in the

Kazakh language, bringing them to the scientific system like Radlov. However, it is true that the cognitive study of mythical images in Kazakh fairy tales is still not considered as a complete research work within the framework of the anthropocentric paradigm. "On the basis of the characters of various old women, women and girls in the texts of Kazakh fairy tales and songs, Legends, a whole complex of several, dozens of female images will be reconstructed, which are ancient mythical, intertwined and intertwined with each other, developed from a single source, took a figurative and figurative form in front of them" [5].

"Umai Ana" in ancient mythology was the patroness of the family, the hearth, the lover of children, and then a supporter of Art, who carried human children. Umai corresponds to the Mongolian God Ahtugen. Some scholars compare Umai to the ancient Indian god Uma, who also performed the same duties as Umai. The very word Umai corresponds to such concepts as "child's Place", "Mother's womb". Umai, who is the God of seed distribution, plays a very important role in the birth of children and their fate. A Turkish monument found along the Uyk River in Tuva reads: "at the age of 20, I said goodbye to my country, relatives, weapons, and heroic glory. Oh, Mother Umai! Oh, my life!" [6].

The Devourer, who was the origin of all evil, in fairy tales rushes to eat people. Copper does not eat people, it only aims to gain wealth by deceiving people. For example, in the fairy tale "giant bear" with the image of a seven-headed zhalmauz, there are stories that the old woman zhalmauz is going to boil people in a giant cauldron and eat them. In the fairy tale "alaman and Zholaman" we understand that the image of an old woman is not just dying; it takes a lot of hustle and bustle to kill her. The old woman zhalmauz from the fairy tale "Er Tostik" is also the owner of great strength and strength. The old woman from the fairy tale "Altyn Saka" is also the owner of magical power. He meets Bai first in the form of lungs floating on the surface of the water. "I don't know," he said, "but I don't know what to do." In this regard, it is noted that the zhalmauz is strong. Copper has no phenomenal properties. And the devilish has a phenomenal quality. In the fairy tale "Kendebai named Kerkula" she is floating in the form of a beautiful girl, and in the fairy tales "Altyn Saka" and "Altyn topay" she appears as a raw lung floating on the surface of the water. The image of the zhalmauz old woman in Kazakh fairy tales echoes the image of Ba Ba Yaga in Russian fairy tales. Ba ba Yaga is a character in Slavic mythology and folklore of Slavic peoples (especially in fairy tales). Here, as an old wizard with magical powers, he often does evil deeds. In Kazakh fairy tales, in addition to such images as copper, zhalmauy old woman, there may also be dragons, snakes, which characterize the actions of the owners of evil forces.

"Witch" is the owner of an evil force in the image of an unpleasant woman in fairy tales. Copper is a character with a human character, cunning, cunning, cunning, and a devilish character, a devilish character is a monster that feeds a person, has magical powers. In the first, pendency prevails, and in the second-demonic. There is one goal that unites these two images. It is to interfere with the main hero as much as possible, to block the path of the main hero, to prevent him

from achieving his goals and ideals. On the way to this goal, the first uses tricks, and the second uses magic. In the process of deceiving a person through the use of tricks, he has a cunning, simple way to kill, in many works he has a bald child, he does not think of anything good except himself, a worldly hero. The heroine, whose worldliness and penchantism predominate, is also portrayed as the mother of the one-eyed giant Kay. His cunning is in the song of Alpamys batyr:

"I don't know," he said.,
Then he gets up and cries.
Tears in his eyes
A group of exhausted shengeldy
Falls while hugging.

In the fairy tale "er tostik", a copper who competed on foot with a Zhelayak tricks him and puts him to sleep. "I don't know," he said, "but I don't know what to say." The fact that a copper throws two children into the water for 60 plates of gold is a sign of penance and greed.

The image of a snake and a dragon. The image of a dragon (snake) is one of the most complex and indecisive figures in World Folklore. The whole image of the snake and its role in the folk epic consists of features that have a certain meaning. In particular, the whole is incomprehensible. Thus, the snake has fantastic qualities: as a reptile, a multi-headed, giant-sized character with the ability to fly in the Air, able to float with a variety of skin. In the folk tradition of depiction, the mythological snake is depicted as having clawed paws and a long, pointed tail. Apparently, such a lack of description indicates to the storyteller that the image of the snake is not entirely clear. Sometimes it is absorbed by the character's appearance; sometimes it is embedded in the image of a horse: in such cases, a horse usually stumbles under a snake. An interesting fact should be noted here: reptiles and birds are representatives of the underground and Sky - Air worlds. The dragon, the snakebird, is the owner of these two spaces. It is also subject to the element of fire, which erupts from its mouth and water, acting as the snake's habitat. Thus, the Dragon is the highest sacred creature, uniting a single physical element and four. In the Russian fairy tale, the image of the snake "Gorynych", as in the fairy tales of other nationalities, often lives in the mountains, especially in caves [6]. Snakes in fairy tales also serve as Guardians of their underground kingdom. Six-headed snakes guard the entrance to the copper, silver, gold and Diamond Kingdoms, passing after the heroic bride. But the snakes guarding the dungeons are episodic characters; the hero easily calms them down and quickly escapes. The snake in the epics is one of the main characters, enemies. His image on them is the image of a mythological snake or half-man. He may also be a supporting character, with some of the snake's features visible only. Thus, the appearance of the snake in fairy tales and epics is significantly different, which is a reflection of the diversity of the Kazakh folk epic and the heterogeneity of its plots. In the fairy tale, The Dragon eats the chicks of a giant Blackbird, which has built a nest on its head, and in the end, the hero kills it and saves the chicks.

The Kazakh fairy tale, as an image of mythopoetic consciousness, has absorbed a lot of knowledge and ideas from traditional Kazakh knowledge and forms the basis of our mentality. This knowledge of Essence and purpose is achieved through knowledge of the world, its structure and other important basic meanings. The fairy tale perceives the world as a single consciousness, and in unity with it, this world reflects a certain attitude toward design models. In addition, it presents worldly and spiritual, material and significant phenomena with interesting characters [7].

"We have said that ethnolinguistics is a branch of science that arose from the environment of two objects—an Ethnos and its language. Therefore, this is a conscious recognition of the natural integrity between an ethnic group and its language, where there is no ethnic group, there is no language, there is no ethnic group without language" [8], as Academic A. Kaidar said, the culturally encoded Language units characteristic of an ethnic group are reflected through this language. Fairy tales have always been the spiritual core of Kazakh culture. Fairy tales teach us to admire the aesthetics they combine man and nature to perform. In fairy tales, the weak and the weak, the honest and the dishonest, represent an excellent example of guidance for ethical and moral views through the representation of the opposite meaning.

In conclusion, as a result of today's study, the cultural connotations of mythical images in fairy-tale texts were revealed. Mythological images in fairy-tale texts, which convey the spiritual and material culture of the people, are recognized as a linguistic and cultural unit that determines the national cultural character within the framework of the anthropocentric paradigm.

List of used literature:

1. Propp V. I. historical cornice volshebnoy story. Moscow: Labyrinth, 2000. 336 P.
2. Schweitzer A. culture and Ethics / per. with the NEM. N. A. Zakharchenko, G. V. Kolshansky. Moscow: Progress, 1973.337 P.
3. Albekova Asiya Shakenovna, Muratbekova Aigul Muratbekovna, Omarova Gulnar Tursunovna ethnolinguistic aspect in terms of Russian and Kazakh languages // Eurasian Soyuz Ученых. 2015. №12-4 (21). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/etno>
4. Kaskabasov S. Oyoris. Almaty: "Zhibek Zholy", 2009. – 303 P.
5. Kondybai S. argykazakh mythology.Third book. Almaty.Dyke Press. 2004.486
6. Propp V. I. historical cornice volshebnoy story. M, 2001. 336 P.
7. Kuznetsov V. A. Nartsy epic and specific questions of the history of the Ossetian people. - Moscow: Higher School, 1998. - 212 P.
8. Kaidar Ə. Actual problems of the Kazakh language // actual problems of the Kazakh language. - Almaty: Anatali, 1998. - 10 p.

Лингвистическая парадигма иностранных слов

Иностранный язык формируется в литературном научном языке. Лингвистический подход к иностранным словам и терминам требует определения их места в системе языка, семантической и грамматической структуры, способов оптимального использования в современной науке, технике, технологиях. В любом языке иноязычные заимствования занимают важное место, и казахский язык не является в этом плане исключением. Отношение к иностранным словам и, вообще, к иноязычному языковому влиянию в науке было неоднозначным. В настоящее время можно считать общепринятым положение о том, что в результате проникновения иностранных слов язык не только не теряет своей национальной самобытности, но даже совершенствуется. Такое отношение к иностранным словам послужило толчком к активизации изучения иноязычной лексики в казахском языке. Иностранные термины приходят в национальную терминологию как готовые языковые единицы вместе с понятиями и реалиями, наименованиями которых они являются. Заимствование из других языков – естественный процесс, характеризующий каждый развитый язык и язык науки. Данная статья позволяет расширить имеющиеся сведения о лингвистической парадигме иностранных слов в казахском языке.

The foreign language is formed in literary science language. Linguistic approach to foreign words and terms demands definition of their place in the system of language, semantic and grammatical structure, ways of optimum use in modern science, the equipment, technologies. In any language foreign-language loans take the important place, and Kazakh isn't an exception in this plan. The attitude to foreign words and, in general, to foreign-language influence in science was ambiguous. In present time it is possible to consider regulation the provision that as a result of penetration of foreign words language not only doesn't lose the national originality, but it is even improved. Such relation to foreign words was an incitement to activization of studying of foreign-language lexicon in Kazakh. Foreign terms come to national terminology as ready language units together with concepts and realities which names they are. Loan from other languages – the natural process characterizing each developed language and science language. This article allows to expand the available data on the linguistic paradigme of foreign words in Kazakh languages.

Ключевые слова: иноязычные слова, заимствованные слова, заимствованные термины, терминология, контактология, заимствованная лексика.

Key words: Foreign words, loan words, borrowed terms, terminology, contactology, term creator, borrowed vocabulary.

Лингвистическое изучение иностранных слов и терминов долгое время осуществлялось в рамках лексикологии. В настоящее время в лингвистической литературе признается как факт положение о том, что словарный состав языка распадается на ряд взаимосвязанных подсистем, образующих в совокупности общую лексическую подсистему языка, которая, однако, по утверждению ряда лингвистов, еще далеко не изучена. Всестороннее исследование словарного состава языка остается одной из важнейших задач языкознания.

В языке отражаются окружающая человека объективная действительность, достижение в развитии материальной и духовной культуры. Одна из важнейших функций языка – коммуникативная, обеспечивающая общение во всех сферах человеческой деятельности. Повседневная бытовая коммуникация осуществляется с помощью разговорно-просторечной и литературно-разговорной формы языка, специально профессиональная (в рамках научной, производственно-технической или социально-культурной деятельности) – с помощью языка науки и техники, специальной формы естественного языка.

История изучения иностранных слов непосредственно связана с историей науки, техники, профессиональной деятельности, культуры и искусства. Развитие сельского хозяйства, ремесел, появление первых мануфактур, развитие науки и техники привели к становлению и развитию казахской социально-профессиональной и научной терминологии, к формированию в грамматической науке первых взглядов на природу иностранных слов в системе языка. Появление новых слов, называющих предметы и факты социально-профессиональной деятельности, заставляло как ученых-грамматистов, так и специалистов-профессионалов задумываться над созданием специальных лексиконов, включающих названия предметов профессиональной деятельности (в казахском языке составлено 33-х томный отраслевой терминологический словарь).

Заемствование иноязычных слов и выражений издавна привлекало к себе особое внимание. Уже в трудах философов Древнего мира, задолго до зарождения теоретического языкознания, находилось место для его осмысления. Так, в диалоге Платона «Кратил, или О правильности имен» Сократ отмечает, что «много имен греки вообще, - и особенно те, которые живут под властью варваров, - переняли у этих последних» [6, 49]. А «попытки составить небольшие словнички иностранных слов» были предприняты уже в Древнем Вавилоне. В истории русского языка вопрос о заимствованиях, как известно, приобретает особую остроту в эпоху петровских реформ, поскольку после длительной изоляции России словарный состав русского языка стал активно пополняться иноязычными словами: «Польские, французские, немецкие, голландские, итальянские слова казались тогда более подходящим средством выражения нового европейского склада чувств, представлений и социальных отношений» [3, 43]. Петровская эпоха выдвигает две проблемы: терминологическую и лексическую, т.е. проблему основных стилей литературного языка.

Столь заметное явление как заимствование иноязычных единиц, не потерявшее своей значимости и впоследствии, не могло не привлечь внимания носителей русского языка. Свое отношение к заимствованной лексике выразили Петр I, М.В. Ломоносов, А.П. Сумароков, Н.М. Карамзин, А.С. Пушкин, В.Г. Белинский и многие другие. Их замечания не являются научными, будучи в значительной степени отягощенными авторской оценкой процесса заимствования в целом или его отдельных

фактов, но все же они представляют большой интерес как свидетельство того или иного отношения общества к языку.

Дальнейшее изучение заимствований связано со становлением и развитием теоретического языкознания. Помимо собственной лингвистической ценности, вопрос о проникновении иноязычных элементов сделал возможным обнаружение законов развития языка, позволил по-новому взглянуть на столь глобальные проблемы, как «язык и общество», «язык и мышление», «язык и культура» и другие. Именно поэтому в рамках лингвистического анализа этот вопрос имеет богатую историю, а также не менее богатые перспективы для будущих исследований.

Проблема изучения лексики языка как системы была выдвинута в 60-е годы А.А. Уфимцевой, однако и сегодня мы вправе говорить скорее, как о задачах, нежели как об итогах изучения лексической системы в разных ее аспектах на материале разных языков. Это объясняется как сложностью проблематики, так и отсутствием общепринятой методики исследования словарного состава языка. И тем не менее работы Е.С. Кубряковой, Б.А. Серебренникова, В.М. Солнцева, А.В. Суперанская, Л.В. Щербы, Л.П. Якубинского, Л.П. Крысина, Б.Н. Головина могут служить базисом для проведения исследований в этом направлении.

Лингвистический подход к иностранным словам требует определения их места в системе языка, семантической и грамматической структуры, способов оптимального использования в современной науке, технике, технологиях. В любом языке иноязычные заимствования занимают важное место, и казахский язык не является в этом плане исключением. Исторически сложившиеся многовековые политические, культурные связи и территориальная общность народов с другими народами способствовали взаимовлиянию и взаимообогащению их языков. В настоящее время огромное влияние на развитие любого языка, в том числе казахского, оказывает английские, немецкие, французские слова.

Для того, чтобы определить место иностранного слово в системе языка, необходимо понять, как и каким образом иностранное слово соотносено с такими языковыми реалиями, как национальный язык, литературный язык, язык науки и техники, функциональный стиль.

Национальный язык – сложная, динамическая и целенаправленная культурно-историческая система, объединяющая все разновидности речевого функционирования. Можно сказать, что в казахский национальный язык входят как в единую систему систем все разновидности казахской речи: литературный язык, язык науки и техники, разговорно-просторечная и литературно-разговорная формы языка, территориально-социальные диалекты. Иностранное слово, обеспечивающее номинацию профессиональных объектов и понятий в языке науки и техники, неотъемлемым образом принадлежит литературному языку.

Чтобы ответить на вопрос, в каких отношениях находятся иностранные слова и литературный язык, необходимо выяснить, отвечают ли иностранные

слова признакам, выделяемым в дефиниции “литературный язык”. Иностранные слова, термины, понимаются как лексический состав языка науки и техники. Поэтому целесообразно сопоставить терминологию и лексику литературного языка.

Выделяются следующие признаки лексического состава литературного языка:

- 1) обработанность и упорядоченность лексики литературного языка по сравнению с лексическим составом других разновидностей национального языка;
- 2) нормативность, переходящая в кодифицированность;
- 3) стабильность, обеспечивающая существование и развитие литературного языка;
- 4) обязательность для всех членов коллектива, носителей данного языка;
- 5) универсальность, обеспечивающая обслуживание всех сфер общественной жизни.

Все эти признаки свойственны и терминологии (но не свойственны, например, лексическому составу диалектов и жаргонов). Пятый признак должен быть интерпретирован как универсальность, обеспечивающая специальную коммуникацию, важнейший вид коммуникации в условиях современного развития общества. Особое положение у четвертого признака. Действительно, обязательность для всех носителей языка, на первый взгляд, терминологиям не свойственна, так как ни один человек не знает, естественно, всех терминов всех областей знания и профессиональной деятельности. Но овладение какой-либо сферой профессиональной деятельности предполагает обязательное “вхождение” носителя языка в соответствующую терминологию и использование именно ее в коммуникативных актах.

Отношение к иностранным словам и вообще к иноязычному влиянию в науке было неоднозначно. Нередко оно носило негативный характер, что приводило к умалению роли и места иностранных слов в языке – основе.

В настоящее время можно считать общепринятым положение о том, что в результате проникновения иностранных слов язык не только не теряет своей национальной самобытности, но даже совершенствуется. Такое отношение к иностранным словам послужило толчком к активизации изучения иноязычной лексики в казахском языке.

В словари литературного языка включаются так называемые общеупотребительные слова, т.е. слова, понятные всем носителям данного языка. Но, кроме общеупотребительных слов, в языке имеется огромное множество терминов, обслуживающих разные отрасли народного хозяйства, науки, техники и культуры. Все они заимствованы из других языков, но в настоящее время принадлежат казахскому языку и осознаются как единицы казахского языка, обладающие казахской словоизменительной парадигмой, реализующие казахские словообразовательные модели, модели построения

словосочетаний. Например, *библиография – библиографиялық, мотив – мотивті, синтаксис – синтасистік тәсіл, редактор – редактор болу, кинетика – кинетикалық энергия, гетеротроф – гетеротрофты жасуша* и т.д.

Можно выделить две точки зрения на внутреннюю природу иностранного слово: субстанциальную и функциональную. В соответствии с субстанциональной точкой зрения иностранное слово объявляется особым знаком типа математических символов, характеризующимся в плане содержания принципиальной одноязычностью, а в плане выражения – строгой заданностью языковых грамматических структур. Однако семантика иностранных слов, как и семантика любого общеупотребительного слова, резко отличается от семантики математических символов и выражений, которые интерпретируются строго однозначно. Так, символ Σ всегда обозначает суммирование данных; символы \cap и \cup - объединения и пересечение данных. Многозначность же терминов, как научных, так и технических, уже является общепризнанным фактом. Другим существенным обстоятельством является тот факт, что мощным источником терминологии, как в диахронии, так и в синхронии, являются слова и словосочетания литературного языка. Для функциональной точкой зрения, характерно в качестве главного дифференциального признака термина функции выражения специального профессионального понятия, т.е. термин понимается не как особое слово (или словосочетания), а как слово (или словосочетания) в особой функции. Функциональный подход к иностранным словам связан с понятием “понятие” как основным признаком, дифференцирующим термины и общеупотребительными словами.

Иностранные термины приходят в национальную терминологию как готовые языковые единицы вместе с понятиями и реалиями, наименованиями которых они являются. Заимствования из других языков – естественный процесс, характеризующий каждый развитой язык и язык науки. Но в этом естественном процессе прослеживаются своеобразные волны, разной высоты и разного направления. История развития языка науки на казахской почве хорошо отражает эти волны, идущие из немецкого, французского и английского языков. Причины нарастания притока заимствований из других языков не бывают изолированными от процессов развития общества в целом, от особенностей развития национального литературного языка. Роль заимствований в период формирования языка науки не ограничивались только тем, что они помогли формированию отраслевых терминологий на казахской почве: “за иностранными терминами...стояла подчас более строгая научная организация понятий, регулярность их отношений и противопоставлений, отражающая отношения в системе понятий. С иноязычными словами, зачастую приходили на казахскую почву не только понятия, сколько новый принцип их структурной организации”[1, 300]. Для современного этапа развития науки и

ее языка также характерен усиливающийся приток иностранных слов, и терминология является ярким примером тому.

В казахской терминологии можно выделить следующие виды заимствования:

- 1) материальные заимствования;
- 2) кальки;
- 3) смешанные заимствования (в полилексемных терминах и сложных словах).

Материальное заимствование заключается в том, что из одного языка в другой

практически без каких-либо изменений вместе с понятием переносится и название. Например: file - “файл”, frame - “фрейм”, processor - “процессор” и т.д. Сюда же относятся и те случаи, когда фонетические изменения в казахском термине связаны с несовпадением отдельных звуков или требованиями казахской грамматики. Например: autoindex – автоиндекс, algorithm – алгоритм и т.д.

Кальки различаются по видам:

- 1) структурные;
- 2) семантические.

Структурными кальками являются такие заимствования, в которых заимствована

морфемная структура слова и значение морфемы, а не звучание: adder - “сумматор”, programmability - “программалану”, coding - “кодтану” и т.д.

Семантические кальки – это заимствования понятийной, внутренней, а не структурной, т.е. внешней, оболочки слова. Например: blank - “пробел”, at /@/ - “собачка”.

Смешанное заимствование сочетает в себе лексические и семантические типы заимствований, например: application program – “колданбалы программа”, buffer memory - “буферлік сактау/жад”, macrodefinition - “макроанықтама”, macrocell - “макроұя” и т.д.

Опуская подробности всех существующих до сих пор дискуссий по поводу заимствований, следует высказаться в поддержку регулирования процесса заимствования в языке вообще и терминологии в частности. Для вновь возникающих технических понятий логичнее всего предположить принцип “приоритета”, т.е. образования кальки с термина того языка, где данное понятие возникает. В отличие от терминов, возникающих на базе общеупотребительного языка, материальные заимствования обычно однозначны и кратки, более способны к деривации.

Заимствование – это процесс, поддающийся регулированию, при котором необходимо учитывать такие факторы, как:

- особенности моделирования естественных процессов, происходящих в языке;
- акцентирование на форме, а не на значении термина; предпочтение транслитерации, а

не транскрибирования;

- стремления к краткости термина;
- особенности процессов фонетического усвоения при передаче долгих гласных

краткими, смягчение согласных и т.д., то есть все те явления, которые уже существуют в терминологии и которые способствуют ее упорядочению и унификации [5, 79].

Терминологии отдельных областей знания понятны лишь специалистам. Так, термины “гермафродит” (жануартану), “миокард” (тантану), “кинетика” (химия), “конденсация” (физика), “барометр” (география), “синтаксис” (казахский язык) и т.д. могут быть непонятны преобладающему числу носителей казахского языка. Но эти языковые единицы:

- 1) образованы по законам казахского языка;
- 2) имеют специфические казахские словоизменительные парадигмы;
- 3) реализуют казахские синтагматические связи в составе словосочетания и предложения. Наконец, социальная коммуникативная потребность может обеспечить переход этих лексических единиц в разряд единиц общеупотребительной лексики.

С этих позиций термины легко “вписываются” в определение литературного языка и должны характеризоваться как отдельная подсистема лексики литературного языка, обеспечивающая выполнения важнейшей социальной функции языка – специальной профессиональной коммуникации. Такое понимание вполне соответствует существующим интерпретациям термина (и понятия) “литературный язык”, который является “орудием развития общественной жизни, материального и духовного прогресса данного народа, орудием социальной борьбы, средством воспитания народных масс, приобщением их к достижениям народной, национальной культуры, а также мировой науки и техники, орудием совместной коллективной творческой деятельности по продвижению культуры, знаний вперед” [2, 100].

Изучение системы лексики языка может осуществляться на материале терминов. Под термином мы будем понимать “слово и словосочетания (образованное на базе подчинительных связей), имеющее профессиональное значение, выражающее и формирующее профессиональное понятие и применяемое в процессе познания и освоения некоторого круга объектов и отношений между ними под углом зрения определенной профессии”.

Казахская терминология имеет большой процент заимствованной лексики, и это естественно для любого развитого языка вообще и языка науки, в частности. Заимствование – это процесс, поддающийся регулированию, при котором следует учитывать все те явления, которые характерны для терминологии и языка науки в целом. Иноязычные заимствования занимают важное место в любом языке. Отношение к

заимствованиям вообще и иноязычному языковому влиянию в науке было всегда неоднозначным. В настоящее время общепринятым является положения о том, что в результате проникновения иностранных слов язык не только не теряет своей национальной самобытности, но даже совершенствуется. Развитие науки ставит перед языкознанием все новые и новые задачи, один из которых – обеспечить оптимальное функционирование иностранных слов в литературном научном языке современного общества.

Неразрывная и постоянная связь языка с жизнью и деятельностью общества выражается в том, что все процессы социального развития и научно-технического прогресса динамически и многогранно отражаются в лексиконе и, в частности, в иностранных словах. Поэтому последняя находится в центре внимания современных исследований. Актуальность проблематики иностранных слов связана с рассмотрением роли науки и техники в современном обществе и обусловлена как требованиями практической деятельности (совершенствованием терминов различных областей знания), так и теоретической, связанной с необходимостью осмысления особенностей номинации, происходящей в сфере науки и техники. Актуальность изучения иностранных слов определяется в наше время и появлением новых слов в связи с появлением новых объектов исследования, и становлением новых терминов.

Изучение большого числа работ по исследованию иностранных слов показывает, что их изучение проводится как специалистами различных областей знания, так и лингвистами. Вопросы лингвистической парадигмы иностранных слов являются актуальными для изучения. Значительное число лингвистических исследований посвящено вопросам образования иностранных слов и особенностям их употребления как членов общелитературной лексики.

Литературы:

- 1) Биржакова Е.Э., Войнова Л.А., Кутина Л.Л. Очерки по исторической лексикологии русского языка. Языковые контакты и заимствования. – Л. – 1972.
- 2) Виноградов В.В. Проблема литературных языков и закономерностей их образования и развития. – М. – 1967.
- 3) Гаинулина Н.И. Заимствованная лексика в “Письмах и бумагах императора Петра Великого (к проблеме освоение слов в Петровскую эпоху)”. Дисс.канд. Алма-Ата, 1973.
- 4) Даниленко В.П. Русская терминология. – М.: Наука. 1977.
- 5) Журавлева Т.А. Особенности терминологической номинации. – М. – 1995.
- 6) Князева Г.Ю. Понятие ассимиляции заимствований и методика ее исследования. – М: Из-во МГПИИЯ, 1970.
- 7) Серебрянников Б.А., Полинская М.С. Проблемы заимствования и взаимовлияния в языках // Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. – М.: Наука. 1988.

З.Т.ЖАНТАСОВА
 Филология ғылымдарының
 кандидаты, доцент,
 Жұмабек Ташенов
 атындағы университет
 М.ФАЗЫЛ,
 Шымкент университеті

Есіркеп Өмірбеков шығармашылығының көркемдік әлемі

Түйіндеме. Мақалада Есіркеп Өмірбеков шығармашылығының көркемдік әлемі қарастырылады. Осы зерттеуіміздің арқауы болып отырған тұлға сайын далаға дейін күмбірлете күй төгіп, әуелете ән салып тұратын сырлы Созақта туып өскен ақын, шежіреші, журналист бір ауызбен айтқанда өз халқының жанашыры бола білген Есіркеп Өмірбековтың қазақ әдебиетіндегі орнын бағамдау болып табылады. Тектіні топырағына теліді екен есті жұрт. Өнер қонып, бақ дарыған өлкеде талай талантты тұлғалармен көз көріп етене араласқан Есіркеп Өмірбеков туралы айтылатын дүние бұл зерттеу жұмысына таршылық етеді. Ұлы тұлға туралы көптеген деректерді іздестіріп, шама шарқымызша зерттеу жүргізгенімізде ақынның талай қыр-сырына қарық болдық. Теріскей топырағында кешегі Ықылас Дүкенұлы, Сүгір Әліұлы, берідегі Жаппас Қаламбаев, Төлеген Момбеков, Генерал Асқаров, Файзулла Үрмізов, Ергентай Борсабаев сынды дүрлердің ізін жалғап, өз ұлтының ұстынын ұстанған дара дарын иесі туралы жүргізіп отырған зерттеуіміз бүгінгі таңда өз өзектілігімен құнды.

Summary. The article discusses the artistic world of Esirkep Omirbekov's work. The basis of this study is the assessment of the place of Esirkep Omirbekov in Kazakh literature, a poet, chronicler, journalist who was born and grew up in a mysterious Sozak, where he sang and sang from time to time. This research paper tells about Yessirkep Amirbekov, who met talented people from different parts of the region. When we searched for a lot of data about a great personality and conducted research, we were fascinated by many of the subtleties of the poet. On the Terskei land, today's research about a gifted man who followed his nation and followed past events: Ykylas Dukenovich, Sugir Aliovich, Zhappas Kalambaev from Berda, Tolegen Mombekov, General Askarov, Fayzulla Urmizov, Borentai Borsabaev, is valuable today for its relevance.

Есіркеп Өмірбеков дүниетанымы, философиялық ойлары төл философиямыздың қалыптасуына, ұлттық сана-сезіміміздің оянуына бірден бір рухани негіз бола алады деп ойлаймыз. Олардың айтқан жыр-толғауларында тарих шындығы адам, қоғам табиғат мәселелері негізгі өзекті орын алады.

Есіркеп Өмірбеков шығармалары халық ауыз әдебиетімен, көшпелілердің әдет-ғұрып, салт-санасымен тығыз байланысты болып, бар болмысында ойлы философиялық, тарихи сабақтастық принциптері қатар жүріп отырады. Міне осы тұрғыдан алғана зерттеу тақырыбының қаншалықты маңызды, өзекті екендігін де ешқандай күман келтіре алмаймыз. Сондықтан да бұл тақырыпты таңдап Есіркеп Өмірбековтің әлеуметтік-философиялық дүниетанымын зерттеу, зерделеу жалпы қазақ халқының бар рухани болмысын, табиғатын,

танып білу дер едім. Мәдениеттің философияның салт-дәстүрдің дамып өзгеруі әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың дамып өзгеруімен тығыз байланысты.

Сондықтан Есіркеп Өмірбеков қалдырған бай рухани мұралары, бай ауыз әдебиеті, алға қойған мәселені шешуге үлкен мүмкіндік береді. Қазақ Есіркеп Өмірбеков шығармашылығының бір ерекшелігі оның тарихында. Ол көшпелілер тарихымен тікелей үндесіп, болмысымен біте қатынасып жатыр. Бұл шығармаларда олардың дүниетанымында өзіндік табиғи болмыс, салт-дәстүр дүниетаным ұғымдары, көркемдік пен сұлулық патриотизм, философиялық ой, гуманизммен парасаттылық, эстетикалық нәр тұнып тұр. Тек оны зерделі пайымдау бар. Міне сондықтан Есіркеп Өмірбеков дүниетанымын, бүгінгі қоғамдық санада алатын орны, сабақтастық үлесімділік қағидаларының негізінде қалыптастыруды жөн көрдік.

Жазушының «*«Қоңырат арық»*» повесі Шу бойын мекендеген қоңырат тайпасының ең алғашқы диқаншылықпен айналысу жолындағы өзеннің суын пайдалану арқылы арық қазу ісіндегі халық күшінің қуатын танытуымен құнды. Повесть кейіпкерлері – өмірде болған адамдар. Жазушының өмірде болған оқиғаларды өзгеріссіз шынайы бейнелей отырып эпикалық көркем жинақтауды да жүзеге асыра білуі оның өзіндік қолтаңбасы, машық-мәнері қалыптасқан хас талант иесі екенін аңдатады.

Есіркеп Өмірбеков туындыларында адамдардың мінез-құлықтары олардың іс-қимылдары мен сөйлеген сөздері арқылы ашыла түседі. Есіркеп Өмірбеков өз шығармаларында ақындық, батырлық, шешендік тақырыпқа қатысты көптеген сөздерді пайдаланған.

Академик Қ.Жұмалиев: «Стиль - шын талант, ұлы ақын-жазушылардың қаламына тән сипат. Кез-келген ақын-жазушылардан стиль іздеу – бекершілік. Өйткені, барлық өлең құрастырушыларды ақын, сөз жасай білушілерді жазушы десек, қателескен болар едік. Дарын жоқта стиль жоқ. Бұл екеуі сабақтас. Оқырмандарының ойына азық, жанына сусын бермейтін шығармалар жазып та жазушы болуы мүмкін. Бірақ ондайлардың өзіне тән стилі болады деу – қате.

Олардың бірінің шығармалары егіз қозыдай екіншілеріне ұқсас келеді», - деп жазған болатын [1, 23-24б]. Есіркеп Өмірбеков өмір шындығын көркем шындыққа ұластырып көркем әдебиеттің нағыз үлгісін көрсетті. Оның заман көрінісін шынайы түрде тартымды бейнелей білетін суреткерлігі, қаламгерлік қарымы, өзіндік жазушылық қолтаңбасы әр қырынан қарастырылды. Жазушының шығармашылығы, оның қалыптасу, кемелдену кезеңдерін, прозалық шығармаларының көркемдік, жанрлық сипаты, шеберлік арналары мен стилін бүгінгі күн тұрғысынан қарастыру басты мақсат етілді.

Қаламгер Есіркеп Өмірбеков ел тарихы мен шежіресіне арналған повестері қазақ әдебиеті дамуына қосылған жаңашыл сипатымен ерекшеленеді. Бұл туындылардың әлем әдебиеті тарихындағы ауыз әдебиетінің керемет жанрлары тақырыбындағы шығармалармен де мазмұн

мен пішін бірлігі аңғарылады. Жазушы шығармалары оқырмандар қауымы тарапынан да ықыласпен қабылданып, сыншылар, әріптес қаламгерлер тарапынан да жоғары бағасын алды. Бұндай табыстың сыры Есіркеп Өмірбеков айрықша өмірбаян иесі екендігінде және балалық шағында да, өсе келе өз ортасында да, одан кейінгі уақытта да әдеби дарыны бар тұлғалармен тығыз қарым-қатынаста болғандығында біздің еңбегімізде жан-жақты ашып көрсетілді.

Есіркеп Өмірбеков – өзіндік стильдік қолтаңбасы қалыптасқан қаламгер. Бұндай ерекшеліктерді оның әңгімелері мен повестерін, көсемсөз үлгілерін және естеліктерін оқи отырып айқын аңғарамыз.

Есіркеп Өмірбеков шығармаларынан автордың жазба әдебиет мұраларымен қатар фольклорлық дәстүр негізінде пайда болған туындылармен де жете суысындағаны байқалады. Тарихи тұлға деңгейіне көтерілген қайраткерлердің, қарапайым адамдардың образдарын жасауда автор_ жазба әдебиетінің де, ауыз әдебиетінің де уақыт тезіне төтеп берген тәсілдеріне арқа сүйегені аңғарылады. Қаламгердің өз шығармасына арқау болған өмір шындығын ешбір қоспасыз, өзгеріссіз беру дағдысы оның шығармашылығына тән басты ерекшелік болып табылады. Оның туындыларының осындай сипаты оларды көркем тарихнама үлгілері ретінде қабылдауға толық негіз береді.

Өз басым «Қоңырат арық» повесін оқыған соң керемет әсерде болдым. Өз шыққан тегіннің және саған дейінгі қиын-қыстау сәттеріндегі халқынның жүріп өткен жолын, олардың өмір қиыншылықтарымен күресу мақсатындағы жанкештілігі мен адамшылдық қасиеттерін жоғалтпай күн кешу жолындағы өмірі әрине әркімді де тоғандырмай қоймайтыны шындық.

Ең бірінші көңіл аударатын нәрсе – бұл жазушының шеберлігі. Шу бойының керемет табиғатын суреттетеуде шағын ғана тілдік құралдарды қолдана отырып, табиғаттың тамаша кереметін жазып қалдырған. Мәселен,

«Шу өзенінің екі жағында қамыс дегенің жайқалып тұр. Көз көрім жерге дейін өскен шөптер сары ала түрге енген, күнге шағылысып, желдің шайқауымен ырғатылып, құлпырады. Бұлар майда құрақпен ойдым-ойдым ажырық өскен жазықтау жерге келіп, ат басын ірікті» [2, 63б.]

Әлем әдебиетінің қай ақыны, қай жазушысы болсын, табиғатқа үлкен ықылас қоя суреттейді. Себебі, әрбір шығарманың өзіндік идеясы, өзіндік нысанасы болатындығы мәлім. Шығарма арқылы жазушы немесе ақын өзінің сезімін беріп қана қоймайды, сондай сезімді көрсете отырып, оқырманды да табиғатты аялауға шақырады, адам мен табиғат арасындағы ара қатынасты көрсету – адамдарды рухани тәрбиелеудің орасан зор құралы деп айтуымызға болады.

Есіркеп Өмірбеков өз туындыларында туған жер, дала табиғатын суреттеу тәсілі де өзгеше. Ол әр шығармасында табиғат ананың кереметін, туған жердің, дала табиғатының әрбір бөлшегін аялау, оның тыныштығын бұзбау идеясын көтереді. Осы повесте жазушы осынау бір ғаламат жердің ғажайып табиғатын суреттеумен қатар, оның әсемдігін ешқашан таптамауға,

бұзбауға шақырады және сұлулығын, қадір-қасиетін көрсететін сиқырлы суреттері мына жерде ерекше көрінеді:

- Сендер құстар басына ұя салған сексеуілді сындырып, бүлдірмендер! Олар

көп жыл тұрған шірік томарлы, шеген болуға жарамайды, әрі құстар құстардың ұясын бұзып, зәбір келтіру обал. Мына сияқты, деп бір сексеуілді көрсетті. – сары жігерлі сексеуілді таңдап алындар. Ол ұзаққа шыдайды және судың дәмін бұзбайды.

- Осындай он түйе сексеуіл дайындасандар құдықты шегендеуге жетіп қалар.

Жетпесе тағы апарасындар» [2, 79 б.]

Енді бірде: «Шу өзенінің Созақ тұсындағы алқабы жазықтау болып келеді. Шудың суы мол келген жылдары сол жазықты түгел жуып, иірқұмға дейін шалқып барады да, шілде түсе кейін шегініп, бірте-бірте арнасына қарай төмендеп, сарқыла береді. Суы тартылған алқаптарға қаулап әртүрлі шөп өседі. Арнаға тақау маңда қамыс тіпті мол болып, бөлініп қалып, кішігірім көлдер пайда болады. Бөлінген көлдерде балықтар да қалып қояды. Суы тартылған көлдер барлығы ортаға қарай ығыса береді. Ақыры шалшық суларда топырлап, іріп-шіріп жатады. Құс атаулының бәрі шоқып жеп, қарық болады. Түлкі, қасқыр, қарсақтар балық жеп тойынып алады. Қашқан көлдің иіндеп келіп, бұрылатын тұсындағы бір қолайлы қойнауға су апарып суалма жасалып, егілген егін бұл маңда бірінші егілген егіс еді. Шу бойына егіс егуге болатынын дәлелдеу үшін жасалған әрекет мол нәтиже берді. Қауынның да, қарбыздың да, асқабақтың да мәлектері шапшып өсіп, тұтасып кетті, жақсы гүлдеп, жапырлаған түйнектер пайда болы» [2,225 б.]

Бұдан Есіркептің ел-жұртының панасы, асыраушысы болған Шудың осыдан нешеме жыл бұрынғы тіршілігін, аң мен құстарын шығармаға кірістіру арқылы табиғаттың келешегін ойлап, қайғырғанын көреміз. Бертін келе, сол қазақтың жерінде, мәселен, Семейде, Аралда соғыс жарақтарын жасап шығаратын және олардың күш-қуатын сол тіршілік мекендерінде сынайтын полигондар пайда болды. Қаншама улы заттар ауаға, айналаға ұшып, соның салдары нәтижесінде жеріміздің көркі болған нулы орман-тоғайлар өздерінің сәнді жасауларынан айырылып, жалаңаш қалыпқа енді. Орман, көл, тауларды мекен ететін жан-жануарлар, құстар, тіпті өзен-сулардағы балықтар да бүгінде азайып, ал кейбір түрлері еріксіз ізін жойды. Ал, бұл негізінен, адамдар денсаулығының нашарлауына, дүниеге кеміс сәбилердің келуіне себеп болды.

Табиғат – адамзатты тізе қосып, тірлік етуге үндейтін құдіретті күш. Бірақ техника мен химияның жедел дамуы, табиғи ресурстарды экстенсивті түрде пайдалану, табиғаттың өзіндік заңдылықтарын мүлде елемей салдарынан әлемдік масштабта беймаза жағдай туып отыр – планета адам белсенділігінің мұншалықты озбырлығына енді бұдан әрі төтеп бере алар емес. Мұны жазушы Сайын Мұратбеков: «Соғыс қаупінен кем түспейтін проблеманың бірі - экология», - деп атап көрсетеді. Мұндай күдіктің дәлелі

ретінде Олжас Сүлейменов, Мұхтар Шаханов бастаған қозғалыстарға қоса, халықтың өз дауысын да айтуымызға болады. Айталық, 1988 жылы қыркүйектің 23-29-ы аралығында республикалық Арал мен Балқаш проблемалары жөніндегі Қоғамдық комитет пен «Жалын» журналы редакциясының ұйымдастыруымен көрнекті шетел және кеңес ақындары қатысқан «XX ғасыр. Бейбітшілік және экология» атты халықаралық кездесу болды. Кездесу қорытындысында олар мынадай үндеу таратты:

«Адамзат қара жердің қадірін кетіре бастады... Бұл біздің шегіне жеткен әпербақандығымыз бен бойкүйездігіміздің, Табиғат-анаға деген менменшіл көзқарасымыздың салдары. Осының бәріне тиым бола ма өзі?! Біз әлемдегі халықтар мен мемлекеттердің үкіметіне мына жағдайды мәлімдейміз. Адамзат өзіне төнген апатты сезіне білуге, әрқайсысы өз бойындағы экологиялық танымды тәрбиелеуге міндетті және табиғатты қорғау – Отанды қорғаумен бірдей екендігі жөніндегі қарапайым қағида біздің бәріміздің өмірлік мұрат-мақсатымызға айналуы тиіс. Бұл заманда басқаша өмір сүру мүмкін емес» [3, 225 б.].

Иә, Табиғат-ананы қорғау, аялап-қастерлеу – бәріміздің борышымыз. Есіркеп повесінде де осы тақырып ұрандатып, керемет табиғат баршылығын аялауға шақырады.

Жалпы алғанда повесттің негізгі идеясы Созақ өңірінің тарихынан сыр шертетін Қоңырат арықты салу барысындағы халықтың жұмылдырған күші және ел бірлігінің арқасында жұрттың керегіне жарайтын үлкен істің бітуі еді. Тек ғана малды ғана тіршілік көзіне айналдырып отырған қазақтың топырағында ең алғашқы егін егудің нышаны осылай басталғанын көркем проза тілімен шебер жеткізген Есіркеп Өмірбековтың шеберлік арнасы мен жазу стилінің ерекшелігі осында еді.

Повестің басты кейіпкері Абақ батыр. Абақ батыр тек жауға шапқан батырлығымен емес, ел басқарудағы көрегенділігімен және іскерлігімен халқына қызмет етуді ғана мақсат тұтқан ерекше тұлға. Повесть басында қырғыздардың қазақ жылқыларын барымталап кеткен жағдайымен басталады. Бұл жерде де Абақ батырдың көрегенділігінің арқасында ұзап кеткен қырғыздарды қуып жетіп, өз жылқыларын қайтарып ғана қоймай, біраз қырғызды құлдыққа алып қалып, екі қырғызды өз еліне жібертеді. Жәй ғана жібертіп қоймай істеген бассыздықтары үшін құн сұратып жібереді. Бұл жағдайдан бөлек шығармада Қоқан хандығының бектері келіп, қазақ қыздарына жаппай қырғидай тигенде де осы Абақ батыр өз қарамағындағы жігіттермен Қоқандықтарды басып, Шу өзеніне тұншықтырып өлтіртеді. Осындай ел басына күн туған алмағайып жағдайлар Абақ батырдың тек батырлығы емес, даналығы мен ақылдылығының арқасында қазақ халқының пайдасына шешіліп отырған. Абақтың сөзге шешен ділмарлық қасиеті де шығармада көрініс тауып отырады. Інісі Қанқожа батыр Саңқай қожаның немере інісінің қызымен көңіл қосып қоятын жағдайы айтылады. Осыны сезген Саңқай төре Абақ батырды әдейілеп шақыртады. Және інісінің сол қылығы үшін айып сұратады. Абақ батыр бұл жерде де асқан көрегенділігін

көрсетеді. Астындағы аты мен үстіндегі шапанын айыпқа тастап былай деген екен

- «Ат шапан айыбыңды алдын ба?
- Алдым
- Алсаң болды енді маған сенде ат шапан айыбыңды төле?
- Мен недеп төлейін?
- Мен саған айыпты қалай төлесем, сен де маған солай төлейсің!

Менің інімнің өкшесі қисық болса, сенің қызыңның бөксесі қисық. Қойдан қоңыр момын інімді бөксесін көрсетіп, шайтанша азғырып, жолдан шығарып арбаған көргенсіз қызын айыпты ма, айыпты емес па? Сен ат шапан айыпты сол үшін төлейсің!

- Сен дұрыс айтасың. Мұндайда екі жақ бірдей айыпты болады. Сені жұрт батыр деп дәріптейді. Сондықтан сені қандай батыр екен деп сынайын деп едім. Ақылды батыр ма екен, әлде аттанға шаба беретін ақымақ батыр ма кен деп. Сен уәж айтатын ақылды батыр екенсін соған көзім жетті. Сенің ат-шапанын өзіңе, менің ат-шапаным өзіме» [2, 112 б.]

Осы екеуара диалогтан көретініміз Абақ батырдың бойында шешен сөйлеп, бітім айта алатын ерекше мінездің бар екендігі.

Жүрегі «халқым» деп соғып, соның бақыты жолында жанын жалдап, басын байлап жүрген қайсар ерді торықтыратын осы сияқты ашық күрестің шамадан тыс қиындықтары мен хауіп-қатерлері бір болса, оның көңілін жасытып, жігерін құм қылатын тағы бір қасірет бар. Ол – жаңағы өзі бас болып бастап отырған арық қазу мәселесі еді. Бұл да шығармада ішкі монологтың әсерімен керемет жеткізіледі:

«Батыр болып Наурызбай не тапты? Хан болып Кенесары халқына қандай пайда келтірді? Қанды қырғын жасап жүріп ақыры қырғыздардың қолынан қаза тапты. Солар осындай өзен көлі бар жерге аяқ басып, тоған соқса, арық қазса, егін ексе кейінгі ұрпағына үйренер мұра қалдырар еді. Олар оны істемеді. Шудан ары-бері өтіп жүріп, біздің де басымызға ол ой келмеді деп өкіндім. Сонан соң барып арық қазу еске түсті. Қазір арық қазылып жатыр, бірақ қарқынды емес. Сөз ұстаған ел ағалары жібереміз деген жігіттерін әлі жібермеді, береміз деген малын әлі берген жоқ» [2, 63 б.]

Міне батыр осылай іштей қынжылады, бастаған тірлікке аландайды. Бастарынан нендей қиыншылықтарды өткізсе де Қоңырат арық ақыры салынып бітеді. Бұл жұмыстың қызығын халық көреді. Сол арықтың бойына егілген егін мен астық жылда бітік шығып, Шу бойындағы Қоңырат елі керемет бір молшылық дәуренді басынан өткізіпті.

Жалпы алғанда повесте шығармадағы образ жасау әдістері – мінездеу, жанама мінездеу, адамға тән күйініш, сүйініш сезімдерін суреттеу, адамның өз монологын не өзгемен сөйлесуін, яғни диалогын келтіруді, адамның іс-қимылдарын келтіруді Есіркеп Өмірбеков өз орнымен жүйелі түрде пайдалана білген. Қарап отырсақ, Абақ батыр мен игілікті істің жаңында жүргендердің бейнесін жасауда әдебиеттанудың барлық теориясына тән

белгілерді ұтымды қолдана білген. Бас кейіпкерді ашуда тура мінездеу және жанама мінездеу әдістеріне де ара-кідік жүгініп отырған. Есіркеп Өмірбеков тура мінездеуді өз шығармаларында әртүрлі қолданады: образдың сыртқы келбеті мен ішкі жан дүниесін суреттеуде дәлдікті пайдалана отырып кейіпкер бейнесін тереңнен камтып аша түседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1.Ержанова С.Б. Қазіргі қазақ прозасындағы нарратология. Оқу құралы. Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті. - Алматы, 2020.
- 2.Өмірбеков Е. Бабалар соқпағы. Деректі әңгімелер. 1 кітап. «Ғасыр-Ш» баспасы, 2003.
- 3.Өмірбеков Е. Шежірелі өлке. Деректі әңгімелер. 1 кітап. «Ғасыр-Ш» баспасы, 2002.

Сейткулова Айгуль Турлаужановна
Қазақстан Республикасы,
Алматы қаласы
Қазақ -Ресей Медициналық
университетінің
аға оқытушысы, ф.ғ.к
e-mail:aimuratova81@bk.ru
тел: 87077007191

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ДІНИ-ИСЛАМДЫҚ ДИДАКТИКАЛЫҚ -ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫ

Түйіндеме- ислам дінінің әуелгі пайда болуынан қазіргі заманға дейінгі жолындағы әлем халықтарының, оның ішінде қазақтың рухани дүниетаным құндылықтарына тигізген ықпалы жүйеленген.

Түйін сөздер- сәулет, бейнелеу, әуез, сөз, арнау, мүнәжат, насихат, қара өлеңдер, би-шешендердің қанатты сөздері.

Summary - the influence of the Islamic religion on the values of the spiritual worldview of the peoples of the world, including the Kazakhs, from the very beginning to the present time, is systematized.

Keywords- architecture, imagery, melody, speech, dedication, munazhat,propaganda, black poems, dance are the catchphrases of Chechens.

Қазақ поэзиясындағы діни-исламдық дидактикалық-философиялық шығармалардың көркемдік негізі болып саналатын Қожа Ахмет Иасауидың, Ахмет Йүгінекидің, Жүсіп Баласағұнның, Сүлеймен Бақырғанидың, Софы Аллаярдың да шығармашылық ықпалы болғаны анық. Діни-исламдық дүниетанымның қазақ даласындағы оқымысты ұстаз-ахундардың оқытуындағы оқу құралдарынан («Әптиек», «Мұхтасар», т.б.) оқу-ағарту

орындарында (мектеп-мешіт, медресе) білім алған ақындар шығармалары арқылы ұрпақтар санасында орнығуы, соның нәтижесінде әдеби тіл жүйесіне діни-исламдық сөздердің мол еніп сіңіскені тарихи ақиқат. Қазақ поэзиясындағы діни-исламдық дүниетанымның халық санасында орнығуында фольклор мұраларының (мақал-мәтелдер, жоқтаулар, жұбатулар, қара өлеңдер, жарапазандар, бата өлеңдер, т.б.), ақындар (Әбубәкір Шоқанұлы, Шортанбай Қанайұлы, Ыбырай Алтынсарин, т.б.) шығармаларының қазақ дүниетанымының ислам өркениеті арнасында эстетикалық-гуманистік көзқарастағы сарындастығын танытады. Ақын Кәрбоз Қаңтарұлының «Мархаба иа Рамазан» («Қош келдің, Рамазан») атты жарапазан туралы дидактикалық шығармасы да халық дүниетанымының тарихи-әдеби сипатын байқатады.

«Ислам тақырыбындағы лирикалық-дидактикалық өлеңдер» (арнау, мүнәжат, насихат, т.б.) ақындар шығармашылығындағы имандылық-адамгершілік көзқарасына негізделген өлеңдер қарастырылған. Ислам дініне арналған арнау өлеңдер қазақ поэзиясындағы діни-исламдық дүниетаным тағылымын кеңейте түсті. Тұрмағамбет Ізтілеуұлының (1882-1938) арнау өлеңдерінде исламды жер бетіне имандылық шапағаты үшін жіберген Алланың ұлылығы, сахабалардың құдіреті жүрек ықыласымен жырланған. Ақынның арнау өлеңдерінде Жаратушының құдіреті аясында өскен, өнген адамзат ұрпақтарының ала-құла қасиеттері де сараланады. Ақын арнау өлеңдері фәни дүниеге («Әй, өмір, анық білдім тозарыңды!»), жалпы мұсылмандарға («Ар-намыс, азаматтар, қайда қалған?!») арналып, адамдардың мағыналы өмір сүру мұратын, өнегелі өмір салтын сипаттайды. Өлеңдердің кейіпкерлері фәни дүниені мағыналы, мазмұнды өткізу жолында қанағатпен өмір сүретін адамдар [6-122, 139 бб.]. Майлықожа Сұлтанқожаұлы ақынның «Құдіретін көрсең құданың» деген арнау өлеңі Жаратушы Алланың ғарыштық-ғаламдық кеңістіктегі адамзат қауымына тән күрделі болмыс сипатын жаратқан құдіретін сипаттайды. Арнау өлеңде Жаратушы Алланың саналы тіршілік иелері адамдардың өсіп-өнуін, қарама-қайшылықтар жүйесін шендестіре, салыстыра баяндайды. Алланың күрделі қасиеттерді әрі үндес, әрі қайшылықты етіп жаратуы шешіміндегі өмір жыраулардың лирикалық және эпикалық шығармаларының мазмұны мен пішіні жүйесінде ислам діні аясындағы өркениет жетістіктерінің негіз болуы тарихи даму жолымен сабақтастырыла қарастырылған. Бұл орайда, этнология ғылымының жүйелеуі бойынша ислам дінінің әлем халықтарына ортақ көзқарас бірлігі бойынша сақталып, дамып келе жатқаны тарихи ақиқат [4, 18 б.]. Мақалада ислам дініне негізделген жаратылыстану, қоғамдық ғылымдар тұтастығымен еңбек еткен ғұламалардың да көркем әдебиетте, поэзияда эстетикалық-гуманистік танымдық мәні бар шығармалар жазғаны айтылады [5].

«Ислам тақырыбындағы лирикалық-дидактикалық өлеңдер» (арнау, мүнәжат, насихат, т.б.) атты екінші тарауда ақындар шығармашылығындағы имандылық-адамгершілік көзқарасына негізделген өлеңдер қарастырылған.

Ислам дініне арналған арнау өлеңдер қазақ поэзиясындағы діни-исламдық дүниетаным тағылымын кеңейте түсті. Тұрмағамбет Ізтілеуұлының (1882-1938) арнау өлеңдерінде исламды жер бетіне имандылық шапағаты үшін жіберген Алланың ұлылығы, сахабалардың құдіреті жүрек ықыласымен жырланған. Акынның арнау өлеңдерінде Жаратушының құдіреті аясында өскен, өнген адамзат ұрпақтарының ала-құла қасиеттері де сараланады. Акын арнау өлеңдері фәни дүниеге («Әй, өмір, анық білдім тозарыңды!»), жалпы мұсылмандарға («Ар-намыс, азаматтар, қайда қалған?!») арналып, адамдардың мағыналы өмір сүру мұратын, өнегелі өмір салтын сипаттайды. Өлеңдердің кейіпкерлері фәни дүниені мағыналы, мазмұнды өткізу жолында қанағатпен өмір сүретін адамдар [6-122, 139 бб.]. Алланың күрделі қасиеттерді әрі үндес, әрі қайшылықты етіп жаратуы шешіміндегі өмір козғалыстарының аяқталуындағы қалыптасқан ұлы заңдылықты, жалған дүниенің алдамшылығын («Дүние бір түлкі, нәпсі ит әуреге салып қудырды»), фәни мен бақи арасының қас-қағымдық өткіншілігін арнау өлеңнің идеялық-композициялық желісінде камтиды. Арнау өлеңде уақыт пен кеңістік сабақтастығын козғалыстардың, құбылыстардың күрделі қайшылықты қалпымен жүйелеген Алланың Жаратушылық сипаты дараланған. Қазақ өркениетіндегі классикалық әдебиет дәстүрін дамыта жалғастырған Тұрмағамбет Ізтілеуұлының және сол дәстүрдегі белгілі халық ақыны Әлмағамбет Оспанұлының (1886-1966) бұрын ғылыми-зерттеу айналымына енбеген мұсылмандық мүнәжат жырлары да ұлттық және жалпыадамзаттық гуманистік көзқарастар тағылымын аңғартады. Тұрмағамбет акынның мүнәжат жырлары адамгершілік-имандылық қағидаларын, ислам дінін қастерлеген халқымыздың ұлттық діл шынайылығын дәлелдейді. Мысалы, «Серігің жоқ бір Алла», «Бақ кондыр басыма, Алла, ұшпайтұғын!», «Я, Алла, әһлісламға орнат ықпал», «Қызығын кияметтің Құдай берсе», «Тілек» («Оңғарса талабымды Тәңірім менің»), «Тұта алмай Тәңірі әмірін толықсыдым»), «Ей, Алла, ата айлап таупық-тәуба», «Жұбатар күнің бар ма, Алла!», «Абат ет, Алла, менің ду сарамды», «Әй, Кәрім, көптің көңілін басты қайғы», «Я, Алла, рақым ойла мұсылманға», «Құлыңды қайғы, қамнан құтқар, Алла!», «Ойымнан уайымды етіп қашық», «Ей, Кәрім, көңілін көркейт жұмла жұрттың!», «Ей, Алла, өрлет енді ықпалымды!», «Оңғарып, Алла, осы сапарымды», «Аман қыл қатын-бала, үй-ішімді» т.б. Акынның осы мүнәжат өлеңдеріндегі ойлары мемлекет басшының да, халықтың да берекелі тұрмыс үшін еңбек ететін көңіл-күйін таныта алады [6, 164-183 бб.]. Акын Ә.Оспанұлының мүнәжат өлеңдері Жаратушы Алланың құдіретіне арналған. Туған жер Отанына, атамекеніне арналған («Тұтқындардың I-мүнәжаты» («Жаратқан жан бар құдіреті»), «Тұтқындардың II-мүнәжаты» («Ия, раббым, кабыл айла көздің жасын»), «Туған жер мен елге сәлем хат» («Ассалаумағалайкум, халық-қарындас!») жырларының адамгершілік-имандылық сарынынан гуманистік-эстетикалық, дидактикалық-философиялық тағылым байқалады.

Адамгершілік-имандылық қасиеттерін ересектердің де, жас буын өкілдерінің де үнемі жадқа алып отыруын, қалыптасып өсуін үнемі басты назарда ұстаған халқымыздың даналық тұжырымдары мақал-мәтелдерде де мол көрініс тапқан еді. Қазақ поэзиясындағы діни-исламдық дүниетаным ұлағатына негіз болған халықтық мақал-мәтелдер де көркемдік ойлаудың дәстүрлі негізі болып бағаланады. XX ғ. 90-жылдары мен XXI ғасырдың басындағы қазақ поэзиясы да ұлттық сөз өнеріндегі діни-исламдық дүниетанымды дамыта, кеңейте жырлауымен ерекшеленді. Қазіргі қазақ поэзиясындағы көрнекті ақындардың шығармашылығында діни-исламдық көзқарасымен жырлау басым сипатымен байкалуда. Мысалы, ақындар Нұрлан Оразалиннің, Оразақын Асқардың, Серік Қалиевтің, Дәулетбек Байтұрсынұлының, мұсылмандық мүнәжат-арнау өлеңдерінде Жаратушы Алланың құдіреті, ғарыштық-ғаламдық кеңістіктегі үндестіктер мен карама-қайшылықтар философиялық және психологиялық сарындар тұтастығымен жырланған. Ақындардың мүнәжат-арнау өлеңдері қазіргі қазақ поэзиясындағы діни-ислам дүниетанымына негізделген имандылық-адамгершілік көзқараста-рының сөз өнері арқылы ұлықталуын танытады.

Адамдардың діл тазалығын, ар-ұятты берік сақтауы, адалдық, әділдік, жомарттық, қайырымдылық, мейірімділік, еңбексүйгіштік, ауызбірлік, достық, жолдастық, т.б. саналуан сипатты ізгілік ұлағатын ұлықтауы насихат өлеңдерінің сипатын құрайды. Діни-исламның қасиетті қағидаларын уағыздау, насихаттау қазақ әдебиетінің орта ғасырлардағы ғұлама ақындары Қожа Ахмет Иасауидың, Ахмет Йүгінекидің, Жүсіп Баласағұнның шығармаларында мол қамтылды. Әрине, діни-исламдық насихат өлеңдерінің тарихи-әдеби сипаты арасында XV-XVIII ғасырлардағы Қазақ хандығы дәуірінің ақын-жыраулары шығармалары да бағаланады.

Қазақ поэзиясындағы діни-исламдық дүниетаным шығармаларының катарында Дулат Бабатайұлының да біраз насихат өлеңдері айқын көрінеді. Ақынның «Алладан сұрап иманды», «Пайғамбардың ұлын айтар он бір деп», «Әуелі Алла айталық», «Иманды бұл дүниеде ер сұрайды», «Ей, мұсылман, қарындас», т.б. өлеңдерінде діни-исламдық насихат уағызы ақындық тіл бейнелеулерімен өрнектелген. «Алладан сұрап иманды» өлеңінде халықтың ортасындағы тұрмыстық-әлеуметтік қарым-қатынастардың аса қадірлісі де, құрметтісі де ар-ұждан тазалығын биік ұстау керектігі уағыздалған.

Ақын діни-исламдық дүниетанымды насихаттаған аталған өлеңдерінде Жаратушы Алланың («Сөз бастайын бисмилла, әуелі Алла, Құдай деп, екі дүние айтады жаратқан егіз жұбай деп», «Тоқсан тоғыз ақылды өзі білер Құдайым тентек пенен мақұлды»), Мұхаммед пайғамбардың елшілігін («Құдайдан соң, жарандар, Мұхаммедті айталық»), кәпірлікті, имансыздықты («Өз көңілімен іс қылған кәпірді айтса болмай ма», «Өтірік, жалған сөйлейді, иманына қас кісі, бейішті қайтіп көреді, бұл дүниеден бос кісі») саралайды. Ақын фәнидегі адамзат әрекеттерінің бәріне де Алланың құдіретімен берілетін бағалаулардың болатынын өмірлік шындық сипатымен жырлайды. Күнәһарлардың бақидағы азапты тағдырын («Ғарасат күні болғанда, тозаққа

салар кәпірді», «Өлмеймін деп ойлама, бір көрерсің акырды», «Ажал келер алдыңнан жаракты жаудай сайланып, Алладан келген өлімді уайым жеп айтпаңыз», «Қайыры жоқ малыңның ахиретте шаяндай», т.б.) жүйелей айтады. Акын пайғамбарлардың, әулие-әнбиелердің адамгершілік-имандылық іс-әрекеттерін («Қасиетті әулие жоқ Шайхы менен Нақыптай, анасын күткен адам жоқ, Түсіп менен Жакыптай, тілеуі дұрыс пенде жоқ Аюп менен Сақыптай, Құданың сүйер шын досы молда болған Мұхаммед ұстазға беріп оқытпай») адамзат ұрпақтарына үлгі-өнеге етіп толғайды. Дін-исламды берік ұстанған Алла құлдарының, Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) үмбеттерінің бақытты, салауатты ғұмыр сүретін тағылымы ең асыл биіктігі тұрғысында бейнеленді [7, 103-142 бб.].

Мәшһүр Жүсіптің насихаттық туындысының құрылысында «Пейіштегі хор қыздары» ұғымының көркем шындық поэтикасы заңдылығына орай бейнеленгенін оқимыз. Шығарманың композициясында тақырып нысанындағы мынадай мәселелер жүйелене жырланған: біріншісі – пейіштің сән-салтанаты; екіншісі пейіштегі хор қыздарының кескін-келбеттерінің, мінез-қылықтарының, іс-әрекеттерінің бейнеленуі; үшіншісі автордың өзіндік ой түйіндеулері, қорытулары. Мәшһүр Жүсіптің өлеңінде пейіштің келбеті фәнидегі табиғат суреттерімен үндес пейзаждық бейнелеулермен өрнектелген. Акынның пейіш мекенінің тұрғандары имандылар және оларға қызмет көрсететін хор қыздары туралы бейнелі өрілімді жырлары казактын дәстүрлі ақындар поэзиясындағы осы сарынды шығармалар болмысымен сабақтасады. Мәшһүр Жүсіптің шығармасындағы хор қыздарының бейнеленуінен Шығыс фольклоры мұралары мен классикалық әдебиет туындыларындағы дәстүрлі бейнелеулердің мол қолданылғанын байқаймыз. Шығыстық бейнелеу өрілімдері дәстүрімен жырланған тұрақты тіркестер арқылы келбет ажарын танытатын өрнектер әсерлілігі айқындала түскен: «Иілген жаңа туған айдай қасы», «Түймедей жұмырланған гауһар басы», «Көзінің каралығы карақаттай», «Гүл жүзді, шырын сөзді, бал сілекей», т.б. Акынның осындай бейнелі тұрақты тіркестер өрілімімен өрнектелген шумақтарынан қазақ дүниетанымына бейімделген көркемдік шешім де аңғарылады.

Акынның бұл шығармадағы ой түйіні фәнидегі мұсылмандық шынайы көңіл-күймен, адамгершілік, тазалық жолымен өмір сүргендердің ұлағатын ұлықтау. Өлеңнің құрылысында хор қыздарының фәни мен баки тұтастығындағы жалпыадамзаттық тұлғалардың («Окиды хор қыздары әңгімемен, қиссасын Мәриям ана, сүре Жүсіп»), сонымен бірге пейіш ұлағатын насихаттаған Мұхаммед пайғамбарымыз тағылымын да әңгімелейтінін айтады [8, 117-121 бб.]. Қазақ поэзиясындағы пейіш туралы шығармалардан халқымыздың ежелгі замандардан бүгінге дейін ұласқан оптимистік көзқарастары танылады. Фәнидегі бақыттылық, жайлылық орнаған мекендерді, кезендерді пейішке баламалау да осы исламдық дүниетаныммен ұштасады.

Діни-исламдық дүниетаным көзқарастарын жырлайтын дәстүрлі арнадағы поэзияда сыншылдықтың жағымсыз қасиеттерді, құбылыстарды даралап бағалайтындығы да басты орын алады. Дінді өзінің әртүрлі жеке мақсатына, мүддесіне байланысты ұстанатындарды әшкерелеп жырлауға да ақындар ерекше мән берген. Қазақ поэзиясындағы діни-исламдық сыншылдық дүниетанымының тарихи-әдеби қалыптасу, даму жолы бар. Қасиетті дініміз исламды бетперде етіп алып, адамгершілік, имандылық жолына зиянды зардаптар жасап жүргендерді сатиралық-сыншылдық пікірлерімен бағалап жырлау үрдісі де сақталып келеді. Дінді дүние мүлік жинау, атақ-даңқ иелену, әкімшілік билеу құралы еткісі келгендер Қожа Ахмет Иасауи хикметтерінде өткір сыналған еді [9, 61-62 бб.].

Ахмед Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» дидактикалық шығармасында да ислам өркениетінің шарапатын таратушы білімділердің ұлағаты дәріптеледі, біліксіздердің қоғамдағы лайықсыз орындарына сыншылдық бағалаулары жасалады. Ақын фәнидегі адамдардың жан дүние пиғылдарының қанағатқа негізділуінің имандылық негізі екендігін дәйектеп, ашкөздікті, дүниеқоңыздықты әшкерелей жырлаған. Ақын дидактикалық шығармасындағы бөліктерде адамдар арасындағы ислам дінінің ұсынған жолын бұзып жүргендерді (өсекшіл, жалакор бұзықтарды, екіжүзділерді, опасыздарды, исламды сыйламаушыларды, т.б.) сынайды. «Пайғамбар сөзі: «Залыммен бірге өмір сүрген адам да залымдық жасайды» бөлімінде адалдықтың, шындықтың азайғанын («Бір адал жоқ осы жүрген мың достан», «Көп кісінің іші арам да, сырты дос», «Қоздаттық кой «шылық» пенен «былықты», «Арна қурап, опа көлі суалып, жапа тасып, көрсетті ғой қылықты») бейнелі мағыналы сөздермен, тіркестермен өрнектеген. Уәдесіздік, әділетсіздік жайлаған заман зардабының дінге тигізген залалы («Сорлы еді өзі, сорлатты ислам сабазды, иба, рия калып, халық тағы азды, мешіт кирап, ұмытты жұрт намазды», т.б.) туралы күйзелісті көңіл тебіреністерін оқимыз [10, 78-86 бб.].

Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасындағы бөліктерде де адамдардың жан әлем діліндегі кемшіліктер сатиралық-сыншылдық бағалауларымен ақыл таразысына ұсынылады. Адам баласының жан дүние байлығының ақыл, білім арқылы танылатын тағылымы ұлықталады. Білімсіздердің, надандардың адамзат қауымындағы сүйкімсіз сипатын салыстырады, оны ұрпақтардың дұрыс айыра білуін, ұғынуын тілейді. Дулат Бабатайұлының «Ишанға» («Ел аралаған ишанға айтқаны») деген сатиралық-сыншылдық өлеңінен сөз арқауындағы діни-ислам тазалығын сақтауды ойлаған азаматтық көңіл ықыласын аңғарамыз. Өлеңнің идеялық-композициялық желісінен шарифат заңдарын уағыздаушы жалған діндардың алдаушы әзәзіл кейпі айқындалған. Дін уағызын айтқаны үшін ел аралап, мол мал («Ишан, елді аралап, кошқар, теке жинадың») жинағанын, баласыз әйелдерді, ауру адамдарды өтірік емдеген алаяқтығын («Бала берем саған деп, сан әйелді емдедің, бала түгіл сымбыл жоқ, бедеуге бала бермек ең, бедеу қатын калды ма, сен етегін көрмеген», «Жазылады деп ең жазылмай,

талайы өлді каза боп, өледі деп ең жазылды талайы құлан таза боп») сыншылдық тегеуріні қуатты оймен термелеген. Бұл қазақ поэзиясының ежелден қалыптасқан сыншыл сарынды көркемдік жалғастығының көрінісі [7, 34-35 бб.].

Шортанбай Қанайұлының «Қожа, молда» атты сатиралық-сыншылдық өлені қазақ поэзиясындағы осы сарынды шығармалардың жалғасқан үлгісі. Діни-ислам қағидаларын өздерінің құлқындары үшін уағыздап, сырты мүләйім, іші залым дүмшелердің халықтың жан дүниесін лайлап жүргендерін әшкерелейді. «Аңқау елге арамза молда» деген мәтел халық даналығының тағылымы. Шортанбайдың осы сатиралық өлеңіндегі жалған діндарлардың сыртқы келбеттері («Отырар төрде шөмейіп, сәлдесін үлкен орасып»), жағымсыз іс-әрекеттері («Жауған кардай борасып, үлкен молда десін деп, мәселеге таласып») өмірлік шындық аясында бейнеленген. Аңқау халықтың діни-исламға деген ықыласын қу құлқындарының мақсатына бейімдеп пайдаланған дүмшелер сұркиялығының сырын реалистікпен суреттеген.

Діни-ислам жолын уағыздаушылар, қайраткерлер адамгершілік-имандылық ұстанымдарының ең үлгілі тұлғалары. Қазақ поэзиясындағы сыншылдық сарындағы шығармалардың бірқатары, әрине, сондай тұлғалардың өнегелерін ұлықтап мадақтайды. XIX-XX ғасырлардағы қазақ поэзиясында діни-исламның көрнекті қайраткерлерін мадақтауда аса маңызды орын алады. Мысалы, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Тұлғалар жыры» («Өтеміс абыз», «Тайкелтір би», «Ізбас қажы», «Қажыларға», «Абақтыдағы ишанға»), «Жоқтаулар» топтамаларындағы «Исабек ишан», «Қамаралдин хазірет» өлеңдері ислам діні қайраткерлерінің ең үлгілі тұлғаларын сипаттаған шығармалар [11, 195-264 бб.].

Ислам дінінің қазақтың рухани мәдениетіне ықпалы сөз өнері арқылы айрықша байқалады. Қазақтың дәстүрлі ауызша орындаушылық өнері мен сөз өнері туындыларын тыңдаушылық ықыласы ислам дінін насихаттау бағытындағы дұға оқу, мүнәжаттық арнаулар айту, Құран Кәрім сүрелері аяттарын қалың жұртшылық алдында жатқа айту сынды дәстүрлі жұмыстармен үндесе сабақтасты. Ислам дінін ұстанған жаратылыстану, қоғамдық ғылымдар салалары ғұламалары да поэзияның эстетикалық ықпалымен еңбек етті.

Қазақ поэзиясындағы діни-ислам дүниетанымының орнығуы тілдегі лексикалық грамматикалық колданыстарда көрініс тапты. Ислам діні парыздарының (иман, ораза, намаз, зекет, қажылық) орындалуы, Құран Кәрім мен Мұхаммед пайғамбарымыз (с.ғ.с.) хадистерінің насихатталуы, оқытылуы мешіт, медресе, сарай-мазар сәулет өнері үлгілері мен қазақтың қолданбалы өнер әшекейлерінің (ою, өрілім, зергерлік, т.б.) тоғыса үндесуі, жатқа айтатын қарилер тағылымы бәрі де қазақ фольклоры мен әдебиеті шығармаларының эстетикалық-поэтикалық табиғатымен үндесті. Шығыстың классикалық (Рудаки, Омар Һәйям, Сағди, Жәми, т.б.) және түркілік суфизм (Иасауи, Йүгінеки, Баласағұн, т.б.) поэзиясындағы діни-исламдық

дүниетанымды жырлау дәстүрі қазақ поэзиясының дәстүрлік және көркемдік негізі болып қалыптасты, кейінгі дамуға жалғасты.

Сахабалардың ислам дінінің қасиетті қағидаларын халықтардың ата-бабалық дәстүрлерімен ұштастыра ұстануы ұрпақтардың адамгершілік көзқарастарын қалыптастырды. Сондықтан діни-исламдық дүниетанымның қазақ поэзиясындағы эпикалық шығармаларда жырлануы ұлттық әдебиетіміздің дүниежүзі өркениеті кеңістігіндегі көркемдік ойлауға ұштасқандығы тұрғысында бағаланады. Бұл казак әдебиетіндегі гуманистік-эстетикалық көзқарастар жүйесінің шынайылығын танытатын ерекшеліктерінің бірі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н. Ғасырлар тоғысында. – Алматы: Өнер, 1996. – 272 б.
2. Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы. – 2-бас. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
3. Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
4. Шәлекенов У.Х., Шәлекенов М.У. Әлем халықтарының этнологиясы. Алматы: Алтын мұра, 2008. – 266 б.
5. Орта Азия мен Қазақстанның ұлы ғалымдары (IX-XIX ғасырлар)/ Құраст. Б. Исқақов. – Алматы: Қазмембас, 1964. – 302 б.
6. Ізтілеуұлы Т. Шығармалары 1-том: Мүнәжат, көңілқос, жоқтау өлеңдер және түрмеде жазылған жырлар. – Алматы: Жазушы, 2007. – 312 б.
7. Бабатайұлы Д. Шығармалары: Өсиетнама, өлеңдер мен дастандар (1-кітап). Дулат тағылымы: сын зерттеулер (2-кітап). 288 б. Алматы: Раритет, 2003.
8. Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. 2008.-385 б. 13-том. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, Алматы: 9. Иасауи Қожа Ахмет. Диуани хикмет (Ақыл кітабы). Мұраттас, 1993. – 262 б.
10. Йүгінеки Ахмед. Акикат сыйы. – Алматы: Ғылым, 1985. – 152 б.
11. Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. 2003.-436 б. 1-том. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ.
12. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құраст. 3. Ахметов, Т. Шанбаев. Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
13. Пайғамбарлар киссасы / Құраст. А. Қыдыров. Ж. Жакипов. Қ. Қыдырқожаұлы. Алматы: «Қабылан» ЖШС, 2007. – 262 б.
14. Көпейұлы М.Ж. Шығармалар. 3-т. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 2003. –382 б.
15. Ізтілеуұлы Т. Шығармалары / Жауапты шығарушы Б. Жүсіпов. – Дешті Қыпшақ, 2007. – 588 б.
16. Аксұңқарұлы С. Адам Ата һауа Ана. Рух кітабы. «Қазақстан» баспа үйі, 2000. – 432 б. Алматы: ЖШС
17. Энциклопедия «Ислам» / бас редактор Р.Нұрғалиев. Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы, 1995. 288 б.
18. Ньюби Г. Исламның қысқаша энциклопедиясы / Гордон Ньюби: транс. ағылшын тілінен - М.: ЖӘРМЕЗ-Пресс, 2007. – 384 б.

19. Әділбаев А. Саңлақ сахабалар. Алматы: Алтын қалам, 2004. 264 б.
20. Құран Кәрім: Қазақша мағына және түсінік / Аударған Халифа Алтай. Медине Мұнауіуара Сауд Аравия: Құран Шәриф басым комбинаты, һіжри 1411; Мілади, 1991. – 604 б.
21. Көпейұлы М.Ж. Шығармалар. 5-том. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 2005. -410 с.
22. Көлдейбекұлы Е. Ұлағат сөзім ұрпаққа. - Алматы: Маржан, 1995. – 320 б.
23. Шораяқтың Омары. Сөйле, тілім, жосылып. Алматы: Рауан, 1995. - 301 б.
24. Әлімжанов Б. Аңыз пен аспан: Өлең-жырлар. Алматы: Қазақ тарихы, 2010.-104 б.

ҒТАМР 31.16.02

Жумагулова Бибинур Бекеновна
Абай облысы білім басқармасының
Семей қаласы білім бөлімінің
«№1 жалпы орта білім беретін мектеп»
КММ, қазақ тілі мен әдебиеті
пәнінің мұғалімі

БАТЫРЛАР ЖЫРЫНЫҢ ТАРИХИЛЫҒЫ, ХАЛЫҚТЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақ халқының аса қымбат мұрасы батырлар жырының тарихилығы мен халықтық сипаты сөз болады. Жалпы, эпосәр халық үшін баға жетпес байлық, терең сырлы, көркем сөзді, мәні мен философиялық тұрғыдағы ерекше рухани байлық.

Батырлар жырындағы әр образ қазақ халқының қадір-қасиетінен, адам тұлғасынан, дүниетанымдық көқарасынан сыр шертеді. Ал, басты кейіпкерлер бейнесі арқылы елін, жерін, ұлтын сүюдің әсем сипатын, әділетсіздікпен алысып, шындықты жақтаудың, жақсылық пен надандықтың қасиеттерін көреміз. Батырлық болмыстан қазақы қасиеттер мен әдет-ғұрып, мінез-құлық нормаларын, қазақы тәрбиені, дүниетанымды көреміз. Сонымен қатар, адамгершілік сипат пен адами болмыс-бітімнің биіктігін өлшейтін жарға адалдық, жұртқа үлгі, бір ұлыстың мақтаншы болар жоғары ізгі, парасат сияқты адами қасиеттер анық көрінеді.

Кілт сөздер: *Эпос, батырлар жыры, образ, көркем сөз, әдет-ғұрып*

Abstract

This article will focus on the historicity and folk character of heroic epics, which has the most precious heritage of the Kazakh people. In general, the epic is an invaluable wealth for every nation, a deep, sacred, literary, special spiritual wealth in essence and in a philosophical meaning. Each image in the epic of the batyrs mirrors the dignity of the Kazakh people, the personality, and the worldview. And through the image of the protagonists, we see the elegant character of love for his/her country, land, nation, struggle against injustice, the dignity of truth, goodness and ignorance. In heroic being, we see Kazakh qualities and customs, norms of behavior, Kazakh upbringing, and worldview. In addition, such human qualities as moral character and humanity, honesty, an example for the nation, pride of their people, high virtue, intelligence are clearly visible.

Keywords: *Epic, epic of the batyrs, image, artistic word, customs*

Қазақ халқы ғасырлар бойында адамзаттың рухани қазынасын байытарлық аса қымбат фольклорлық мұра жаратты. Сол мұраның бір ғана саласы – эпостың өзі сыры терең, көркемдігі кемел, мақтан тұтарлық, мәні мен сәнін тауысып айтып болмастай, философиялық тұрғыдағы ерекше рухани байлық.

Ә.Қоңыратбаев: «Эпос сахараның сансыз ақыны мен жырауы, жыршысы салып кеткен өрнегі өшпес, бояуы солғын тартпас, сыны кетпес ескерткішіміз. Эпикалық жырлардан тарихтың ұзақ жолының елесі, халықтың әлеуметтік-гуманитарлық ой-өрісіне, өмірлік күрес тәжірибесіне берген бағасы жақсылық пен жамандық, биіктік пен пәстік, қымбат пен арзан, пәктік, мәрттік, адалдық, зұлымдық туралы тұжырымы танылады. Эпос өмірдің ұсақ-түйегін тәптіштейтін қандай құбылыстың да қасиетін ірі, таза, табиғи өлшеммен таразыға салатын талғампаз да асқақ өнер» [1, 136 б].

Эпостағы образдар әр қайсысы өзінше жеке бір қасиеттің, тұлғалықтың, адами қасиет, болмыс-бітімнің, көзқарастың көрінісі. Ал, басты қаһарман батыр арқылы берілетін көркемдік ерекшелік тұлғалық болмыстың жоғары сапасын, елін, жерін, ұлтын сүюшіліктің әсем сипатын, әділетсіздікпен, шындықтың, жақсылық пен надандықтың нақты дәлелі болып табылады. Сондықтан да қазақтану мәселесінде қазақ эпосының алатын орны ерекше деуге болады.

Эпостың мазмұнынан қазақтану мәселесін қарастыруда ең алдымен бас қаһарман батырдың болмысына үңілеміз. Батырлық болмыстан қазақы қасиеттер мен әдет-ғұрып, мінез-құлық нормаларын, қазақы тәрбиені, дүниетанымды көруге тырысамыз.

Осы орайда, жалпы, батырлық тұлғаға тоқтала кету маңызды. «Батыр туралы сөз бастаудың, ой тастаудың өзінің басты шарты – қазақтану және қазақты таныту, сол түйінді екі міндеттің басты жолы мен өтімді тәсілдерін өзара үйлестіру», – деп атап көрсетеді ғалым Ж.Молдабеков [2, 12-13 бб.].

Халқымыздың басынан өткен сан ғасырлар бойындағы тартыстар мен соғыстарда халықтың мерейін көтеріп жеңіске жеткізген, елін, жерін жаудан сақтаған, қызғыштай қорып, оны қорғау мен қорған болуды өзінің парызы санап, сол жолда жан қиған батырлар қазақтың қазақтығын сақтауды, осы күнге жеткізді. Халқымыздың тарихында осындай ірі тұлғалардың болғанын білу, басқаларға білгізу – тарихи шындықты орнықтыру, жас ұрпақтың бойында ұлттық мақтаныш сезімін ояту. Расында, ыстық жүректі, өткір ойлы, батыр тұлғалы елдің туыстығын, қауымдастық, қоғамдық қатынастарда адамдық қасиеттерді қалыптастырды. Тұлғалық келбет, ерлер елдіктің өлшеміне ұласты.

Тарихи қажеттілік батырлар мен ыстық жүректілерді өмірге келтірді, жайбарақат емес, сомдап қалыптастырды. Қарумен, күш қабілетімен келбеттенген тұлғаларға тәнтілік артты, көзқарас жинақталып, олардың тәуекелге бейім, сөзге берік, шешімінен қайтпайтын мінез-құлқы мен қимыл-әрекетін құптаушылық әлеуметтік ағымға айналды.

Өзінің ел-жұртын, халқын сүйген, оларға жан-тәнімен беріле адал қызмет еткен және бұл жолда тамаша ерлік істер жасаған батырлар жайында шығарылған жырлардың халық әдебиеті тарихынан алатын орны ерекше. Мұны көп ғасыр бойына халықтың ұмытпай сақтап келуінің, сүйе жырлап, сүйсіне тыңдауының өзі-ақ дәлелдей түседі.

Ғалым М.Әуезов: «Батырлар жыры тек қана жеке адамдардың ерліктерін суреттеп қойған емес. Ол жеке образдар арқылы бүкіл халықтың батырлық тұлға, ерлік ісін, сарқылмас күш-қуатын елестетеді, соларды бейнелеп көрсетеді. Батырлар жырының басты мәні де осында. Отанды сүюшілікті суреттейтін батырлар жырын халық аса жоғары бағалайды, ескіден сақталған мәдени мұраның ең жақсы үлгілері деп таниды» [3,89 б]. Енді сол шығармалардың өзіне тоқталып ондағы қазақтану мәселелерін қарастырсақ.

Қазақ эпосының бірнеше түрлері бар. Зерттеуші ғалымдарымыз осы эпосты жанрлық мәселесіне байланысты түрлерге бөліп қарастырады. Соның бірі болып біз қарастырғалы отырған эпос түрі: «қаһармандық, ұлыстық эпос болып табылады. Оған «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр» т.б. жатады. Дегенмен сол эпостардың ішінде аталып отырған екі эпос өте көркем, тарихи, этикалық, философиялық, дүниетанымдық жағынан өте толық, түрлі варианттары бар, ел арасына көп тараған белгілі эпос болып табылады. Мәселен «Алпамыс батыр» жырын алып қаралық: Жыр Алпамысты әрі батыр, әрі ақыл-айлалы, өнерлі, әрі түрлі әдісі бар адам бейнесінде суреттейді. Оның батырлық образын толықтыра түсу үшін халық ұғымындағы батырға тән кейбір қасиеттер де жырға қосылады. Сондай қасиеттің бірі ретінде Алпамыстың ақылдылығы, достықты жоғары бағалайтындығы алынады. Әлі сыр алыспаған, достығына толық көзі жеткен Қаражанға Байшұбарды беріп жіберуі, тұлпарының неліктен аңсап келгенін білмей жатып Қаражанды кінәлауы, оны өлтірмек болуы немесе мыстан кемпірдің тіліне еріп Байшұбарды шауып тастай жаздауы – Алпамыстың аңқаулығы деп, оны батырға тән қасиет деп сипаттайды.

Ғалым С.Садырбаев: «Жырда Алпамыс өз кезінің үлгі еткен сүйкімді батыры, елдің ері болып суреттелген. Алпамыс образы арқылы ел бірлігін көздеген халықтың батыр жайындағы көзқарасы, арман еткен қиялы жинақталып берілген деуге болады» [4, 153 б], – дейді.

«Алпамыс батыр» жырының кейіпкерінің бірі – Гүлбаршын. Жырдың композициялық жағын алғанда, көптеген әңгіме Гүлбаршынға байланысты дамып отырады. Байбөрі мен Байсарының құда болысуы, Тайша мен Қаражанның таласы сияқты күрделі оқиғалардың негізгі түйіні – Гүлбаршын. Жырдағы сюжет құрылысына осындай айрықша орын алған Гүлбаршынның образ жасауға жыршылар үлкен мән берген. Гүлбаршын асқан сұлулықтың, көркемдіктің бейнесі ғана емес, ең алдымен ол ел сүйген батырға жар-жолдас, кіршіксіз таза, айнымас доя тұлғасында жырға қосылады. Жырда Гүлбаршын асқан ақылды, әдіс-айласы мол, досына сенімді серік, адал ару

бейнесінде көре түседі. Қысылшаң кезде ақылмен жол тауып, төніп келген қауіптен құтылып отырады.

Гүлбаршын басқа жырлардағы батырлардың әйел жолдастары секілді «Алпамысқа қамқоршы дос, жәрдемші жар болып суреттеледі. Халық оны өз кезеңінің үлгілі қызы деп жырлайды.

Жауыздық іс-әрекеті көп, халыққа зорлықшыл бейнеде алынған Ұлтан – жырдағы ең жағымсыз кейіпкер. Оның ұнамсыз бейнеде алынуы, Ұлтанның құл болғандығында емес, ісінде. Ол Алпамыстың елде жоқтығын пайдаланып, өзін-өзі хан көтереді. Алпамыстың ағайын-туыстарын азапқа салады, ел-жұртты быт-шыт қылып бүлдіреді. Өзін-өзі хан көтерген Ұлтан ел басына еңіреген күн тудырады. Ұлтанның елге істеген жауыздық істерінің аса бір жан түршігерлік жері көкпарға жеті жасар Жәдігерді тартуымен көрінеді. Халықтың арғы-бергі тарихында адам баласын көкпарға тарту болған емес. Бірақ мұны Ұлтан ғана жасайды.

Халық жыры Ұлтан образын аса жиіркенішті етіп жасай отырып, ол арқылы қиянатшыл, зорлық жасаған жауыз адамның бейнесін елестетеді. Ұлтанға деген өшпенділікті күшейте түседі, оның халыққа қызмет етуді мақсат етпеген адам екендігін, қайта көпшілікке көр қазушы болғандығын айқындайды. Ұлтан халыққа қастық істер жасағаны үшін жазаға бұйырылады. Халық даналығындағы «көп асқанға бір тосқанның» болатындығын осы сюжет дәлелдейді. Адам баласын өмір жолында жамандық атаулының тек жиіркенішті, ғұмыры қысқа болатынын сипаттайды. Осындай жиренішті образ арқылы халық жыры ел мүддесін қорғаған Алпамыс секілді батырды ардақтайды. Яғни жамандықты дәріптеу арқылы алған жақсылықтың компоненттерін қарсы қойып, мерейін арттырады.

Жырдағы Қаражан атты кейіпкер ел-жұртын сүйген, адамгершілік жағынан ешкімнен де кем түспейтін батыр.

М.Әуезов: «Қазақтағы батырлар жырының көпшілігінде қалмақ батырлары жағымсыз кейіпкер болып суреттелген. Олар көрші елдерге ойран салушы, соғыс ашып, жорық жасаушы, қанқұмар басқыншылар болып келеді. Ал «Алпамыстағы» Қаражан ондай адам емес. Қаражан қалмақ батыры бола тұрса да, ұнамды бейнеде суреттеледі» [3,142]. Өйткені Қаражан – ел қамын ойлаған, жаттан жау тілемеген және жорық жасауды мақсат етпеген батыр. Ел-жұрттың тыныштығын ойлаған Қаражан Алпамысқа берген достық сертін бұлжытпай орындап отырады. Ол бұл ретте, қанша ауыр болса да жалғыз баласы Досмахамбетті өлтіруге дейін барады. Бір жағынан жұрт алдында Алпамыстай досының абыройлы болуын көздесе, екінші жағынан, өзінің де батырлық сертке берік екендігін білдіреді. Міне, осы сияқты әңгімелер арқылы жыр адалдық, әділеттілік, шыншылдық, сертке беріктілік сияқты адами болмыстың құндылықтарын паш етеді. Өмір шындығын қалмақ батыры Қаражан арқылы бейнеленеді. Әр адамның достық қарым-қатынасының өлшемі оның ұлтында, жасында, жынысында емес, адами болмысында, дүниетанымында, адамгершілік қасиетінде екенін ұғындырады.

Осы секілді әңгімелерді айта отырып, жыр Қаражанды ел қамын ойлаған, қара бастың мүддесінен де көпшілік мүддесін жоғары ұстаған батыр етіп суреттейді.

Ғалым Ә.Қоңыратбаев «Алпамыс» қазақтағы батырлар жырының ең ескісі, оған кейбір әңгімелерінің ертегі түрінде айтылуы дәлел десек, оны жырдағы мыстан кемпір образынан да көруге болады. Жырдағы мыстан мол жауыздықтың, зор қастықтың иесі болып келеді. Оны жыр: «қабағы тырысқан, көрінгенмен ұрысқан... тізесіне шекпені жеткен, бір кез ширек бойы бар, адам таппас ойы бар» [1,93], – деп сипаттайды. Ол өзінің қастыққа толы іс-әрекеттерін асқан айла-амалмен іске асырып отырады.

Бірақ мыстан кемпір қаншама айлалы болса да, халық жазасынан құтылмайды. Сол қаскүнемдік істері үшін ол қорлық өлімге душар болады. Халыққа және оның ардақты ұл-қыздарына жасаған жауыздықтары, ақырында мыстанның өз ажал оғы болып тиеді. Мыстанды халық жыры жауыздықтың, қастық пен қиянаттың бейнесінде ала отырып, оны халықтың және көпшілік үшін күресушілердің жеңетінін аңғартады.

Жырдың композициялық құрылысында, жырдағы тартыстарды шиеленістіруде мыстан образының айтарлықтай орны бар. Әсіресе жырдың екінші бөліміндегі оқиға, тартыстардың бір-біріне ұштасуы және дамуы мысатанға байланысып жатады. Егер мыстан кемпір болмаса Алпамыс Тайшық ханға тура барып, оны жеңіп қайтар еді, жеті жыл бойына зынданда жатпас еді. Сондықтан да жырдың бұл бөлімінде мыстан образы көптеген оқиғаларды бірінен-бірін тудыра, шиеленістіріп баяндау үшін енгізілген сияқты. Мұны ертедегі батырлар жырының сюжет құрудағы ерекше бір әдісі деп қарау керек.

Басқа жырлармен салыстырғанда «Алпамыс» жырының өзіне тән бір ерекшелігі – оқиғаны шиелінспен қатар, диалог арқылы баяндауында.

«Алпамыс» жырында бір оқиғаны әңгімелеп келе жатады да оны бітірместен екіншісіне көшеді. Осы реттен жырдың көптеген әңгімелері баяндалады. Кейде оқиғаның неден туғандығын, қандай себептер барлығы бірден айтылмайды, оған соңынан оралады. Гүлбарпшынға таласқан хан мен Қаражан әңгімесін немесе Алпамыстың жеті жылдан кейін еліне оралған жайын алайық. Бұл оқиғалардың бәрі шегініс арқылы әңгімеленген, жырдың жалпы желісін бұзбай, оқиғаны шегініс арқылы баяндаудың композициялық мәні өте зор. Жыршы-ақын тыңдаушы көпшілікті өзіне тартып, жыр оқиғасына қызықтырып отыру үшін шегініс әдісін әдейі жиі қолданған секілді. Белгілі бір оқиғаны шарықтау шегіне жете бергенде үзіп тастап, екінші әңгімеге көшу арқылы тыңдаушыны ынтықтыра түседі, алғашқы оқиғаның немен аяқталарына құмарлықты күшейтеді.

«Алпамыс» – тілі, өлең құрылысы жағынан да бірсыпыра өзгешеліктері бар жыр. Ең алдымен жырдың сөздігіне қазіргі күнде мағынасы ескірген немесе қолданудан шығып бара жатқан сөздер көп кездеседі.

«Алпамыс» жыры өлең құрылысы жағынан біркелкі емес. Мұнда оқиғаны біресе өлең түрінде, біресе қара сөзбен жырлау мол орын алады.

Басқа жырларда батырлық, ерлік істер көбінесе өлеңнің жыр түрі арқылы суреттелсе, «Алпамыста» оны қара сөзбен, не он-он бір буынды, кейде жеті-сегіз буынды өлеңмен баяндайды. Мұның мәнісі – «Алпамыстың» қазақ өлең құрылысынан жыр түрінің енуінен бұрын туындағанында болуы керек.

Отан сүйгіштікті суреттейтін батырлар жырын халық аса жоғары бағалайды. Ол жеке батырлар арқылы халықтың батырлық тұлғасын, ерлік ісін, сарқылмас күш-қуатын елестетеді.

Қазақ эпосындағы батырдың образы қашанда зұлымдыққа, жауыздыққа, қараниеттілікке қасқая қарсы шыққан, шындық пен әділеттік үшін тізе бүкпеген қайратты да, қайсар жан болып сипатталады. Туған ел-жұрты үшін табан тірестің белтірегіне және тұлғасына жараған. Ел-жұртының мұны мен мүддесіне ғана қажет шешімге тоқтаған. Адалдығымен батыл сөйлеген, әдепсіздікке ермеген. Жан мен тәннің, сезім мен сенімнің бейнесі.

Батырдың тұлғасын екі жақты кейіпкер арқылы бірін-бірі айқындай түсетін жамандық пен жақсылықты қарсы қойып өмірлік шындық, адами болмыстың қағидаларын, адамгершілік пен ұлттық мінез-құлықтың сипатын дәл көрсетеді. Мәселен: «Ер Қамбар» эпосын алып қаралық: Назым қызға таласқан Қараман мен Қамбардың жекпе-жектегі бейнелері бір-біріне қайшы бола тұрып, бірін-бірі айқындайды. Дегенмен батыр атаулының керемет алып күштің иесі екені екі образда да бірдей болғанымен мінез-құлық, батырлық тұлғалық, болмыс-бітім өзгеше етіп, яғни жағымды және жағымсыз етіп көрсетеді. Айырмашылықтың өзі осында, адами болмыс пен іс-әрекеттің батыр тұлғасынан көрініс табуы халықтың ұлттық болмысы мен ұлттық дүниетанымының, далалық көшпенді мәдениеттің қарасын танытады. Сонымен қатар «Қамбар батыр» жырындағы Назымның бейнесі қазақы әйел бейнесін сомдайды. Ер адамды пір тұту, оған өзінің саликалы ақылымен, хас сұлулығымен дем беріп, жол көрсетіп, айнымас жолдастық қалыпты сипаттайды. Әйелге тән ибалық пен байсалдылық, дүниетаным мен әйелдік болмыстың асыл қасиеттері Назым бойында аса бір сұлулық пен үйлесім тапқан.

Эпостағы әйел образының сипаты қандай жанрда болсын өте көркем суреттеледі. Адамгершілік сипат пен адами болмыс-бітімнің биіктігін өлшейтін жарға адалдық, жұртқа үлгі, бір ұлыстың мақтанышы болар жоғары ізгі, парасат иесі ретінде көрсетіледі.

Осындай құндылықтар мен философиялық мәнді ойлар «Қобыланды батыр» жырында да кең өріс алған. Асқан ақылды, хас сұлу Құртқаның бейнесі, іс-әрекеті «Алпамыстағы» Гүлбаршынмен, «Ер Қамбардағы» Назыммен, «Ер Тарғындағы» Ақжүніспен сабақтас. Бұл бүкіл қазақ даласындағы, дала өміріндегі көшпенді халықтың әйел болмысынң көрінісі. Ұлттық тәрбие мен ұлттық дүниетанымның сипаты. Айнымас үлгісі. Құртқаның Қобыланды батырдың оң қанаты болуы, ақылымен, парасатымен жабыққанда батырға сүйеу болып, дем беріп, ақыл айтуы, сөйте тұра оны

жар-жолдасы ретінде пір тұтып, сыйлауы Қобыландының жырдағы тұлғасын тіпті асқақтатып жібереді. Бұл қазақ эпосының болмысының қуаттылығы.

Х.Сүйіншәлиев: «Ер Тарғын» жырындағы Тарғын мен Ақжүністің айдалада қалып, аштықтан өлер болғанда бір-бірімен бақұлдасқан толғауларындағы философиялық ойлар асқақ сезім мен адалдықтың, жұбайлық қарым-қатынастың шынайылығын, батырдың әйел заты алдындағы ілтипатымен Ақжүністің Тарғын алдындағы құрметі қалтықсыз қазақы менталитеттің көрінісі іспеттес. Бақұлдасып толғанған Тарғын айдалада еш шарасыздығын еске алып жаси түседі, осыған налыған Ақжүніс ерінің осал тұсын байқап қалып, биік ағаштан құлап мерт болдың, өлерінде қара жер болдың деп ашуға мініп Тарғынды діттейді, анығын айтқанда қайратын оятып, жігерін жаниды. Міне, Ақжүністің бұл ойы Тарғынның ары қарай өмір сүріп, қиындықтан жол табуына себепші болады. Бізаланып бүйтіп жатқанша бір жола өлейін деп белін қолымен басып қалғанда Тарғынның бел омыртқасы орнына түседі. Ақжүністің парасаты мен әдептілігі, ақылы мен айласы тарғын жолындағы болашаққа бастар шамшырақ сияқты болды» [5,75 б].

Мұндағы айтпағымыз қазақ эпосындағы әйел бейнесінің ұлттық болмыстың, ұлттық дүниетанымның, қайырымдылықпен, ізгіліктің әйел жүрегімен айналасына шуағын шашатынын сипатталады.

Қазақ эпосындағы халықтың бас бостандығы үшін басқыншы жауға қарсы күресі, әлеуметтік теңсіздікке наразылық тақырыптары ру, үй іші тақырыбымен қосылып күрделі сюжетке айналады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қоңыратбаев Ә. *Қазақ фольклорының тарихы* / – Алматы: Ана тілі, 1991. - 136 б.
2. Молдабеков Ж. Ұлттық мәдениет өресі // Мәдениет және тұрмыс. — 1977 - №9. - 12-13 бб.
3. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы — Алматы, «Атамұра» баспасы, 2011 жыл. 142 б.
4. Садырбаев С. «Халық әдебиетінің тарихы негіздері» Оқу құралы. А «Жалын» баспасы, 1989, 153 б.
5. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. Оқулық. – Алматы: «Санат». 2006 ж, 75 б.

Мусо Тожибоев
ЎзДЖТУ профессори,
филол.ф.д (DSc)
Тошкент, Ўзбекистон
musajants@gmail.ru

ЛИРИК АСАРЛАРДА МАВЗУ КЎЛАМИ ТИПОЛОГИЯСИ

Мумтоз ўзбек адабиётида лирик жанрлар тарихи ва поэтикасига қизиқиши, уни тадқиқ этиши ўтган асрнинг 60-йилларига келиб анча ривожланди. Айниқса, Шарқ адабиётида кенг ўрин тутган газал ва унинг поэтик хусусиятлари, ўзбек адабиётидаги аҳамияти масаласини Ойбек, М. Шайхзода, О. Шарафиддинов, Н. Маллаев ва А. Ҳайитметов каби адабиётшунослар ўрганишини бошлаган бўлсалар, кейинчалик О. Носиров ва Р. Орзибеков бу борада махсус тадқиқотлар ишларини олиб бордилар. Ушбу тадқиқотларда лирик жанрлар, хусусан, газал ҳақида у ёки бу санъаткорнинг адабий фаолияти билан боғлиқ ҳолда муҳим назарий фикрлар баён этилди.

Алишер Навоий ижодининг адабий тур ва жанрлар ривожидида тутган ўрнини ўрганиши ҳамда ёритиши, шубҳасиз, адабиёт тарихи ва адабиёт назариясининг муҳим масалаларидан ҳисобланади. Навоийнинг газалга эътибори ва муҳаббати шу даражада кучли эдики, у ўз давридаги девон тузиши анъаналаридан чекиниб, девонларини қасида билан эмас, балки газал билан бошлайди. Шунинг ўзи ҳам шоир ижодида газалнинг етакчи ўрин тутганлигини белгилайди.

Мақолада ўзбек газалишунослиги тарихи ва бу мавзуда олиб борилган тадқиқотлар доирасида мумтоз адабиёт намуналарининг янги поэтик қирралари белгиланади.

Калит сўзлар: *мумтоз, лирика, қиёсий типологик, радиф, вазн, матлаъ, сатирик, фалсафий, ишқий, автобиографик, пароканда, якпора, мақтаъ.*

Interest in the history and poetics of lyric genres in classical Uzbek literature, and its research, developed significantly by the 60s of the last century. In particular, the question of the ghazal, which has a wide place in Eastern literature, and its poetic features, and its importance in Uzbek literature, is discussed by Oybek, M. Sheikhzadeh, O. Sharafiddinov, N. Mallaev and A. Literary experts like Hayitmetov started to study, later O. Nosirov and R. Orzibekov conducted special studies in this regard. In these studies, important theoretical ideas were expressed about lyrical genres, especially ghazal, in connection with the literary activity of this or that artist.

Studying and elucidating the place of Alisher Navoi's work in the development of literary types and genres is undoubtedly one of the important issues of literary history and literary theory. Navoi's attention and love for the ghazal was so strong that he deviated from the traditions of his time and began his devotions not with odes, but with ghazals. That is why he determines that the ghazal occupies a leading place in the work of the poet.

In the article, the history of Uzbek ghazal studies and within the framework of the research conducted on this topic, new poetic aspects of classical literature samples are determined.

In the Article, new poetic aspects of samples of classical literature are defined within the framework of the history of Uzbek gazalology and research on this subject.

Key words: *classical, lyrical, comparative typological, radif, weight, matla', satirical, philosophical, romantic, autobiographical, retail, yakpora, makta'.*

КИРИШ.

Адабиётшунос Абдуқодир Ҳайитметов ўзининг “Навоий лирикаси” асаарида шоир ғазаллари таҳлилига киришар экан, масалани ўзбек

ғазалчилигининг тараққиёт принципларини ўрганишдан бошлайди ва уни форс-тожик ғазалчилиги билан қиёсий-типологияк жиҳатдан солиштиради. Ғазал мавзуси, ҳажми, композицияси, матлаъ ва мақтаси, тахаллуснинг қўлланиши, образлар тизими, лирик чекиниш, радиф каби масалалар тадқиқи Навоий ғазаллари таҳлиliga йўл очади. Унинг бу тадқиқ йўналиши Н.Маллаевнинг “Ўзбек адабиётида ғазал ва унинг ривожига Навоийнинг роли ҳақида”ги мақоласида ҳам илгари сурилганини кўриш мумкин.

АСОСИЙ ҚИСМ

Н. Маллаев ҳам ғазалга берилган энг мукаммал таъриф сифатида хиндистонлик адабиётшунос Қабул Муҳаммаднинг “Ҳафт Қулзум” асаридаги фикрни келтиради. Қабул Муҳаммаднинг ғазалга берган бу таърифи О. Носиров ва Р. Орзибековнинг ишларида ҳам келтирилган Н. Маллаев ҳам ғазал жанрининг такомили ва ривожига ижтимоий ҳолат сабаб бўлганлигини далиллаб, Е. Бертельс (Бертельс, 1948; 269) ва А. Мирзоевнинг (Ҳайитметов, 1961; 295) бу борадаги қарашларига қўшилади. Шунингдек, олим ғазалнинг пайдо бўлиши ва ривожига халқ оғзаки ижодининг бадий-поэтик манба бўлиб хизмат қилганлиги, “туркий” деб юритилган халқ кўшиқларининг вазнидан (рамали мусаммани мақсур) ғазалларда кенг фойдаланилганлиги ҳамда “Ўзбекистонда хорижий тиллар” илмий-методик электрон журнал № 4 (23)/ 2018 283 Навоийнинг ғазални ҳаётини эҳтиёж ва талабларга янада яқинлаштирганлигини мисоллар билан далиллайди. “Ўзбек ғазалчилигида рамал баҳри тармоқлари катта ўрин эгаллаган эди. Рамал баҳри билан ўзбек халқ оғзаки шеърияти вазнлари, яъни бармоқ вазни ўртасида катта яқинлик бўлиб, ўзбек шоирларига бу баҳрда, хусусан, рамалнинг рамали мусаммани мақсуф ёки мақсур вазнларида ғазал ёзиш энгил ва ўзбек тили хусусиятлари билан боғлиқ эди” деган мулоҳазасидан ҳам билса бўлади. Р. Орзибеков ҳам ғазални “халқ лирик кўшиқлари ҳамда мусиқий санъат билан мустаҳкам алоқада тараққий этганлигини қайд этади. Абдуқодир Ҳайитметов Навоий ғазалларини таҳлил қилар экан, улар композициясида унчалик ҳам кўзга ташланавермайдиган ички аломатларни белгилаб беради. Булар:

- а) бир мавзудаги ғазаллар;
- б) кўп мавзули ғазаллар;
- в) лирик чекинишлар учрайдиган ғазаллар;
- г) композициясини лирик характер бошқарадиган ғазаллар.

Ғазал поэтикасини қиёсий тадқиқ этишда А.Ҳайитметов энг кўп мурожаат қилган илмий манба, бу – тожик адабиётшуноси Абдуғани Мирзоевнинг “Рудакий ва X–XV асрларда ғазал тараққиёти” асаридир. Мазкур асарда Рудакий, Санойи, Аттор, Румий, Саъдий Шерозий, Ҳофиз ғазаллари поэтикаси таҳлили мисолида А. Мирзоев форс-тожик ғазалчилигининг тараққиёт тамойилларини илмий-назарий асослар орқали очиб беради. Муаллиф Шиблий, Сайидо Нафисий, Е. Бертельс, Зебиҳулло Сафо сингари адабиётшунослар билан баҳсга киришиб, ғазалнинг келиб чиқиши, таркиби ва ривожланишига оид қатор масалалар бўйича муайян хулосаларга келади (Мирзоев, 1958; 71).

Олим Шарқ адабиётида ғазал ва унинг поэтикаси, тарихий тараққиёт босқичларини ўрганишда: ғазал тарихи, унинг ҳажми ва тузилиши масаласи, ғазал вазни, ғазалда таҳаллус қўллаш ва ғазал композицияси каби масалаларни тадқиқ этади. Абдуғани Мирзоевнинг ғазал тарихи ва назариясига оид айрим қарашлари билан Ҳайитметов мунозарага киришса-да, унинг илмий концепциясини, асосан маъқуллайди. Ҳофиз ғазалларига таяниб, А. Мирзоев ғазалда байтларнинг ўзаро боғланганлиги, бу – ғазалнинг асосий ижобий хусусияти деган хулосага келса, А. Ҳайитметов кўпгина форс-тожик ва ўзбек шоирларининг ғазаллари таҳлили мисолида бунинг типик ҳодиса эмаслигини исботлайди. Жумладан, ғазалнинг композицион яхлитлигини сақлашда унинг матлаъ, мактаъ, қофия, радиф, тасвирий ифодалари ҳам муҳим ўрин тутишини таъкидлаган адабиётшунос шундай дейди: “Навоий даврида ғазалнинг матлаиға катта эътибор берилган. Навоий ҳам ўз ижодида шу анъанага амал қилган. Масалан, “Мажолис ун-“Ўзбекистонда хорижий тиллар” илмий-методик электрон журнал № 4 (23)/2018 284 нафоис” асарида ўзига замондош бўлган 350дан ортиқ шоирнинг ҳаёти ва ижодига тўхталиб, уларнинг ғазалларидан матлаъларининг мисол қилиб келтиради ҳамда ғазалларига ва шоирлик маҳоратига шу матлаъларга қараб баҳо беради” (Ҳайитметов, 1961, 295).

Алишер Навоий ғазалларини Хусрав Дехлавий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Лутфий, Саккокий шеърлари билан қиёсий ўрганиш асосида олим туркий адабиётда ғазал жанрининг ўзига хос тараққиёт тамойилларига оид муҳим хулосаларга келади. А.Ҳайитметовнинг кузатишига кўра, Навоийнинг турли жанрлардаги асарларида лирик ҳиссиёт турлича воситалар билан ифодаланганлиги, муаммоларда киноя, чистонларда юмор, қитъа ва фардларда дидактика, яъни панд-насихат устунлик қилганлиги мисоллар билан кўрсатилади (Ҳайитметов, 1961; 36). Шунингдек, адабиётшунос Навоий лирикаси жанрлари тадқиқи доирасида унинг тарихи, ўзига хос хусусиятлари тўғрисида атрофлича мулоҳаза юритган. Жумладан, ғазал, мухаммас, мустазод, мусамман жанрлари мавзу жиҳатидан ҳам, шакл хусусиятлари жиҳатидан ҳам бир-бирига яқинлигини қайд этар экан, уларнинг деярли ҳаммаси ғазалдан ўсиб чиққан, кенгайтирилган деган илмий-назарий хулосага келади (Ҳайитметов, 1961; 295).

Бу қараш кейинчалик О. Носировнинг «Ўзбек адабиётида ғазал» китобида мазкур фикрлар орқали давом эттирилади: “Қасидадаги мадҳ, рубоийдаги фалсафа, май ва риндона кайфиятлар, туюқнинг бадий баркамоллиги, таржибанд ва таркиббанддаги ҳаёт тўғрисидаги чуқур мулоҳаза ва тафаккур қитъа, фардлардаги дидактика, муаммолардаги киноя, чистонлардаги ҳажв ва юмор– буларнинг ҳаммаси ғазалда мужассамлашгандир”.

Турк адабиётшуноси Огоҳ Сирри Леванд 1941 йили чоп этилган “Деван адабиёти” китобида мустазод шеърининг шаклининг қадим араб халқ кўшиқларида учрашини ёзган. Абдуқодир Ҳайитметов “Мезон ул-авзон” маълумотларига таяниб, бу вазндаги шеърларнинг ҳам туркий халқлар

орасида пайдо бўлганлигини ва тарқалганлигини уқтирар экан, Огоҳ Сирри Леванд қарашларига эътироз билдиради. Унинг фикрича, мухаммас ғазалнинг бир байтини беш мисрага, мусаддас олти мисрага, мусамман саккиз мисрага кўпайтирилгани, тўғрироғи, ғазал мавзу доирасини янада тўлароқ, атрофлича очиш учун кенгайтирилган шакллардир (Ҳайитметов, 1961; 67). Ўзбек адабиётшунослигида ғазал жанрига доир тадқиқотларда Навоий ижодиёти асос қилиб олиниши бежиз эмас. “Навоий девонининг асосий организмни ғазал ташкил қилар экан, шоиримизнинг бадиий приёмлари ва маҳорати ҳам бу жанрда яққолроқ ва типикроқ бўлиб изҳор қилинган” (Шайхзода, 1972, 240).

НАТИЖАЛАР

“Ўзбекистонда хорижий тиллар” илмий-методик электрон журнал № 4 (23)/ 2018 285 Навоий ғазалиёти текширилганда тадқиқотчилар асосан куйидаги жиҳатларни ўрганишни мақсад қилиб оладилар: а) Лутфий, Атойи, Саккокий, Амирий ва бошқа ижодкорлар Навоийгача ўзбек ғазалчилигида етакчи ўрин тутган бўлса, Навоийнинг биринчи навбатда улар ютуқларига суяниб, ўзбек ғазалчилигини жаҳон адабиёти миқёсида юксак чўққига кўтарганлиги; б) ғазал ва Навоий ғазалиётига халқ оғзаки ижодининг таъсири масаласи; в) ғазалнинг композицион жиҳатдан тузилиши (пароканда, якпора) масаласи; г) ғазалнинг мавзу хусусиятлари ва бошқалар. Яна энг кўп эътибор қаратилган жиҳат, бу – мавзу масаласи. Навоийнинг фикрича, ғазалнинг етакчи мавзуси “дард ила сўз” (яъни, ишқ ва ишқ оташи)дир. Ойбек бу ҳақда: “Навоийнинг минглаб ғазалларини кўздан кечиргандан сўнг улар учун энг характерли кайфият ишқий ҳиссиёт эканлиги англашилади. Шоирнинг ягона илҳом манбаи ишқдир” (Ойбек, 1961. 3–12). деб ёзса, А. Ҳайитметов: “Тарчи Шарқ поэзияси тарихида биз сатирик, фалсафий, автобиографик ғазалларни, табиат, май ҳақидаги ғазалларни учратсак ҳам, лекин ғазалнинг асосий специфик мавзуси – ишқдир. Буни фақат ғазал назариячиларининг фикригина эмас, балки шу нарсанинг юз йиллик тараққиёт тажрибаси ҳам кўрсатиб туради” (Ҳайитметов, 1961; 56) деб таъкидлайди.

МУЛОҲАЗА

Ғазалшунос О. Носиров А. Ҳайитметовнинг Навоий ғазалларини ишқий, тасаввуфий, май, сатирик, фалсафий, ватанпарварлик ва пейзаж каби турлари мавжуд деган фикрига қўшилиб, ўзбек ғазалиётининг XV асрдан кейинги тараққиёти ва такомилдан келиб чиққан ҳолда, уни ошиқона, фалсафий (орифона), сатирик ва юмористик, ахлоқий-таълимий (дадактик), пейзаж, риндона ҳамда публицистик ғазал турларига ажратади. Бунга Р. Орзибеков ҳам қўшилади. Лутфий ва Навоий ижодида ғазалнинг мавзу-мундарижаси кенгайиб, ижтимоий ҳаёт воқеалари, фалсафий, ахлоқий-таълимий ғояларнинг ғазалларда ўринлашуви бу жанр имкониятлари кенглигини кўрсатиб берди. Ўрганилган тадқиқотларда бу даврда сатирик-юмористик ғазаллар пайдо бўла бошлагани, ўзбек мумтоз адабиётида дастлабки ҳажвий ғазалнинг муаллифи, ҳажвий ғазалнинг асосчиси ҳам Навоий эканлиги айтилади (Маллаев, 1968; 145).

ХУЛОСА

Кўринадики, Шарқ адабиётида ғазал ва Навоий ижодида унинг тутган ўрнига доир юқорида кўриб ўтилган тадқиқотларда тасаввуфий қарашларга ҳамда риндона мавзудаги ғазалларга тўхталмаган. Бунга XX асрнинг 80-йилларига қадар тасаввуфга “зарарли”, “идеалистик”, “мистик”, “ҳукмдорлар манфаатига хизмат қилган” таълимот сифатида қараб келинганлиги сабабдир. Шу боис тадқиқотчилар Навоий асарларини бу таълимотга алоқасиздек талқин қилишга ҳаракат қилганлар. Абдуқодир Ҳайитметов ҳам Алишер Навоий шеърини унинг диний, тасаввуфий, дунёвий-фалсафий қарашлари синтези “Ўзбекистонда хорижий тиллар” илмий-методик электрон журнал № 4 (23)/ 2018 286 маҳсули эканлигини тўғри эътироф этади. Талқинда эса кўпроқ дунёвий мазмун акс эттирилган ғазалларга кенг ўрин беради. Ғазал ва унинг ўзбек адабиётшунослигида ўрганилиши бораси кейинги йиллари ҳам кўпгина ишлар амалга оширилмоқда. Навоийшуносликда қўлга киритилган ютуқлар келгуси ишлар учун замин бўлаётгани айтилиши ҳақиқат. Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши, жамият ҳаётидаги туб ўзгариш ва эркинлик туфайли Навоий асарлари ўзининг асл талқинини топа бошлади, шоир меросини ўрганишнинг янги уфқлари очилди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Алишер Навоий. Асарлар. IV том. – Тошкент, 1965. – Б. 420–467.
2. Бертельс Е.Э. Навои. Опыт творческой биографии. – М. 1948. – 269 с.
3. Маллаев Н. Ўзбек адабиётида ғазал ва унинг ривожидида Навоийнинг роли ҳақида. Навоийга армуғон (Тўплам). – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 128–148.
4. Мирзоев А. М. Рудаки и развитие газели в X–XV вв. – Душанбе: Таджикгосиздат, 1958. – 71 с.
5. Носиров О. Ўзбек адабиётида ғазал. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 136 б.
6. Носиров О. Жамолов С., Зиёвиддинов М. Ўзбек классик шеърини жанрлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – 152 б.
7. Ойбек. Навоий ғазалиёти // «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журнали. – Тошкент, № 2. 1961. – Б. 3–12.
8. Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. – Тошкент: Фан, 1976. – 119 б.
9. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Фан, 1961. – 295 б.
10. Ҳаққул И. Қитъа ва ғазал муносабатига доир // [http:// e-adabiyot.uz/adabiyotshunoslik/sheriyat/ 840-maqola. html](http://e-adabiyot.uz/adabiyotshunoslik/sheriyat/840-maqola.html)
11. Ҳаққул И. Тақдир ва тафаккур. – Тошкент, 2007. – 336 б.
12. Шайхзода М. Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида. // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари (Тўплам). – Тошкент, 1959. – Б.10–16.

13. Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. 4-том. – Тошкент: Ф. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 327 б.

14. Шарафиддинов О. Алишер Навоий поэтикасининг баъзи хусусиятлари ҳақида// «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали. – № 4. – 1968. – Б. 51–56.

REFERENCES

1. Alisher Navoi. Works. IV roof. - Tashkent, 1965. - B. 420–467.
2. Bertels E.E. Navoi. Opyt tvorcheskoy biography. - M. 1948. – 269 p.
3. Mallaev N. About the ghazal in Uzbek literature and Navoi's role in its development. Amurgun to Navoi (Collection). - Tashkent: Science, 1968. - B. 128–148.
4. Mirzoev A. M. Rudaki i razvitie gazelle v X-XV vv. - Dushanbe: Tajikgosizdat, 1958. - 71 p.
5. Nosirov O. Ghazal in Uzbek literature. - Tashkent: G'. Publishing house of literature and art named after Ghulam, 1972. – 136 p.
6. Nosirov O. Jamolov S., Ziyoviddinov M. Genres of Uzbek classical poetry. - Tashkent: Teacher, 1979. -152 p.
7. Oybek. Navoi's poetry // "Issues of Uzbek language and literature" magazine. - Tashkent, No. 2. 1961. - B. 3–12.
8. Orzibekov R. Ghazal and musammat in Uzbek lyric poetry. - Tashkent: Science, 1976. - 119 p.
9. Hayitmetov A. Navoi lyrics. - Tashkent: Science, 1961. - 295 p.
10. Haqqul I. About the relationship between the poem and the ghazal // [http:// e-adabiyot.uz/ liyatrashunoslik /sheriyat/ Article 840. html](http://e-adabiyot.uz/liyatrashunoslik/sheriyat/Article%20840.html)
11. Haqqul I. Destiny and thinking. - Tashkent, 2007. - 336 p.
12. Sheikhzadeh M. About some poetic methods of Navoi's lyrics. // Issues of Uzbek language and literature (Collection). - Tashkent, 1959. - P.10-16.
13. Sheikhzadeh M. Works. Six roofs. 4th floor. - Tashkent: G'. Publishing house of literature and art named after Ghulam, 1972. – 327 p.
14. Sharafiddinov O. About some features of Alisher Navoi's poetics // "Uzbek language and literature" magazine. - No. 4. - 1968. - B. 51–56.

16.21.27

Abdikadyrova Aigerim Kairatkyzy
Phd doctoral student, 2-year linguistics:
Scientific supervisor: Phd, Doctor,
Kuzembekova Zhanna Zhalaiyrovna
Al-Farabi Kazakh National
University, Almaty, Kazakhstan

Unveiling Kazakhstan's Modern Identity: How Anglicisms Reflect Social and Cultural Shifts

Abstract

The objective of this paper is to explore the findings from a sample of contemporary Kazakhstani texts to reveal the changing linguistic landscape since the 1991 independence. The years since the collapse of the Soviet Union have been a time of national identity reconstruction as Kazakhstan has attempted to establish itself as a unique culture separate from its Soviet and Russian background. Language planners have sought to expunge Russian linguistic influence by removing borrowed words or russicisms (Russian words used in a Kazakh context) from the Kazakh language, or suggesting Kazakh alternatives. Meanwhile, the thorough modernization program has involved borrowing technology and terminology as well as expertise from the West. As a result, Anglicisms (English words used in a Kazakh or Russian context) have flooded the language systems of former Soviet Union states. This paper will focus exclusively on the manner in which the English language has influenced Kazakh, whilst recognizing that the Russian language still maintains a position of importance as a domestic and international language in Kazakhstan.

Key words: Kazakhstani English, Modern Identity in Kazakhstan, Americanization, Anglicisms, Language Change in Kazakhstan, Modernization.

1 Introduction

Kazakhstan is a rapidly transforming country, its history intrinsically tied to the various eras of Russian and Soviet rule. Gaining its independence in 1991, the last 20 years has seen the country struggling to establish itself as a modern nation. Part of the mindset changing process has been the emphasis on learning English in a society that has had little practical use for the language in the past. The younger generation is learning English with the hope that it may provide better opportunities domestically or that they may use it to study abroad. Also, there is a keen interest in the development of the West of the country, an area often ignored in the past. These shifts in thinking are reflected in the modernized look of the language itself, and it has been this change that is the focus of my study. The reason for choosing to study anglicisms and their effect on the Kazakh and Russian languages is that language is a representation of the culture, and with over 300 years of Russian influence and 70 years of Soviet influence, there has been a push to redefine its cultural identity and distance itself from. I would like to take a look at examples of the Soviet era and compare them with the modern equivalent to see the contrast in culture and mindset. This is achieved by the use of the search function on a corpus by the name of 'КазНУ корпусы'. A corpus is a database of text that is used to determine the frequency and usage of words or phrases and is an effective tool for linguistic studies. This particular corpus is the combined works of students and professors of al-Farabi Kazakh National University and is used as a learning resource

for students of the English faculty. A case also exists where an English word or phrase may have no direct translation and is simply written in Cyrillic alphabet. In these cases, I will provide my own transliteration and would like to see if any meaning has been lost in the conversion [1, 1464].

1.1. Background

Policies and practices mutually affect and are affected by language, which is often a vehicle for introducing foreign ideas and fostering social change. In the case of Kazakhstan, a former Soviet republic, language policies since the country became independent in 1991 have reflected a desire to assert Kazakh language and national identity, often in reaction against what is perceived as a Soviet “Russification” process. Recent globalization and a massive influx of foreign, especially English language, information have complexified this situation. The spread of English and the use of English language items thus provide an interesting focus for studying how language reflects and contributes to modernization of social and cultural practices. English has been adopted in a variety of spheres and has taken various forms in Kazakhstan. Globalization has contributed directly to an increased use of English, and it has long been a vehicle for advancement and modernization in many societies. At the same time, particularly in the post-Soviet space, it is a language of the other and symbols of Soviet identity are strong. Thus, English acceptance and usage in Kazakhstan must be understood comparatively to identity and language shifts occurring both in the country and at the global level [2].

1.2. Purpose of the Study

To identify the social and cultural changes in modern Kazakhstan by examining the new words that have been borrowed into the language and into the society. To expand the knowledge on the scope of the previous studies by presenting a more detailed look at the borrowed words, how they are being used, and how it reflects the social-cultural changes of the society.

To identify who uses the borrowings and in what context. The sub-hypothesis being that the younger generation uses them more and in informal speech. This is because we consider that borrowing is a linguistic tool of the young to create an identity separate from that of the older generation and that of neighboring states.

To produce an accessible database of anglicisms taken from a selection of newspapers. Although it could be argued it is a dying medium, newspapers are a historical documentation of a language at the time of print and still hold substantial influence in Kazakhstani society today. A literary corpus would be far too extensive to study, but knowledge of anglicisms used in newspapers gives an indication of what is considered a necessary lexical item in the language.

1.3. Research Questions

This article explores the question of whether Anglicisms pose a threat to the state language and national culture, or if they actually contribute to their preservation and enhancement. To answer this, a number of sub-questions are presented. These include investigating the attitudes various social groups have towards borrowing English words in Kazakhstan, understanding the processes by which English words are adopted into Kazakh and Russian, examining the official attitudes towards borrowing English words,

and identifying the most common types of anglicisms in the state language and the semantic areas they encompass. Furthermore, the paper delves into the changes in form and meaning that occur as anglicisms become integrated into Kazakh or Russian. It argues that borrowing English words can fortify national culture and enrich the state language. To support this argument, the paper draws upon Kazakhstan's experience since 1991 and also refers to the borrowing of French words into English from the Norman Conquest through to the present day, drawing parallel patterns [3, 12-22].

The article is based on the assumption that societies and cultures do not develop in isolation, but rather interact and borrow words from each other through contact. While the borrowing of foreign words has traditionally been viewed as a threat to the receiving language and an undesirable consequence of cultural contact, recent sociolinguistic research indicates that words are only borrowed when there is cultural contact, often filling lexical gaps in the receiving language. In the case of countries with a history of Soviet rule and subsequent Russification like Kazakhstan, there has been an extensive borrowing of Russian words due to language planning and cultural domination. This article argues, however, that the borrowing of English words in Kazakh, which started shortly after independence, was a natural and spontaneous process. In many cases, these English words were borrowed to compensate for gaps left by Russian words. For instance, the words *pet* < rate < *рейт* (rate) and *сату/сату* < *сат* (to sell) < *сейл* (sale) exemplify this phenomenon, where the earlier Russian words sound artificial or overly formal in a Kazakh context. Overall, the transition from Russian to English loans signifies not only a shift in political allegiance but also a desire for modernization [4].

2. Social and Cultural Shifts in Kazakhstan

The establishment of the independent Republic of Kazakhstan in 1992 marked the culmination of an extensive journey for the Kazakh people. Over nearly two centuries, Russian influence in terms of culture, language, and political and economic systems had made most Kazakhs appear more Russian than traditionally Kazakh. This reached a critical point in the early 20th century when Kazakhstan faced famine, oppressive Stalinist measures, and the influx of non-Kazakhs to the region, which resulted in further assimilation of Russian culture. Although Kazakhs were able to maintain some cultural identity during Soviet rule, it was only in 1991 that they were finally given the opportunity to establish their own state. As a result, a complex situation has emerged where Kazakhs find themselves as citizens of a formal nation, with limited time to develop their identity as members of a recognized country.

In the present-day Kazakhstan, globalization and modernization are key focal points. Since gaining independence, Kazakhstan has aimed to present itself as a progressive and modern nation, distancing itself from the associations of being a “third world” or “developing” country. With its vast territory and abundance of valuable resources, Kazakhstan is more focused on becoming a global player rather than addressing domestic concerns. This approach often receives criticism in the western world, as Kazakhstan adopts a distinct “Asian values” perspective on democracy and human rights. This perspective is largely influenced by the nation's complex social structure

and historical background, as Kazakh leaders believe that maintaining current levels of stability is crucial to prevent societal divisions, which have been witnessed in other post-Soviet states [5, 2].

2.1. Historical Context

The early history of Kazakhstan began around the 10th century when three Turkic tribes: the Kypchaks, the Cumans, and the Selijuks migrated into the area which we now call Kazakhstan. The Kazakh state began to take a recognizable form in the 15th century when the 3 hordes that would form the new nation were founded. These hordes were the Senior, Middle, and Junior hordes. In the 1460s, the Kazakh state as we know it today emerged as a juz (confederation) of the three hordes [6, 10]. The state flourished during the 16th and 17th centuries when the Kazakh hordes enjoyed great wealth as a result of being a vital link between East and West. The Silk Road ran directly through the region. However, as the Silk Road declined in importance, the hordes were left vulnerable to Russian encroachment in the North and Huns and the Oirats from the South. There began the long and steady decline of the Kazakh state, ending with Russian colonization in the 19th century [7].

2.2. Globalization and Modernization

The phenomenon of globalization and modernization holds great significance in Kazakhstan, particularly in relation to language. The nation's political, economic, and societal developments are deeply intertwined with global affairs. Consequently, policymakers, educators, and intellectuals express concerns regarding the preservation and vitality of the Kazakh language. Currently, Kazakhstan is experiencing simultaneous processes of modernization, globalization, and language changes. With the influx of external influences, a competition between the two official languages, Kazakh and Russian, has emerged due to the impact of Western cultural, technological, and economic models on the country.

At present, language policies in education take center stage. Both the younger generation and their parents face a complex situation wherein proficiency in Russian alone is insufficient for social and economic progress. Despite official endorsements for Kazakh-medium education and efforts to enhance language diversity, progress is not occurring at the desired pace. Uncertainty lingers regarding when Kazakh will become a prevalent language in schools and daily life, particularly given the presence of Russian-speaking communities and major urban centers. Moreover, young individuals must also achieve proficiency in English and other international languages to access higher education and job opportunities in technology and science. Balancing these multiple linguistic demands proves challenging [8].

2.3. Impact on Language and Identity

Since the 1990s, Kazakhstan has undergone significant social and cultural changes known as 'modernization'. This includes urbanization and a shift from an agrarian to a modern nation. Education has played a crucial role, with the adoption of a trilingual language policy in 2007. However, the Kazakh language faces challenges due to the prevalence of Russian and other minority languages, as well as the rise of English as a global language. Concerns arise regarding language mixing, cognitive development, and the potential loss of either Russian or Kazakh. Language shift is already occurring, with

more people reporting Russian as their primary language. Mixed families and intermarriage further complicate language identity. Overall, these changes have profound effects on Kazakhstan's linguistic landscape.

3. Anglicisms in Kazakhstan

There are a variety of ways in which anglicisms can be incorporated into another language. Loan translations involve the borrowing of an English compound, phrase, or even just a single word and translating it into the adopting language. For example, a phrase like "marketing strategy" is recognizable as English, but it is widely used and understood in Russia. Code switching utilizes an English word or phrase within a sentence of the adopting language, such as "stop it" in Russian. There adaptors involve a more complex integration of the English element with its new lexical and grammatical constraints. For example, adding the English verb "catch" to the array of Russian derivational suffixes and prefixes in order to make the Russian word поймать. This final method is sometimes considered a covert adoption and may be hard to recognize [9].

The term anglicism will be utilized mainly to refer to any English lexical item that has been incorporated into another language. According to M. L. Azarnova, it is "a word or meaning which is borrowed or adapted from English by another language" [10, 117].

3.1. Factors Influencing the Adoption of Anglicisms

During the presidency of Nursultan Nazarbayev, attitudes towards English shifted, accelerating the already growing global influence of the language. English became a compulsory subject and the 'Bolashak' program was established to send students to study in the West. The aim was to improve education standards and join the global community. However, the events of September 11th, 2001 changed the international situation and Western attitudes towards foreigners and foreign countries. This is important to consider when discussing perceptions of English in Kazakhstan. The growth of Anglicisms is not unique to Kazakhstan, but has occurred in many post-Soviet countries. To understand why this happened, a comparison with other countries is necessary. This will provide insight into the changes in English usage in Kazakhstan over the past decade [11, 37-51].

3.2. Linguistic and Cultural Implication

An example was pointed out by one of our survey respondents. The English word "mood" may be used interchangeably to mean "atmosphere", "mental state", "humour" and "disposition". Likewise, modern Standard Arabic contains many loan words and expressions from European languages, and McCarus (1997) argues that it is no longer possible to translate certain words into Arabic because the loan word has adopted a different meaning or connotation than the original Arabic word. If the borrowing of English words in Kazakh and Russian becomes extensive enough, it could lead to a shift in the meanings of existing words or even complete replacement of native words with English ones [12, 29-37].

There are several possible consequences of the extensive use of English loan words in the Kazakh and Russian languages. Two potential linguistic changes were identified by our survey respondents, which could result from the borrowing of English words. Kudaibergenova (2007) i (Chengel et al.2023) identified a new type of structural

hybridization taking place in Kazakh, which could become more profound as linguistic influence from English increases. The extensive use and integration of English words may result in the loss of distinct concept in Kazakh and Russian, because a single English word can adopt a variety of meanings and connotations thus replacing the need for several existing words [13, 38].

3.4. Perception of Anglicisms in Kazakhstan

However, there were more negative attitudes held towards the use of anglicisms. One focus group participant described these foreign words as an “invasion” and that “Kazakh and Russian people should create their own words rather than adopt foreign ones.” This notion of the ‘theft’ of foreign words was described in both a direct and indirect way in another of the group discussions. One participant in the same focus group stated that “it's not good because the word is not ours, we are using foreign words.” Another said that “while Kazakh and Russian people learn these words, foreigners will never understand Kazakh and Russian words” so that “we are losing links through our language.” Another issue that was presented by the same group was the misunderstanding or lack of understanding that people often have regarding the meanings and usage of these anglicisms. One participant said “sometimes these words are incorrectly used, for example coaching is translated to mean teaching, while the correct meaning of coaching is training sport.” Sign of development and influence from English-speaking countries. In this respect, they are viewed as an 'international' language which can make communication and understanding with foreigners easier. One Drawing from the participants' comments, it can be concluded that people in Kazakhstan hold both positive and negative attitudes towards the use of anglicisms in their language. Some see the use of these words as a participant stated that “it's good as you can convey thoughts more clearly specifically to a foreigner.” This view was also held by a focus group participant who noted that “a lot of the words have started to be used for convenience, for example in basketball they now say passes, drives, and shots.”

4. Conclusion

The study shows that Russian borrows more international words, especially English, indicating a greater desire for modernity. In contrast, Kazakh borrows fewer international and English loanwords, suggesting a more traditional and conservative culture. Language plays a key role in shaping national identity, as seen in the intentional development of Kazakh as the country's language. The differences in language usage between Kazakh and Russian could impact their future progress. Loanwords are viewed as a threat to language integrity but are necessary for practicality and modernization. Both Kazakh and Russian have embraced English loanwords, contributing to their integration into the global economy. Kazakhstan must find a balance between globalization and preserving national identity, possibly through a trilingual language policy. Younger generations are becoming westernized, influenced by independent Kazakhstan and globalization. This change must be considered in language and cultural development.

References:

1. Polatova, S., Lekerova, G., Kistaubaeva, D., Zhanaliyeva, R., & Kalzhanova, A. (2020). Trilingual education in Kazakhstani universities: Use of Kazakh, Russian and motivation towards learning English. *Issues in Educational Research*, 30(4), 1463-1483.
2. Rakhymbayeva, L. (2022). Language choice and language ideologies among Kazakhstani students: The status of Kazakh in the context of multilingual education.
3. Seitak, B. (2023). CHANGES IN KAZAKH ORTHOGRAPHY IN 1929-1940 AND THEIR REFLECTION OF POLITICAL AND IDEOLOGICAL SHIFTS IN KAZAKHSTAN.
4. Terlikbayeva, N., & Menlibekova, G. (2021). The dynamics of language shift in Kazakhstan. *Journal of English Language Teaching and Applied Linguistics*, 3(2), 12-22.
5. Stevens, C. A. (2020). Russia–Kazakhstan Relations in the Early Post-Soviet Era: Explaining the Roots of Cooperation. *Europe-Asia Studies*.
6. Noda, J. (2021). The Kazakhs, 16th–19th Centuries. *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*.
7. Tursun, K., Idrisova, G., Dzhunsheev, R., Dzhursunbaev, B., & Musabekova, G. (2022). Transformation of Traditional Kazakh Society. *Migration Letters*, 19(5), 731-737.
8. Orsayeva, R., Vasyaev, A., & Shestak, V. (2022). RETRACTED ARTICLE: Mechanisms for protecting children’s rights and the role of psychological services in the juvenile justice system of Russia against the background of international practices. *Egyptian Journal of Forensic Sciences*, 12(1), 13.
9. Saleh, A. S. (2021). COVID-19 trending neologisms and word formation processes in English. *Russian Journal of Linguistics*.
10. Bullock, B. E., Serigos, J., & Toribio, A. J. (2021). Exploring a loan translation and its consequences in an oral bilingual corpus. *Journal of Language Contact*.
11. Karabassova, L. (2020). Understanding trilingual education reform in Kazakhstan: Why is it stalled?. *Education in Central Asia: A kaleidoscope of challenges and opportunities*, 37-51
12. Набидуллин, А., & Ордабаев, Ч. К. (2021). INFLUENCE OF ENGLISH BORROWINGS ON THE CULTURE AND SPEECH OF KAZAKHSTANI YOUTH. *Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Филологические науки»*, 2(76), 29-37.
13. Akishev, T. (2023). Morphosemantic Integration of-ING Anglicisms into Russian and Kazakh in the Context of Trilingual Code-Switching.

AN ANALYTICAL REVIEW OF KEY FACTORS AFFECTING STUDENTS' ORAL FLUENCY IN ENGLISH

Abstract: This article is devoted to exploring key factors that affect students' oral fluency in English. Oral fluency is a vital aspect of language proficiency, yet its development is influenced by multitude of factors. Through an analysis of existing literature, the current study aims to identify various determinants of oral fluency, offering fresh insights and implications for language acquisition and teaching practices. The findings can guide teachers in designing effective teaching strategies and lesson curriculum to enhance students' oral communication skills. The study can also be useful for students to better understand their speaking difficulties and find the most appropriate and effective ways to improve their fluency.

Key words: factors, oral fluency, speaking skills, language acquisition, teaching English

Аңдатпа: Бұл мақала студенттердің ағылшын тілінде еркін сөйлеуіне әсер ететін негізгі факторларды зерттеуге арналған. Ауызша сөйлеуді еркін меңгеру тілді меңгерудің маңызды аспектісі болып табылады, бірақ оның дамуына көптеген факторлар әсер етеді. Бұл зерттеудің мақсаты-қолданыстағы әдебиеттерді талдау негізінде ауызша сөйлеуді еркін меңгеруді анықтайтын әртүрлі факторларды анықтау, бұл тілді меңгеру процесі мен оқыту тәжірибесіне жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік береді. Нәтижелер мұғалімдерге оқушылардың ауызша сөйлеу дағдыларын жақсарту үшін тиімді оқыту стратегиялары мен оқу бағдарламаларын жасауға көмектеседі. Бұл зерттеу студенттерге ауызекі сөйлеу қиындықтарын жақсырақ түсіну және олардың еркін сөйлеуін жақсартудың ең қолайлы және тиімді жолдарын анықтау үшін де пайдалы болуы мүмкін.

Түйін сөздер: факторлар, сөйлеу еркіндігі, айтылым, тіл үйрену, ағылшын оқыту

Аннотация: Эта статья посвящена изучению ключевых факторов, влияющих на беглость устной речи студентами английским языком. Свободное владение устной речи является важным аспектом владения языком, однако на его развитие влияет множество факторов. Цель настоящего исследования - на основе анализа существующей литературы выявить различные факторы, определяющие свободное владение устной речью, что позволит по-новому взглянуть на процесс овладения языком и на практику преподавания. Полученные результаты могут помочь учителям в разработке эффективных стратегий преподавания и учебных программ для улучшения навыков устного общения учащихся. Это исследование также может быть полезно студентам для того, чтобы они лучше понимали свои трудности с разговорной речью и находили наиболее подходящие и эффективные способы улучшить свою беглость.

Ключевые слова: факторы, беглость устной речи, говорение, изучение языка, преподавание английского

Introduction

English language is one of the languages that is widely used and spoken all around the world and speaking English fluently has become a crucial skill for individuals in various contexts, including education, business, and social interactions. However, achieving fluency in English speaking poses challenges for many learners due to the complexity of the language and the diverse range of factors that influence oral proficiency. By identifying and understanding these factors, both educators and students can develop targeted strategies to overcome barriers and facilitate effective communication in English-speaking environments.

In the realm of language education, teachers often encounter a notable paradox: students who demonstrate a strong grasp of grammatical structures and possess an extensive vocabulary may still struggle to communicate fluently and express their ideas freely in spoken English. They might hesitate a lot, make long pauses and mistakes, or even feel shy and anxious to speak English. This discrepancy highlights a fundamental challenge faced by language instructors worldwide. Despite possessing the necessary linguistic knowledge, learners may encounter barriers in effectively applying this knowledge to real-life communication situations. Factors such as anxiety, lack of exposure to authentic language contexts, limited opportunities for meaningful interaction, and cultural influences can impede the development of oral fluency. Addressing these multifaceted challenges requires a holistic understanding of language acquisition processes and a nuanced approach to language instruction that goes beyond traditional grammar-focused methodologies. By recognizing the complex interplay of linguistic, cognitive, affective, psychological factors, educators can better support learners in developing the communicative competence needed to thrive in diverse linguistic environments.

Language is a tool for communication. This concept reflects a fundamental understanding of the purpose of language in human interaction. Noam Chomsky described language as a cognitive tool that enables humans to express and manipulate complex thoughts and ideas. He proposed two aspects of language ability: competence and performance. He described competence as “speaker-hearer’s knowledge of his language” and performance as “the actual use of language in concrete situations” [1, 4]. Competence is referred as internal linguistic knowledge which allows producing infinite number of grammatically correct sentences, whereas performance refers to utterances of these sentences which is influenced by environment. Similarly, Dell Hymes developed Chomsky’s idea of language and communication from sociocultural perspective and described the term “communication competence” as an ability to use language in order to produce and interpret actually occurring cultural behaviour [2, 282]. Therefore, it is important to note that apart from linguistic features of the language, language learning also involves acquiring sociocultural knowledge and pragmatic skills.

Michael Canale and Merrill Swain believed that speaking should be taught as a skill and teachers must design syllabus integrating aspects of both grammatical competence and sociolinguistic competence [3, 6]. There is no ideal list of criteria; however, comprehensibility, appropriateness, accuracy, and naturalness of

speaker's speech should be achieved in communication [3, 26]. These dimensions collectively contribute to the overall quality of communication, reflecting the ability of individuals to convey their intended message clearly and effectively within a given context. While these criteria provide valuable benchmarks for evaluating communicative competence, it is essential to recognize that achieving them is not solely contingent upon linguistic proficiency. Within the context of language learning, individuals may encounter challenges in meeting these criteria that extend beyond mere linguistic competence. A learner might struggle to speak and express themselves, because oral proficiency and fluency are influenced by a myriad of interrelated factors, including individual differences in language aptitude, motivation, anxiety, and exposure to authentic language input. Learners may experience difficulties in speaking fluently and spontaneously, particularly when faced with unfamiliar communicative tasks or communicative breakdowns. Such challenges underscore the complex nature of oral proficiency development and highlight the need for a comprehensive understanding of the socio-cognitive processes underlying language learning and use. In light of these considerations, it is evident that assessing oral proficiency and fluency requires a holistic approach.

Methodology

The article aims to provide a review of the existing literature on the given topic and offer a better understanding of the problem so that the findings could be used to equip language educators with the knowledge and tools needed to enhance their instructional effectiveness and promote optimal learning outcomes for students. The method employed in this article is qualitative. Through a qualitative approach, this study examines the nuanced aspects of language learning and communication, focusing on factors that influence oral proficiency and fluency. The major findings of the study has highlighted the challenges that students face while speaking with regard to psychological barriers (anxiety, fear of making mistakes, lack of confidence), linguistic factors, classroom environment and role of the teacher, and cognitive factors.

Results and discussion

Fluency refers to producing language at an adequate speed with more ease and less hesitation and is therefore related to proficiency level where a positive correlation is usually assumed between the two [4, 169]. It encompasses several aspects, including the rate of speech, the ability to maintain a coherent flow of ideas, and the use of appropriate linguistic structures and vocabulary. Fluency is regarded as a hallmark of language proficiency in a rating scale of Common European Framework of Reference for Languages (CEFR), reflecting a speaker's overall competence in the language.

Peter Skehan reported 3 key aspects of fluency:

1. Speed (syllables produced per minute)
2. Breakdown (pausing and flow of speech)

3. Repair (self-correction and reformulation of the speech) [5, 8].

Fluency encompasses more than just the ability to speak quickly; it also involves the skillful navigation of breakdowns through effective repair strategies. Speech rate involves calculating the number of words, syllables, or sentences produced per unit of time and a higher speech rate typically indicates greater fluency, reflecting the ability to articulate thoughts and ideas rapidly and smoothly. Speed of speech varies in fluency levels, with high-fluency examples demonstrating smoother and more rapid speech compared to low-fluency examples characterized by hesitations and pauses. In addition to that, pauses in speech can indicate hesitations, interruptions, or difficulties in language production, and analyzing their occurrence and length provides the fluidity and coherence of speech. Enhancing fluency can include evaluating the organization of ideas, the clarity of expression, and the ability to maintain a coherent discourse. What comes to repair, it can occur in 3 different forms:

1. Self-correction

Self-correction involves the speaker recognizing and correcting their own errors immediately after they occur. For example, if a speaker says, "I want to say good day... I mean, good bye," they are self-correcting their mistake by replacing the inaccurate word ("day") with the correct one ("bye").

2. Paraphrase

Paraphrase involves the speaker revising their utterance to convey the intended meaning more accurately or clearly. For instance, if a speaker realizes they have used an unfamiliar or incorrect word, they may rephrase their statement using alternative language to ensure comprehension.

3. Clarification

When a speaker senses that their message may not have been understood or that there is ambiguity in their communication, they may seek to clarify their meaning. This can involve restating or elaborating on a point, providing additional context, or asking for confirmation from the listener.

By employing appropriate repair mechanisms, speakers can minimize misunderstandings, address inaccuracies, and ensure that their intended message is conveyed accurately to the listener.

Another factor that influences students' oral proficiency is psychological barriers, namely anxiety, shyness, self-consciousness or confidence, fear of making mistakes. Some researchers refer them as affective factors [6, 95]. Learners who experience anxiety often harbor concerns about making mistakes, appearing unintelligent, or being misunderstood by others, because they are often afraid to get criticized by their peers or teachers. In the context of studying in the classroom, students are more concerned about providing correct answers as they get evaluated and given marks by the teachers. The fear of being mocked can significantly hinder language acquisition. When learners perceive a threat to their social status or self-image, they may become hesitant to participate in speaking activities or engage in interactions with peers. This fear of ridicule or embarrassment can create a barrier

to language learning, as learners may prioritize avoiding negative social consequences over actively practicing and using the target language. According to the research conducted by Suleimenova Z., students experienced anxiety because of low speaking proficiency, a fear of speaking in front of others and low self-confidence [7, 1864]. This suggests that learners who struggle with language proficiency may be more susceptible to experiencing anxious feelings, particularly in situations that require verbal communication. Another quantitative data also found out that low level of English causes anxious feelings in classroom and it is not tackled by teachers as they tend to speak L1 in the classroom instead of defining and elaborating on particular words to help learners [8, 20]. If teachers does not require students speak only English, learners rely heavily on their native language. When they speak L1, whether for comprehension or expression, they may struggle to develop proficiency in the target language. This overreliance on the mother tongue can create a barrier to fluency, as learners may find it challenging to transition seamlessly between languages during oral communication. Additionally, the lack of speaking practice outside the classroom further compounds this issue, as learners may not have sufficient opportunities to apply and reinforce their language skills in real-life contexts. Without regular practice in authentic speaking situations, learners may struggle to develop fluency and confidence in their ability to communicate effectively in the target language. By fostering a supportive and inclusive learning environment, providing targeted instruction and support, and promoting self-confidence and resilience, educators can help learners overcome their fears and achieve success in their language learning journey. Learners who feel more confident in their speaking abilities are likely to approach language learning tasks with greater enthusiasm and motivation, leading to more active engagement and participation in speaking activities. Therefore, researchers believe that there is a direct link between confidence and developing speaking skills [9, 49].

Linguistic factors such as students' insufficient vocabulary, poor grammar and pronunciation can be another factor to affect their oral fluency. Fluent speakers of a language typically demonstrate natural and native-like pronunciation patterns, including accurate stress, rhythm, and intonation, and grammatically correct sentences with wide range of vocabulary.

The interplay between vocabulary knowledge and oral fluency is evident in research on language acquisition and proficiency development. When learners lack vocabulary, it can impede their ability to fully understand and engage with the input they receive, thereby hindering the language acquisition process. Without sufficient vocabulary knowledge, learners may struggle to comprehend the meaning of texts or spoken discourse, leading to frustration and limited progress in language learning. Addressing students' insufficient vocabulary is essential for fostering oral fluency and supporting their overall language development. Krashen believes the productive skills (speaking and writing) evolve from the receptive skills (listening and reading) [10, 130]. Therefore, addressing students' vocabulary deficits is crucial for fostering not only their receptive language skills but also their

productive language skills, particularly speaking fluency. By listening, students can benefit to learn more about English language as well as increasing their language proficiency. Because poor pronunciation can erode learners' confidence in their speaking abilities, leading to hesitations, self-corrections, and reduced fluency. Learners who are self-conscious about their pronunciation may avoid speaking opportunities or experience anxiety when required to communicate orally, further inhibiting their fluency development. Effective pronunciation enables learners to produce sounds, stress patterns, intonation, and rhythm in a manner that is clear, natural, and comprehensible to listeners. By enhancing learners' vocabulary knowledge, educators can empower them to engage more effectively with language input, comprehend spoken and written discourse, and express themselves fluently and coherently in spoken communication. Educators can implement various strategies to support vocabulary acquisition, such as explicit vocabulary instruction, contextualized input, vocabulary-building activities, and language immersion experiences. By providing learners with opportunities to expand their vocabulary knowledge and practice using new words and phrases in meaningful contexts, educators can help enhance students' oral fluency and facilitate their progress in language learning. In addition to that, students have to take into consideration grammar. While fluent speech does not require perfect grammar, proficiency in grammatical structures and conventions enhances learners' ability to express themselves clearly, accurately, and coherently in oral discourse. Grammatical structures such as conjunctions, transition words, and cohesive devices help learners link ideas and organize their thoughts logically in spoken discourse.

The classroom environment plays a crucial role in shaping students' language fluency by providing opportunities for meaningful language exposure and interaction. The problem of a negative classroom environment arises when factors within the classroom hinder students' language fluency and inhibit their language learning progress. Negative classroom environments can be characterized by factors such as lack of support from teachers or peers, limited opportunities for meaningful language practice, high levels of anxiety or stress, and ineffective teaching methods. These conditions can create barriers to language acquisition, leading to reduced confidence, motivation, and engagement among students. Additionally, negative classroom environments may contribute to feelings of frustration, inadequacy, or disinterest in language learning, ultimately impeding students' ability to develop fluency and proficiency in the target language. A supportive and language-rich learning environment can foster fluency development by encouraging students to engage actively with the target language and practice their speaking skills in authentic contexts. Factors such as classroom layout, seating arrangements, and classroom resources can influence the frequency and quality of language use among students. Additionally, the classroom atmosphere, including the teacher-student rapport, peer dynamics, and overall classroom culture, can impact students' confidence and willingness to communicate in the target language.

We can assume that the role of the teachers is vital in the context of addressing the factors that affect oral fluency. Teachers can offer their support to help students overcome language barriers and develop their speaking fluency and create a welcoming and inclusive classroom atmosphere where students feel valued, respected, and supported in their language learning journey. Most importantly, teachers should make sure to give corrections on students' speech in a positive way, because "...correcting learners very often will demotivate them and make them afraid of speaking" [6, 96]. Teachers must help learners to understand that making mistakes is a natural part of learning a new language. By building positive relationships with students, providing encouragement and constructive feedback, and promoting a growth mindset, teachers can cultivate a sense of belonging and motivation among learners. Moreover, teachers can adopt communicative and student-centered teaching approaches that prioritize meaningful language use and interaction. By incorporating activities such as pair and group work, role-plays, simulations, and discussions, teachers can provide students with opportunities to practice their speaking skills in authentic contexts and engage in real-life communication. Additionally, authentic materials can be integrated into the curriculum to expose students to real-life language use and cultural contexts. This may include incorporating authentic texts, multimedia resources, and cultural artifacts, as well as organizing language immersion experiences, such as field trips, guest speakers, and community events.

In addition to classroom activities, students must understand that they have to practice speaking English outside the classroom by integrating authentic materials and activities. Without dedicated time set aside for speaking practice, learners may struggle to maintain consistency in their language learning efforts and may experience slow progress in developing oral fluency. Furthermore, without regular speaking practice, learners may struggle to internalize and apply the grammatical structures, vocabulary, and pronunciation patterns they have learned in the classroom. Language acquisition is a skill that requires active engagement and regular practice to develop and maintain proficiency. Without opportunities for speaking practice, learners may struggle to retain newly acquired language skills and may experience difficulty transferring their knowledge to real-life communication situations. We believe that the absence of speaking practice outside the classroom may also contribute to feelings of frustration, self-doubt, and demotivation among learners.

The last but not least factor is cognitive factors which include:

1. Conceptualization

Conceptualization allows individuals to generate ideas and intentions that they wish to communicate. Without a clear conceptualization of their message, individuals may struggle to identify the main ideas, select relevant information, or determine the overall purpose of their communication. Conceptualization helps individuals to clarify their thoughts and intentions, enabling them to articulate their message more effectively.

2. Formulation

Formulation involves translating conceptualized ideas into linguistic forms and structures that can be conveyed through language. Effective formulation enables individuals to select appropriate words, phrases, and grammatical structures to express their thoughts and ideas clearly and accurately. Formulation also involves organizing and sequencing language elements to convey meaning coherently and effectively. Without proper formulation, individuals may struggle to articulate their message clearly or may convey unintended meanings through language.

3. Articulation:

Articulation refers to the physical process of producing speech sounds and shaping them into recognizable words and phrases. Clear and accurate articulation is essential for ensuring that spoken messages are intelligible and comprehensible to listeners. Articulation also contributes to the overall fluency and fluidity of speech, enhancing the listener's ability to follow and understand the speaker's message. Without proper articulation, spoken communication may be difficult to understand or may lead to misunderstandings and communication breakdowns [11].

Together, these processes ensure that spoken messages are clear, coherent, and intelligible to listeners, facilitating effective communication and meaningful interaction between speakers and listeners.

Conclusion

In conclusion, speaking is an important skill that should be mastered by every individual for various reasons. Whether in personal, academic, or professional contexts, effective oral communication is crucial for expressing ideas, building relationships, and achieving success. In order to have successful communication, we must master oral proficiency producing most accurate, fluent and comprehensible speech. Oral fluency involves various cognitive, linguistic, motor skills and can be affected by different factors: psychological barriers (anxiety, fear of making mistakes, lack of confidence), linguistic factors, classroom environment and role of the teacher, and cognitive factors. By understanding the importance of these factors and addressing them effectively, students can enhance their ability to communicate fluently, coherently, and effectively in the target language, thereby facilitating successful communication and meaningful interactions in diverse linguistic contexts. It is important to seek out opportunities for meaningful language practice and engagement in authentic communication contexts by prioritizing oral communication skills and fostering a culture of language immersion and interaction. Moreover, teacher can create supportive learning environments that empower learners to develop their speaking skills with confidence and proficiency. Teachers can incorporate communication-based activities and authentic materials into the curriculum to help learners develop proficiency in grammatical structures and conventions. Because providing learners with opportunities for meaningful language practice, peer interaction, and

communicative tasks can support their fluency development and enhance their overall oral proficiency.

References

1. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. MIT Press. - Switzerland, 1969. – 251 p. – book.
2. Hymes, D. On communicative competence. *Sociolinguistics*, 1972. pp. 269-293. – article.
3. Canale, M., Swain, M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied linguistics*. - Volume 1. - Number 1. – 1980. p. 1-47. – article.
4. Tavakoli P., Nakatsuhara F., Hunter A. M. Aspects of fluency across assessed levels of speaking proficiency. *The Modern Language Journal*, 104(1). – 2020. – pp. 169-191. – article.
5. Skehan P. Task-based instruction. *Language teaching*. - Volume 36. – Number 1. – 2003. – pp. 1-14. – article.
6. Dinh, T. B. N., Tran, T. D. Key factors influencing learners' oral fluency in English speaking classes: a case at a public university in Vietnam. *VNU journal of foreign studies*. - Volume 36. – Number 6. - 2020. – p. 93-108. – article.
7. Suleimenova Z. Speaking anxiety in a foreign language classroom in Kazakhstan. *Procedia-social and behavioral Sciences*, 93. – Almaty, 2013. – pp. 1860-1868. – article.
8. Houn Thon, Em Sereyrath. Common factors affecting grade-12 students' speaking fluency: a survey of Cambodian high school students. *Journal As-Salam*. - Volume 6. – 2022. – pp. 11-24. – article.
9. Lopez J. I., Becerra A. P., Ramírez-Ávila M. R. EFL speaking fluency through authentic oral production. *Journal of Foreign Language Teaching and Learning*. - Volume 6. – Number 1. – 2021. – pp. 37-55. – article.
10. Abukhattala I. Krashen's Five Proposals on Language Learning: Are They Valid in Libyan EFL Classes. *English Language Teaching*. – Volume 6. – Number 1. – 2013. – pp. 128-131. – article.
11. Rahayu D. Factors affecting students speaking fluency. *Proceeding international conference on learning and education*. – Volume 1. – 2022. - pp. 101-108. – article.

ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТ САБАҚТАСТЫҒЫНДАҒЫ «ӨМІРЛІК ҚҰНДЫЛЫҚ» ҰҒЫМЫНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Түйіндеме: Мақалада тіл мен мәдениет, мәдениет пен тіл байланысы, ондағы лингвомәдени құзыреттілік жайында қарастырылған. Сондай ақ, тіл мен мәдениет сабақтастығындағы «өмірлік құндылық» ұғымының екі мәдени ортадағы танымдық сипаты жайында айтылған. Қазақ және америкалықтар үшін өмірлік құндылық ұғымының тілдік сипаты қарастырылып, екі мәдениет арасындағы айырмашылықтары берілген. Тіл мен мәдениеттің теориялық және практикалық маңыздылығы жайында және зерттеуші ғалымдардың зерттеулері де тілге тиік болған.

Annotation: the article discusses language and culture, the relationship between culture and language, linguocultural competence in it. In addition, the concept of "life value" in the continuity of language and culture is expressed in the cognitive nature of two cultural environments. The linguistic nature of the concept of life value for Kazakhs and Americans is considered and the differences between the two cultures are given. The theoretical and practical significance of language and culture as well as the research of research scholars, were touched upon.

Түйін сөз: тіл, мәдениет, құзыреттілік, өмірлік құндылық, ұғым, таным.

«Тіл» туралы немесе «мәдениет» жайында сөз қозғау ерте кезден өзіндік маңыздылығы, әрі өзектілігімен ерекшеленген және бүгінгі күні де қарастыратын бағытының артып, кеңеюі орынды. Айтарлық, қазіргі таңда халықаралық байланыстың нығаюы, тәжірибе алмасу, саяхаттау жаңалық емес. Шетелге шығу немесе шетелде білім алу, тәжірибе жинақтау сынды көптеген мүмкіндіктердің күн санап артуына дәлелдер жетерлік. Ең бастысы тіл үйрену барысында тіл арқылы мәдениетті, мәдениет арқылы тілді жетілдіру жолдары өте тиімді нәтиже беруде десек артық айтылмағандық және оған күнделікті өмірімізде дәлелдер жетіп артылады.

Зерттеуіміз бойынша екі мәдени ортадағы «өмірлік құндылық» ұғымын қарастырудың да өзіндік ерекшелігі басым деуге болады. Сол себепті қазақтар мен американдықтар үшін өмірлік құндылықты анықтауда екі бөлек мәдениеттің осы зерттеу нысанымыз болып отырған ұғымға көзқарасын анықтай отырып, ұқсастық пен қарама қайшылықты білуде маңызды.

Тіл мен мәдениеттің сабақтастығы, яғни лингвомәдениеттану ғылымына жоғарыда айтылғанға қосарымыз мол екені даусыз. Мәселен, отандық ғалымдарымыздың

Ә. Қайдаров, Р. Сыздық,
Е. Жанұзақов, Ә. Ахметов, Ж. Манкеева, А.Е. Карлинский,
Э.Д. Сүлейменова, Г.Г. Гиздатов және т.б. ғылыми еңбектерінде қарастырылса, бертін келе лингвомәдениеттанудың өз алдына дербес ғылым

саласы ретінде мақсат-міндеттерінің біршама айқындалуының куәсі ретінде тікелей тіл мен мәдениеттің арақатынас мәселелерін қарастыруға арналған ауқымды зерттеулер ғылымға өз үлесін қосты, оған ресейлік Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев, А. Вежбицкая, Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров, Ю.С. Степанов, В.В. Воробьев, Ю.Н. Караулов, В.Н. Телия, В.В. Маслова, В. Воркачев және т.б., қазақстандық Г. Смағұлова, А. Алдашева, Г. Қажығалиева, А. Ислам, Р.А. Авакова, Р.С. Амренова, Н.В. Дмитрюк, К.А. Жаманбаева, Ш.К. Жарқынбекова, Н.Ж. Шаймерденова, Б.С. Жұмағұлова, К.М. Қажғалиева, М.М. Копыленко, Н.К. Хан, М.Т. Күштаева, Ж.М. Уматова және т.б. ғалымдардың зерттеулері дәлел бола алады.

Атап өткеніміздей, қандай да бір халықтың менталитет мәселесі қазіргі лингвистикалық ғылымда қарқынды дамып келе жатқан когнитивтік лингвистика, психолінгвистика, этнолінгвистика, лингвомәдениеттану секілді бағыттар үшін негізгі болып табылатын тіл мен мәдениеттің, тіл мен тарихтың байланысына қатысты әртүрлі деңгейде әрқилы қырынан көрініс табуда.

Осыған орай, В. фон Гумбольдт алғашқылардың бірі болып тілдің мазмұндық жағын халықтың рухани өмірі мен мәдениетімен байланыстыра зерттеді. Гумбольдт тілді этникалық топтың сипатын, оның психикалық құрылымын, ойлау тәсілін, өнерін, ғылымын, философиясын, яғни тілде көрініс табатын «халықтың рухын», оның дүниетанымын анықтайтын интеллектуалды бірнеше құндылықтың бүкіл кешенін бейнелейтін құбылыстардың бірі деп санаған.

Американдық лингвист, антрополог Э. Сепир тілге қатысты «Грамматист и его язык» (1924) деген мақаласында тіл мен адам психикасын, интуициясын байланыстырып зерттеп, мынадай тұжырым жасайды: «бізде тілдердің психикалық процестердің ауқымды және толыққанды желілерінің мәдени қоймалары болып табылатындығын болжауға барлық негіз бар, бізге оны әлі нақты анықтау қажет» [1,]. Осымен байланысты ғалым тілдің танымның бір құралы екенін айта келіп, оны антропология, мәдениеттану, психология, философия сынды ғылым салаларымен байланыстырады.

Сонымен қатар осы арада антропологиялық лингвистиканың ірі саласы болып табылатын этнолінгвистика ілімінің да жаңа арнаға бағытталуы тиіс екенін атап көрсетеді. Олай болса бүгінгі лингвомәдениеттаным саласы В. Гумбольдт заманынан бастау алып, Э. Сепир тұсында қайтадан жаңғыра түскен деп санауға болады. Э. Сепирдің осы идеясын дамытып, ілімін ары қарай жалғастырған екінші американдық ғалым – Б. Уорф есімін де атап өткен жөн.

Ал «Тіл мен мәдениет» сабақтастығы жайында В.Н.Телия – лингвомәдениеттанымдық бағыттағы алғашқы зерттеушілердің бірі.

Тіл мен мәдениетті ортақ аспектіде қарастырудың ғылыми-әдістемелік негізін жүйелеп, лингвомәдениеттануды пән ретінде қалыптастырушы ғалым – В.А. Маслова. Ол тіл – мәдениет – адам – этнос жүйесі бойынша осы төрт

ұғымның аражігін ажыратып, негізгі белгілерінің бірі – адамды ерекше көрсетеді.

Қандайда бір тіл немесе ұлт иесі жайында әңгіме өрбігенде, ең алдымен сол ұлттың тұрмыс тіршілігі, өмірге көзқарасы мен өмірлік құндылықтары сөз болатыны белгілі. Тіл бірліктерінің бірі сөздің мағыналық сипатын аша отырып, қолданысы мен оның бірліктерін анықтау да зерттеуде өзіндік нысан бола алады. Мысалы, өмірлік құндылық ұғымына қатысты сөздіктер, тіркестер мен қанатты сөздер және әр халықтың өзіндік ұстанымдарымен ерекшеленеді.

Біздің зерттеуіміз бойынша «өмірлік құндылыққа» жалпы қазақ және америкалықтардың ұстанымдары мен түсінігі және 20 – 30 шамасындағы жастардың таным түсінігі алынды.

Мысалы, қазақ халқы үшін *бейбітшілік, тыныштық, отбасы, денсаулық*, т.т. Ал америкалықтар үшін *денсаулық, саяхаттау, мансап*, осы сынды тағы басқа сөздерді атап өтуге болады. Жалпы «құндылық» ұғымының мағынасы өте кең, оның үстіне «өмірлік құндылық» әр халық пен ұлтта өзіндік сипатқа ие және оның түрлерін жан жақты қарастырып, күні бігінге дейін қарастырылып келеді десек артық айтылмағандық. Себебі, аталған нысан дерексіз, бұл жайында философиялық сөздіктерде де берілген анықтамаларда бар.

Мысалы: **Құндылық** – біріншіден, адам үшін маңызы бар ойлау мен шындық қатынасын бейнелейтін философиялық категория.

Екіншіден, танымның, белгілі бір объектінің адам үшін, топ үшін, қоғам үшін қасиетті деп танылатын – философиялық-социологиялық ұғым. Құндылықтардың нақты жүзеге асуы – көңіл-күйде, мақсатта, ерік-жігерде, мұратта көрініс табады, делінген [2, 49].

Ал, Қазақ әдеби тілінің сөздігінде:

1. *Бәсі қымбаттық, бағалылық.* Кейінгі жылдары, бұлғын терісінің **құндылығына** байланысты, оны жаңа жерлерге апарып бейімдеу жұмыстары қолға алынды (Ж.Кенжебаев, Халық даналығы).
2. *Сапасы жоғарылық, сапалылық.* Онда мұның қазіргі жүнінің аса биязы **құндылығы** азғындайды, – деді ол (С.Бегалин, Уақыт.). Алдыңғы мақал *қойдың терісі мен етінің құндылығын* көрсетіп тұр («Қазақст. мект.»).
3. *Пайдалылық, қажеттілік, керектік.* Тұқымның **құндылығы** оның сорттық және егістік сапасына байланысты анықталады (көкөніс өсіруші).
4. *ф и л о с. Танымның, белгілі бір объектінің адам үшін, топ үшін, қоғам үшін қасиетті деп танылуы.* Қазіргі кезеңде ұлттық, таптық, топтық **құндылықтарға** қарағанда, жалпыадамзаттық құндылықтар приоритетті (өмір сүру құқы, еңбек ету, білім алу, теңдік, еркіндік, меншік, балаларға деген махаббат, үлкендерді сыйлау, жақынына жаның ашу, отансүйгіштік, кәсіпкерлік, қауіпсіздік, адалдық т.б.) маңызға ие болып отыр (Термин. сөзд. Философия.).

5. а у ы с. *Маңыздылық, мәнділік*. Әрбір осындай кездесу «Тар жол, тайғақ кешу» кітабының тарихи құндылығын барған сайын арттыра түседі (А.Сатаев, Ақын ізі) [3, 49].

Сөздіктерден келтірілген анықтамаларына сүйене отырып, екі тілдегі «құндылық» сөзінің түбірі мен қолданылуы жағынан ұқсастығын біле аламыз. Сонымен қатар, ауыспалы мағынада қазақ тілінде *маңыздылық* пен *мәнділік* қолданылса, алғылшын тілінде *importance, significance* сөздері де жиі қолданылады.

Құндылық сөзі ағылшын тіліндегі **value**, ал түбір сөз: *құн – price*. Қолданысы мен мағынасына қарай өзге де тілдік бірліктері бар екенін де айта кеткен жөн.

Зерттеу барысында қазақ және ағылшын тілдеріндегі өмірлік ұғымындағы тілдік бірліктермен қатар қанатты сөздерді қарастырып, сол арқылы екі мәдениет арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарға назар аудару қай жағынан болмасын өзіндік танымдық мағынаға ие.

«Өмірлік құндылықты» – материалды және рухани деп бөліп қарастырылады. Ал біздің зерттеуімізде сөздіктерде берілген анықтамаларға сүйене отырып жалпылама қарастыруға тырыстық.

Ағылшын тіліндегі жиі қолданылатын идиомалар біздің сауалымызға қатысқан американдық студенттердің басым көпшілігі қолданған. Мысалы: *To travel/ pack light. To hit the road. To catch the sun. To live it up. On a shoestring/ on the cheap. At the crack of dawn. To call it a day/ night. Off the beaten track. To catch the red-eye. Live out of a suitcase. Break the journey.*

Аталған ағылшын тіліндегі идиомалардан американдық жастардың өмірлік құндылықтарының бірі, негізгісі «саяхаттау» екенін байқауға болады.

Ал қазақ жастарымыздан көбіне денсаулық, өмір, білім, тыныштық, бірлік туралы мақал-мәтелдер аталған. Мысалы: *Денсаулық – зор байлық. Бірлік болмай, тірлік болмайды. Өмірдің өзі ұстаз. Алтын алма, білім ал. Ұстаз шәкірттен озады*. Жалпы мұндай түсінікке қатысты бір жақты пікір қалыптастыру мүмкін емес. Себебі, қазіргі жастардың арасында заманауи талап, танымдық сипат, қоршаған ортаның әсері болуы да мүмкін. Дегенмен, денсаулыққа қатысты салыстыруға болатын, аталған идиомалар қазақ тіліндегі қолданысына сәйкес келетінін, әсіресе мағынасының жақын екенін көруге болады. Мысалы,

to recharge one's batteries – күш жинау, бой түзеу

to be hale and hearty – сергек, қуатты, сау болу

to be/look the picture of health – аттай денінің сау болуы

Сонымен қатар, ағылшын тілінде байлық, ақша, қаржыға қатысты да көптеген идиомалар келтірілді. Жоғарыда келтірілген саяхаттау немесе денсаулық болуы үшін де ақшаның маңыздылығы айтылған.

Тіл – мәдениет – этнос арасындағы байланысты зерттейтін тіл білімі ғылымының ірі саласының бірі **лингвомәдениеттану** саласы. ХХІ ғасырда аталған саланың маңыздылығы атап өткеніміздей зерттеуді әлі де болса қажет етілетін өзектілігімен басым. Әсіресе, тілді оқыту барысында сөздік

қорды байыта отырып, қоғамдағы, жеке тұлғаның өмірлік ұстанымы мен құндылықтарына баса назар аудару қазіргі кезде өте сапалы білім мен тәрбиені қамтиды. Айтпағымыз тіл мен мәдениеттің сабақтастығы терең мағыналы, бастысы теориялық та, практикалық та зерттеуде құнды болмақ. Тіл үйрене отырып мәдениетпен танысу, мәдениетке мән бере отырып тілді меңгеруде өзіндік қолдау табары сөзсіз. Себебі, тіл мен мәдениет тығыз байланысты, бір бірін толықтырып, тіл де мәдениеттің де дамуына үлкен септігі тиетіні ертеректе айтылған, ал қазір тіпті берер өнімі орасан деуге болады.

Бүгінгі таңда оған цифрлық технологияның де берер көмегі орасан екенін де айта кету керек. Сондықтан да бұл тақырып өте ауқымы кең болғандықтан да жан жақты қарастыру алдағы уақытың еншісінде.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М., 1993. – 656 с.
- 2 «Философия» пәні бойынша терминдер сөздігі. - Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 101 б., 49
- 3 Қазақ әдеби тілінің сөздігін. 10 том. / Құраст.: М.Малбақов, Н.Оңғарбаева, А.Үдербаев және т.б. – Алматы, 2011. -752 б.

3 Э.Р.ТЕНИШЕВТИҢ ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТІ КОНТЕКСИНДЕГІ САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТАРИХИ ЗЕРТТЕУЛЕР

МРНТИ 16.21.21

Абдуллаева Гюзаль Сайфуллаевна,
Каракол, Кыргызстан
Мушаев В.Н., филол. пәнлириниң
доктори, профессор
Аттокурова Сюита Абдыбековна
Нарын, Кыргызстан
Абдуллаев С.Н., филол.
пәнлириниң доктори, профессор

УЙҒУР ТИЛИДИКИ ИСИМ ХӘВӘРЛИК АДДИЙ ЖҮМЛИЛӘРНИҢ БИР АКТАНТЛИҚ МОДЕЛЛИРИ

Резюме. *Ҳазирқи заман тилишунаслигиниң синтаксис тармигида тил бирликлирини вә нутуқ бирликлирини бөлүп тәтқиқ қилиш чоң әһмийәткә егә болмақта. Уйғур тилидики синтаксиста тил бирликлири моделләр сүпитидә тәтқиқ қилинмақта. Улар лингвистикилик бәлгү хусусийәтлиригә егә болуп, икки тәрәплимә бирлик болиду. Бир тәрипи структурилик схема дән атилип, униң тәркивигә предикат вә актантлар кириду. Иккинчи тәрипини пропозиция сүпитидә тонугили болиду. Пропозиция вақиәләр вә вәзийәтләрниң умумлашқан моделини билдүриду. Уйғур тилидики жүмлиләрни тил бирлиги, йәни моделләр сүпитидә түрләргә бөлгәндә предикат йенидики актантларниң сани етиварга елиниду. Шуниң билән бир, икки, үч вә һәтта төрт актантлик моделләрниң барлигини корсә болиду. Мәзкүр мақалида һазирқи заман уйғур тилидики исим хәвәрлик аддий жүмлиләрниң бир актантлик моделири қарилиду.*

Resume. *In the syntax section of modern linguistics, the separation of units of language and units of speech is of great importance. In the syntax of the Uyghur language, language units are studied as models. The models have the properties of linguistic signs and function in the language as two-sided units. One side of the model is called a structural scheme. It consists of a predicate and actants. The second side of the model is a proposition. The proposition displays generalized models of events and situations. In the classification of sentences of the Uyghur language, the number of actants that are determined by the predicate is taken into account as units of the language. Therefore, one, two, three, and even four-actants models can be seen. This article discusses one-actants models of simple sentences with a nominal predicate.*

Ачкуч сөзләр: *жүмлә, тил бирлиги, модел, предикат, актант.*

Түркий тилларниң синтаксиси үчүн нуқтилик бирлик болған жүмлиләрни моделләштүрүш әң актуал мәсилиләрниң бирсидур. Моделләр тилниң бирлиги болуп, уларни һәтта тизимләп чиқишниң өзи синтаксислик пәнниң илмий асасини яритиш демәктур. Тәғдим қилиниватқан мақалиниң мәксити һазирқи заман уйғур тилиниң синтаксислик системисиниң бир бөлүги, атап ейтқанда исим хәвәрлик аддий жүмлиләрниң бир орунлуқ моделиригә муражиәт қилиштин ибарәттур. Бу хил тәтқиқатлар уйғур тилиниң коммуникатив, йәни алақилишиш бирликлирини моделләштүрүш

мәсиллири билән мунасивәтлик болуп, новәттә уйғур тилшунаслиғиниң актуал проблемилриниң бири болуп һесаплиниду [Селиштуруң: 1, 2, 3, 4, 6]. Навада қандақту бир тилниң синтаксислик миллий коммуникатив структура-семантикилик моделлири истималдин қалмиса, демәк бу тил яшайвериду, йоқалмайду [5, 262].

Төвәндики моделләрни тәсвирләш нәтижисигә муражиәт қилиштин бурун, моделниң ениқлимисини кәлтүрүп кетәйли. Биз үчүн аддий жүмлиниң модели бу әң авал икки тәрәплимә лингвистикилик бәлгүдур [3, 58]. Униң формал вә мәзмунлуқ тәрәплири бар. Формал тәрипини биз латин һәриплириниң ярдими билән ипадә қилип, моделниң мәзмунини болса қош тирнақ ичидә көрситимиз. Пайдиланған қисқартилған сөzlәр вә шәртлик бәлгүләрниң тизмиси мақалимизниң ахирида кәлтүрүлгән.

1. Ениқлаш моделлири

{N1↔N1 Сор (Сениқ - Рениқ)} модели

Умумий мәниси «Субъектниң ениқлимисини ипадә қилиш». Бу хил ениқлима субъектниң башқа бир объектларға охшаш екәнлигигә ишарәт қилиш арқилиқ берилиду. Моделниң реал нутуктики ишлитилиш мисаллирини кәлтүрүп өтәйли:

Бахит - пул (ЗС ЕТИ 114) Жамалдинлар бизниң оң қол хошнимиз (ИТ ТКА 11)

{N1,↔Nлар6 Сор (Сениқ - Рениқ)} модели

Моделниң умумий мәниси «Субъектниң ениқлимисини бир топ шәхсләр, нәрсиләр вә көрүнүшләргә қарита ипадиләш». Мәсилән:

Мушу жигит сатрашлардин (УА) Муратниң дадиси Саим чоң мошу бир икки йилдин бери қовургисига май қонған йәккә тижарәтчиләрдин иди.

Мәзкүр моделниң жүмлилири қатарига шу жүмлисидин хәвири билән келидиған жүлиләрниму қошса болиду. Бу хил жүлиләрдә субъект йуқарқи контекстка ишарә қилиш арқилиқ ениқ болиду. Мисал үчүн:

Түнүгүн мейманханига яш йигитләр кәлгән еди. Лутпулла шулар жүлисидиндур (УА)

{N1↔Nтоғрилиқ /һәққидә Сор (Сениқ - Рениқ)} модели

Умумий мәниси «Субъектниң ениқлимисини униң мәзмуни арқилиқ ипадә қилиш». Моделниң реализациялириға мисалларни кәлтүрүп өтәйли.

Нур аниниң нахшилири ана йәр, су тоғрилиқ еди (ӘҺ НА 123)

Сөз болувақан жүмлиләрдә егиниң орнида *китап, шеир, нахша* қатарлиқ исимлар келиду [8, 63]. Бу жүлиләрниң структурилик схемисини баян қилиш пейл хәвириниң элиминацияға учриған нөл формиси сүпитидә тәрипләшкә болиду (О). Селиштуруң:

Шеир муһәббәт һәққидә.

Шеир муһәббәт һәққидә баян қилиду.

Һәр һалда биз мәзкүр моделни исим хәвәрлик жүмлиләрниң модели сүпитидә қараймиз.

{N1↔Tv-иш ибарәт Сор (Сениқ - Рениқ)} модели

Моделниң умумий семантикиси «Субъектниң ениклимисини конкретлаштуруш аркилик ипадиләш». Мәсилән:

Мәқситимиз ақлиништин ибарәт (УА)

Дилмурадниң қилмиши оғурлуқтин ибарәт (УА)

2. Һаләт моделлири

{N1 ⇔ Adj Cop (Shаләт Phаләт)} модели

Умумий мәниси «Шәхслик субъектниң һал, һалитини ипадә қилиш».

Мәсилән:

Һур ана көңүлсиз (ӘҺ НА 11) Гүлайшәм хапа болуп қалди (ЗС ЕТИ 117)

Бу хил моделниң жүмлилиридә адәттә субъектниң психикилик һалити ипадилиниду.

{N3 ⇔ Adj Cop (Shаләт Phаләт)} модели

Умумий семантикиси «Шәхслик субъектниң физикилик әһвалини ипадә қилиш». Мисал үчүн:

Бирақ саңа еғир болиду (ӘҺ НА 70) Биләмсиз, биләмсиз, маңа қараңғу (ЙТ ТКА 84)

Баһалаш моделлири

{N1 ⇔ Adj Cop (Sбаһ Pбаһ)} модели

Умумий мәниси «Субъектниң баһалаш ениклимисини сүпәт, сан, шәкил вә башқа бәлгүләр бойичә ипадә қилиш». Кәлтүрүлгән моделниң репрезентантлири болған жүмлиләрниң мисаллириға муражиәт қилип бақайли:

Нахша муңлуқ еди (ЗС ЕТИ) Полат әски (УА)

{Бу/N1 ⇔ Adj N1Cop(Sбаһ Pбаһ)} модели

Моделниң умумий семантикиси «Субъектниң баһалаш ениклимисини ипадә қилиш». Мәсилән:

Бу жаһан узун жаһан, Үмүтни үзүвәтмә (УХҚ 34) Бу тағлар еғиз тағлар, Теши бар тописи йоқ (УХҚ 37)

Ә. Р. Тенишев тәрипидин нәшир қилинған лопнурлуқ текстлардики мисални селиштуруң:

Йеңи сунуң йери обдан йер [9, 138]

Һазирқи заман уйғур тили үчүн /N1/ орнида кәлгән исимларниң тәқрар келиши нормал көрүнүштур. Биз буни моделләрни һасил қилғучи амил сүпитидә билимиз. Профессор Н. А. Баскаков *Бу ат яхши кәби жүмлиләр Бу ат яхши ат* жүмлиләрдин келип чиқиду дәп һесаплайду [7, 87].

{N1 ⇔ Ndәк <N-ға охшаш> Cop(Sбаһ Pбаһ)} модели

Умумий семантикиси «Субъектниң баһа бериш ениклимисини башқа объект билән селиштуруш аркилик ипадә қилиш». Мәсилән:

Қизниң қәдди камити худди талға охшаш (УА) Худди қәнт наватқа охшаш шу шерин сениң сөзүң (УХҚ 45)

Яш вә сан моделлири

{N1 ⇔ Num яш5 Cop (Сяш Ряш)} модели

Умумий семантикиси «Субъектнің яш жәһәттин ениклимисини ипадә қилиш». Мисал үчүн:

Айгүл он сәккиздә (УА) Мирзахмәт оттуз яшта еди (УА) Хушнизат билән Жамалдин дадилери вапат болганда бәш яшлар чамисида экән (ЙТ ТКА 11)

{N1 ↔ Num Cop (Scan Pсан)} модели

Моделнің умумий мәніси «Субъектнің сан жәһәттин болған ениклимисини ипадә қилиш». Мисалларға муражиәт қилайли:

Ишиң көп экән (ӘҺ НА 57) Қурал камчил (ЗС ЖС 290) Мәлидә ата-анисиниң меһригә тоймиған житим балилар аз әмәс (ӘҺ НА 92-93)

Мәзкүр мақалида биз һазирқи заман уйғур тилидики исим хәвәрлик бир орунлуқ жүмлиләрнің структура-семантикилик моделлирини ечип тәсвирләш вәзиписини һәл қилиш мәкситидә һәрикәт қилип бақтуқ. Моделләр бәдий әдәбият вә публицистика текстлириниң асасида тәһлил қилинди. Буниндин кейинки вәзипимиз дәп моделләрнің грамматикилик шәкиллирини, модификациялирини вә вариантлирини ениклашни билимиз. Бу вәзипиләрнің һөддисидин чиққанда һазирқи заман уйғур тилидики синтаксислик түзүмнің системилик тәсвирлинишигә йол ечилиду.

Әдәбиятләр тизмиси

1. Абдуллаев С. Н. Модели простого предложения в современном уйгурском языке // Предложение в языках Сибири.-Новосибирск: Наука. 1989.- С. 36-47.

2. Абдуллаев С. Н. Модальные модификации простого предложения в уйгурском языке // Системность на разных уровнях языка.-Новосибирск: Наука. 1990.-С. 90-95.

3. Абдуллаев С. Н. Структурно-семантические модели простого предложения в современном уйгурском языке.- Каракол: Изд-во Иссык-Кульского госпединститута, 1992.-122 с.

4. Абдуллаев С. Н. Моделдик синтаксистин айрым түшүнүктөрү жөнүндө // «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына жана профессор К. Тыныстановду эскерүүгә арналған филологиялык илимдер боюнча эл аралык илимий- теориялык конференциянын тезистери жана материалдары.- Каракол, 1995.- 229-231 бб.

5. Абдуллаев С. Н. Вопросы моделирования простого предложения в современном уйгурском языке//Төркиләрнең телләре, рухи мәдәнийәтләре һәм тарихлары: традицияләр һәм заман. 1 том, Мәскәү, 1997.-261-263 бб.

6. Абдуллаев С. Н. Исследования по тюркологии. Простое предложение в уйгурском языке: структурно-семантические модели и парадигма описания.-Бишкек, 2004.-153 с.

7. Баскаков Н. А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. Словосочетание и предложение.-Москва: Наука, 1975.-286 с.

8. Малов С. Е. Уйгурский язык (Хамийское наречие).-Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1954.-163 с.

9.Тенишев Э. Р. Уйгурские тексты.-Москва: Наука, 1984.-173 с.

Мисалларниң мәнбәлири

Әһ НА - Ә. Һашимов. Нур ана.-Алмута: Жазушы, 1988.

ЗС ЕТЙ - З. Сабир. Еһ, топилиқ йол//”Пәрваз».-Алмута: Жазушы,1990.-
1 сан.-114-128-бб.

ЗС ЖС - З. Сәмәдий. Жиллар сири.-1,2 китап.- Алмута: Жазушы, 1985.

ЙТ ТКА - Й. Тайиров. Тар кочидики ай: Повестьлар вә һекайиләр.-
Алмута: Жазушы,1989.

УА - «Уйғур авази» гезит

УХҚ Уйғур хәлиқ қошақлири.-Үрүмчи: 1986

Моделләр формулилири тәркивидики қисқартилған сөzlәр

N - исим

1,2,3,4.5,6 - исимниң келишлири

Adj - сүпәт

Num - Сан

Сop - бағлаштурғучи

S - субъект

P - предикат

Ениқ - ениқлаш

Баһ - баһалаш

Masharibova Roxat Ozadovna,
Muhammad Al-Xorazmiy nomidagi
Urganch davlat universiteti
tadqiqotchisi

KOMMUNIKANTNING YOSHI VA JINSIGA XOS FE'L-ATVORNI IFODALOVCHI BIRLIKLARNING SOTSIAL XOSLANISHI

Аnotasiya: maqolada kommunikantlarning yosh va jinsiga xos fe'l-atvorini ifodalovchi lisoniy birliklarning sociolingvistik xususiyatlari, nutqiy xoslanishni namoyon etuvchi birliklar tahlili haqida fikr-mulohazalar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: kommunikant, adresat, so'zlovchi, muloqot, nutq, sociolingvistika, ijtimoiy xoslanish

Abstract: the article describes the sociolinguistic features of linguistic units representing the age and gender character of communicants, the analysis of units showing speech identity.

Keywords: communicant, addressee, speaker, communication, speech, sociolinguistics, social identity

Kommunikantlarning yosh va jins xususiyatlariga ko'ra tadqiq etish bundan ancha oldin tizimli gender tadqiqotlar doirasida XX asrning 60-70-yillarida boshlangan. “Natijada feministik tilshunoslik yoki tilning feministik tanqidlari

yuzaga keldi. Bunga bir qator ekstralingvistik va interlingvistik omillar sabab bo'lgan. Sabablarning birinchi guruhiga bir qator voqealar kiradiki, ular postmodernizm falsafasining gullagan davri yoki "kognitiv evolyutsiya" deb nomlangan G'arbdagi feminizmning ikkinchi to'liqini bilan bog'liq. Sof tilshunoslik nuqtayi nazaridan qaraganda tildagi feministik tanqidning yuzaga kelishiga sabablar talaygina. Birinchidan, 50-60-yillarda tilshunoslikda bir qator yangi ilmiy yo'nalishlarning paydo bo'lishi – psixolingvistika, kvantitativ sotsiolingvistika, pragmatika, aloqa nazariyasi. Ikkinchidan, tilshunoslik tarixida inson omili, tilning inson biosotsial xususiyatlari bilan o'zaro aloqasi, shu jumladan, uning jinsi bilan bog'liqligi muammosini o'rganish birinchi planga chiqdi. Uchinchidan, fanning paradigma o'zgarishi strukturalizmdan pragmatizmga o'tish va ijtimoiy fanlarda gender tadqiqotini rivojlantirish uchun tegishli uslubiy va ilmiy asosning paydo bo'lishi".¹⁰

Zamonaviy gender tilshunosligida barcha tadqiqotlar ikkita katta sohaga bo'lingan:

1) "Ayollarga qarshi qaratilgan til tizimidagi asimmetriyalar"ni aniqlash uchun tilni tahlil qilish haqida ketmoqdaki, ular taklif etayotgan olam manzarasida ayollar ikkinchi darajali rol o'ynaydi va, asosan, salbiy xarakterga ega bo'ladi;

2) erkaklar va ayollarning nutq xatti-harakatlarining gender xususiyatlarini aniqlash uchun nutqni tahlil qilish.¹¹

Birinchi yo'nalish doirasida ayollarning qaysi jihatlari tilda aks etgani, semantik tomondan qanday tasvirlangani va ushbu ifodaga qanday konnotativ ma'nolar uyg'un bo'lishi o'rganilmoqda.

Shu bilan birga tilda sobit bo'lgan patriarxal maskulinlik va feminlik stereotiplari o'rganilyapti, bu xil an'analarga ko'ra olam manzarasida ayollar ikkinchi darajali rol o'ynaydi va, asosan, salbiy tavsifga ega bo'ladi.¹²

Tadqiqotning ikkinchi yo'nalishida, asosan, erkak va ayol verbal xatti-harakatlarining farqlanishi o'rganiladi. Ushbu nazariya tarafdorlari erkak va ayol nutqiy faoliyatida o'ziga xos xususiyatlar mavjud degan xulosaga kelishdi hamda genderlekt atamasini olib kirdi. Ushbu konsepsiya tarafdorlari erkaklar va ayollarning o'zaro muloqotida yuzaga keladigan kommunikatsion noqulayliklarga e'tibor qaratishni zarur deb hisobladilar.¹³ Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, aynan o'zbek tilida, o'zbek xalqining mentalitetidan kelib chiqib bunday noqulayliklar ko'p uchrashi tabiiy bo'lsa-da, bu borada deyarli tadqiqotlar mavjud emas.

Til va jinsning o'zaro ta'siri hamda erkak va ayolning kommunikativ xatti-harakatlarining xususiyatlarini o'rganishda uchta asosiy yondashuvni ajratish mumkin: biodeterministik, sotsiodeterministik va kognitiv.¹⁴

¹⁰ Антинескул О.А. Гендер как параметр текстообразования. – Автореферат дисс. к.ф.н. – Пермь, 2001. – С.65.

¹¹ Кирилина А.В. Развитие гендерных исследований в лингвистике. // Филологические науки, 1998. №2. – С. 53

¹² Исхакова З.З. Сопоставительный анализ эмотивности в свете гендера. – Уфа: РИО БашГУ, 2007– С. 56

¹³ Пушкарева Н.Л. Женщина. Гендер. Культура. – М.: Терра, 1998. – Б.1011

¹⁴ Исхакова З.З. Сопоставительный анализ эмотивности в свете гендера. – Уфа: РИО БашГУ, 2007– С. 197

Psixolingvistika va neyrolingvistika sohasidagi tadqiqotchilar, asosan, biodeterministik yondashuvga rioya qilishadi hamda erkaklar va ayollarning nutq xatti-harakatlariga ta'sir qiluvchi tug'ma biologik farqlar mavjudligini eksperimental ravishda isbotlashga harakat qilishadi. Ular, asosan, statistik ma'lumotlar va o'rtacha ko'rsatkichlarga asoslanadi.¹⁵

Ko'pincha, feministik tilshunoslik va etnolingvistika sohasidagi tadqiqotlarni o'z ichiga oladigan sotsiodeterministik yondashuv vakillari hamma narsani erkaklar va ayollar tilining ijtimoiy mohiyati bilan izohlashadi va jamiyatdagi ijtimoiy rollarni qayta taqsimlashning o'ziga xos xususiyatlari bilan izohlangan semantik farqlarni aniqlashga harakat qilishadi. Ular tilni suhbatdoshlar ijtimoiy ierarxiyaning turli darajalarida bo'lgan hollarda ishlatadigan asosiy tilning ma'lum funksional ko'rinishi sifatida belgilaydilar.

Kognitiv yondashuv, o'z navbatida, ayollar va erkaklar jamoaviy ong o'z ichiga olgan tushunchalar bilan subkategoriya darajasida turlicha harakat qilishlarini va til kategoriyalaridan foydalangan holda ularni boshqalarga yetkazishini hisobga olib, farqlarning kognitiv tomoniga urg'u beradi.¹⁶

Ayrim qarashlarga ko'ra, erkak va ayol nutqidagi tafovutlar unchalik sezilarli emas, ular doim ham nutq harakatlarida o'zini namoyon qilmaydi va feministik tilshunoslik rivojlanishining dastlabki bosqichida taxmin qilinganidek, gender muloqotning hal qiluvchi omili ekanligini ko'rsatmaydi. Shuningdek, bir odam, jinsidan qat'iy nazar, turli xil kommunikativ vaziyatlarda turli xil muloqot xulqini namoyon etadi. Bir jinsdagi, ammo turli xil ijtimoiy va kasbiy mavqega ega bo'lgan kishilarning muloqotini o'rganish ham bir qator tafovutlarni ko'rsatadi. Uyda va ishda, tanish yoki yangi muhitda har qanday odamning muloqot xulqi ham farq qiladi.¹⁷

Tadqiqotchilarning bu boradagi qarashlari xilma-xil bo'lib, aynan bir manbada turlicha qarashlar ham uchrab turadi. Xususan, biz yuqorida suyangan lug'atda bugungi kunda tilshunoslik, asosan, erkaklarga yoki, asosan, ayollarga xos bo'lgan ba'zi xususiyatlarning mavjudligini inkor etmaydi, deb ta'kidlanadi. Shunga ko'ra, erkak va ayol nutqi lug'aviy tanlovlar va so'zlovchining jinsiga qarab tildan foydalanishning ba'zi xususiyatlari bilan farqlanadi.¹⁸

Domla. Bilsangiz, xonim, odam – fizika-matematika fanlari do'xtiri, professor! Xuddi eringizga o'xshagan, kerak bo'lsa! Sohasi boshqa, xolos.

¹⁵ Исхакова З.З. Сопоставительный анализ эмотивности в свете гендера. – Уфа: РИО БашГУ, 2007– С. 198

¹⁶ Колосова О.А, Когнитивные основания языковых категорий. (На материале современного английского языка). Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. – М., 1996. – С.112.

¹⁷ Словарь гендерных терминов // Под ред. А. А. Денисовой. – Региональная общественная организация «Восток-Запад: Женские Инновационные Проекты». – М.: Информация XXI век, 2002. – С.12.

¹⁸ Словарь гендерных терминов // Под ред. А. А. Денисовой. – Региональная общественная организация «Восток-Запад: Женские Инновационные Проекты». – М.: Информация XXI век, 2002. – С.11.

Xonim. **Voy-voy**, shu kishi-ya?! **Qo‘ysangiz-chi**, domla! Bir juldurvoqi-ku! Do‘xtir bo‘lsa, professor bo‘lsa, birovning hovlisida qorovullik qilib yurarmidi?!

Domla. Avvalo, begona emas, tug‘ishgan jiyani. Prokuror! Haftada ikki-uch bor kelib jiyaning hovlisini qo‘riqlab ketsa, nima qipti? Prokurorning o‘zi bu koshonaga kelib turolmaydi-ku, to‘g‘rimi? Qolaversa, ilm odami, qo‘li kaltaroq. Buning ustiga, bola-chaqasi ko‘p emish.

Xonim. Mana, siz ham ilm odamisiz — qo‘lingiz uzunmi?

Domla (hazilga burib). Mening qo‘lim ham, oyog‘im ham uzun! Xohlasam — Turkiyaga yetadi, xohlasam — Dehli-yu Dubayga!

Xonim. Kesatyapsiz-a? O‘zingiz ham rosa kezgansiz Moskva-yu Leningrad qilib!

Domla. Sizniyam armoningiz qolmagan, xonim! Sochi-yu Qirimlar eslaridan chiqdimi? Keyin-keyin undan ham nari — Bolgariya, O‘rta Yer dengizi bo‘ylab sayohatlar! Mazaxo‘rak bo‘lganlar-da, o‘shalarni xumor qilibmi, mana, uyda o‘tirolmay qoldilar. O‘rgangan ko‘ngil...

Xonim (past tushib, ham qofiyasiga). ...o‘rtansa qo‘ymas! O‘zingiz oborgansiz-ku!

Domla. Ana shunisiga dog‘man-da... Bizga kelsak, bizniki ilmiy kengash, konferensiya yo seminar deb atalguchi edi. Yalang sayru sayohat emas!

Xonim. Bizniki ham sayohat, ham tijorat deb ataladi! **Chidaysiz-da, xo‘jayin!** Chidayolmasangiz... siz sho‘rlikda prokuror jiyani ham yo‘q!

Domla (nochor iljayib). Bizga unaqa dahmaza jiyanning keragi ham yo‘q, xonim afandim, o‘zingiz borsiz, etib ortadi!

Xonim (haligi tahlikada bu gapning tagiga yetmay). E, xudoga shukr-e! Shunday deb turing. Aytganday, eshitdingizmi?.. (Erkin A‘zam “Jannat o‘zi qaydadir”)

Mazkur misollardan ko‘rinib turibdiki, qahramonlarning nutqi ularning yoshi, jinsi va kasb-koriga ko‘ra xarakterini ifodalab turibdi. Jumladan, “voy-voy”, **“Chidaysiz-da, xo‘jayin!”** kabilar, asosan, ayol kishilar nutqida uchaydi.

Ko‘pgina tadqiqotchilar o‘z-o‘zini to‘g‘rilashni, ko‘proq pauza qilish va takrorlashni ayol nutqining o‘ziga xos belgisi deb bilishadi. O.A.Antineskul buni suhbatdoshning shaxsini uzatilayotgan ma‘lumotning ehtimoliy salbiy ta‘siridan himoya qilish istagi bilan ham izohlaydi.¹⁹

Ayol va erkak suhbatlarining odatiy yoki kutilgan mavzulari ham farq qiladi. Bir jinsdagi guruhlarda ayollar ijtimoiy emas, balki odatdagi uy, oila, munosabatlar, his-tuyg‘ular, uy ishlari haqida ko‘proq gapirishadi. O‘z navbatida, erkaklar siyosat, sport, ish, texnologiya haqida gapirishni afzal ko‘rishadi. Ularning hikoyalarida asosiy mavzu ko‘pincha raqobat, musobaqa bo‘ladi.²⁰

Fonetik, morfologik, leksik sathlarda erkaklar va ayollarning nutqi tahlil qilinganda, tadqiqotchilar ayol va erkak nutqida farqlar bor degan xulosaga

¹⁹Антинескул О.А. Гендер как параметр текстообразования. – дисс. к.ф.н. – Пермь, 2001. – С. 117..

²⁰Антинескул О.А. Гендер как параметр текстообразования. – дисс. к.ф.н. – Пермь, 2001. – С. 107.

kelishadi. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, ushbu farqlarning nouniversaligi hamma tomonidan tan olinadi. Boshqacha qilib aytganda, qayd etilgan xususiyatlar o'zgarimas qonunlar emas, balki ulardan foydalanish tendensiyalari barchaga ma'lum.

A s a l x o l a (barmog'ini chakkasiga bosib). Ibi-i, sharm emasmi?
X o n i m (jerkib). Shunday paytda jim tursangiz-chi, amma!
A s a l x o l a. Xo'p, xo'p, **aylanay**... Ro'za Hasan...
X o n i m (**muloyimgina**). Kimning qizi bo'lasiz, qizim?
T u r s u n i y. Endi sizniki bo'ladilar-da, **yangamullo!**
K l a r a (qo'shiq ohangida). Zamon, zamon, yangi-i zamon...
L u i z a (onasiga qarab). A chyo, krasivaya! Pravda, mamul?
D o m l a (Jiydaliyga). Qani, Rahmatullohxon, siz gapiring!
J i y d a l i y. Biz nimayam derdik, taqsir? Boriga baraka... O'zlari oyday ekanlar. Xush keptilar.

D o m l a (horg'in bir qoniqish bilan). Mustaqillik, ozodlik... Gap bu yoqda ekan-da. Halitdan beri odamni tahlikaga qo'yib... **He, kasofat!** Nima deymiz, unaqa mustaqillik, unaqa ozodlikning bas bo'lgani ham ma'qul... Hay, chiqinglar bo'lmasa chorpoyaga. («Oq kaptar»ga qarab.) Keling, qizim... Sizni endi Ozodoy deymiz-da, manov bolaning erkini olib qo'yibsiz-ku. (Melisga.) Tur endi senam. **Masxaraboz!** Egningga biror nima ilib kel... Amma, osh tayyormi?

A s a l x o l a. **Tayyor, tayyor, aylanay.** Suzaveraymi? (U pildirab o'choqboshi tomon yuradi.) Domla chorpoyaga chiqishdan oldin, bir nima esiga tushgandek, shimining cho'ntagini kavlab, oq konvert oladi.

D o m l a (u yoq-bu yoqqa alanglagan bo'lib). Manovi kimniki? Mening stolimda yotibdi... Domla ijirg'anib konvertni xontaxtaga tashlaydi. Xontaxta uzra sirg'algan konvert yerga tushib ochiladiyu ichidan dollar sochilib ketadi.

Ayol nutqi haqidagi qarashlarni tadqiqotchilar quyidagicha jamlashadi:

1. Ayollar ko'p gapiradilar.
2. Ayollar savol berishni yaxshi ko'radilar.
3. Ayollar qayta-qayta savol berishni yaxshi ko'rishadi.
4. Ayollar baholash va murojaat qilishda ortiqcha narsalarga moyil.
5. Ayollar keraksiz so'zlarni ko'p ishlatadilar.
6. Ayollar ko'pincha o'z nutqlarini tugatishmaydi.
7. Ayollar erkaklarnikiga qaraganda kamroq qo'pol so'zlarni ishlatishadi.
8. Ayollar xushmuomala, ular buyruq berish va to'g'ridan to'g'ri so'roqdan ko'ra bilvosita so'roqlardan foydalanishni afzal ko'rishadi.
9. Ayollar erkaklarga qaraganda kamroq birovning so'zini bo'lishadi.²¹

Masalan, Erkin A'zamning "Jannat o'zi qaydadir?" dramasida ayol kishining telefonda gaplashgan vaziyati berilgan:

²¹ Дежина Т.П. О некоторых особенностях речевого поведения мужчин и женщин // Филологические науки. Вопросы теории и практики. - 2011. - №1. - С.68. Яна қаранг: Земская Е.А., Китайгородская М.А., Розанова Н.И. Особенности мужской и женской речи // Русский язык в его функционировании. Коммуникативно-прагматический аспект. - М.: Наука, 1993. - С. 110.

X o n i m (go'shakka). Kim?.. E'lon bo'yicha? Qanaqa e'lon?.. Ha-a, repetitorman deng? Juda yaxshi-da. Otingiz nimaydi, ukam?.. Sardormi? Gap bunday, Sardorjon! Biz Amerikaga ko'chib ketayotuvdik... Ko'pchilikmiz, ha. Shunga inglizchadan uch-to'rt soat dars olmoqchi edik-da. Pulini o'ylamang, olasiz. O'zim-ku, kechagina keldim, besh-o'nta so'zini bilaman. Xello, xau ar yu, xau mach, veri gud, bay-bay... Qalay, o'xshaydimi?.. Kechqurunlari-da... Mayli, mayli, ertadan boshlab... Ie, yo'q, shoshmang, ertaga biz janob posolning oldiga borishimiz kerak... Ha, suhbatga. Indin bo'laqolsin. Adresni bilasiz-a?.. Bo'пти, kutamiz. O'key! Bay-bay, jonim. O'pdim...

Qahramonning nutqi uning ko'p sayohat qilgan, dunyo madaniyatini ko'rganini ifodalab turibdi, uning o'zbek mentalitetidan biroz uzoqlashgani ham seziladi, ko'p gapirishiga alohida izoh shart emas, bizningcha. **“O'pdim”** deyishi o'zbek ayollari tomonidan birinchi suhbatlashayotgan erkaklarga aytilmaydi. O'zbek mentalitetida bu so'z bolalar yoki qalin dugonalar, yaqin qarindoshlarga nisbatan ishlatiladi. Unda ham “o'pib qo'ying” jumlasini qo'llaniladi.

Mustaqillik davrida yaratilgan dramalarning asosiy qismi shu davrda yashayotgan insonlarning kechinmalari bilan bir qatorda, ularning fe'l-atvorida, nutqida sodir bo'layotgan o'zgarishlar ifoda qilgan. Keyingi yillarda yaratilgan dramalarning bosh qahramonlari nutqi tahlil qilinganda ularning ikki tuzum va ikki mafkura ta'sirida qolgani seziladi. Ayniqsa, Erkin A'zam dramalarida bu hodisa yaqqol bilinib turadi. Til vositalari asar qahramonlarning fe'l-atvorini yorqin bayon etgan. Tadqiqot uchun tanlangan asarlarda kommunikantning fe'l-atvori shakllanish, o'zgarib borishiga uning faoliyat ko'rsatayotgan kasb-hunari ham ta'sir qilishi, ixtisosliklarning talabidan kelib chiqib har bir so'zlovchining xarakterini bilib olish mumkin. Ayol va erkak jinsidagi kommunikantlarning rahbar va kotiba, shuningdek, er-u xotin, o'qituvchi-o'quvchi sharoitlaridagi muloqot vaziyatlari alohida tadqiqotni taqozo qiladi. Kommunikantlarning yosh xususiyati, jinsiga xos bo'lgan fe'l-atvori, xususan, ayol kishining nutqidagi sotsial farqlanishlar aniq ifodalab berilgan.

Tahlilga tortilgan dramalarda ayollarning o'zbek mentalitetidan biroz uzoqlashgani ham seziladi, ularning erkaklarga qaraganda ko'p gapirishi ham misollarda o'z isbotini topadi. Masalan, “O'paman” xayrlashuv so'zi o'zbek ayollari tomonidan birinchi marta suhbatlashayotgan erkaklarga nisbatan aytilmaydi. O'zbek mentalitetida bu so'z bolalar yoki qalin dugonalar, yaqin qarindoshlarga nisbatan ishlatiladi. Unda ham “o'pib qo'ying” jumlasini qo'llaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Антинескул О.А. Гендер как параметр текстообразования. – Автореферат дисс. к.ф.н. – Пермь, 2001. – С.65.
2. Кирилина А.В. Развитие гендерных исследований в лингвистике. // Филологические науки, 1998. №2. – С. 53
3. Исхакова З.З. Сопоставительный анализ эмотивности в свете гендера. – Уфа: РИО БашГУ, 2007– С. 56

4. Пушкарева Н.Л. Женщина. Гендер. Культура. – М.: Терра, 1998. – Б.1011.
5. Исхакова З.З. Сопоставительный анализ эмотивности в свете гендера. – Уфа: РИО БашГУ, 2007– С. 197.
6. Колосова О.А, Когнитивные основания языковых категорий. (На материале современного английского языка). Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. – М., 1996. – С.112.
7. Словарь гендерных терминов // Под ред. А. А. Денисовой. – Региональная общественная организация «Восток-Запад: Женские Инновационные Проекты». – М.: Информация XXI век, 2002. – С.11.
8. Дежина Т.П. О некоторых особенностях речевого поведения мужчин и женщин // Филологические науки. Вопросы теории и практики. - 2011. - №1. – С.68.

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0008-6960-524X>

İbrahimova Sahilə Rafiq qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universiteti
Müasir Azərbaycan dili kafedrası
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
baş müəllim
sahila.ibrahimova@yahoo.com

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏDQIQAT TARİXİ

Xülasə

“Söz birləşməsi nədir?” sualına cavab verməzdən əvvəl bu suala cavab vermək üçün söz birləşmələrinin tədqiqi tarixinə nəzər salmaq, söz birləşmələri sahəsindəki tədqiqatın mənzərəsi ilə tanış olmaq vacibdir. Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri sahəsində müəyyən tədqiqat işlərinin aparıldığını, müəyyən uğurların əldə edildiyini məlumdur. Söz birləşmələrinin problematik məsələ kimi yetişməsində bu əsərlərin az rolu olmamışdır. Lakin onlar nə qədər əhəmiyyətli olsa da, söz birləşməsi probleminin bütöv şəkildə və tam mənası ilə izahından kənar qalır. Söz birləşmələrinin ümumi nəzəri məsələləri, bundan doğan bir sıra başqa məsələlər ciddi tədqiqat tələb edir. Söz birləşmələrinin hələ də geniş izaha ehtiyacı olan sahələri olduqca çoxdur. Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələrinin bu və ya digər növ üzrə deyil, praktik olsa da, bütünlüklə vermək məqsədi ilk dəfə “Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri” adlı əsərdə qarşıya qoyulmuş, qısa da olsa, söz birləşmələrinin xüsusiyyətlərindən bəhs edilmiş, isimi və feili birləşmələr, onların növləri haqqında danışılmışdır.

Açar sözlər: söz birləşməsi, tədqiqat tarixi, söz, ismi və feili birləşmə.

Summary

"What is a word combination?" before answering the question, to answer this question, it is important to look at the history of the study of word formations, to get acquainted with the landscape of research in the field of word formations. It is known that certain research works

have been carried out in the field of word combinations in Azerbaijani linguistics, and certain successes have been achieved. These works played no small role in the development of word combinations as a problematic issue. However, important as they are, they are left out of the explanation of the word-combination problem in its entirety and in its full meaning. General theoretical issues of word formations, and a number of other issues arising from it, require serious research. There are quite a few areas of word formation that still need extensive explanation. In Azerbaijani linguistics, the goal of giving word combinations not by one or another type, but practically, as a whole, was first proposed in the work "Word combinations in the modern Azerbaijani language", which, albeit briefly, talked about the characteristics of word combinations, noun and verb combinations, their types. talked about.

Keywords: word combination, research history, word, noun and verb combinations.

Böyük rus alimi M.V.Lomonosovun söz birləşmələri sahəsində söylədiyi fikirləri nəzərə almasaq, deyə bilərik ki, XIX əsrə qədər söz birləşmələri haqda ciddi əhəmiyyətə malik olan əsaslı bir iş görülməmişdir. Bu da ondan irəli gəlmişdir ki, həmin dövrə qədər dilçilikdə sintaksis özünə məxsus yer tuta bilməmiş, sintaktik məsələlərin izahı xüsusi mövzu kimi qarşıya qoyulmamışdır. Ayrı-ayrı dövrlərdə cümlələr fikir ifadə edən əsas vasitə kimi diqqəti cəlb etmiş, müəyyən münasibətlərlə sözlərin bir-biri ilə əlaqəsindən bəhs edilmişsə də, bunlar sintaksisin bir elm kimi sistemli tədqiqindən çox-çox uzaqda idi və başqa məsələlər qarşısında həddindən artıq dərəcədə zəif və solğun görünürdü. Sintaksisə aid az miqdarda yazılmış kitablarda isə sintaktik məsələlər başqa sahələrə aid məsələlərlə qarışdırılmışdır.

Dilçilik öz geniş və hərtərəfli inkişafına XIX əsrdən başlayır, kökü qədim dövrlərə gedib çıxan tarixi-müqayisəli dilçilik bu dövrdə xüsusi tədqiqat metodu olaraq formalaşır. Buna görə də bir elm kimi, dilçiliyin tarixinə, adətən, bu dövrdən başlayırlar. Lakin bu heç də dilçiliyin qədim köklərini, onun keçib gəldiyi inkişaf yollarını inkar etmir, bu inkişafın davamı kimi meydana çıxır. Eradan əvvəl V-IV əsrlərdən başlayaraq XIX əsrə qədər dilçilik çox böyük təcrübə məktəbi keçmiş, bir sıra sahələrdə isə ciddi elmi nəticələrə gəlmişdir. V.A.Zvegıtsev tarixi-müqayisəli dilçilikdən bəhs edərkən yazır ki, onun mənbəyini üç elmi ənənə (qədim hind, klassik yunan və roma, ərəb və s.) təşkil edir [4, 5]. Bu qədim dilçilik məktəblərində fonetika, orfopiya, etimologiya, leksikologiya, morfologiya bir sıra cəhətlərdən ətraflı tədqiq edilmiş, cümlə haqqında müəyyən fikirlər söylənilmişdir. Buna baxmayaraq, bu dilçilik məktəblərinin heç birində sintaksis mühüm yer tuta bilməmiş, həmişə kölgədə qalmışdır. Əsasən Paninin adı ilə bağlanan və daha çox təsviri xarakter daşıyan qədim hind dilçiliyində fonetik, orfoepik, etimoloji, morfoloji məsələlər geniş dil faktları əsasında ətraflı təqiq və təsvir edilmişdir. Lakin sintaksis qədim hind dilçiliyində mühüm yer tuta bilməmiş, ayrıca sahə kimi götürülməmiş və ona morfoloji hadisələrlə bir sırada öləri nəzər salınmışdır. Dilçilik məsələlərini daha çox fəlsəfi aspektdə izaha çalışan qədim yunan elmində də sintaksis mühüm yer tuta bilməmişdir.

Göründüyü kimi, bu dilçilik məktəblərində sintaksis ən zəif işlənmiş sahələrdən biri olmuş, dilçiliyin başqa sahələrinə tabe şəkildə götürülmüş, sintaktik hadisələr isə dilçiliyin başqa məsələləri ilə qarışdırılmışdır. Belə olduğu halda, nəzəri cəhətdən dilçiliyə əsaslı bir yenilik gətirməyən orta əsrlərdən sintaksisə aid təzə bir şey gözləmək olmazdı. Bütün bu dövrlər ərzində sintaksisin mövzusu,

tədqiqat obyektini düzgün müəyyənləşdirilmədiyi kimi, onun dilçilikdəki mövqeyində müəyyənləşdirilməmişdir. Bu hal, əsasən, XIX əsrə qədər davam etmişdir.

Yunan dilçiliyində cümlənin ifadə etdiyi məna münasibətləri tamamilə ayrı-ayrı sözlərə bağlandı və burada sintaksisin vahid problemi sözlərin mənalarına görə əlaqələnməsi idi.

İsgəndəriyyə məktəbi nümayəndələri tərəfindən cümlə bitmiş fikir ifadə edən söz birləşmələri kimi qeyd edilir. Apalloni Diskolonun sintaksisində isə sözlərin əlaqəsi haqqında xüsusi olaraq, həm də ətraflı şəkildə bəhs edilir.

Qədim yunan elmində sözlərin əlaqəsi və birləşməsi məsələsindən üslubla, bədii dil, ritorika ilə əlaqədar olaraq daha çox danışılmış və daha maraqlı fikirlər söylənilmişdir. Söz birləşməsi haqqında təlimin inkişafında və gələcək formalaşmasında bu fikirlərin əhəmiyyətini nəzərdən qaçıрмаq mümkün deyildir. Bu fikirlər müəyyən münasibətlə indi də öz əhəmiyyətini saxlayır. Burada diqqəti daha çox cəlb edən cəhətlərdən biri odur ki, müəlliflər sözlərin birləşməsi və əlaqələnməsində həm formaya, həm də məzmunə əhəmiyyət verir, forma ilə məzmunu vəhdətdə götürürlər.

Dionisi Qalikarnasski “Adların birləşməsi haqqında” adlı əsərində deyir: “Səlis birləşmə istəyir ki, sözlərin hamısı tamamilə ahəngdar, rəvan, yatımlı və incə olsun” [3, 234].

O, bəzən də məsələyə tam qrammatik cəhətdən yanaşır və birləşməyə belə tərif verir: adın özünün də gətərdiyi kimi, birləşmə birinin digərinə münasibətinə görə o nitqin hissələrinin birləşməsidir ki, başqaları onları nitqin ünsürləri adlandırırırlar. Sitseron “Natiq haqqında” adlı əsərində söz birləşmələri haqqında yazır: “Söz birləşmələri haqqında məsələ, başlıca olaraq, iki şeyin nəzərdən keçirilməsini tələb edir: birincisi, sözlərin düzgün yerləşdirilməsi, sonra, məlum ritm və forma bitkinliyi” [3, 227].

XIX əsr, dilçiliyin bütün sahələrində olduğu kimi, sintaksis sahəsində də yeni dövr açılır. Bu dövrdə sintaksisin əhatə dairəsi və mövzusu tam mənası ilə dəqiq müəyyənləşdirilməsə də, bu sahədə çox mühüm işlər görülür. XIX əsrin dilçilik məktəblərinin nümayəndələri tərəfindən söz birləşmələri bu və ya başqa şəkildə öyrənilmişdir.

Bu dövrdə də tədqiqat düz xətt üzrə getməmişdir: sintaktik məsələlər bəzən ön plana çəkilərək başqa sahələrlə bərabər əhəmiyyətli bir sahə kimi öyrənilməyi halda, bəzən o, yenə də kölgədə buraxılmışdır. Sintaksisin ümumi fonunda, bəzən də xüsusi bəhs kimi söz birləşmələri də bu dövrdə diqqət mərkəzində olmuş və tədqiq edilmişdir.

Söz birləşmələri rus dilçiliyində daha çox öz əksini tapmış və onun əsas ümumi məsələləri, demək olar ki, burada işlənilib hazırlanmışdır. Həm də burada söz birləşməsi haqqındakı tədqiqat bir sıra hallarda rus dili və rus dilçiliyi çərçivəsində deyil, ümumi dilçilik aspektində aparılmışdır və nəzəri nəticələr çıxarılmışdır.

Bu nəticələr türk dillərinə aid yazılmış əsərlərə də öz təsirini göstərmişdir. Buna görə də söz birləşmələrinin ümumi cəhətlərini müəyyənləşdirmək, mövqeyini

təyin etmək və hər hansı bir türk dilinin materialları əsasında bu məsələni öyrənmək üçün bu fikirlərlə tanış olmaq zərurəti öz-özlüyündə aydın olur.

M.V.Lomonosovun “Российская грамматика” əsərində söz birləşməsi mühüm yer tutur. M.V.Lomonosov söz birləşmələrinin ümumi cəhətləri, formaları, onların əmələ gəlmə yolları haqqında ətraflı izahat vermiş, bununla əlaqədar olaraq söz birləşmələrində qrammatik əlaqələrdən – uzlaşma və idarə əlaqələrindən bəhs etmişdir.

Bütün bu deyilənlər göstərir ki, rus dilçiliyində söz birləşmələri tədqiqinin uzun və zəngin bir tarixi vardır, bu sahədə bir sıra işlər görülmüşdür. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, rus dilçiliyində bu problem tamamilə həll edilmiş və bu sahənin tədqiqinə ehtiyac qalmır. Hal-hazırda söz birləşmələrinin hərtərəfli və daha dərin tədqiqi, söz birləşmələrinin qruplaşdırılması, onların qrammatik, leksik-qrammatik və s. cəhətlərdən izahı aktual məsələlərdən hesab edilir. Söz birləşmələrinin sərhədi, təsnifi, onların ayrı-ayrı növ və tipləri üzrə bölgələrinin öyrənilmədiyi xüsusi olaraq qeyd edilir.

Türkologiyada söz birləşmələrinin tədqiqi tarixi o qədər də qədim və zəngin deyildir. Söz birləşmələrinə aid qeydlərə türk dillərinə aid bir neçə əsr bundan əvvəl yazılmış qrammatika kitablarında rast gəlikənsə də, bu sahədəki fikirlər uzun zaman ayrı-ayrı qrammatika kitablarındakı təsadüfi qeydlərlə məhdudlaşmışdır. “Türkologiyanın bahadırı” adlanan Mahmud Kaşğarının türk dillərinin ilk və geniş müqayisəsini verən, bir sıra sahələrə aid ətraflı zəngin faktlarla dolu olan “Divani lüğət-it-türk” kimi irihəcmli əsərində söz birləşmələrinə nəzər yetirməmiş və bunlar müqayisə obyektinə kimi qarşıda durmamışdır. Yalnız tək-tək hallarda, sözü müyyənləşdirmək məqsədi ilə birləşmələrə müraciət edilmişdir. Türkologiyada uzun zaman söz birləşmələri izafətlə məhdudlaşmışdır. Ona görə də burada söz birləşməsinin tədqiqi tarixində ən əsas yeri izafət adı altında nəzərdə tutulan birləşmələr haqqındakı fikirlər tutur.

Türkologiyanın bir qolu olub özünə məxsus tədqiqat yolu, inkişaf səviyyəsi və xüsusiyyətləri olan Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələrinin öyrənilməsi tarixi müəyyən dərəcədə söz birləşmələri burada, ümumiyyətlə, türkologiyadakı tədqiqat tarixinə bənzəyir. Lakin söz birləşmələrinin tədqiqində özünə məxsus cəhətlər də vardır.

Adətən, M.A.Kazım bəyin “Qrammatika” adlı əsərini Azərbaycan dilinin ilk qrammatikası adlandırırlar. Bir sıra məsələləri əhatə edən bu qrammatikada söz birləşmələrinə aid qeydlər də vardır. Qeyd edək ki, M.A.Kazım bəy o dövr rus dilçiliyində olduğu kimi, “söz birləşməsi” (“словосочетание”) terminini “sintaksis” termininin ekvivalenti kimi işlədərək deyir: “Hər bir dilin söz birləşməsi yaxud sintaksisi əslində, məntiqlə etimologiyanın birləşmə üsuludur” [5, 393]. 1940-cı illərə qədər Azərbaycan dili qrammatikasında sintaktik məsələlər öz əhatə dairəsi və həcmi ilə M.A.Kazım bəyin qrammatikasındakından irəli getməmişdir.

M.A.Kazım bəydən sonra XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin üç onilliyində Azərbaycan dilçiliyinə aid yazılmış başqa əsərlər söz birləşməsi sahəsinə yenilik gətirməmişdir.

1930-1940-cı illərdə nəşr olunmuş məktəb qrammatikalarında da söz birləşmələri ayrıca mövzu kimi xüsusi yer tutmur. Bu dövrdə söz birləşməsinin söz birləşmələri ayrıca mövzu kimi xüsusi yer tutmur. Bu dövrdə söz birləşmələri sahəsində diqqəti cəlb edən cəhət onların sintaksisdə sintaktik hadisələrlə yanaşı deyil, morfolojiyada morfoloji hadisələrlə yanaşı verilməsidir.

Söz birləşmələrinin sintaksisə daxil edilməsi sintaksisin tədqiqat obyektinə, əhatə dairəsi haqqındakı məlumatın da dəyişməsinə səbəb olur. 1944-cü ildən başlayaraq morfolojiyada öyrənilən bu birləşmələr sintaksis bəhsinin predimetinə çevrilir. Artıq və təbii olaraq sintaksis yalnız cümlədə deyil, söz birləşmələrindən və cümlələrdən bəhs edən bir sahə kimi təqdim edilməyə başlandı. Bunun ilk nümunəsini M.Şirəliyev və M.Hüseynzadə tərəfindən yazılan və 1946-cı ildə “Azərbaycan dilinin sərfi” adı ilə çap edilən orta məktəb dərsliyində görürük. Burada ilk dəfə olaraq söz birləşmələri xüsusi mövzu kimi mövzu kimi verilir, ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində “söz birləşməsi” terminindən istifadə edilir.

M.Hüseynzadə təyini söz birləşməsi haqqında əsərlərində dəqiqləşdirilməyə ehtiyacı olan fikirlər də vardır. Məsələn, müəllif təyini söz birləşmələrinə belə tərif verir: “Cümlə əmələ gətirməyən hər hansı iki sözün birləşməsinə təyini söz birləşməsi deyilir”. Bu tərif söz birləşmələrinə aid etmək olmaz. Evə getmək, kitabı oxumaq, gözləri yaşlı və s. kimi ifadələr iki sözdən ibarət olub cümlə əmələ gətirmir. Z.Tağızadə söz birləşmələri haqqındakı yazılarında həm söz birləşməsinin ümumi məsələlərindən danışmağa, söz birləşməsi nədir sualına cavab verməyə çalışmış, həm də təyini söz birləşmələrindən bəhs etmişdir. Ciddi elmi səhvlərə baxmayaraq, Z.Tağızadənin söz birləşmələrinin ümumi cəhətləri haqqında danışmaq meylə əhəmiyyətlidir.

“Söz birləşmələrinin komponentlərinin leksik-semantik əlaqəsi bu əlaqənin xüsusiyyəti və xarakteri söz birləşmələrinin müəyyənlişməsində mühüm rol oynayır. Başqa dillərdə olduğu kimi, türk sistemli dillərdə də bu cəhətdən söz birləşmələri bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir və bununla əlaqədar olaraq, onlar “sərbəst” və “sabit” birləşmələri eyni kateqoriyanın müxtəlif növü kimi qəbul edir”. Düzdür Y.Seyidov həmin bəhsin başqa yerində bunlar arasında kəskin fərqin olduğunu qeyd edərək yazır: “Beləliklə sabit birləşmələrin forması söz birləşməsi təliminə yeni şey əlavə etmədiyi kimi, bunların mənə cəhəti də söz birləşməsi haqqında sintaktik təlimə uyğunlaşdırıla bilməz. Buna görə də sabit birləşmələr söz birləşmələrinin forma və tipləri haqqında sintaktik təlimə daxil ola bilməz [2, 133].

Eləcə də başqa dilçilik ədəbiyyatında da “leksik birləşmələr”, “sabit birləşmələr”, “Frazoloji birləşmələr” adları altında sabit birləşmələr heç bir qeyd şərt qoyulmadan qrammatika kitablarına söz birləşmələrinin bir növü kimi daxil edilir, hətta söz birləşmələrinə həsr edilmiş ayrıca əsərlərdə belə, sərbəst birləşmələrlə yanaşı izah olunur. Məsələn: Azərbaycan Elmlər Akademiyası tərəfindən nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri” adlı kitabda söz birləşmələri “sərbəst söz birləşmələri” və “sabit birləşmələr” adı ilə iki bölmə verilir. Sabit birləşmələr geniş tədqiqat işi aparan H.Bayramov da məsələyə bu şəkildə yanaşaraq yazır: “Azərbaycan dilində söz birləşmələri öz spesifik

xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənən iki qrupa ayrılır. Bunlardan biri sərbəst söz birləşmələri, digəri sabit söz birləşmələri adlanır [1, 99].

Söz birləşməsi haqqında qrammatik təlimə daxil olmayan, lakin bu və ya digər cəhətdən söz birləşməsi ilə bağlı olaraq söz birləşmələri haqqında qeydlər edilmişdir. Bu cəhətdən M.Şirəliyevin mürəkkəb cümlələrə, Ə.Dəmirçizadə sintaksisə aid əsərlərini, S.Cəfərovun frazeoloji birləşmələr və söz yardıçılığına, H.Mirzəzadənin tarixi sintaksisə aid tədqiqlərini, Ə.Abdullayevin əlavə, xüsusiləşmə və tabeli mürəkkəb cümlələrə aid əsərlərini, H.Bayramovun sabit birləşmələrə, Z.Budaqovanın sadə cümlələrə aid əsərlərini, R.Rüstəmovun və A.Həsənovun cümlə üzvləri sahəsindəki tədqiqlərini və s. əsərləri göstərmək olar ki, bu əsərlərdə müəyyən qədər dolayi yollarla, bəzən birbaşa söz birləşmələrinə toxunulmuş, söz birləşmələrinin bu və ya digər cəhəti haqqında fikir söylənilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1.Bayramov H. Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, 317 səh.
- 2.Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri, Bakı, 1966, 340 səh.
- 3.Античные теории языка и стиля, Москва, 1936, 370 стр
- 4.Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, I cild, Москва, 1960, 352 стр.
- 5.Казым-Бек М.А. Грамматика о турецко-татарского языка, Казан, 1939, 471 стр.

Bahriddinova Yulduzxon
Termiz, O‘zbekiston
Termiz davlat universiteti doktoranti
Ilmiy rahbar: f.f.d. dotsent (PhD)
Xoshimxo‘jayeva Mohirux

O‘zbek tilidagi botanik terminli frazeologik birliklarning ekvivalentlik xususiyatlari

***Annotatsiya:** Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi botanik terminlarning frazeologik birliklar tarkibida kelishi, ularning lingvistik va ekstralingvistik xususiyatlari hamda frazeologik birliklar qatoridagi ekvivalentlik tushunchasi keng muhokama qilingan. Xususan bitta frazeologik birlik komponenti sifatida bir nechta botanic terminlarning qo‘llanilishi va ular anglatayotgan ma‘noning shu botanic termin bilan ifodalanuvchi o‘simlik yoki mevaning shakli, hajmi, rangi va boshqa xususiyatlariga qiyoslab tanlanganligining muhokamasi ham mavzuning dolzarbligini ta‘minlaydi. Bundan tashqari botanic terminlarning frazeologik birlik tarkibida Grammatik jihatdan tobe – hokim munosabatiga kirishishi va boshqa so‘zlar bilan yaxlit bir ma‘noni ifodalashga xizmat qilishi ham ahamiyatga molikdir.*

***Kalit so‘zlar:** botanik termin, frazeologik birlik, ekvivalentlik, leksikografiya, elektron lug‘atlar*

***The summary:** In this article, the occurrence of botanical terms in the Uzbek language as part of phraseological units, their linguistic and extralinguistic properties, and the concept of equivalence among phraseological units are widely discussed. In particular, the discussion of*

the use of several botanical terms as a component of one phraseological unit and the selection of their meaning in comparison with the shape, size, color and other characteristics of the plant or fruit represented by this botanical term also ensures the relevance of the topic. In addition, it is important that botanic terms enter into a grammatically subordinate-dominant relationship in the phraseological unit and serve to express a single meaning with other words.

Key words: botanical term, phraseological unit, equivalence, lexicography, electronic dictionaries

Frazeologik birliklarni tarjima qilish jarayoni oson kechmaydi, chunki bu jarayon bir qancha bosqichni o‘z ichiga kiritadi. Bular so‘zlarning turli xil bog‘lanishi, omonim, va frazeologik birliklarning sinonimligi, turli ma‘nolarni ifodalashi, polisemiya va boshqalardir. Bulardan tashqari, frazeologik birliklarda muayyan xalqqa mansub uslubiy bo‘yoqdorlik mavjudki, bu ba‘zi tillarda uchramasligi ham mumkin. Frazeologiya asosini tushunishda yuqorida qayd etilgan xususiyatlarini doimo esda saqlash kerak. Frazeologik birliklarning quyidagi turlari mavjud: frazema va idiomalar. Frazemalar matndagi tobe va aniq indikatorlardan tashkil topgan birliklar. Idiomalar esa matndagi umumiy ma‘noni belgilab beruvchi, tobe va aniqlovchilarning to‘laligi va tengligini belgilovchi lug‘at birliklardir. Professor Sh. Raxmatullayev ham shu fikrga qo‘shilib: “Lug‘at boyligi so‘zlardan va shu so‘zlar asosida tuzilgan iboralardan tashkil topadi. So‘z lug‘at boyligi sifatida leksik birlik deb, iboralar esa frazeologik birlik deb ataladi. Bular umumlashtirilib, lug‘aviy birlik deb yuritiladi. Ibora lug‘aviy ma‘no anglatish uchun xizmat qiladi. Shunga ko‘ra u lug‘aviy birlik hisoblanadi va shu jihatdan so‘z bilan bir qatorda qo‘yiladi”, — deydi.[1.85]

Frazeologik iboralar nutqning ta’sirchanligini, emotsional – ekspressivligini ta’minlovchi asosiy vosita sifatida nutqimiz ko‘rki hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan o‘zbek tili frazeologizmlarining xususiyatlarini o‘rganib, ularning ifodalash usullarini tahlil qilish maqsadga muvofiq. Tlshunos N. Turopova o‘zining yapon va o‘zbek tiilaridafi frazeologik birliklarni chog‘ishtirib o‘rganar ekan ularni quyidagicha guruhlarga bo‘lib o‘rganishni tavsiya etadi. [2,71-73]

1. Har ikki tilda mavjud bo‘lgan ekvivalent frazeologizmlar. Ular mazmun, shakl, ekspressiv-stilistik xususiyatlarni saqlagan bo‘lishi lozim.

2. Har ikki tilda o‘zaro o‘xshash bo‘lgan frazeologizmlar. Ular mazmun jihatdan o‘xshash stilistik xususiyatlarni o‘zida saqlagan, lekin obrazli asosi turlicha bo‘lgan frazeologik variantlardir.

3. Mazmuni kontekst orqali aniqlanadigan, milliy urf-odatni ifodalovchi frazeologizmlar.

Frazeologik ekvivalent tanlashda tarjimon albatta kontekstda anglatgan mazmunga e’tibor berishi lozim, aks holda, tanlangan ekvivalent matnda ifodalangan mazmunga to‘g‘ri kelmay, fikriy g‘alizliklarni keltirib chiqaradi. Olimlarning ta’kidlashlaricha, tarjima jarayonida bir tilga xos bo‘lgan grammatik vositalarni albatta ikkinchi tilda grammatik vositalar orqali berish shart emas. Bunday hollarda tarjimada vaziyat yo kontekstga alohida e’tibor qaratish lozim. Asosiysi, tarjimada so‘zlar kabi frazeologizmlarning anglatgan ma‘nosini, emotsional – ekspressiv va stilistik xususiyatlarini saqlagan holda shakliy xususiyatlarini ham aks ettirish zarur. [3, 312]

Ilmiy tadqiqotimiz jarayonida biz o‘zbek tilidagi botanic terminli frazeologik birliklarning ham ekvivalentlik xususiyatlarini aniqlashtirib o‘rganib chiqishga harakat qildik. Bunda ma‘noni uzatuvchi qisman ekvivalent leksik, grammatik yoki leksik-grammatik farqlarni o‘z ichiga oladi. Demak, tarjimaning adekativlik nuqtai nazaridan qisman ekvivalent to‘liq ekvivalentga teng deyishimiz mumkin. Turli tillarga tarixiy manbalardan, mifologiyadan kirib kelgan, tildan tilga o‘zlashtirilgan yoki inson tafakkurining umumiyligi, ma‘lum ma‘nolarning yaqinligi tufayli turli xalqlar orasida bir-biridan mustaqil ravishda vujudga kelgan frazeologik birliklar ekvivalentlar deb ataladi. O‘zaro bog‘langan frazeologik birliklar tahlil qilish va taqqoslash shuni ko‘rsatadiki, ularning o‘zaro bog‘liqligi, ekvivalentligi bir xillikdan uzoqdir.

Tarjimashunos olimlar asl tildagi frazeologik birliklarni guruhlariga bo‘lib tarjima tiliga o‘g‘irishni tavsiya etgan guruhlardan uchinchisi muvofiqlikning yo‘qligi bo‘lib, muvofiqlikning yo‘qligi – asl tildagi frazeologik birlikning tarjima tilidagi ekvivalentlarining umuman uchramasligi va mazkur birliklar tarkibida asl tilga mansub (ekvivalentsiz leksik birikmalar) realiyalarning uchrashidir deb hisoblaydilar. Har xil tillarda ko‘p frazeologik birliklarning frazeologik moslashuvi mavjud emas. Ular realiyadir. Realialar leksik birlik bo‘lib, insonlar hayotidagi milliy urf-odatlar va ularga xos bo‘lgan hodisalarni anglatadi. Asliyatdagi so‘zga umuman biror-bir muvofiq so‘zning topilmasligi bu haqiqiy muqobilsizlik hidisasidir. Mazkur hodisa nisbatan kam uchraydi. U asosan asliyatdagi so‘z boshqa xalqning xo‘jaligida va tushunchalarida muqobili mavjud bo‘lmagan asl mahalliy hodisani ifodalagan holda yuzaga keladi. Bunda so‘zlar milliy xos realialar mavzusi doirasida keng o‘rganiladi.

Yuqorida sanab o‘tilganlarning barchasini e‘tiborga olgan holda shuni ta‘kidlash joizki, milliy rangdagi frazeologik birliklarni tarjima qilishning turli usullarini qiyoslab, asl nusxaning milliy rangini yaxshi o‘tkazishini, garchi ba‘zan shunday bo‘lsa-da eslatmalardan foydalanilishi kerakligi muhimdir. Boshqa tomondan, o‘zbek frazeologik birliklarining ekvivalentlari tarjimada milliy o‘ziga xoslikni yo‘qotgan frazeologik birliklarning qo‘llanilishi matnning obrazli xarakterini qayta tiklaydi. Quyida esa o‘zbek tilidagi botanic terminli frazeologik birliklarning ekvivalentlik xususiyatini quyidaicha o‘rgandik va dalillashga harakat qildik: [4, 367]

Frazeologik birlik	Ekvivalent FB
<i>boshida danak chaqmoq</i>	<i>boshida yong‘oq chaqmoq</i>
<i>tarvuzi qo‘ltig‘idan tushmoq</i>	<i>xafsalasi pir bo‘lmoq</i>
<i>dili namozshom bo‘lmoq</i>	<i>ta‘bi xira bo‘lmoq</i>
<i>anjir bo‘lmoq</i>	<i>anjiri chiqmoq</i>
<i>palak otmoq</i>	<i>tup qo‘yib, palak otmoq</i>
<i>qorin piyoz po‘stiday bo‘lmoq</i>	<i>qorin piyoz po‘stiday sirilmoq</i>
<i>Tikan ustida o‘tirmoq</i>	<i>igna ustida o‘tirmoq</i>
<i>shivit bo‘lmoq</i>	<i>shuvut bo‘lmoq</i>
<i>sholg‘om bo‘lmoq</i>	<i>sholg‘omday qizarmoq</i>

<i>bug‘doyga tushgan mitaday</i>	<i>oshga tushgan pashshaday</i>
<i>bir gul bilan yoz bo‘lmas</i>	<i>bir daraxtdan bog‘ bo‘lmas [5, 247]</i>

Darhaqiqat, frazeologizmlar ko‘p hollarda so‘zga o‘xshash, garchi frazeologik birliklarning ma‘nosi va ular ifodalayotgan so‘zlarning ma‘nosi o‘rtasida, qoida bo‘yicha, tenglik belgisini qo‘yib bo‘lmaydi. Frazeologizm semantikasining ko‘rinarli elementi ular ifodalayotgan tushunchaning baholanishi bo‘lib, shu bilan bir vaqtning o‘zida so‘zning ma‘no strukturasi uchun baholash xususiyati past darajada bo‘ladi.

Frazeologik birliklar va ular bilan tenglashtirilayotgan so‘z uslubiy bo‘yoqdorligi bilan farqlanadi va aloxida so‘zlarga nisbatan frazeologik birliklar frazeologik sinonimlar emas balki uslubiy sinonimlar holida namayon bo‘ladi. Shuni nazarda tutish kerakki maqollar va matallar ya‘ni gap tuzulishidagi frazeologizmlarni faqatgina gap yordamida tanib olish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili.(Darslik) Universitet - Toshkent,2006.
2. Turopova N. Yapon va o‘zbek tillaridagi frazeologizmlarni qiyosiy o‘rganish// O‘TA, 2010, 3 son 71-73-bet
3. Xudoyqulov B. Frazeologizmlarning asosiy xususiyatlari. – T, “Uchinchi renessans: ilm-fan va ta‘lim taraqqiyoti istiqbollari”, 2021. – B 312.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati.1-TOM. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati 2-TOM. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, Davlat ilmiy nashriyoti,2006.

MPHTI: 16.21.47

Khudaykulov A.E.
Termez State Univeristy
Uzbekistan

FUNCTIONING ENGLISH BORROWINGS IN UZBEK WRITTEN MONUMENTS

***Abstract :** Today in the globalization world, all languages interrelate with others, in the result of which, they borrow elements of other languages. In the results of language contacts, Uzbek language have borrowed many lexical units from different languages. Among them English borrowings (anglicisms) play an important role, which began to penetrate into Uzbek two centuries ago. Linguistic literature distinguishes oral and written, direct and indirect methods of borrowing. The written method of borrowing is useful in determining the history and penetration date of borrowed words into the recipient language. The given work is dedicated to study the penetration history and dynamics of anglicisms in the Uzbek language.*

Key words: *language contacts, borrowings, anglicisms, official-business documents, assimilation.*

Аннотация: *Сегодня в мире глобализации все языки взаимосвязаны друг с другом, в результате чего заимствуют элементы других языков. В результате языковых контактов узбекский язык заимствовал множество лексических единиц из разных языков. Среди них важную роль играют английские заимствования (англицизмы), которые начали проникать в узбекский язык два столетия назад. В лингвистической литературе различают устный и письменный, прямой и косвенный способы заимствования. Письменный метод заимствования полезен для определения истории и даты проникновения заимствованных слов в язык-реципиент. Данная работа посвящена изучению истории проникновения и динамики англицизмов в узбекский язык.*

Ключевые слова: *языковые контакты, заимствования, ангизмы, официально-деловые документы, ассимиляция.*

Borrowings play a large role in the historical change of languages, primarily in the replenishment of vocabulary. Penetration of borrowed elements to the vocabulary of a certain language depends upon the history of recipient language, being conditioned by direct linguistic contacts and political, economic, diplomatic and cultural ties between nations. According to turkologist E.R.Tenishev the stratification of borrowed vocabulary is carried out mainly on cultural and historical grounds: the languages of the monuments of the eastern area, influenced by shamanic, Buddhist, Manichaeian cultures, have in their vocabulary words from Sanskrit, Sogdian, Tocharian, Chinese languages; The languages of the monuments of the western area, influenced by Muslim culture, contain mainly Arabic and Persian borrowings [14, P.35-46].

Uzbek language also was under the influence of Arabic, Persian, Russian and other languages during its historical development. Thousands of words were borrowed from those languages, and borrowing became as one of the most productive ways of enriching vocabulary.

The penetration history of English borrowings into Uzbek dates back to the end of XIX century and the beginning of the XX century. We propose the following three main periods of penetration of English borrowings: 1. Before the Great October revolution; 2. Soviet period; 3. Independence period.

According to scientific literature, the terms “borrowed words” and “loan-words” are used as synonyms. In our opinion, a more qualified definition of the term “borrowing” was given by I.G. Dobrodomov: «Borrowing is an element of a foreign language (word, morpheme, syntactic structure, etc.), transferred from one language to another as a result of linguistic contacts, and also the very process of transition of elements from one language to another» [7, P. 158-159].

The English borrowings partially touched in the works of following Uzbek scholars: A.K.Borovkov[4], M.Mirzaev[8], A.P.Pulatov[9], R.Doniyorov[6] and others. Most of them included English borrowings in the group of Russian-international words and their researches prove that the English words came into Uzbek through Russian. Later other researchers have touched questions of English borrowings in Uzbek language from different points of views. Our research is dedicated to study penetration history and dynamics of English borrowings (anglicisms) in Uzbek language in a certain period. We analyzed the use of

Anglicisms in the examples of official-business documents` texts and written monuments, because they witness the real penetration period of lexical borrowings [19,20,21].

The given study is also dedicated to study the use of the first anglicisms used in Uzbek written monuments. Our researches show that, the penetration history of English borrowings into Uzbek is closely tied with Russian language, which influenced greatly in the development of Uzbek vocabulary at the end of XIXth and in XXth century. The first English lexical units began to penetrate the vocabulary of the Uzbek language from the end of the XIXth century. This can be seen by referring to the collections of khan labels to the Russian metropolitans, the two-volume book by Abbot James «The Story of the Journey from Herat to Khiva, Moscow and St. Petersburg», which contains interesting material about the use of English loan words in Central Asian, in particular, Uzbek languages. A special *imprint of the presence of Anglicisms is observed in the Uzbek translation of the book* by Henry Lansdell «Russian Central Asia including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv» («Российская Центральная Азия, включая Кульджу, Бухару, Хиву и Мерв»). Of greatest interest in this regard is a very valuable source – “Мунтахаби жуғрофияи умумий” – “Қисқача умумий жуғрофия” («Краткая общая география») (1903) written by Mahmudkhodja Behbudiy. But it should be admitted that the number of Anglicisms used in these sources is small.

Analyses of texts of written monuments showed that, the first Anglicisms, which came into Uzbek are *вокзал* (*Engl. Vauxhall*), *чек* (*Engl. check*), *фут* (*Engl. foot*) and others.

The word «*вокзал*» entered the Uzbek language at the beginning of the XXth century from Russian. This is evidenced by written monuments and business documents. The role of the Jadid movement should be noted here. One of the activists of the movement Makhmudhoja Behbudi has published a number of fictional, scientific articles and travel memories in Uzbek.

Вокзал can be found in written monuments, official documents and lexicographical sources in graphical forms, such as *воксал*, *вагзол*, *вогзал*, *вокзал*, *vəkszəl*.

The graphical form *vəkszəl* of the word *вокзал* is used in the Russian-Uzbek dictionary for Europeans working in Uzbekistan («Русско-узбекском словаре для европейцев, служащих в государственном аппарате Узбекской ССР») compiled by K.D. Gromatovich [5, P.33].

The collection of memoirs of Makhmudkhodja Behbudi concerning the beginning of the XX century uses different graphical forms of the word *вокзал*: «4 июнда Эсинтуки шаҳарига келдим. Шаҳар **вагзалга** муттасилдур. Ашёмни **вагзалга** қўюб, шаҳарни кездим» [3, P.63]; «Даллоларни ҳожии овламоғи бутун аскала ҳам **вагзолларда** жорийдурки, бу овчиларни(нг) аксари, балки ҳаммаси ўзимизни бухорий, туркистоний сарсари ҳамшаҳарларимиздур»[3, P.92].

The examples showed that the Anglicisms used in the texts of Russian and Uzbek official-business monuments of the XVIIth-XXth centuries were subjected to

phonetic, graphic, morphological and semantic adaptation in the recipient languages.

The word *чек* has been used in the texts of Russian official-business documents since the end of the XVIIIth century: «... Писал он, же... о чеках, сколько *чехов* старого и нового дела, которые в ход не годятся»[12, P.153].

According to V.M Aristova, the word *чек* (*чех, чека*) has the following meanings: 1. Kind of a label for receiving money, a coupon, a stamp. 2. Anything that holds back the action [2, P.135]. According to the «Etymological Dictionary of the Russian Language» M. Vasmer, it was borrowed, probably through the Arabic medium from the Persian *čäk* «document, agreement» [18, P.324].

The word *чек* is often met in the texts of Uzbek official-business monuments from the end of XIXth century: «*Миракрамбойнинг васий сифатида Мирҳошим бойбачанинг сағир болаларига тегишли банк **чеклари** ва васиқани олганлиги ҳақидаги иқрори*»[11, P.90].

Explanatory dictionary of the Uzbek language (ЎТИЛ) includes the word *чек* in the meaning of «пул муомаласига доир хужжат, шартнома; вексель» («money circulation document, agreement; bill of exchange».) 1. Маълум юридик шахсинг жорий ҳисоб рақамидан муайян миқдордаги пулни бериш ёки ўтказиш ҳақидаги ёзма фармойишдан иборат махсус хужжат (A special document consisting of a written order to provide or transfer a certain amount of money from the current account of a well-known legal entity – our translation). *Чек билан пул олмақ.* 2. Касса томонидан бериладиган, товар учун тўланган сумма кўрсатилган талон, шунингдек, тўланиши лозим бўлган сумма кўрсатилган ва кассага такдим этиладиган квитанция (A voucher with the amount paid for the goods, as well as a receipt with the amount to be paid and presented to the cashier – our translation). *Сотувчининг қўл-қўлига тегмас, чек олиб, одамларга сут, кефир берарди*” [15, P.473]. For example: «*Дори-дармон воситалари ёки тиббиёт буюмлари билан бирга сотиб олувчига идентификацион маълумотлар (номи, дозаси, қадоқлаш, миқдори) билан бирга нархи кўрсатилган товар **чеки** берилади, товар ва касса **чеклари** дорихона муассасасининг лицензиясини тўхтатиб туриш ёки тугатиш учун асослардан бири бўлиб хизмат қилади*» [16].

In some documents, the word *чек* is explained using its synonym *квитанция* (receipt) in brackets: “*Кўрсатилган хизматлар учун ҳақ ундириш, одатда хизматлар кўрсатиладиган жойда истеъмолчиларга белгиланган намунадаги чек (квитанция) берилган ҳолда ҳисобга олиш ходимлари томонидан амалга оширилади*”[17].

In the texts of official-business documents of the Russian and Uzbek languages, one more lexical unit of length is often used – *фут* (*foot*).

The word *foot* in the Old Russian language was originally used in the meaning of «kind of coin». With this definition, I.I. Sreznevsky's Dictionary of the Old Russian Language testifies to it in Afanasy Nikitin's Journey across the Three Seas in 1466-1472»: «*Со всякыя головы емлютъ по две шекиени на Бута, а съ коней по четыре **футы***»[12].

According to the “Explanatory dictionary of old Russian measures” («Объяснительном словаре старинных русских мер») of G.Y. Romanova the word *фут* is noted in the meaning of «measure of length, in Russian one foot was equal to 30,48 sm.» in the Letters and Papers of Petr the Great (Письма и бумаги императора Петра Великого) from 1697: «Большие корабли (в Амстердаме), которые глубиною в 22 *фута* ходят... в пристань, которая в 8-мь *футов* глубины... втягивают» [14, P.265]. In the indicated source, it is also found in a figurative meaning: «small measure of length, insignificant distance»: «Я только **футов** за пять был до смерти в самой Ильин день, уже и людей не знал, и не знаю, как Бог паки велел жить» [10, P.265].

The word foot in the Uzbek language began to be used from the end of the XIX - beginning. XX centuries. Particularly it is noted in “Мунтахаби жуғрофияи умумий” – “Қискача умумий жуғрофия” («Brief general geography») (1903) written by Makhmudkhodja Behbudiy: «Бизни Русияни «вёрст» – чақирими беи юз сажин, ҳар сажин уч ариш ин ё етти **фут**, ёинки икки метру ҳам 13 сантиметрга ҳисоб топиладур. Бир ариш ин ўн олти вершўк, ё 28 дюйм, ёинки 71 сантиметрга баробардур. Шул миқёс бўйинча бизни бир вёрст бир километру ҳам 66 метруга баробар бўладур. Ва бизни бир мураббаъ чақирим 25 минг мураббаъ сажиндурки, бир мураббаъ километру ҳам 13160 мураббаъ метруга баробардур. Бир сажин мураббаъ 9 аришин мураббаъ ё 49 фут мураббаъ, ё 4 метру мураббаъ ҳам 55 десиметра мураббаъ ҳам 25у сантиметра мураббаъдур» [3. P.247].

Its use is noted, for example, in the Uzbek translation of the book by Henry Lansdell «Russian Central Asia including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv» written in English and published in 1885 in London: «Мен билдимки, отлик хабарчи Бухородан, қушбегидан бу ергача икки кунда етиб келишибди. Бу нарса бироз шошилиш иштиёқимизни оширди, чунки ўша кун биз бор-ўғи 13 милгина йўл босиб ўтган эдик; рус саҳросида эса биз бу масофани бир соатдан сал кўпроқ вақтда босиб ўтардик. Ундан ташқари, биз 12 га 8 **фут** ўлчамли хонага ночоргина жойлаштирилган эдик; хонанинг деворлари лойдан қилинган бўлиб, ҳатто сувалмаган эди» [1, P.40-43].

Thus, it can be stated that the word foot penetrated into the Uzbek language through Russian, which, in turn, borrowed it from the English language. The issues of linguistic contact and the study of foreign language lexical units contained in the vocabulary of both related and unrelated languages are still relevant. In this regard, the study the borrowings of English origin that have penetrated the texts of Russian and Uzbek official-business documents due to the establishment of intercultural interaction between Russia, the Khiva and Bukhara khanates located on the territory of modern Uzbekistan and England is of particular importance.

LITERATURE

1. Lansdell, Henry. D.D. Russian Central Asia including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv. – London, 1885 – Pp. 40–43.

2. Аристова В.М. Англо-русские языковые контакты. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1978. – С. 135.
3. Беҳбудий М. Танланган асарлар // Тўпловчи, сўзбоши ва изоҳлар: Б. Қосимов, – 2-нашри, тузатилган ва тўлдирилган. –Тошкент: «Маънавият», 1999. – 279 б.
4. Боровков А.К. Узбекский литературный язык в период 1905-1917 гг. – Ташкент: Учпедгиз, 1941.
5. Громатович К.Д. Русско-узбекский словарь для европейцев, служащих госаппарата УзССР. – Самарканд-Ташкент, Узбекское государственное издательство, 1929. – 230 с.
6. Данияров Р. Заимствование русско-интернациональных личных имен узбекским языком: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1967.
7. Добродомов И. Г. Заимствование // Лингвистический энциклопедический словарь / под общ. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 158–159.
8. Мирзаев М. Советско-интернациональные слова в узбекской периодической прессе (1945-1950). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук – Ташкент, 1951
9. Пулатов А.П. Влияние русского языка на узбекский язык. (Вопросы лексики и словообразования). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук – М., 1953.
10. Романова Г.Я. Объяснительный словарь старинных русских мер. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2017. – 304 с.
11. Себзор даҳаси қозиси фаолиятиги оид ҳужжатлар – Т.:Ўзбекистон, 2009. – 165 с.
12. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. Репринтное издание. – М.: Книга, 1989. – Т. III. – Ч. 2. – 1683 столб.
13. Статейный список Ф.А. Писемского (Англия, 1582-1583) // Путешествия русских послов XVI-XVII вв. Статейные списки. – М. –Л., 1954 – С. 392.
14. Тенишев Э.Р. Тюркоязычных письменных памятников языка.//Языки мира. Тюркские языки. – М., 1997. – С. 35-46.
15. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006 – Т. IV – 680 б.
16. ЎзР ВМнинг 1994 йил 6 августдаги “Республикада дори-дармонлар ва тиббий буюмлар билан таъминлашни ва уларни тақсимлашни яхшилашга доир кечиктириб бўлмайдиган чора-тадбирлар тўғрисида” 404-сон қарори.
17. ЎзР ВМнинг 1996 йил 5 мартдаги “Бозорларнинг фаолиятини ва уларни бошқаришни тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида” 82-сон Қарори.
18. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс, 1987 – Т. IV. – 2-е изд – 361 с.
19. Худайкулов А.Э. Функционирование англицизма ХЕДЖИРОВАНИЕ в текстах узбекских официально-деловых документов XXI века //Proceedings of

International scientific-practical conference “Modern philological paradigms: interaction of traditions and innovations III”. – Tashkent, 2023. – Pp. 263-266.

20. Худайкулов, А. Э. (2020). АНГЛИЦИЗМЫ С СУФФИКСОМ-ИНГ В ТЕКСТАХ УЗБЕКСКИХ ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВЫХ ДОКУМЕНТОВ. *Актуальные научные исследования в современном мире*, (10-6), 75-78.

21. Эшқувватова, Г. А., & Худайкулов, А. Э. (2021). Употребление английских ксенизмов в узбекском деловом дискурсе. *Евразийский научный журнал*, (11), 42-44.

Хошимхужаева Мохирух Музаффаровна,
Термез, Узбекистан
Начальник отдела магистратуры
Термезкого университета экономики
и сервиса, PhD, доцент кафедры
иностраннных языков

МОДЕЛИ НАИМЕНОВАНИЯ РАСТЕНИЙ В АНГЛИЙСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ КУЛЬТУРЕ КАК ОТРАЖЕНИЕ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА

Аннотация

Данная статья посвящена анализу английских и узбекских схем названий растений как отражения оригинальной языковой картины мира. В частности, отвечая на вопросы, как и почему некоторые элементы национальной культуры и мировоззрения используются для названия растений, мы исследовали принципы восприятия и категоризации мира англичанами и узбеками. На основе теории «языковой картины мира», впервые предложенной Л.Вейсгербером и доработанной затем Б.Уорфом, мы попытались понять, какие ассоциации лежат в основе некоторых популярных моделей наименования растений как на английском, так и на узбекском языке, и как эти ассоциации могут объяснить общие и специфические черты языковой картины мира

Abstract

The paper is devoted to analysis of English and Uzbek plant naming patters as a reflection of original language image of the world. Particularly, by answering the questions how and why some elements of national culture and mindset are used for naming plants, we explored the principles of perception and categorization of the world by English and Uzbek people. Based on the theory of "language image of the world" first suggested by Weisgerber and revised then by Whorf, we tried to understand what associations are put under the base of some popular patterns of naming the plants both in English and Uzbek, and how these associations can explain general and specific features of the languages' image of the world.

Ключевые слова: языковая картина мира, названия растений, английский и узбекский языки.

Keywords: Language Image of the World, Plant Names, English and Uzbek

Введение

Общеизвестно, что люди живут в тесной связи с миром Флоры. Каждое растение имеет несколько особенностей, имеющих разную ценность для

человека. Каждый народ обычно указывает это значение в названии растения с помощью специального наименования. Поскольку каждый народ уникален с точки зрения исторического развития, образа жизни и культуры, закономерности наименования растений также варьируются от языка к языку, отражая особенности мировосприятия народа. Поэтому исследование закономерностей наименования растений в разноструктурных языках очень важно также для контрастивной и когнитивной лингвистики. Наше исследование посвящено сопоставительному анализу английских и узбекских моделей названий растений. А именно, отвечая на вопрос: почему и как растению дано то или иное название, мы попытались объяснить особенности англо-узбекского мировосприятия и его отражения в языке.

Предыстория исследования

В основу исследования легла теория «языкового образа мира», предложенная Лео Вейсгербером [1]. Согласно этой теории: 1. языковая картина мира - это система всех возможных содержаний: духовного, определяющих своеобразие культуры и менталитета конкретного языкового сообщества; это результат исторического развития этноса и языка; оно существует в одном однородном самосознании определенной языковой общности и передается будущим поколениям через особое мировоззрение, правила поведения, образ жизни, закрепленные средствами языка. Дальнейшее исследование теории осуществляет Сукаленко [2], который утверждает, что язык является фактом культуры, неотъемлемой частью культуры, поскольку язык аккумулирует ключевые понятия культуры, переводя их в символическое воплощение – слова. Языковая картина мира, создаваемая нациями, является субъективным образом объективного мира и в высокой степени антропоцентрична, поскольку несет в себе черты человеческого способа познания мира. Следование этой концепции дает нам более глубокое понимание того, почему некоторые модели названий растений предпочтительнее на английском или узбекском языке; и какие типы познавательных ассоциаций о растениях характерны для этих народов. В качестве основного приема анализа фактического материала (названий растений) в статье использован метод мотивационного анализа. В частности, исследуя мотив номинации растений и соответствующие культурные обстоятельства, связанные с ним, мы пытаемся выявить уникальные закономерности наименования растений на английском и узбекском языках. В данном исследовании мотивационный анализ названий растений проводится в когнитивном подходе. Такой подход помогает реконструировать принципы восприятия и категоризации мира англичанами или узбеками и дает возможность описать языковую картину мира народов, которая присутствует в сознании народов и организует их ментальный лексикон.

Сбор данных

Для анализа мы рассматривали только общеупотребительные названия растений, поскольку они более красочны и выразительны, чем научные, и могут ярче отображать различия между английской и узбекской языковой

картиной мира. Фактический материал составляют 32 английских и 15 узбекских общеупотребительных названий растений, извлеченных из этимологических словарей и лексикографических материалов. В частности, английские названия растений и их происхождение были выбраны из следующих источников: Online Etymology Dictionary [3], On the popular names of British plants, being an explanation of the origin and meaning of the names of our indigenous and most commonly cultivated species [4]. Rustic Speech and Folk-Lore [5]. Historical Common Names of Great Plains Plants Volume I: Historical Names [6].

Следует отметить серьезную нехватку материала на узбекском языке, поскольку названия растений еще не исследованы в этимологическом и мотивационном аспектах. Мы не нашли ни этимологических, ни мотивационных записей, относящихся к узбекским названиям растений. Существующие ресурсы, такие как O‘zbek shevalari leksikasi [7], O‘rta osiyodagi foydali va zararli o‘simliklarning maxalliy nomlari lug‘ati [8], включают себя только названия растений и никакой дополнительной информации. Таким образом, нам пришлось анализировать закономерности наименования, лишь изучая физические характеристики (способ произрастания, цвет, размер, форму, практическое использование, символику и т. д.) самого растения и сравнивая их с названиями, чтобы найти мотив номинации. В статье каждое название растения выделено курсивом, а в круглых скобках – его научное ботаническое название. Названия узбекских растений сопровождаются дословным переводом в русском языке.

По мнению Панасенко [9], процесс наименования растений состоит из двух этапов. По ее словам, давая названия растениям, человек прежде всего выделяет их из общего класса растений, затем отождествляет их с уже известными ему растениями или предметами, руководствуясь при этом своим личным опытом, то есть своим мировоззрением, культурой, религией, образом жизни, местоположением и т. д. Другими словами, называя растение, человек связывает растение или его особенности, такие как форма, размер, цвет, вещество, текстура и объем, с другими объектами, которые часто оказываются культурными элементами. Исследование показало, что как в английском, так и в узбекском языках растения ассоциируются в основном с культурными элементами трех конкретных ассоциативных полей: религия, животные и артефакты. На наш взгляд, анализ названий растений внутри этих трех специфических ассоциативных полей, наиболее ярко выражающих национально-специфическое мировоззрение, показал нам, как представления, связанные с религией, животными и домашней утварью (артефактами), могут служить средством фиксации информации о различных свойствах растений в сознании народов.

Религия

Нет сомнений в том, что религия является источником обогащения и важным фактором устойчивого развития различных культур. В западной культуре многие растения использовались аллегорически, как христианские символы.

Хотя религиозное значение растений уже не выходит на первый план, религиозные отсылки в их названиях сохраняются. Ниже приведены некоторые английские названия растений, связанные с библейскими сюжетами:

Virgin Mary, Virgin Mary's Honeysuckle, Virgin Mary's Milkdrops, Lady's Milk-sile - названия *медуницы* (*Pulnumaria officinalis*), отсылающие к легенде о том, что во время бегства в Египет часть молока Пресвятой Богородицы упала на ее листья растения, когда она кормила грудью Иисуса. Эта же легенда связана с пятнами на листьях *чертополоха Богородицы* - **Blessed Thistle, Our Lady's Thistle** (*Carduus marianus*). Другая легенда гласит, что Дева Мария, испытывая жажду, встретила с коровой и, использовав широкий лист чертополоха в качестве чаши для питья, пожелала, чтобы этот вид всегда назывался ее именем и носил пятна молока на его листьях (Райт [5]: 333). Мы предполагаем, что религиозные компоненты в названиях этих растений связаны с их лечебными свойствами, в старину ими лечили многие болезни.

Другие религиозные компоненты включают:

Archangel - архангел (*Angelica archangelica*) *дудник лекарственный*, вероятно, из-за того, что он цветет в день Архангела Святого Михаила, 8 мая, по старому стилю, и поэтому считается консервантом от злых духов и колдовства, и особенно от болезни крупного рогатого скота, называемой болезнью насылаемая эльфами. [4]; **Christmas Rose** - Рождественская роза (*Helleborus niger*) *морозник чёрный* от раскрытого розоподобного цветка и цветения в зимние месяцы [4]; **Holy Rope** - святая веревка (*Eupatorium cannabinum*) *посконник коноплевый*, названо из-за своих листьев, похожий на коноплю которые похожи на коноплю из которого сделали веревку которой был связан Иисус; точно так же, как было обнаружено, что **Christ's thorn, a Christ's gall, a reed-mace, a Christ's ladder** - Христов шип, желчь Христова, камышовая булава, лестница Христова и т. д. представляют собой другие случаи Распятия [4].

Как мы видим, в английской культуре существует особая традиция связывать растения с религиозными легендами. В основном на основе традиции стоит трактовка необычных свойств растений (отрицательных или положительных) с точки зрения религии.

Широко известно, что религия является неотъемлемым элементом восточной цивилизации. Узбекская культура и язык как часть этой цивилизации подверглись сильному влиянию ислама. Однако при анализе узбекских названий растений мы обнаружили, что очень мало названий растений мотивированы религией. Мы нашли всего 3 имени с религиозными элементами. Вероятно, это связано с тем, что в религиозных традициях узбеков все живое, даже неодушевленные предметы, созданные Богом, не могут быть ассоциированы с религиозными персонажами. С этой точки зрения мы предполагаем, что эти имена являются узбекскими именами заимствованными из арабского или персидского языков:

Марьям дарахти [7] - дерево Девы Марии (*Vitex agnus-castus*), *витекс* на протяжении веков традиционно использовался для лечения женских недугов. Соответственно компонент Марьям – Дева Мария обозначает мир женщин и используется здесь, чтобы показать, что это растение относится в основном к женщинам; **Хасса Мусо** [8] - посох Моисея (*Abelia corymbosa*) *абелия*, стебель растения по форме напоминает посох пророка Моисея. Красота цветков растения связывается с магическими свойствами посоха; **Абу жахл тарвузи** [8] - Арбуз Абу Жахила (*Bryonia dioica*) *бриония двудомная*, Абу Жахиль изначально был злейшим врагом Пророка Мухаммеда, впоследствии став его преемником - история, связанная с ядовитыми и в то же время целебными свойствами растения.

Животные

Животный мир имеет первостепенное значение не только в нашей жизни, но и в языке. С одной стороны, животные наиболее похожи на нас, поэтому у нас есть сильная потребность четко отделиться от них, но, с другой стороны, они представляют для нас огромное вдохновение, и мы не можем без них обойтись (Степанова [10]).

Животные используются в названиях растений, чтобы включить конкретную информацию о растении, чтобы показать наиболее важную особенность растения для человека. Часто для этой цели выбираются компоненты животного происхождения — это домашние животные, живущие в наших домах. Например, в английском языке для обозначения того, что растение отличается от других видов того же семейства размером, используется компонент «лошадь»:

Horse-radish - *конская редиска* (*Cochlearia Armorica*) хрен, общее название сохраняет некогда распространенное переносное значение прилагательного лошадь как «сильный, большой, грубый», то же значение мы можем найти в следующих названиях растений: **Horse mushroom, Horse-balm, Horse parsley, Horse-mussel, Horse mint** - конский гриб, конский бальзам, конская петрушка, конская мидия, конская мята [3]. Все эти растения каким-то образом выделяются среди других видов того же семейства размерами плодов, листьев или стебля; **Horse-chestnut** - *конский каштан* (*Aesculus hippocastanum*) названо так из-за крупных плодов: орех похож на съедобный каштан, но горьковат на вкус [3].

В узбекском языке слово «лошадь» заменяется на «верблюд»: **Туяяпрок** - верблюжий лист (*Rheum turkestanicum* Janisch.) *ревень туркестанский* [8], растение названо так из-за огромных листьев; **Туяпайпок** [8] - верблюжие носки (*Convolvulus fruticosus* Pall.) *вьюнок кустарниковый*, у растения относительно крупные цветки, напоминающие носки.

И в английском, и в узбекском языке слово «пъёс» имеет пренебрежительное значение (ядовитый, вонючий, никчемный, дикий, колючий) и в основном используется для обозначения отрицательных свойств растений:

Dog rose - *шиповник собачий* (*Rosa canina*), дикий сорт, не ценимый ни за аромат, ни за декоративность. Слово «пъёс» имеет значение «дикий и без

запах» из-за того, что растение имеет относительно неприятный запах и внешний вид [4]. **Dog fennel** - *фенхель собачий* (*Anthemis cotula*) назван так из-за его плохого вкуса, запаха и листьев похожие на листья фенхеля [11]; **Итузум** - собачий виноград (*Solanum nigrum* L.) [7] *наслён чёрный*, ядовитые ягоды растения трактуются словами «собака» (ядовитая) и «виноград» (ягода). **Иткучала** [8] - собачий эминиум (*Eminium Lehmanni* O. Ktze) *эминиум Леманна*, здесь использовано слово – собака, чтобы указать, что растение очень ядовито.

Также в узбекских названиях растений животный компонент «осел» может выражать отрицательные черты: **Эшакмия** - ослиный мозг (*Vexibia alorescuroides* (L.) Яковл) [8] *софора лисохвостная*, это высокотоксичное растение способное вызывать спутанность сознания у человека и животных. **Эшакбодринг** - ослиный огурец, (*Ecballium elaterium* (L.) A. Rich.) *бешеный огурец* [8] - свое необычное название это растение получило из-за того, что огуреподобные плоды очень ядовиты и при созревании брызгают струей слизистой жидкости содержащие семена растения.

Артефакты

Анализ артефактов как компонент названия растений в английском и узбекском языках позволил нам предположить, что соответствующие артефакты имеют большее значение в одной культуре, чем в другой. Например, некоторые лингвистические исследования показывают, что предметы одежды – головные уборы были очень популярны у англичан во всех социальных слоях. Биггэм [12], исследовавший английские названия растений, образованные от головных уборов, указывает, что англоговорящие люди использовали самые разнообразные головные уборы для обозначения определенных растений. Он утверждает, что мотивация использования названий головных уборов состоит в том, чтобы помочь распознавать растения путем сравнения их частей с широко знакомыми повседневными предметами. Названия головных уборов во многих случаях, должно быть, напрашивались сами собой, поскольку что-то надетое на голову человека, часто относится к цветку или другому элементу на верхушке стебля растения (Биггам [12]: 65). Ниже приведены некоторые из таких названий растений:

Granny's Nightcap - бабушкина ночная шапочка (*Stellaria holostea*) *звездчатка ланцетовидная* – растение с частично раскрытыми белыми цветками, напоминающими простой колпак с вывернутым лопастным краем. С тем же именем, называется *ветреница древесная* растение с внешним видом похожим на цветок, но с менее вывернутым краем, также известная как *Lady's Nightcap* - ночной колпак леди [12];

Остальные предметы одежды и туалета записаны Новиком [6]:219. Он представила более 10 примеров имен с содержанием *Lady's* + артефакт. Но Новик не указал происхождение названий, поэтому нам пришлось искать его из других источников. Некоторые из них перечислены ниже:

Lady's-glove - дамская перчатка (*Digitalis purpurea*) *наперстянка пурпурная*, названа так за сходство цветка с пальчиками перчатки [4]; *Ladies' laces* -

повилика дамская (*Phalaris arundinacea*), название происходит от нитевидных стеблей растения [4]; *Lady's-mantle* - *манжетка дамская* (*Alchemilla alpina*) названа так по кружевному краю листа [4]; *Lady's-shoes-and-stockings* - женские туфли и чулки (*Lotus corniculatus*) *лядвенец рогатый*. Название относится к цветкам, напоминающим женские туфли, и семенным коробочкам на их стебле, напоминающим чулки. Большое количество названий растений с содержанием *Lady's* + артефакт демонстрирует особое место артефактов (туалетных принадлежностей), отсылающих к женскому миру, в английском национальном менталитете и культуре.

В узбекской растительной лексике мы также нашли несколько названий с артефактами. В таких названиях растений артефакты в основном относятся к повседневной жизни людей среднего достатка. Часто имена имеют содержание *люди+артефакт* или *животное+артефакт*. Некоторые примеры представлены ниже:

Бургансупурги - блошиная метла (*Artemisia annua* L.) [8] *полынь однолетняя*, это растение содержит эфирные масла со специфическим запахом. В деревнях его используют как инсектицид, из высушенных стеблей делают специальные веники для подметания дома от вредителей и/или вешают над дверью как оберег; **Козон ювгич** - моющие средства для мытья казанов (*Luffa cylindrica* M.Roem.) *люффа* [8] - при созревании плоды принимают форму губок, которые используют в хозяйстве; **Кампир-чопон** - старушечное пальто (*Trichodesma incanum* (Bunge) DC.) *триходесма* [8], вероятно, серые волосатые цветочные листья, ассоциируются с старушечьими лохмотьями; **Чупон телпак** - пастушья шапка (*Matricaria chamomilla* L.) [8] *ромашка аптечная*, популярное растение названное так из-за сходства цветков с головными уборами пастухов;

Выводы

В статье посредством мотивационно-контрастивного анализа названий растений рассматриваются дифференциальные и универсальные особенности английской и узбекской языковой картины мира. Для этого сначала мы определили сам процесс наименования растений и объяснили его закономерности. Затем мы выбрали самые популярные области ассоциации названий растений – Религия, Животные и Артефакты. Мы показали, что анализ названий растений в этих полях может проиллюстрировать уникальные и аналоговые черты английской и узбекской картины мира. Как мы видим, в английской и узбекской языковой картине мира различные свойства растений с антропоцентрической точки зрения отражаются по-разному. В частности, у англичан существует особая традиция связывать религию с необычными особенностями растений; С Девой Марией связаны в основном положительные качества, такие как декоративность и лечебные свойства. Это связано, по всей вероятности, с дохристианской древней традицией связывать с божествами все непонятное и непознанное. Но эта характеристика не присуща узбекскому языку. Анализ показал, что узбеки

обычно не ассоциируют растения с религией в силу некоторых религиозных традиций.

Однако названия растений, относящиеся к области животных, в обоих языках имеют некоторые общие черты. Как в английском, так и в узбекском языке домашние животные (лошадь, верблюд, собака, осел) в основном используются для фиксации в языке каких-то условных, вредных или отрицательных свойств растений. С этой точки зрения можно сказать, что когнитивные ассоциации о растениях являются общими для языков. Дальнейший анализ показал, что слово «собака», обозначающее отрицательные свойства растения (ядовитый, вонючий, бесполезный, дикий, колючий), в английском языке можно заменить на слово «осёл», а слово «лошадь» обозначающее большие размеры растения, в узбекском языке заменено на слово «верблюд» поскольку верблюд и осел более распространены в узбекской культуре.

Анализ артефактов как компонентов названий растений на английском и узбекском языках позволил нам предположить, что от культуры зависит, какие подходящие артефакты используются для названия растения. Например, использование предметов женской одежды и туалета в названиях растений более популярны в английском языке, тогда как в узбекских названиях растений артефакты в основном относятся к повседневной жизни людей среднего класса. Вероятно, более высокий социальный статус женщины в английской культуре определяет частое использование атрибутов женского мира для обозначения растений. Артефакты, использованные в названиях узбекских растений, свидетельствуют о том, что в сознании узбеков растения ассоциируются с теми артефактами, которые имеют большее значение в повседневной жизни, что отражается в узбекской языковой картине мира.

Использованная литература

1. Вайсгербер Й.Л. (Weisgerber) Язык и философия// Вопросы языкознания №2, 1993.
2. Сукаленко Н.И. (Sukalenko) Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира. Наукова думка, 1992.
3. Etymonline dictionary website available at: <http://www.etymonline.com> Last accessed 2/02/2017
4. Prior, R. C. A. On the Popular Names of British Plants, Being an Explanation of the Origin and Meaning of the Names of Our Indigenous and Most Commonly Cultivated Species. Third edition. London: Frederic Norgate; Edinburgh: Williams & Norgate, 1878.
5. Wright, E.M. Rustic Speech and Folk-Lore. Oxford: Horace Hart, 2014.
6. Nowick, E. Historical Common Names of Great Plains Plants Volume I: Historical Names Lulu.com, 2014.
7. Abdurakhmonov D., Sodikov T., Nosirov Sh., Turabova M., O`zbek shevalari leksikasi. Tashkent: 1991.

8. Sakhobiddinov S. O`rta osiyodagi foydali va zararli o`simliklarning maxalliy nomlari lug`ati Tashkent: 1953.
9. Panasenko N. Reflection of the naïve Christian worldview in the Romance, Germanic and Slavic phytonymic lexicon European Journal of Science and Theology 10(4): 167-183, 2014.
10. Stepanova P. Language Image of the Human in Partners' (lovers') Names Inspired by Animals Linguistics and Literature Studies 3(2): 46-49, 2015.
11. English Oxford living dictionaries. Website available at: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/dogfennel> Last accessed 25/01/2017
12. Biggam, C. Plants as metaphorical headgear in English. In: Anderson, W., Bramwell, E. and Hough, C. (eds.) Mapping English Metaphor Through Time. Oxford University Press: Oxford, pp. 47-65. 2016
13. Tull, D. Edible and Useful Plants of Texas and the Southwest. 1999, p. 145

Abdusamadov Zafar Nurmatovich
UzSWLU
Tashkent, Uzbekistan

COMPARATIVE STUDY OF WESTERN AND EASTERN NARRATIVES ON THE BASIS OF AXIOLOGICAL DIFFERENCES

***Abstract.** This article explores the differences in value systems, beliefs, and cultural norms that underlie Western and Eastern narratives. The analysis highlights the importance of understanding the axiological foundations of these narratives for fostering cross-cultural understanding and communication.*

***Keywords:** Narratives, Axiology, Western Narratives, Eastern Narratives, Cross-Cultural Communication, Comparative Analysis.*

Introduction

Narratives are a fundamental part of human communication and culture. They are a means of conveying beliefs, values, and ideas that shape our worldview. In this article, we conduct an axiological study of Western and Eastern narratives. We explore the differences in value systems, beliefs, and cultural norms that underlie these narratives. Our analysis highlights the importance of understanding the axiological foundations of Western and Eastern narratives in order to foster cross-cultural understanding and communication.

Narratives are a ubiquitous aspect of human culture. They are a means of conveying beliefs, values, and ideas that shape our worldview. Narratives can be found in literature, film, art, and everyday conversation. They are a means of sharing experiences and perspectives with others. However, narratives are not created in a vacuum. They are rooted in cultural values, beliefs, and norms that shape the way we interpret and understand them. In this article, we conduct an axiological study of Western and Eastern narratives. Our analysis focuses on the

underlying values, beliefs, and cultural norms that shape these narratives. We argue that understanding these axiological foundations is crucial for fostering cross-cultural communication and understanding. Narratives are a way of understanding and interpreting the world around us. They are stories we tell ourselves and others that help us make sense of our experiences and the relationships we have. Narratives are not only a reflection of our individual experiences but also the collective experiences of our culture and society. In this article, we will examine the axiological study of Western and Eastern narratives.

Narratives have a long history, dating back to ancient times when oral traditions were passed down from generation to generation. Over time, narratives have taken on various forms, including myths, legends, fables, folktales, and novels. Today, narratives can be found in many different media, including literature, film, television, and social media.

Western and Eastern narratives have distinct differences in their value systems, beliefs, and cultural norms. Western narratives are often characterized by individualism, rationalism, and progress, while Eastern narratives tend to focus on collectivism, spirituality, and a focus on the present moment. Understanding these differences is critical to fostering cross-cultural communication and appreciation.

Axiology is the philosophical study of values. It is concerned with understanding what is valuable, why it is valuable, and how we should act based on those values. In the context of narratives, axiology is concerned with the values that are conveyed through the stories we tell. Western and Eastern narratives differ in their axiological foundations. In this section, we explore these differences in more detail.

The axiological study of Western and Eastern narratives has been the subject of much discussion and debate by scholars in various fields, including literature, history, and philosophy. Axiology is the study of values and value systems, and it plays a crucial role in shaping the narratives we tell ourselves and others.

Western narratives are often characterized by a focus on individualism and the pursuit of personal achievement and success. This is reflected in literature, where protagonists are often portrayed as heroes who overcome obstacles and adversity to achieve their goals. Additionally, Western narratives often emphasize rationalism and the power of reason to solve problems and overcome challenges.

In contrast, Eastern narratives tend to focus on collectivism and the importance of community and relationships. This is reflected in literature, where protagonists are often portrayed as part of a larger group or community and work together to achieve a common goal. Additionally, Eastern narratives often emphasize spirituality and the importance of living in the present moment.

Western Narratives: Western narratives are characterized by individualism, rationalism, and a belief in progress. Individualism is the belief that the individual is the most important unit of society. Rationalism is the belief that reason is the best way to understand the world. Progress is the belief that society can continually improve through technological and scientific advancement. These values are reflected in Western narratives in a number of ways.

One of the most prominent themes in Western narratives is the hero's journey. This is a narrative structure in which the protagonist embarks on a quest to overcome obstacles and achieve a goal. The hero's journey is often seen as a metaphor for the individual's journey through life. It emphasizes the importance of self-discovery, personal growth, and overcoming adversity. This theme is rooted in the Western value of individualism, which places a high value on personal achievement and self-reliance.

Another common theme in Western narratives is the pursuit of knowledge. Western culture places a high value on reason and intellectual inquiry. This is reflected in narratives that explore scientific and philosophical concepts. These narratives often emphasize the importance of critical thinking and rationality. They also reflect the Western belief in progress, which sees knowledge as a means of advancing society.

Eastern Narratives: Eastern narratives are characterized by collectivism, spirituality, and a focus on the present moment. Collectivism is the belief that the group is more important than the individual. Spirituality is the belief in a higher power or universal consciousness. The focus on the present moment emphasizes the importance of mindfulness and being fully present in the current experience. These values are reflected in eastern narratives in a number of ways.

One of the most prominent themes in eastern narratives is the journey of self-discovery. This is a narrative structure in which the protagonist embarks on a quest to find inner peace and enlightenment. The journey of self-discovery emphasizes the importance of spiritual growth and the search for meaning in life. This theme is rooted in the eastern value of spirituality, which places a high value on inner peace and harmony.

Another common theme in eastern narratives is the importance of community. Eastern culture places a high value on the group and the collective good. This is reflected in narratives that emphasize the importance of social harmony and cooperation. These narratives often explore the relationships between individuals and the community, and the importance of finding balance between the two.

One of the most significant differences between Western and Eastern narratives is their approach to progress. Western narratives often emphasize the importance of progress and the idea that society can continually improve through innovation and new ideas. Eastern narratives, on the other hand, tend to have a more cyclical view of history, where events repeat themselves, and progress is not always linear. The opinions of scientists vary on the axiological foundations of Western and Eastern narratives. Some believe that these differences reflect fundamental differences in the way people from different cultures view the world, while others argue that these differences are the result of cultural conditioning and historical factors.

The axiological foundations of Western and Eastern narratives have been a subject of debate among scientists for many years. Some scientists believe that Western narratives are rooted in the individualistic and rationalistic values of

ancient Greece, while others believe that they are a product of the Enlightenment and the Industrial Revolution. Meanwhile, some scientists believe that Eastern narratives are rooted in the spiritual and contemplative traditions of ancient India and China, while others believe that they are a product of the East's historical and cultural context.

Heroes in Western and Eastern Narratives:

The heroes in Western and Eastern narratives also reflect the differences in their axiological foundations. In Western narratives, heroes are often portrayed as individuals who overcome adversity through their strength, intelligence, and determination. They are often seen as symbols of progress and innovation. In contrast, heroes in Eastern narratives are often portrayed as individuals who achieve enlightenment through spiritual practices such as meditation and contemplation. They are often seen as symbols of inner peace and harmony.

Comparative Analysis of Western and Eastern Narratives: The axiological differences between Western and Eastern narratives have significant implications for cross-cultural communication and appreciation. Western narratives tend to emphasize individualism and the pursuit of material success, while Eastern narratives tend to emphasize collectivism and the cultivation of inner peace. As a result, individuals from different cultures may have different values, expectations, and beliefs about the world, which can lead to misunderstandings and conflicts.

However, recognizing and understanding these differences can also foster a greater understanding and appreciation of different cultures. For example, Westerners can learn from Eastern narratives about the importance of mindfulness and inner peace, while Easterners can learn from Western narratives about the power of innovation and progress.

In conclusion, understanding the axiological foundations of different cultural narratives is essential for gaining a deeper appreciation for diverse perspectives and worldviews. By recognizing the differences between Western and Eastern narratives, we can foster cross-cultural communication and understanding, which is critical in today's globalized world. The axiological study of Western and Eastern narratives highlights the importance of values and value systems in shaping the stories we tell others and ourselves. Western narratives tend to focus on individualism, rationalism, and progress, while Eastern narratives tend to focus on collectivism, spirituality, and a focus on the present moment.

While opinions on the axiological foundations of these narratives vary among scholars, there is no denying the importance of recognizing and understanding these differences for fostering cross-cultural communication and appreciation. As we continue to navigate an increasingly interconnected world, it is essential to recognize the diversity of cultural narratives and the value they bring to our understanding of the world around us.

Moreover, the comparative analysis of Western and Eastern narratives highlights the importance of values and value systems in shaping the stories we tell ourselves and others. While the opinions of scientists vary on the axiological foundations of these narratives, recognizing and understanding these differences is

crucial for fostering cross-cultural communication and appreciation in our increasingly interconnected world. By embracing the unique values and perspectives of different cultures, we can build a more harmonious and inclusive global community.

References:

1. Komarovskaya SD. Justice and the Law in Britain: English textbook for lawyers. 4th ed. - M.: Book House "University", 2001.
2. Rosenthal DE, Telenkova MA. Dictionary-reference book of linguistic terms. - M.: Education, 1976.
3. Nekrasov TP. Life on loan // Bridges. Journal of translators. 2015; 2(46).
4. Рауфов ММ. Реалиялар, Миллий хос сўзларни таржима қилишнинг ўзига хос хусусиятлари. Eurasian Journal of Academic Research. 2021; 1(9):574-583.
5. Mustafakulovich RM. Advantages and Difficulties of Simultaneous Translation. In Conferences, June 2021.
6. Mustafakulovich RM, Nurmatovich AZ. Methods of Transmitting Phraseological Units in Simultaneous Translation. Procedia of Social Sciences and Humanities. 2021; 2:10-21070.

Abdusamadov Z. Color Picture of the World in the English, Russian and Uzbek Languages

Haydarova Kamola Davranovna
Katta o'qituvchi, PhD.
O'zbekiston, Surxondaryo vil, Terdu
+998907476235
kamolahaydarova6235@gmail.com

FRUIT NAMES IN UZBEK, RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGES O'ZBEK, RUS VA INGLIZ TILLARIDA MEVA NOMLARI

Filology

Qadim zamonlardan boshlab insoniyatning turmush tarzida o'simliklar dunyosi alohida o'rin egallagan. Vaqt o'tishi bilan iste'molchilar bu mahsulotlarni bir biridan farqlash maqsadida turli nomlar bilan atay boshlagan. Ularning orasida o'zb. *meva* – rus. *фрукты* – ing. *fruit* nomlari alohida o'rin tutadi.

O'zbek tiliga tojik tilidan o'zlashgan [*меве*] → *meva* so'zi O'zbek tilining izohli lug'atida "ba'zi daraxt va butalarning hosili"²² ma'nosida qayd etilgan. Ushbu so'z xalq tilida 'gullagan daraxtning changlanib hosilga kirib, pishgan qismi yoki daraxtning gullab bo'lgandan so'ng yesa bo'ladigan qismi'²³ ko'rinishida qo'llanib kelinmoqda.

²² Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. III жилд. – Т.: Университет, 2009. – Б. 135.

²³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати: – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Ж. III. – Б. 576.

Tojikcha-o'zbekcha *meva* leksemasining ingliz va rus tillarida tegishli ravishda *fruit* va *фрукты* kabi ekvivalentlari mavjud bo'lib, ular kelib chiqishi nuqtai nazaridan lotincha *fructus* so'ziga borib taqaladi. U rus tiliga 1705 yilda polyak tilidan o'tgan bo'lsa, ingliz tiliga to'g'ridan to'g'ri o'zlashgan²⁴.

Qiyoslanayotgan va chog'ishtirilayotgan tillarda mevalar turlari bo'yicha ikki guruhga bo'linadi:

1) yovvoyi –

o'zbekcha	ruscha	inglizcha
<i>tog'olcha</i>	<i>боярышник</i>	mountain charrу
<i>do'lana</i>	<i>фисташки</i>	hawthorn
<i>pista</i>	<i>ежевика</i>	pistachio
<i>maymunjon</i>	<i>боярышник</i>	blackberry

2) madaniy –

o'zbekcha	ruscha	inglizcha
<i>olma</i>	<i>яблоко</i>	<i>apple</i>
<i>anor</i>	<i>гранат</i>	<i>pomegranate</i>
<i>uzum</i>	<i>виноград</i>	<i>grapes</i>
<i>gilos</i>	<i>вишня</i>	<i>cherry</i>
<i>limon</i>	<i>лимон</i>	<i>lemon</i>
<i>banan</i>	<i>банан</i>	<i>banana</i>
<i>shaftoli</i>	<i>персик</i>	<i>peach</i>
<i>o'rik</i>	<i>абрикос</i>	<i>apricot</i>
<i>behi</i>	<i>айва</i>	<i>quince</i>
<i>nok</i>	<i>груша</i>	<i>pear</i>
<i>anjir</i>	<i>смаковница</i>	<i>fig</i>
<i>olho'ri</i>	<i>слива</i>	<i>plum</i>

Ular, o'z navbatida, ular ho'l – danakli va urug'li (jadval) hamda quruq – yong'oqli va pistali (jadval) meva kabi kichik turlarga bo'linadi:

o'zbekcha	ruscha	inglizcha
ho'l – danakli		
<i>o'rik</i>	<i>абрикос</i>	<i>apricot</i>
<i>olcha</i>	<i>вишни</i>	<i>cherry</i>
<i>gilos</i>	<i>вишня</i>	<i>sour cherry</i>
<i>olxo'ri</i>	<i>слива</i>	<i>plum</i>
<i>shaftoli</i>	<i>персик</i>	<i>peach</i>
ho'l – urug'li		
<i>olma</i>	<i>яблоко</i>	<i>apple</i>
<i>nok</i>	<i>груша</i>	<i>pear</i>
<i>behi</i>	<i>айва</i>	<i>quince</i>

1) quruq mevalar: a) yong'oqli –

o'zbekcha	ruscha	inglizcha
-----------	--------	-----------

²⁴ Қаранг: The world book encyclopedia. – U.S.: Pat.&T.M. Off. Marca Registrada, 1995. – P 546. Шанский Н.М. и др. Краткий этимологический словарь русского языка. Пособие для учителей / под ред. чл.-кор. АН СССР С. Г. Бархударова. Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: Просвещение, 1975. – С. 474.

<i>o'rtmon yong'og'i</i>	<i>лесной орех</i>	<i>hazelnut</i>
<i>yong'oq</i>	<i>грецкий орех</i>	<i>walnut</i>
<i>bodom</i>	<i>миндаль</i>	<i>almond</i>
<i>yeryong'oq</i>	<i>арахис</i>	<i>peanut</i>
b) <i>pistali</i> –		
<i>o'zbekcha</i>	<i>ruscha</i>	<i>inglizcha</i>
<i>pista</i>	<i>фисташки</i>	<i>pistachio</i>
<i>kungaboqar</i>	<i>семечки</i>	<i>sunflower seeds</i>

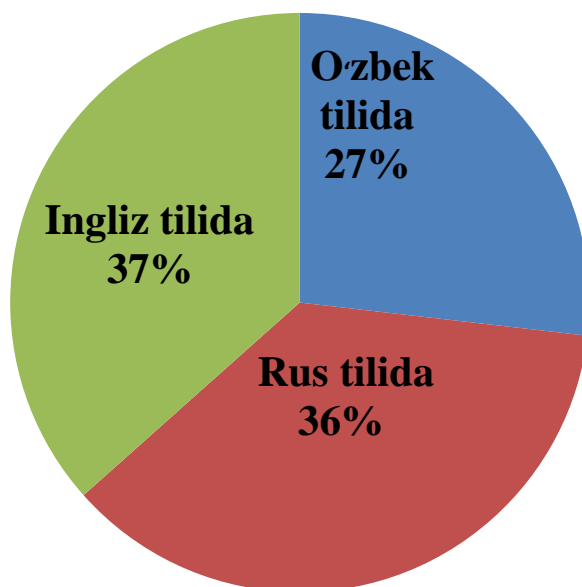
Yuqorida keltirilgan o'zbek, rus va ingliz tillaridagi yovvoyi va madaniy meva turlari tahlilidan kelib chiqib, ularning har biri o'ziga xos nomlanishi, ekvivalentligi va ekvivalentsizligi, ho'l va quruqligi jihatidan o'xshashligi va farqlari borligini e'tirof etish lozim (qarang: Jadval 1).

O'ZBEK, RUS VA INGLIZ TILLARIDA MEVA NOMLARI (jami 123 ta)

№	O'zbek tili (jami 33 ta)		Rus tili (jami 45 ta)		Ingliz tili (jami 45 ta)	
	Ho'l (26 ta)	Quruq (7 ta)	Ho'l (38 ta)	Quruq (7 ta)	Ho'l (38 ta)	Quruq (7 ta)
1.	<i>tog'olcha</i>	<i>pista</i>	горная вишня	<i>фисташки</i>	mountain charrу	pistachio
2.	<i>do'lana</i>	<i>o'rtmon yong'og'i</i>	боярышник	<i>лесной орех</i>	hawthorn	<i>hazelnut</i>
3.	<i>olma</i>	<i>yong'oq</i>	яблоко	<i>грецкий орех</i>	<i>apple</i>	<i>walnut</i>
4.	<i>anor</i>	<i>bodom</i>	гранат	<i>миндаль</i>	<i>pomegranate</i>	<i>almond</i>
5.	<i>uzum</i>	<i>yeryong'oq</i>	виноград	<i>арахис</i>	<i>grapes</i>	<i>peanut</i>
6.	<i>gilos</i>	<i>kungaboqar</i>	вишня	<i>семечки</i>	<i>cherry</i>	<i>sunflower seeds</i>
7.	<i>limon</i>	<i>quritilgan xurmo</i>	лимон	<i>финики</i>	<i>lemon</i>	<i>dates</i>
8.	<i>banan</i>		банан		<i>banana</i>	
9.	<i>shaftoli</i>		персик		<i>peach</i>	
10.	<i>o'rik</i>		абрикос		<i>apricot</i>	
11.	<i>behi</i>		айва		<i>quince</i>	
12.	<i>nok</i>		груша		<i>pear</i>	
13.	<i>anjir</i>		смаковница		<i>fig</i>	
14.	<i>olho'ri</i>		слива		<i>plum</i>	
15.	<i>apelsin</i>		апельсин		<i>orange</i>	
16.	<i>greypfrut</i>		грейпфрут		<i>grapefruit</i>	
17.	<i>mandarin</i>		мандарин		<i>tangerine</i>	
18.	<i>ananas</i>		ананас		<i>pineapple</i>	

19.	<i>mango</i>		<i>манго</i>		<i>mango</i>	
20.	<i>брусника</i>		<i>клюква</i>		<i>cranberry</i>	
21.	<i>ko'k mevalar</i>		<i>черника</i>		<i>blueberry</i>	
22.	<i>smorodi- na</i>		<i>смороди- на</i>		<i>currant</i>	
23.	<i>malina</i>		<i>малина</i>		<i>raspberry</i>	
24.	<i>qulupnay</i>		<i>клубника</i>		<i>strawber- ry</i>	
25.	<i>tut</i>		<i>шелкови- ца</i>		<i>mulberry</i>	
26.	<i>na'matak</i>		<i>шиповник</i>		<i>rosehip</i>	
27.	-		<i>голубика</i>		<i>blueberry</i>	
28.	-		<i>крыжов- ник</i>		<i>gooseber- ry</i>	
29.	-		<i>земляни- ка</i>		<i>strawber- ry</i>	
30.	-		<i>клюква</i>		<i>cranberry</i>	
31.	-		<i>костяни- ка</i>		<i>boneberry</i>	
32.	-		<i>морозика</i>		<i>cloudber- ry</i>	
33.	-		<i>калина</i>		<i>viburnum</i>	
34.	-		<i>рябина</i>		<i>mountain ash</i>	
35.	-		<i>водяника</i>		<i>vodyanika</i>	
36.	-		<i>магония</i>		<i>magonia</i>	
37.	-		<i>физалис</i>		<i>physalis</i>	
38.	-		<i>годжи</i>		<i>goji</i>	

MEVA NOMLARI

Ichki shakllari – ma'nolariga ko'ra, o'zbek, rus va ingliz tillaridagi meva nomlari, o'z navbatida, bir necha guruhlariga bo'linadi.

O'zbek tilida meva nomlari ma'no tuzilishiga bo'yicha quyidagi ko'rinishga ega:

- 1) bitta tugunchali "*oddiy yoki asl*" – *o'rik, gilos, olcha, mosh, jag'-jag'*;
- 2) bir guldagi bir necha tugunchali "*murakkab*" – *malina, maymunjon, ayiqtovon*.
- 3) tuguncha va gulli "*soxta*" – *qulupnay, tut, olma*²⁵.

Rus tiliga oid bo'lgan meva nomlari ham o'z xususiyatiga ega. Ularni ma'nolariga muvofiq tegishli guruhlariga ajratish mumkin:

- 1) семечковое (pistali) – *айва, груша, яблоко*;
- 2) косточкое (danakli) – *вишня, слива, абрикос*;
- 3) цитрусовое (sitrusli) – *апельсин, грейпфрут, лимон, мандарин*;
- 4) тропическое и субтропическое (tropik va subtropikli) – *ананас, банан, гранат, инжир, манго*;
- 5) яговое (rezavorli) – *малина, клубника*²⁶.

E.D.Xaustova esa o'zining "Когнитивные классификаторы в семантическом пространстве языка: на материале лексико-семантического поля "фрукты и овощи" в русском и английском языках" nomli dissertatsiyasida meva turlarini 7 ta guruhga taqsimlaydi:

- 1) цитрусовое (tsitrusli) – *апельсины, мандарины, лимоны, грейпфруты*;
- 2) экзотическое (ekzotik) – *ананасы, бананы, манго*;
- 3) сухофрукты (quritilgan) – *инжир, финики*;

²⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати: – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Ж. III. – Б. 576.

²⁶ Фрукты // <https://bigenc.ru/agriculture/text/4724616>

- 4) частично похожи по вкусу и форме (ta'm va shakli jihatidan qisman o'xshash) – *абрикосы, персики*;
- 5) полностью похожи по вкусу и форме (ta'm va shakli jihatidan to'liq o'xshash) – *вишня, черешня*;
- 6) характеристика средних регионов (o'rta mintaqalarga xos) – *яблоки, груши*;
- 7) принадлежит к другому классу (turli sinfga mansub) – *айва, хурма*²⁷.
- Ingliz tilida meva nomlari ma'no jihatidan quyidagi turlarga bo'linadi:

- 1) simple fruits –oddiy;
- a) fleshy simple fruits (etli) – *apple, pomegranate, apricot, plum, cherry, peach, pear, quince, grapes, persimmon, banana, orange, cranberry, blueberry, currant*;
- b) dry simple fruits (quruq) – *wheat, rice, nuts, the grains of the corn*.
- 2) compound fruits (murakkab) – *blackberry, raspberry, strawberry, mulberry, fig*²⁸.

Ta'kidlash lozimki, o'zbek va ingliz tillaridan farqli ravishda rus tilida rezavor mevalar (*клубника, голубика, черника, брусника, ежевика, смородина, малина, крыжовник, земляника, клюква, костяника, морошка, калина, рябина, шиповник, водяника, магония, физалис, годжу*) o'ziga xos alohida ahamiyatga molikdir. Insoniyat ehtiyojlaridan biri bo'lgan ushbu meva turlari qimmatli oziq-ovqat sifatida boshqa jonzotlarning ham asosiy manbai bo'lib qolmoqda. Ming yillar davomida ovchilar uchun mavsumiy asosiy mahsuloti bo'lgan yovvoyi rezavor mevalarni yig'ish bugungi kunda ham Yevropa va SHimoliy Amerikada mashhur faoliyat bo'lib qolmoqda²⁹. Bir necha asr oldin qator slavyan madaniyatini mujassamlashtirib, uning lug'at tarkibidan o'rin olgan ushbu rezavor mevalarning nomlari hanuzgacha rus tilida faol qo'llanilib kelinmoqda. Zamonlar osha odamlar ushbu mevalardan qish mavsumida ham foydalanish uchun saqlashni o'rgandi. Rezavorlar hajm jihatdan kichkinagina bo'lib odatda yumaloq shaklga ega, sersuv, yorqin rangli, shirin va nordon ta'mga ega, ko'p urug'li bo'lsada danaksiz iste'molga yaroqli hisoblanadi. *Qulupnay, malina, qorag'at, maymunjon, chernika* kabi mevalar rezavorlardir. Ular qadim zamonlardan o'zlarida rus millatining madaniyatini mujassamlashtiradi.

E. D. Хаустова ularni ma'no nuqtai nazaridan 4 ta guruhga ajratadi: Shuning uchun ham rezavorlar ilmiy ishlarda alohida guruhni tashkil etadi. Rezavor mevalar asosan 4 ta kichik guruhlariga bo'lib tasnif qilgan:

- 1) лесные ягоды (“yerdan balandligi va o'sish joyi xususiyatlariga qarab”) – *брусника, голубика, ежевика, земляника, клюква, костяника, морошка, черника, клубника*;

²⁷ Хаустова Э. Д. Когнитивные классификаторы в семантическом пространстве языка: На материале лексико-семантического поля "фрукты и овощи" в русском и английском языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Воронеж, 1999. – С. 34.

²⁸ The world book encyclopedia. – U.S.: Pat.&T.M. Off. Marca Registrada, 1995. – P. 546.

²⁹ Berry // <https://en.wikipedia.org/wiki/Berry>

2) кустарниковые ягоды – “Садово-плодовые” (bog‘ mevalari) va “приготовление сладких блюд” (mazali shirin taomlar tayyorlanishi) xususiyatlariga ko‘ra – *крыжовник, малина, смородина, шиповник*;

3) орехи (“shirin mag‘iziga ega bo‘lgan o‘rmon mevalarining qattiq qobiq bilan qoplanish xususiyatiga qarab “yong‘oqlar””) – *орехи, каштаны*;

4) дикие и горькие (“daraxtlari o‘rmonlarda o‘sib, mevalari g‘ujum hosil beradigan, “yovvoyi va achchiqlik” xususiyatiga ko‘ra”) – *калина, рябина*³⁰.

“The World Book Encyclopedia” da mevalar uch guruhga bo‘lib tahlil qilingan:

1. Mo‘tadil mevalar.

2. Subtropik mevalar.

3. Tropik mevalar.

1. Mo‘tadil mevalar yillik sovuq mavsumga ega bo‘lishi kerak. Ularga asosan mo‘tadil zonalarda, tropik va qutbli mintaqalar orasidagi mo‘tadil mintaqalarda yetishtiriladigan mevalar kiradi. Bu mevalarga misol qilib olma, o‘rik, olxo‘ri, gilos, shaftoli, nok va shu kabi mevalar. Bundan tashqari rezavor mevalarni ya‘ni butalarda hosil bo‘ladigan mevalarni ham shu guruhga qo‘shishimiz mumkin, ularning o‘shishi uchun ham mo‘tadil iqlim kerak. Bularga maymunjon, qorag‘at, qizilchalar misol bo‘laoladi.

2. Subtropik mevalarga yil bo‘yi yengil sovuqdan omon qolish uchun iliq va yumshoq harorat kerak bo‘ladi. Bu mevalar odatda subtropik mintaqalarda yetishtiriladi. Limon, avakado, zaytun va shu kabi barcha tsitrus mevalarni o‘z ichiga oladi. TSitrus mevalar ichida eng mashhuri bo‘lgan apelsin Janubiy Yaponiyadan Janubiy Yevropa davlatlarida sevib yetishtiriladi.

3. Tropik mevalar asosan juda issiq iqlimga ega mintaqalarda yetishtiriladi va bu mevalar sovuqqa juda chidamsizdir. Banan va ananas eng ko‘p yetishtiriladigan va eksport qilinadigan tropik mevalardir. Bulardan tashqari mango va papayalar ham keng iste‘mol qilinadigan tropik mevalar hisoblanadi³¹.

Demak, o‘zbek, rus va ingliz tillaridagi meva nomlari o‘zlarining turlari hamda semantik tuzilishi jihatidan o‘xshash va farqli xususiyatlarni o‘z ichiga oladi. Albatta, ularning har biri kelib chiqishi, shakllanishi va rivojlanishi bo‘yicha o‘z tarixiga ega. Shu sababli bu haqda aniq tasavvur hosil qilish uchun ularning ba‘zi birlarini o‘zbekcha, ruscha va inglizcha matnlarda qo‘llanilish xususiyatlarni tahlilga tortamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘uxati

1. Раҳматуллаев Ш.Ўзбек тилининг этимологик луғати. III жилд. – Т.: Университет, 2009. – Б 135.

2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Ж. III. – Б. 576.

3. The world book encyclopedia. – U.S.: Pat.&T.M. Off. Marca Registrada, 1995. – P 546.

³⁰ Ўша ерда

³¹ The world book encyclopedia. – U.S.: Pat.&T.M. Off. Marca Registrada, 1995. – P. 546.

4. Шанский Н.М. и др. Краткий этимологический словарь русского языка. Пособие для учителей / под ред. чл.-кор. АН СССР С. Г. Бархударова. Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: Просвещение, 1975. – С. 474.

5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Ж. III. – Б. 576.

6. Хаустова Э. Д. Когнитивные классификаторы в семантическом пространстве языка: На материале лексико-семантического поля "фрукты и овощи" в русском и английском языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Воронеж, 1999. – С. 34.

7. The world book encyclopedia. – U.S.: Pat.&T.M. Off. Marca Registrada, 1995. – P. 546.

8. Berry // <https://en.wikipedia.org/wiki/Berry>

9. Фрукты // <https://bigenc.ru/agriculture/text/4724616>

МРНТИ 16.01.45

Жамбыл Мадина
Әл-Фараби атындағы Қазақ
Ұлттық университеті магистрант
madina_zhambyl@mail.ru
Бектемирова С.Б
филол.ғыл.кандидаты,
қауымдастырылған профессор
Әл-Фараби атындағы Қазақ
Ұлттық университеті
saule.bektemirova77@gmail.com

ШЕТ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУДА МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАРДЫҢ РӨЛІ

Түйіндеме

Соңғы жылдары шет тілдерін үйренуге арналған қосымшалар тілдерді үйренуге арналған қосымшалар ретінде белгілі, жаңа тілдерді меңгергісі келетіндер арасында айтарлықтай танымалдыққа ие болды. Бұл қолданбалар тілді пайдаланушының өз қарқынымен үйренудің ыңғайлы және икемді әдісін ұсынады. Ақпараттық-коммуникациялық дамудың қарқынды дамуы технологиялар мен мобильді құрылғылар мобильді оқытудың таралуын зерттеді. Мобильді оқыту ақпаратқа қол жеткізудің артықшылығын береді кеңістіктік шектеулер жоқ, сонымен қатар нақты үйрену. Мақалада шет тілдерін үйренуге арналған мобильді қосымшаларға шолу жасалады, оларды қолданудың орындылығы мен тиімділігі негізделеді.

Түйінді сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, мобильді оқыту, мобильді қосымшалар, шет тілдері, студенттер.

Abstract

In recent years, language learning applications, known as language learning apps, have gained considerable popularity among those wishing to learn new languages. These apps

provide a convenient and flexible way to learn a language at one's own pace. The rapid development of information and communication technology and mobile devices has encouraged the spread of mobile learning. Mobile learning offers the advantage of access to information without spatial constraints and also requires the ability to interact with the user in real time to learn a foreign language. This article provides an overview of mobile applications for language learning and justifies the feasibility and effectiveness of their use.

Key words: *information and communication technologies, mobile learning, mobile applications, foreign languages, students.*

Бүгінгі таңда шет тілдерін үйренуге арналған мобильді қосымшалар кеңінен танымал болып келеді. Олардың шет тілдерін оқыту үдерісінің тиімділігін арттыруда үлкен әлеуеті бар және білім алушылардың кең ауқымын шет тілдерінде даярлау үдерісін айтарлықтай жетілдіруге, оның жаңа жақтарын ашуға және ауыр еңбекті қажет ететін үдерістен қызықты сабаққа айналдыруға арналған. Көптеген зерттеушілер қазіргі уақытта оқу университеттердегі процесс цифрлық технологияларды қолдану арқылы жетілдіріледі, ал студенттер алатын білім мен дағдылар қалады олардың болашақ жұмысы үшін функционалды және өзекті [1;4; 8;12]. Бұл тақырып өзекті және М.Архипова, Вульфович, Н.Голицын, Н.Половникова, Н.Самохина сияқты отандық зерттеушілердің еңбектерінде қозғалған. Смоловик және т.б. шетелде ИСМ көмегімен оқыту кем емес. Бұл мәселені шетелдік зерттеушілер де шешті: к. Бетти , В. М. Фрэнк, с.

Фрейник, Д. Ричардсон және т.б. планшеттік компьютерлерді, смартфондарды, ұялы телефондарды, iPad, iPhone және басқа да осыған ұқсас құрылғыларды білім беру мақсатында пайдалану электрондық оқыту тұжырымдамасы шеңберінде жаңа бағыттың - шетелдік мобильді оқытудың қалыптасуына әкелді тілге (ағылш. M-Learning - Mobilelearning) [2].

Тіл үйренуге арналған қолданбалардың ең маңызды артықшылықтарының бірі - олардың қолжетімділігі. Пайдаланушылар жаңа тілді үйден шықпай-ақ, өздеріне ыңғайлы кез келген уақытта үйрене алады. Бұл ыңғайлылық физикалық сыныптарға немесе оқулықтарға деген

қажеттілікті жояды, тіл үйренуді икемді етеді және жеке кестелерге бейімделеді. Тіл үйренуге арналған көптеген қолданбалар оқуды қызықты және интерактивті тәжірибеге айналдыру үшін геймификация элементтерін қамтиды. Бұл қолданбалар сізді ынталы және қызықты ету үшін жиі викториналарды, сынақтарды және марапаттарды қамтиды. Тіл үйренуге арналған қолданбалардың барлығы бірдей жасалмайды. Мұндай қолданбалардың сапасы мен тиімділігі әр түрлі болуы мүмкін және олардың барлығы дәлелге негізделген тіл M-learning мобильді оқыту-мобильді жеке электрондық құрылғыларды пайдалануға негізделген оқытудың интерактивті тәсілі, интернетке қол жетімді (ұялы телефондар, смартфондар немесе планшеттер) [10]. Электрондық оқытуды дамытудағы сапалы секіріс мыналарға байланысты орны мен уақытына қарамастан білім алуға мүмкіндік беретін қолайлылық. Қазір қуатты мобильді құрылғылар қол жетімді және кең таралған, сондықтан көптеген пайдаланушылар m-learning қосымшаларын іске асыру үшін қажетті негізді қамтамасыз ете отырып,

күрделі функцияларды пайдалануға мүмкіндік беретін сандық құзыреттерге ие [9; 11].

Мобильді оқыту бағдарламалық құралын әзірлеушілер түсінікті басқарылатын және қол жеткізілген прогресті тікелей растайтын қысқа оқу модульдерін әзірлеуге және жасауға назар аударды фрагменттелген үшін арнайы арналған оқу материалдарын оқыту түрі.

Сарапшылар шет тілдері саласында электрондық медиа білім беруді дамытудың негізгі бағыты толыққанды болады деп есептейді ұялы байланыс ұсынатын ынтымақтастық мүмкіндіктерін пайдалану қолдану, сондай-ақ тұлғаға бағытталған тәсіл қағидастарын есепке алу оқуда [3; 6]. Мобильді әзірлеушілер ескеретін тағы бір аспект шет тілдерін үйренуге арналған қосымшалар- бұл ойын тілінің интеграциясы сабақтың тартымдылығын арттыруға және бағалауды жеңілдетуге арналған компонент прогресс [7].

Duolingo-бұл шет тілдерін мобильді оқытуға арналған қосымша. Курстың интерфейсі анимациялық курс талисманмен Достық –үкі. Қол жеткізу курс студенттің профилін құру

тіркелу арқылы мүмкін болады. Оны байланыстыру Facebook сияқты жеке әлеуметтік медиа есептік жазбаңыз. Студентке күнделікті оқу қарқынын таңдау ұсынылады, ол 10-нан 30 минутқа дейін өзгеруі мүмкін. Пайдаланушыға режимді бұзу туралы электрондық пошта арқылы хабарланады. Жаттығуларды басқалармен талқылауға болады форумда пайдаланушылар. Мазмұн мәселесі анықталған жағдайда студент әкімшіге хабарлай алады.

Қолданба ойын ретінде жасалған. Сонымен, әр тестте пайдаланушының 3 "өмірі" бар. Егер ол оларды жоғалтса, ол мүмкін емес келесі деңгейге өтіңіз және тестті қайталау керек.

Жаттығуларды дұрыс орындау үшін пайдаланушы өтеуге болатын ұпайларды алады тесттерде қосымша "өмір" немесе сөз тіркестерінің модульдеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Lern Deutsch. Stadt der Wörter – бұл ойын ретінде безендірілген Goethe Institute ұсынған мобильді оқыту жобасы. Пайдаланушы күнделікті өмірде әртүрлі жағдайларда виртуалды

қалада әрекет ететін аватар жасайды қарым-қатынас. Ойыншы бірліктердің реттілігін таңдай алады олардың қалауы. Сондай-ақ, көп ойыншы режимі бар, онда пайдаланушының аватары виртуалды түрде басқа ойыншылармен кездесуі мүмкін орта.

Tandem - миллиондаған пайдаланушылармен тіл алмасуға арналған ең үлкен қауымдастық. Жоба оның мәдениетаралық құрамдас бөлігімен ерекшеленеді. "Тандем" халықаралық алмасу бағдарламалары аясында сәтті қолданылуда, мысалы, Erasmus, мұнда жаңадан келген шетелдік студенттерді қабылдаушы елден келген ерікті студент ертіп жүреді, ол қонақты келесідей таныстырады университеттік практикамен және тілдік мінез-құлық ерекшеліктерімен.

"Тандем" де қолданылады Трансұлттық компаниялар, онда жоғары қызметкерлердің ұтқырлығы. Шет тілін үйренудің бұл балама әдісі тіл жақсы нәтиже берді, әсіресе тыңдау дағдыларын дамытуда және ауызекі сөйлеу. Байланысты "тандемнің" бірнеше түрі бар әңгімелесушілердің автономия дәрежелері. Сонымен, әңгімелер тікелей қатысушылар арасында немесе тәлімгердің басшылығымен өтуі мүмкін. Автономды диалогтан басқа, платформа топтар үшін курстар деп аталатындарды да ұсынады модераторлар басқаратын адамдар. Магнитогорск мемлекеттік техникалық университетінің студенттері. Г. И. Носова, білім алушылар 44.03.05 бағыттарына педагогикалық білім беру (ағылшын тілі бейіні неміс тілі) және 45.03.02 Лингвистика, еріктілер ретінде жұмыс істейді "Тандем" жобасы аясында тәлімгерлер бұл сабақты өздерінің оқытушылық мансаптары үшін пайдалы тәжірибе ретінде қарастырады. Жоба мазмұнның жоғары икемділігін ұсынады, сондықтан оны келесіге қарай бейімдеуге болады балалардың, ересектердің және қарттардың курстары мен іс-шаралары арқылы немесе кәсіби қызығушылықтарды ескере отырып, яғни әртүрлі оқу салалары, әсіресе студенттерге қатысты [2; 5]. Платформа мигранттардың тілдік интеграциясы үшін де тиімді. Оқыту орын алуы мүмкін әр түрлі, ресми немесе бейресми түрде немесе оқулықтарды, оқу материалдарын, шынайы мәтіндерді немесе бейімделген мәтіндерді қолдану арқылы немесе алдын-ала белгіленген тақырыпсыз сөйлесу арқылы. Quizlet-бұл пайдаланушы қарапайым флэш-карталарды жасайтын бағдарлама, олармен жұмыс істеу кезінде студент жаңа лексиканы тиімді есте сақтайды және жаттықтырады, сонымен қатар сөзді немесе оның аудармасын көре алады, айтылуын тыңдай алады. Қолданба оқушының нақты уақыттағы барлық нәтижелерін бақылайды және материалға қай жерде көбірек назар аудару керектігін түсіну үшін қандай терминдердің қате болғанын білуге мүмкіндік береді.

Мобильді оқыту шынайылығы мен өзектілігі даусыз іс жүзінде шексіз ресурстарға нақты уақыт режимінде қол жеткізудің арзан және ыңғайлы әдісін ұсынады. Алайда, мобильді оқыту дәстүрлі оқыту формаларын да, eLearning-ті де алмастыра алмайды: бұл студенттердің әлеуметтік контексті мен қажеттіліктерін түсіну арқылы шет тілдерін грамматикаға аз көңіл бөлінеді, бұл селективті түсіндіреді тек мобильді қосымшаларды пайдалану кезіндегі прогресс.

Қортынды:

Тіл үйренуге арналған қолданбалар заманауи тіл пейзажының ажырамас бөлігіне айналды.

Олардың қол жетімділігі, геймификациясы және жекелендіруі оларды өздігінен тіл үйрену үшін тамаша таңдау жасайды. Дегенмен, оларды толық шешім емес, қосымша құрал ретінде қарастырған жөн. Тілді тиімді үйрену көбінесе қолданбаға негізделген оқытуды, нақты өмір тәжірибесін және ана тілінде сөйлейтіндермен өзара әрекеттесуді қамтиды. Тіл үйренуге арналған қосымшаны таңдау студенттің мақсаттарына, оқу стиліне және тілді

менгерудің жоғары деңгейіне жетуге ұмтылуына сәйкес болуы керек. Сайып келгенде, тіл үйренуге арналған қолданбалардың тиімділігі олардың жан-жақты тіл үйрену стратегиясына қаншалықты жақсы біріктірілгеніне байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бутова А.В. Lsp Оқытудағы акт // қазіргі заманғы өзекті мәселелер науки, техники и образования: тезисы докладов 78-й международной научнотехнической конференции. – Магнитогорск: Изд-во Магнитогорск. гос. техн. ун-та им. Г.И. Носова, 2020. – С. 447.
2. Бутова А.В. Формирование иноязычной компетенции студентов технического вуза как основного компонента проектирования профессионального имиджа // Педагогика, психология, общество: материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. – Чебоксары: Издательский дом «Среда», 2020. – С. 48–51.
3. Гаврилова Е.А. Интеграция мобильных устройств в виртуальную среду обучения иностранным языкам / Е.А. Гаврилова, К.В. Тростина // Повышение индивидуального рейтинга и конкурентоспособности преподавателей иностранных языков в современных условиях: сб. xviii пова Мектебінің материалдары- "Среда"баспасы 5 Мазмұн Creative Commons Attribution 4.0 лицензиясы бойынша лицензияланған (CC-BY 4.0) шения квалификации преподавателей иностранных языков вузов экономического профиля. – 2017. – С. 34–42.
4. Гальченко Н.А. Использование новых информационнокоммуникативных технологий в обучении иностранному языку (на примере мобильного обучения) // Актуальные вопросы психологии и педагогики в современных условиях: сб. научных трудов по итогам Международной научнопрактической конференции. – 2015. – С. 1316.
5. Зеркина Н.Н. Проектная деятельность на занятиях по иностранному языку в техническом университете / Н.Н. Зеркина, А.В. Бутова // Актуальные проблемы современной науки, техники и образования: тезисы докладов 78-й международной научно-технической конференции. – Магнитогорск: Изд-во Магнитогорск. гос. техн. ун-та им. Г.И. Носова, 2020. – С. 454.

6. Кисель О.В. Применение личностно-ориентированного подхода при обучении английскому языку для специальных целей // Актуальные проблемы современной науки, техники и образования: тезисы докладов 78-й международной научно-технической конференции. – Магнитогорск: Изд-во Магнитогорск. гос. техн. ун-та им. Г.И. Носова, 2020. – С. 455
7. Кисель О.В. Оценка как один из критериев повышения эффективности обучения профессиональноориентированному иностранному языку // Актуальные проблемы современной науки, техники и образования: тезисы докладов 78-й международной научно-технической конференции. – Магнитогорск: Издво Магнитогорск. гос. техн. ун-та им. Г.И. Носова, 2020. – С. 456.
8. Кисель О.В. Система образования и новые информационные технологии // Цифра в помощь учителю: сборник материалов Всероссийской научно-методической конференции с международным участием. – Чебоксары: Издательский дом «Среда», 2020. – С. 23–26.
9. Кисель О.В. Изучение иностранных языков с помощью мобильных приложений на интегрированных образовательных платформах // Общество, образование, наука: современные тренды: сборник трудов по материалам Национальной научно-практической конференции. под общ. ред. Е.П. Масюткина; науч. ред. Т.Н. Попова. – Керчь: ФГБОУ ВО «Керченский государственный морской технологический университет», 2020. – С. 179–183.
10. Кисель О.В. Использование смартфона как источника информации студентами технических направлений // Педагогика, психология, общество: сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции. – Чебоксары: Издательский дом «Среда», 2020. – С. 63–65.
11. Башал А. Сөздік Қорын Оқытудағы Мобильді Қосымшалардың Тиімділігі / А. Башал, С.Йылмаз, А. Танриверди, Л. Сари // Қазіргі білім беру технологиясы. – 2016. – Б.47-56.
12. Густафсон К. технологиялардың оқуға әсері / / Жоғары Оқу Орындарын Жоспарлау Білім, Колледждер Мен Университеттерді Жоспарлау Қоғамы. – 2004. – 32 (2). – Б.37-43

XX ASYRYŇ BIRINJI ÇÄRÝEGINDE TÜRKMEN HALKYNÝŇ TARYHYNÝŇ TARYHNAMASY

Tezis

Türkmen halkynyň geçmiş taryhyny, dilini we edebiýatyny, onuň döreden baý medeniýetini ylmy taýdan öwrenmäge XX asyryň başlarynda girişilipdir. Hut şu döwürde türkmen dili hakynda ilkinji saldamly ylmy işler ýazylypdyr. Türkmen halkynyň geçmiş taryhyny öwrenmäge we ylmy hem-de edebi eserleri neşir etmäge bagyşlan tanymal alymlardan A. Aliyev, Hojaly Molla, S. Işanogly, G. Ýomudskiý, Mollamurt, K. Böriýew bolup, olaryň köpgraňly döredijiliginden türkmen taryhyna degişli birnäçe işi miras galypdyr. Olaryň ýazan işleri, taryhyň usulyýeti we taryhy maglumatlar hem-de çeşmeler hökmünde-de gymmatlydyr. Seljerme berlen bu işler ähli babatlarda türkmen halkynyň taryhyna degişli gymmatly ylmy işlerdir, möhüm ýazuw çeşmeleridir.

Açar Sözler: Türkmen, Taryh, Alyýew, Ýomudskiý, Böriýew

Abstract

The scientific study of the past history, language and literature of the Turkmen people, as well as the rich culture created by them, began at the beginning of the 20th century. It was during this period that the first scientific works on the Turkmen language were written. A. Aliyev, Hocalı Molla, S. Işanogly, G. Yomudsky, Mollamurt, K. Boriyev are among the famous scientists dedicated to studying the past history of the Turkmen people and publishing scientific and literary works, a number of works related to Turkmen history have been inherited from the multi-faceted creativity of the Turkmen. Their writings are valuable as historical methodology and historical data as well as sources. These published works are valuable scientific works related to the history of the Turkmen people from all ages and are important written sources.

Keywords: Turkmen, History, Aliyev, Yomudsky, Boriyev

Giriş

Adamzadyň döreden maddy we ruhy gymmatlyklaryna saldamly goşant goşan türkmen halkynyň geçmiş taryhyny, dilini we edebiýatyny, onuň döreden baý medeniýetini ylmy taýdan öwrenmäge XX asyryň başlarynda girişilipdir. Mälim bolşy ýaly, bu döwürde türkmenleriň syýasy we ykdysady durmuşy bilen bir hatarda, olaryň jemgyýetçilik ýaşayşynda ep-esli üýtgeşmeler, käbir özgerişler bolup geçipdir. Her bir döwrüň ylma getirýän öz bir täzeligi bolýar. Şunuň bilen baglylykda, bu döwürde türkmen halkyna degişli taryh, dil we edebiýat baradaky dürli görnüşli ylmy ýazgylar peýda bolupdyr. Hut şu döwürde türkmen dili hakynda ilkinji saldamly ylmy işler ýazylypdyr. Olaryň hatarynda XIX asyryň ahyrlarynda Pawel Polikarpow iç Şimkewiçň (1856-1900) “Практическое руководство для ознакомления с наречием туркмен Закаспийской области” (“Zakaspi oblastynyň türkmenleriniň dili bilen tanyşmak üçin amaly gollanma”) [1, 133-139] atly işi bilen başlaýan türkmen dili hakyndaky eseri, XX asyryň başlarynda Muhammet Sadykbek Agabekow tarapyndan ýazylan (1865-1944) “Учебник тюркменского наречия с приложением сборника пословиц и поговорок тюркмен Закаспийской области” (“Zakaspi oblastynyň

türkmenleriniň nakyllarynyň we atalar sözleriniň ýygyndysy goşulan türkmen diliniň okuw kitaby”) [2, 25-48] we Iwan Aleksandrowiç Belýaýewiň taýýarlan (1882-1920) “Грамматика туркменского языка” (“Türkmen diliniň grammatikasy”) [3. 114-121] atly möhüm işleri muňa anyk mysal edip görkezse bolar.

Manyly ömrüni türkmen halkynyň geçmiş taryhyny öwrenmäge, türkmen milletiniň gymmatly mirasyny dünýä tanatmaga, bu ugurdan ylmy hem-de edebi eserleri neşir etmäge bagyşlan tanymal alymlaryň biri-de Alişbek Süleýmanogly Alyýew (1883-1933) bolup, onuň köpgyraňly döredijiliginden bize türkmen diliniň meselelerine bagyşlanan “Ýengi usul türkmen mektebi” atly işi miras galypdyr. Şunuň bilen baglylykda, A.S. Alyýew öz eserleri bilen türkmen dilini we edebiýatyny öwrenmäge saldamly goşant goşupdyr [4, 37-44]. Ol taryhçy hökmünde 1913-nji ýylda arap harplary bilen Russiýanyň gadymy slawýanlardan başlap, tä 1905-nji ýyla çenli taryhyny beýan edýän “Muhtasar Rusýa taryhy” (“Russiýanyň gysgaça taryhy”) ady bilen bir kitap neşir etdirýär. Mundan başga-da, 1914-nji ýylda A.S. Alyýew Adam atadan başlap, tä Hezreti Muhammet pygambere çenli aralykda ýaşap geçen ähli pygamberleriň taryhy beýan edilýän “Muhtasar-y taryh-y enbiýa” (“Pygamberleriň gysgaça taryhy”) ady bilen ýene-de bir kitaby çapa taýýarlapdyr [5, 211-216]. Belli magaryfçynyň ýazan bu eserleri türkmen taryhnamasynyň ylmy taýdan juda ähmiýetli işlerinden bolup, olar ilkinji okuw kitaplary hökmünde takyk meýilnama esasynda taýýarlanylýpdyr.

Bu döwürde türkmen halkynyň taryhy, medeniýeti, dili we edebiýaty, olaryň aýry-aýry meseleleri bilen meşgullanmaklyk alymlar tarapyndan mundan beýläk hem dowam etdirilipdir. Bu babatda 1914-1917-nji ýyllarda Aşgabatda çap edilen “Закаспийская туземная газета” (“Ruznameý-i maweraý-i Bahry-Hazar”) atly döwürleýin neşiriň türkmen taryhyny, ýerli halkyň dilini we edebiýatyny öwrenmek babatynda aýratyn ähmiýete eýe boldy. Bu ugurdan gazýetiň sahypalarynda ylmy ähmiýete eýe bolan ençeme ýazgylar çap edilipdir [6, 372-381].

Gürrüni edilýän döwürde türkmen halkynyň taryhyny, medeniýetini, dilini we edebiýatyny ylmy esasynda öwrenmäge we ilat arasynda wagyz etmäge çalşan belli magaryfçylaryň biri hem halk arasynda “Hojaly Molla” ady bilen tanalan, Hojaly molla Miratberdi oglydyr (1860-1920). Hojaly Molla rus alymy Aleksandr Nikolaýewiç Samoýlowiç (1880-1938) ýaly belli alymlar bilen bilelikde türkmen medeniýetine, hususan-da, türkmen edebiýatyna degişli birnäçe gymmatly eserleri ýüze çykarmakda we olaryň ylym dünýäsinde tanalmagy we ylmy dolanyşyga girizmek ugrundan köp tagallalar edipdir. Türkmen halkynyň taryhyny öwrenen görnükli magaryfçy Hojaly Mollanyň 1915-nji ýylda ýokarda ady agzalan gazetiň sahypalarynda türkmen halkynyň geçmişine bagyşlanan “Gadym taryh” atly makalasy neşir edilipdir. Bu makala I.A. Belýaýew tarapyndan 1916-njy ýylda “Из истории туркмен Закаспийской области” (“Zakaspi oblastynyň türkmenleriniň taryhyndan”) ady bilen rus diline terjime edilip, asyl nusgasy bilen bilelikde çap edilipdir [5, 211-216]. Hojaly Mollanyň türkmen halkynyň taryhyna,

medeniýetine, diline we edebiýatyna bagyşlanan ençeme işleri döwrüň gazet-žurnallarynda we dürli ýygnyndylarynda öz beýanyny tapypdyr.

Türkmen halkynyň taryhy we medeniýeti bilen meşgullanan, bu ugurdan eser ýazyp, türkmenleriň taryhyny ylym dünýäsine tanyş etmek ugrunda tagalla eden sowatly adamlaryň biri-de, Mäne obasyndan bolan Seýitmämmet Işandurdy Işanogly bolupdyr. Ol 1915-nji ýylda “Teke kowmy” diýen at bilen türkmen halkynyň taryhy beýan edilýän uly göwrümlü makalanyň awtorydyr. Işanogly “Teke kowmy” işinde türkmenleriň Ýslam dinini kabul eden döwürlerinden başlap, tä XIX asyryň ahyrlaryna çenli geçen taryhy ýoluny beýan etmäge çalşypdyr. Işanoglynyň bu işi onuň türkmen halkynyň taryhyna juda belet taryhçy bolandygyna güwä geçýär. Sebäbi Işanoglynyň bu makalasyň esasynda, A.S. Alyýew tarapyndan 1916-nji ýylda “Из прошлой жизни туркмен” (“Türkmenleriň geçmişdäki durmuşyndan”) diýen at bilen bir iş hem ýazylypdyr. Awtor özüniň Işanoglynyň işiniň esasynda ýazan makalasynda türkmen halkynyň taryhyna degişli möhüm maglumatlary ulanyp, gymmatly pikirleri öňe sürüpdir we olary ylmy taýdan giňişleýin seljeripdir. Bu makala türkmen halkynyň taryhyna täzeçe çemeleşilýändigini, awtor tarapyndan täze garaýyşlaryň öňe sürülýändigini, şeýle hem çykarylýan ylmy netijeleriň anyk mysallar arkaly delillendirýändigini bilen derwaýysdyr [5, 211-216].

XX asyryň başlarynda türkmen halkynyň taryhyna bagyşlanyp ýazylan işleriň arasynda Garaş Hanogly Ýomudskiniň (Николай Николаевич Ёмудский, 1868-1928) ýazgylary aýratyn ýatlanylmağa mynasypdyr. N.N. Ýomudskiniň 1924-nji ýylda Daşkentde “Türkmen halkynyň taryh hem nesilleri hakyndaky makalalaryň ýygnyndysy”? diýen at bilen neşir edilen ýygnyndyda Gökdepe söweşine gatnaşan, tanymal Gulbatyr Serdara bagyşlanan “Serdar: nesil-urug biliminden “ylmy ensabdan” bir bölek” atly gymmatly maglumatlary özünde jemleýän makalasy ýerleşdirilipdir. Şol ýygnyndyda N.N. Ýomudskiniň türkmen gyzynyň ömür ýolundan söhbet açýan “Aksona: nesil-urug biliminden “ylmy ensabdan” bir bölek” atly ýene bir makalasy hem çap edilipdir [7, 189-192]. N.N. Ýomudskiniň türkmen halkynyň taryhyny öwrenmek ugrunda eden işleri hem bellärlikliidir. Çünki türkmen halkynyň taryhyny we medeniýetini öwrenmekde bu alymyň bitiren işleri ägirdir [8, 295-308].

Ýokarda ady agzalan ýygnyndyda meşhur söz ussady Mollamurtyň – Allaberen Hojanyýaz oglynyň (1885-1930) “Türkmen we Eýranlylar taryhyndan bir bölek” atly makalasy çap edipdir. Makala türkmenler bilen eýranlylaryň taryhyndan gürrüň berýän şol döwrüň juda ähmiyetli ýazgylaryndan biridir. Şu ýerde Mollamurtyň makalasyň başga-da birnäçe ýerde çap edilendigini bellemek gerek. Onuň türkmen halkynyň taryhyna, medeniýetine, diline we edebiýatyna bagyşlap ýazan işleri möhümdir [7, 189-192]. Aslynda şol döwürde türkmen şahyrlarynyň türkmen halkynyň taryhyndan söz açýan ýazgylary aýratyn bellärlikliidir [5, 211-216].

Tanymal türkmen magaryfçysy Kümüşaly Böriýew (1896-1942) türkmen halkynyň taryhyny dikeltmek ugrunda tagalla baryny eden alymlaryň biridir. “Türkmen halkynyň taryh hem nesilleri hakyndaky makalalaryň ýygnyndysy” atly

kitapda K. Böriýewiň “Hywa türkmenleriniň taryhyndan bir bölek” atly makalasy çap edilipdir [7, 189-192]. Ýazaryň Türkmen halkynyň geçmiş taryhyna bagyşlanan dürli ýazgylaryny görmek bolýar. Awtor, esasan hem, türkmen halkynyň taryhynyň ylmy usulda ýazylmagyna uly üns beripdir. K. Böriýewiň türkmen taryhyna, medeniýetine, diline we edebiýatyna degişli pikirlerine we ýazgylaryna salgynanylmagy, onuň işleriniň ylmy taýdan ygtybarlydygyny bütin aýdyňlygy bilen görkezýär [9, 171-188].

Seljerilýän döwürde türkmen halkynyň taryhyna degişli işleriň toplanlymagy we çap edilmegi dowam edýär. Olaryň birnäçesi rus diline hem terjime edilýär. Şeýle işlerden biri Abdyssetdar Kazynyň (1791-1880) meşhur alym A.N. Samoýlowiç tarapyndan terjime edilen tekeleriň söweş kyssasy hasap edilýän “Jeňnama” eseridir [10].

Bu döwürde türkmen halkynyň beýik ogullary barada-da birnäçe işler ýazylypdyr [5, 211-216]. Häzirki Türkmenistanyň çäginde daşda ýaşayan türkmenler hakynda hem şol döwürde dürli ýazgylaryň çap edilendigini bellemek gerek [11, 147-153].

Umuman alnanda, XX asyryň başlarynda türkmen halkynyň taryhy, medeniýeti, dili we edebiýaty boýunça ýokarda atly tutulan awtorlar tarapyndan ýazylan ýazgylara ilkinji ylmy işler we wajyp çeşmeler hökmünde baha bermek hem-de salgylanmak bolar. Bu awtorlaryň eserleri, şeýle-de, beýleki ýazgylar türkmen halkynyň taryhynyň aýry-aýry döwürlerini, hadysalaryny hem-de wakalaryny beýan edýän işler hökmünde uly ähmiýete eýedir. Olaryň ýazan işleri, taryhyň usulyýeti we taryhy maglumatlar hem-de çeşmeler hökmünde-de gymmatlydyr. Olaryň ählisi taryhnama, taryhy öwreniş ylmynyň in bir wajyp meselelerini gozgaýan ähmiýetli işlerdir. Şol bir wagtyň özünde-de bu eserler, öz döwrüniň taryh ylmynyň, döwrüň taryh baradaky düşüňjeleriniň ýeten derejesini görkezýän işlerdir. Aýratyn hem milli ruhda ýazylan işler türkmen taryhnamasynda özleriniň uly ylmy ähmiýete eýedikleri bilen tapawutlanýarlar. Gürrüni edilýän döwürde ýazylan işler ylmy taýdan giňişleýin hem-de çuňňur seljerilende, türkmen halkynyň taryhyna mahsus aýratynlyklary has aýdyň ýüze çykaryp bolýar. Sebäbi her bir awtoryň taryh ylmyna bagyşlanan işi, türkmen halkynyň taryhyny açyp görkezmek bilen bir hatarda, onuň taryh ylmy babatyndaky garaýyşlaryny hem beýan edýär. Seljerme berlen bu işler ähli babatlarda türkmen halkynyň taryhyna degişli gymmatly ylmy işlerdir, möhüm ýazuw çeşmeleridir.

Edebiýat

1. Aşirov, T. (2021). “Şimkeviç, P. (1899). *Praktičeskoye Rukowodstvo Dlya Oznakomleniya S Nareçiyem Turkmen Zakaspiyskoy Oblasti*. Aşabat: Tipografiya K. M. Fedorova. 168 S.”, *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5 (2): 133-139.
2. Aşirov, T. (2022). “Rusya İmparatorluğu Döneminde Türkmen Dilinin Öğretmi Bağlamında S. Agabekov’un “Uçebnik Tyurkmenskogo Nareçiya” Adlı Eseri”. *Edebiyat Dilbilim Eğitim ve Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, (1): 25-48.

3. Aşirov, T. “Belyayev, İ. A. (1915). Grammatika Turkmenskogo Yazıka. Ashabad: Tipografiya İ.İ. Aleksandrova. 122. Sayfa.”. Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature 6 (2020): 114-121.
4. Aşirov, T. (2021). “Türkmenistan’da Usûl-i Cedîd Okullarının Yapılandırılmasında Alişbek Aliyev’in Yeri Ve Önemi”. Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi. 5 (1), 37-44.
5. Aşirov, T. (2023). “Rusya İmparatorluğu Döneminde Türkmenistan’da Tarih Çalışmaları: A. Aliyev Örneği”. Yeni Türkiye Dergisi, 130, 211-216.
6. Aşirov, T.-Acar, S. (2021). “Türkmen Edebiyatı Tarihine Kaynak Olarak “Zakaspiyskaya Tuzemnaya Gazeta” Gazetesinin Değeri”, Türk Dünyası Edebiyatı, s. 372-381, İstanbul: Ihlamur Kitap.
7. Aşirov, T. (2021). “Türkmen Halkının Tarih Hem Nesilleri Hakkındaki Makalelerin Yığındısı. Taşkent: Türkistan Devlet Kitaplar Basdıryan Divanhanesi, 1924 57 sayfa”. Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi, 2 (2): 189-192.
8. Aşirov, T. (2018). “Sovyet İhtilali Üzerine Çalışmalar: Garaş Han Oğlu Yomudskiy Örneği”. 100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası Ankara 25-27 Ekim 2017. Ankara: Hacettepe Üniversitesi. 295-308.
9. Aşirov, T. (2019). XX. Yüzyılın Başında Türkmenistan'da Tarih Düşüncesi: K. Böriyev Örneği. Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 3 (1): 171-188.
10. Abdu-s-Sattar-Kazy, Kniga Rasskazow o Bitwah **Tekintew**, tay. A. N. Samoýlowiç, SP. 1914.
11. Aşirov, T., Durdygylyjov, P. ve Gaýypnazarov, S. (2022a). “Kuzey Kafkasya (Stavropol) Türkmenleri Üzerine Çalışmalar: A.A. Volodin”. Türkmen Bilgesi Yusuf Azmun’a Armağan. (ed. E. Uçar, Y.E. Tansü). Ankara: İksad Yayınevi, s. 147-153.

Қазіргі тіл біліміндегі бейімделген мәтін мәселесі

Мақала қазіргі тіл біліміндегі дамып келе жатқан мәтін лингвистикасындағы бейімделген мәтінге арналады. Мақалада мәтін лингвистикасын зерттеген, зерттеп жүрген ғалымдардың зерттеулеріне шолу жасалынды. мәтін лингвистикасының өзекті мәселелерінің бірі бейімделген мәтінге талдау жұмыстары жүргізілді. Соңғы жиырма жылдықта шетелдік, және отандық ғылымда зерттеулердің тіл білімінің аталған бағытына деген қызығушылық ерекше қарқынмен дамып келе жатқандығы байқалды. Зерттеуші ғалымдардың еңбектеріне аналитикалық шолу жасалды. Бұл мақалада жинақтау, салыстыру, бақылау және т.б. әдістер қолданылды. Сонымен қатар, қазіргі таңда мәтін лингвистикасының дамып келе жатқан бірнеше бағыттары қарастырылады. Мәтін лингвистикасының зерттеу нысаны мәтінге байланысты ғалымдардың пікірлері салыстырылып, топтастырылды. Мақалада мәтін лингвистикасын зерттеудің себептері мен қажеттілігі талданды. Мәтін лингвистикасының ғалымдардың тұжырымдық бағыттары көрсетілді.

Түйін сөздер: лингвистика, мәтін, мәтін лингвистикасы, бейімделген мәтін, екіншілік мәтін.

The article is devoted to the adapted text in the emerging field of text linguistics in modern linguistics. The article provides an overview of the researches of scientists who have studied text linguistics. Analysis of the adapted text, one of the topical problems of text linguistics, was carried out. In the last twenty years, it has been observed that the interest in the mentioned direction of research in foreign and domestic science is developing at a special pace. An analytical review of the works of research scientists was made. This article covers summaries, comparisons, observations, and more. methods were used. In addition, several areas of text linguistics that are currently developing are considered. The research object of text linguistics was compared and grouped by the opinions of scientists related to the text. The article analyzed the reasons and need for the study of text linguistics. Conceptual directions of text linguistics of scientists were shown.

Keywords: linguistics, text, text linguistics, adapted text, secondary text.

Қазіргі тіл біліміндегі бейімделген мәтін мәселесіне тоқталмас бұрын, алдымен мәтін, мәтін лингвистикасына тоқталып өтсек. Мәтіндерді зерттеудің лингвистикалық аспектісі (текстология, әдебиеттану, деректану, стилистика және т.б.) мәтіндік шығармалардың статусын, таксономиясын белгілеумен, мәтін құрылысының тілдік бірліктерін, олардың мазмұнының құрылымы мен коммуникативті әлеуетін анықтаумен байланысты.

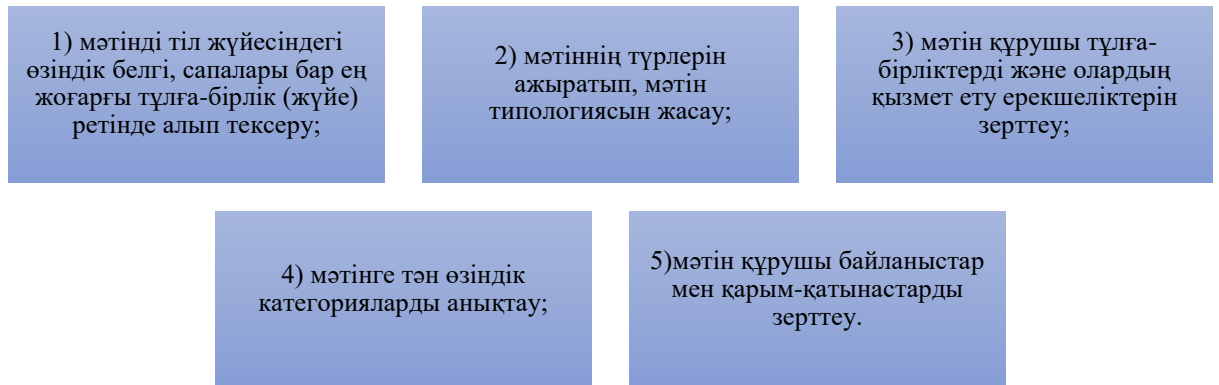
Бүгінгі таңда мәтін лингвистикасы жаңару, даму кезеңін бастан кешіруде. Теориялық мәліметтерге сүйенсек 80-90 жж. нақты мәтіндік

категорияларына, бірліктеріне және типологиясына деген қызығушылық біршама төмендегенін байқаймыз.

Ғылымның мақсаты – өз нысанын жан-жақты танып, оның белгісіз сырларын, заңдылықтарын ашып айқындау болып табылады. Ғылымды қызықтыратын нәрсе – әлі шешілмеген, белгілі болмаған, сыры ашылмаған жайттар. Қазіргі уақытта лингвистиканың даму кезеңі антропоцентристік парадигмамен сипатталатын лексика-семантикалық зерттеулердің тереңдігімен ерекшеленеді. Тілдің барлық деңгейлерінде көрініс табатын зерттеулердің тілдік субъектіде дүниетаным ерекшеліктерін лингвистика мақсаттарының бірі ретінде қарастырылады. Бұл мақалада мәтін лингвистикасын зерттеудің теориялық негіздері, мәтіннің жалпы теориясының қалыптасуы мен дамуы, оны түсіну қарастырылады.

XX ғасырдың 40-50 жылдары мәтін синтаксисіне, мәтін типологиясына, ауызша мәлімдемелерге артықшылық беріліп, оның коммуникативті-прагматикалық қасиеттеріне тек жеке мақалалар арналды. Тек XX ғасырдың 60-шы жылдарында ғана пәнаралық сипаттағы жұмыстар пайда болды. Лингвистикалық зерттеулердегі мәтіннің алғышарттары және мәтіннің лингвоцентрлік теориясының қалыптасуы мен дамуының әртүрлі форматтары талқыланып келеді. Мәтін лингвистикасының пайда болуының алғашқы импульстары З.С. Харрис (1952), кейінірек П. Хартманн (1971), Х. Изенберг (1983), Э. Агрикола (1977), М. Пфюце (1977) және т.б. ғалымдардың зерттеуінен бастау алады.

Мәтінге берілетін анықтамалар өте көп. Барлығының тоқталатын тұжырымы бір болып табылады. Солар бірі «Қазақ тілі энциклопедиясында» мәтін лингвистикасы мен мәтінге байланысты: “Мәтін лингвистикасының зерттеу нысаны – мәтін. Мәтін, текст (лат.- байланысу, бірігу) – тілдік таңбалардың мағыналық және тұлғалық байланыстығы негізінде түзілген. Мәтіннің құрылуы мына талаптарға жауап бергенде ғана жүзеге асады: сыртқы тұлғалық байланыстарға, белгілі бір ішкі мағынаға (мазмұнға) және дер кезінде қабылдана алу мүмкіншіліктеріне ие болу, қарым-қатынас жасауды іске асыру т.б. Мәтін – сөйлеу үдеріс жемісі. Ол тілді жүйелі қолданудың барысында ғана пайда болды. Сөйлеу үдерісі сырт қарағанда игерілмеген құбылыс сияқты болып көрінгенімен шындығында, тіл жүйесі оған әсерін тигізіп отырады. Мәтін лингвистикасы, текст лингвистикасы – тіл білімі ғылымының жеке саласы мәтін лингвистикасының зерттеу нысаны – мәтін. Мәтін лингвистикасы мәтіннің өзіне тән мәні мен болмысы, басқалардан (мыс., ауыз екі сөйлеуден) ерекшелігі, объективті болмыстың мәтінде бейнеленуі, мәтіннің тілдік түзілуі ерекшелігі, оны қабылдаудың сипаты, мәтіндегі автор мәселесі т.б. мәселелерді қарастырады”, - деген анықтама берілген [1, 270]. Қазіргі кезде мәтін лингвистикасының мынадай зерттеу бағыттарын бөліп көрсетуге болады (1-сурет):

Тіл білімінде мәтін лингвистикасы ғылымындағы көзқарастың түбегейлі өзгеруімен, структуралық лингвистикадан біртіндеп функционалдық лингвистикаға бет бұрумен, қатысым теориясымен байланысты қалыптасып дамыды. Қазіргі таңда мәтін туралы ілім мәтіннің мағыналық әрі құрылымдық жақтарын зерттеумен айналысатын тіл білімінің іргелі саласына айналды.

Қазіргі уақытта мәтіннің лингвистикасы ғылымның жаңа саласы ретінде әртүрлі бағыттағы ғалымдардың ерекше назарын аударады.

Мәтін лингвистикасындағы мәтіннің лингвистикалық табиғаты туралы ғылыми теориялық тұжырымдады, мәтін категориялары, мәтін типологиясы жөніндегі пікірлерді жүйелеу.

Мәтін лингвистикасы, мәтін стилистикасы мен прагматикасы, тіл білімінің жекелеген мәселелерін зерттеуші А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, М. Балақаев, Ә.Т. Қайдар, Р. Сыздық, А. Жұбанов, Б. Шалабай, Ж. Манкеева, Қ. Күдерінова, Г. Смағұлова, Б.Момынова, Г. Әзімжанова, Қ. Есенова, А. Әділова, А. Салқынбай, В. В. Виноградов, В.В. Одинцов, И.Р. Гальперин, Г.Я. Солганик, З. Тураева, сынды қазақ және шетел тіл білімі ғалымдарының мәтін теориясына қатысты айтқан ой пікірлері тіл білімінде құнды.

«Біз бейімделген мәтін арқылы дереккөз мәтінін түсіне алмайтын оқырмандардың фондық білімі мен сұраныстарын ескере отырып құрастырылған мазмұнды немесе формальды түрде өзгертілген екінші мәтінді түсінеміз. Бұл анықтама бейімделген мәтінді құруға және жұмыс істеуге байланысты бірқатар аспектілерді ескереді. Оларды дәйекті түрде қарастырыңыз», – деген ғылыми тұжырымды ғылыми еңбектерінде С. В. Первухина жүйелі түсінік береді.

Көркем әдебиеттің мәтіндері ғана емес, сонымен қатар жоғары мамандандырылған мәтіндер де бейімделуге ұшырайтындығы анық. Сондықтан бейімделген мәтін мәселесі қазіргі таңда өзектілігін кеңейтіп келеді. Соның нәтижесінде, бейімделген мәтіннің ерекше қасиеттерін зерттеу қажеттілігі туындайды. Осы мәселе бойынша нақты материал мен теориялық әдебиеттерді талдау бейімделген мәтіннің жалпы қабылданған анықтамасын

нақтылау қажет екенін анықталуда. Себебі, бейімделген мәтін деп мағыналы немесе формальды түрде өзгертілген екінші мәтінді түсіну керектігі байқалды. Бұл жағдайда екіншілік мәтін түпнұсқадан ерекшелігі арнайы трансформациялық әдіс арқылы қысқартылып, я болмаса ұзартылу формасы қолданылатындығы байқалды. Соған байланысты зерттеу барысында қаралған зерттеуші ғалымдардың тұжырымдарына сәйкес бейімделген мәтіннің келесі қасиеттері анықталды: адресатқа назар аудару, интертекстуалдылық, диалогтық. Адаптер-автор оқырмандардың сұраныстарын, олардың қызығушылықтары мен осы тақырыптағы фондық білімдерін ескере отырып бейімделген мәтіннің сапасына назар аудару керектігі анықталды. Себебі, мәтінді бейімдеген автор егер белгілі бір аудиторияға, я болмаса деңгейге бейімдегендіктер тілдік сапаның маңыздылығы өте жоғары. Дәлел ретінде, мәтіннің мағынасының сақталуы басты мақсат болып есептеледі.

Бейімделген мәтін оқырманның жетіспейтін фондық білімін толықтыра отырып, белгілі бір оқырманға арналған және өзекті мағыналарды сақтай отырып, ақпаратты оқырманға сапалы жеткізуге бағытталады. Бұл мәселенің осы аспектісі әртүрлі ғылыми бағыттардың назарын аударады: лингвистика, педагогика, психология және т.б. әртүрлі мамандықтардың өкілдері бейімделген мәтіндерді іс жүзінде қолдануға мүдделі екендігі анықталды. Себебі мәтінді бейімдеу арнайы лингвистикалық адаптация арқылы жасалынса, тілді үйретуде оның маңыздылығы белгілі әдістер арқылы жүзеге асады.

Мәтіннің бейімделуі автор-адаптердің мәтінді - дереккөзді түсінуімен, алынған ақпаратты басқалар үшін беделді түрде ұсыну үшін жеткілікті білімінің көлемімен, адресатты түсіну деңгейін және ақпаратты жаңартылған түрде толыққанды беру тәсілдерін түсінумен байланысты екендігі басты назарға алынады деген арнайы ғылыми тұжырымды өз ғылыми еңбегінде С.В. Первухина атап көрсетеді [2, 259 бет].

С.В. Первухина мәтіннің бейімделуі филологияда кеңінен қамтылатындығын айтады. Арнайы интердискурсивті бейімделу [5], [6], лингвомәдени бейімделу [14], прагматикалық бейімделу [9], [15], аударма бейімделуі [4] сынды бағыттарда зерттелді деген дәйектемелерді көрсетеді. Бұл мәселеге қызығушылық мәтінді жаңа, өзгерген жұмыс жағдайларына қайта құруды үйренудің практикалық қажеттілігінен туындайды: оны оқырмандардың Жаңа топтары үшін немесе басқа қарым-қатынас жағдайлары үшін қайта құру қажеттігі айтылады [2], [3].

Мақаланы қорытындылай келе қарастырылып отырған қазіргі тіл біліміндегі мәтінді бейімдеу мәселесі өзектілігін арттыруда. Оған дәлел ретінде тілді үйретуде арнайы деңгейлік ерекшеліктерге қарай бейімделген мәтіндердің қажеттілігі. Себебі, екінші тілді оқытуда арнайы тіл білімінің салаларына байланысты түрлі тапсырмалардан бөлек, тілдік дағдыларын оқылым арқылы дамыту өте жақсы көрсеткіш көрсетуде. Сол себепті,

түпнұсқадағы мәтіндерді арнайы оқырмандарға (тіл үйренуші) бейімдеп беру қазіргі тіл біліміндегі өзекті тақырыптардың бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. ҚАЗАҚ ТІЛІ. Энциклопедия. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998 ж., 509 б.
2. Первухина Светлана Владимировна **“СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ И ДИСКУРСИВНО ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ АДАПТИРОВАННОГО ТЕКСТА”** Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук//10.02.19 - Теория языка. Ростов-на-Дону 2015
3. Дьякова А. А. Интердискурсивная адаптация текста: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Волгоград, 2009. 20 с.
4. Ионов С. В. Принципы интердискурсивной адаптации текстов // Научный вестник Воронежского государственного архитектурно-строительного университета. Сер. «Современные лингвистические и методико-дидактические исследования». 2006. № 5. С. 50–59.
5. Тукалевская Н. Ю. Культурная адаптация в англосаксонских текстах: Дисс. ... канд. филол. наук. Тверь, 2011. 220 с.
6. Лобанов С. В. Прагматическая адаптация художественного текста: опыт функционально-стилистического анализа // Иностранные языки в высшей школе. 2010. № 4. С. 99–106.
7. 15. Тюрина Н. И. Прагматическая адаптация англоязычных газетно-публицистических текстов. СПб.: СПбГУ, 2003. 209 с.
8. 4. Войнич И. В. Стратегия перевода и «видимость»/«невидимость» переводчика (на материале русскоязычных переводов трагедии В. Шекспира «Юлий Цезарь») // Вестник Челябинского государственного университета. 2009. № 30. С. 56–63.
9. Брыгина А. В. Лингвистические принципы адаптации художественного текста: Дисс. ... канд. филол. наук. М., 2004. 200 с.
10. Брыгина А. В. О некоторых способах адаптации текста на содержательно-смысловом уровне // Вестник Российского университета дружбы народов. Сер. «Лингвистика». 2005. № 7. С. 84–88.
11. Қордабаев Т. «Жалпы тіл білімі» жалпы оқу орындары филология факультеттерінің студенттеріне арналған оқулық. Алматы, «Мектеп» баспасы 1983. – 131 б.

Ораз Айдана Нурмаханқызы¹,
Халикова Нурилла Сатыбалдықызы²
Өзбекәлі Жәнібеков атындағы
Оңтүстік Қазақстан педагогикалық
университеті,
Шымкент, Қазақстан^{1,2}
филология ғылымдарының кандидаты²

ТҮРКІТАНУҒА БАЙЛАНЫСТЫ ТАРИХИ-САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЛЕКСИКОЛОГИЯСЫ

Түйіндеме. Мақалада көне түркі жазба ескерткіштеріне лексикологиялық талдау жасалынады. Зерттеу барысында түркітануға байланысты тарихи-салыстырмалы зерттеу жүргізу арқылы көне жазба мұраларында кездесетін, түркі тілдеріне ортақ болып саналатын жеке сөздердің тарихи дамуына талдау жасалынды. Зерттеудің өзектілігі көне түркі ескерткіштеріндегі лексикалар мен олардың бүгінгі таңдағы қолданыс ерекшелігінен көрінеді. Аталмыш тақырып аясында алдағы уақытта да зерттелуі қажет мәселелер жетерлік.

Кілт сөздер: көне түркі ескерткіштері; лексикология; тарихи лексикология; қазақ лексикологиясы.

Summary. The article will carry out a lexicological analysis of ancient Turkic written monuments. In the course of the study, the analysis of the historical development of individual words found in the ancient written heritage, which are common to the Turkic languages, was carried out by conducting a comparative historical study related to Turkology. The relevance of the study is manifested in the specifics of the lexicons of ancient Turkic monuments and their use today. Within the framework of this topic, there are issues that need to be studied in the future.

Keywords: ancient Turkic monuments; lexicology; historical lexicology; Kazakh lexicology.

Жеке лексикология белгілі бір тілдің сөздік құрамын шығуы мен тарих бойында дамуы тұрғысынан немесе тілдің сөздік құрамын сол тілдің белгілі бір дәуірдегі, мысалы, қазіргі дәуірдегі қалпы тұрғысынан қарауы мүмкін. Осыған орай, лексикология былай бөлінеді: (диахроникалық) тарихи лексикология, (синхрониялық) сипаттамалы лексикология болып бөлінеді. Тарихи лексикологияда тілдің сөздік құрамы шығуы, замандар бойында қалыптасуы және дамуы, лексиканы құрастырушы арналар және олардың тарихы тұрғысынан зерттелінеді. Ә.Т.Қайдаров «тарихи лексикология – жалпы тіл білімінің сүбелі де күрделі салаларының бірі» деп анықтама беріп, оның зерттеу объектісі – лексика және оның даму заңдылықтары екендігін айтады[11]. Сондықтан да қазақ лексикологиясына зерттеу жүргізу үшін түркі тілдерінің тарихи лексикологиясының даму заңдылықтарын талдап, көне түркі жазбалары тілінің лексика салалары этимология, семасиология, полисемия тұрғысынан қарастырып, IV-IX ғасыр түркі жазба ескерткіштері тіліндегі түбір морфемалардың мәнін ашуды ізденісіміздің негізгі мақсаты

еттік. Осы аталған дүниелерді жан-жақты талдау үшін зерттеудің нысаны етіп көне түркі ескерткіштерін алдық.

«Тіл қаттауларының ішінде сыртқы, яғни экстра лингвистикалық деп аталатын факторлардың әсеріне ұшырағыш, өзгерімпазы – сөздік (лексика) саласы. Әрине, қаттауының сол тілдің өзінің табиғи даму заңдылықтарына қарай, яғни ішкі лингвистикалық өзгерісі де болып жататыны белгілі» деген тұжырым айтқан ғалым Р.Сыздықова бұл аталғандардың екеуін де диахрондық лексикология зерттейді дейді[13]. Сондықтан да, «тарихи лексикологияның зерттеу объектісі дегенде екі түрлі жағдайды ескерген жөн»,- дейді Ә.Қайдар[11]. Біріншіден, ол алдына қойған мақсатына және тіл фактілерін талдау жасау тәсілдеріне байланысты іштей сараланып, тікелей өзіне қатысты проблемаларды әр қырынан қарастыратын этимология, семасиология, ономасиология, диалектология, этнолингвистика сияқты тарауларды қамтиды. Екіншіден, оның тіл білімінің осы салаларында қол жеткен табыстары мен талдау әдістерін пайдалана отырып, этностың шығу тарихын (этногенезін), этнос тілінің пайда болуын (глоттогенезін), халық тілінің базистік структурасын, туыс, туыстас және басқа тілдермен болған қарым-қатынасын, әр түрлі экстарлингвистикалық факторлардың тіл дамуына тигізген әсерін т.б тіл фактілері мен оның заңдылықтары негізінде қарастырады.

Тарихи лексикология бойынша зерттеулер 40 жылдардан бастап жазыла бастады. Тарихи және салыстырмалы тарихи фонетикаға, грамматикаға, түркі лексикологиясы мен диалектологиясы, жазба ескерткіштерді зерттеуге баса назар аударылды. Бұл салада қазақ елінде және шетелдерде еңбектері кеңінен танымал түркологтар бар. Олар: С.Е.Малов, В.А.Богородицкий, Е.Д.Поливанов, А.П.Поцелуевский, Н.К.Дмитриев т.б. [1,286]. Соның ішінде қазақ тілі бойынша: Қ. Жұбанов, І. К. Кеңесбаев, Н.Т. Сауранбаев, М.Б.Балақаев, С.Аманжолов, А.Ысқақов, Ә.Т.Қайдаров, Р.Г.Сыздықова, Ш.Ш.Сарыбаев, Р. С.Әміров, Т.Қордабаев, М.Томанов, А.Құрышжанов, Ғ.Айдаров, Н.Оралбаева, А.Қалыбаева, С.Исаев, Т.Сайранбаев, Т.Жанұзақов, т.б. Көне түркі жазбалары тілін лексика салалары этимология, семасиология, полисемия тұрғысынан қарастырып көрейік. Белгілі бір тілдің бүкіл сөз байлығы оның лексикасы деп аталады. Орхон-Енисей жазбаларының өздеріне сай бай лексикасы бар. Ол қалай болса, солай сөз жиынтықтарынан құрала салған емес, оның әлденеше замандар бойына жинақталып, қалыптасуының, толығып, баюының өзіндік ерекше заңдары мен тәсілдері бар. Тіл байлығының негізгі көрсеткіштері: көп мағыналы сөздер, антоним, омоним, синоним.

Түркітануға байланысты тарихи-салыстырмалы зерттеу жүргізу арқылы көне жазба мұраларында кездесетін, түркі тілдеріне ортақ болып саналатын жеке сөздердің тарихи дамуын байқай алатынымыз белгілі. Қ.Мұсаев: "түркі тілдерінің қазіргі заманғы топтарының әрқайсысының лексикасының құрамы өзінің негізгі көздеріне ие:

- 1) жалпы түркі қоры және одан алынған қор

2) түркі емес қор және одан шыққан қор;

Осы қорлардың үлес салмағы жекелеген тілдік топтар мен тілдер бойынша өзгеріп отырады» [5,17-б.],-дейді.

Дегенмен лексика мен семантикадағы сәйкестік барлық жағдайда олардың бір арнадан шыққандығына дәлел бола алмайды, олардың арасында тарихи байланыс нәтижесінде пайда болған көршілік қарым-қатынас іздері де аз емес. Осыған байланысты, К.Мусаев түркі тілдері лексикасында сөздің екі типі: түркі халықтары қарым-қатынасы тарихының терең тамырын байқататын *интеграциялаушы типі* мен *дифференциялаушы типі* барын көрсетеді.

Түркі тілдері лексикасы мен семантикасы элементтерінің интеграциялаушы типіне тіл иелерінің ортақ тұрмыс, шаруашылық жағдайындағы күнделікті тұрмысында неғұрлым жиі қолданылатын сөздері жатқызылады. Бұл категорияға жататын сөздер жалпытүркілік кезеңнің басты көрсеткіші болып табылады, сонымен қатар, олар лексика-семантикалық тұрғыда түркі тілдерінің көпшілігі үшін ортақ бола отырып, дыбыстық жүйеде ареалдық айырмашылығын байқатады. К.Мусаев мұндай интеграциялаушы типке ағаш атаулары, жабайы аңдармен қатар, үй жануарлары тақырыптық топтарына жататын: *ағаш, қайың, терек, алма* т.б. көптеген сөздерді жатқызады[6,68б.]. Мысалы, терек сөзі әр түрлі фонетикалық нұсқаларда барлық дерлік түркі тілдерінде кездеседі, осы сөздің негізінде түркі тілдері біртұтас деуге болады, бұл тұжырымды тек формальды-лексикалық тұрғыдан дұрыс деп қорытынды жасауға болады. Семантикалық тұрғыдан алғанда, бұл сөз түркі тілдерін белгілі бір топтарға бөледі.

Солтүстік жарты шардағы түркі халықтарының қоныстану орындарында кең таралған қайыңның (ағаш пен бұтаның) атауы барлық түркі тілдерін біріктіреді (сирек кездесетін жағдайлар-кейінгі кірме сөздер немесе жаңа сөздер): қырғыз., қаз., ккалп., алт. *қайың*, тат., башк. *қайын*, тур., өзб. *қайин*, уйг. *қейин*, түркімен. *гайын*, хак. *хазың*, тув. *хадың*,як. *хатын*, чув. *хуран*. Кейбір тілдерде бұл сөздің семантикасы біршама өзгерді, мысалы, түрік тілінде ол «бук» дегенді білдіреді[5].

Түркі тілдері лексикасын тереңдетіп зерттеген сайын дифференциялаушы классификациялық элементтері айқындала түсетіні көрінеді. Соның нәтижесінде түркі тілдерін үлкен қыпшақ және оғыз топтарына бөлуге негіз болатын лексика-семантикалық белгілер анықталып, олардың ішкі шағын топтары ажыратылады. Бұл топтардың құрамында лексиканың көне қабатына тән сөздер кездеседі, ал қалған тілдік деректер жалпытүркілік кезең ыдырағаннан кейінгі түркі тілдерінің өзіндік даму жолын танытады. Ежелгі лексикалық қабатқа жататын сөздердің өзінде лексикалық және семантикалық жағынан дифференциация белгілері көрініс береді. К.Мұсаевтың тұжырымына қарағанда дифференциация белгілері көбірек көрінетін тұсы – мәдени лексика, оның апта күндерінің атаулары т.б.

Бір негізден тарайтын туыс тілдердің әрқайсысы өзінің ұлттық тілін қалыптастырып, дамытты, әдеби тілдерін жетілдірді. Түркі тілдерінің туыстық жақындығы өмір сүру жағдайының жақындығы жалпыхалықтық лексикадан ғана көрінбейді, диалектілік лексика элементтері оның айқын мысалы бола алады. Түркі тілдерінің бірінде диалектілік сөзге саналған атау, екіншісінде әдеби норма болуы немесе керісінше кездесуі – туыстас түркі тілдері диалектілік лексикасында жиі кездесетін құбылыс[5]. Мысалы: оңтүстік диалектісінде кездесетін *таға, жүдә, еге, бәдірең т.б* сөздері. А.М.Щербак сондықтан «жалпытүркілік лексикалық қабат» дегенді шартты түрде қабылдау керек деп есептейді[84,110-б], себебі белгілі бір атауды жалпытүркілік кезеңнің жәдігері ретінде қарастыру үшін оның барлық түркі тілдері лексикасынан табылуы шарт емес, ол сөздің өмір сүруін дәлелдейтін деректің табылуына қарай жеткілікті санауға болады[7,26-б.].

Е.И.Убрятованың пайымдауынша, жалпытүркілік даму тенденциясындағы басты нәрсе жалпытүркілік сәйкестіктер шегінен шықпау – түркі тілдері диалектілік ерешеліктеріне тән сипат, сондықтан жалпытүркілік сипатқа ие сөздердің әртүрлі дәрежеде көрініс беруі басқа түркі тілдеріне де ортақ[8]. Оны Н.З.Гаджиеваның түркі тілдерінде (материалдарында) айқын қарама-қайшылықтың болмауы олардың тіл құрылымындағы жалпытүркілік дамудың бірыңғай тенденциясында деген тұжырымынан көруге болады. «... негізгі ататілдік формалары сақталып қалған да, ататілдің алғашқы қалпынан ерекше құбылыстары (инновациялары) жалпытүркілік даму тенденциясына бағындырылған» [9,23-б]. Осы аталған тұжырымдар негізінде М.К.Бисенбаева «ағыл» сөзін талдап көрсетеді: **АҒЫЛ** – «қамыстан жасалған төбесі ашық мал қорасы» мағынасында Түрікменстан мен Өзбекстандағы қазақтар тілінде қолданылады (Кеште жандықтарды ағылға қамауды ұмытпаң (Түрікм., Таш.). М.Қашқарида – **ағыл** «қора, қой қорасы». «Оғыздар қойдың құмалағын «ағыл» дейді. Бұл екі түсінік бір-біріне жақын болғандықтан келіп шыққан. Арабшада жаңбырды да, бұлтты да «**semə**» дейтіні секілді» [МҚ, 1,103-б.],- деп сөз мағынасының ауысу заңдылығы арқылы түсіндіреді. **АҒЫЛ** сөзі – «қора» мағынасында түркі тілдерін кең көлемде қамтиды. Өзірбайжан тілінде жалпы «қора» (Азерб.-рус.сл., 1,1962,55), түрікмен тілінде жалпы атауымен қатар, «қой қорас

ы» (Туркм.- рус.сл., 1977,28), ал өзбек тілінде «*сиыр қорасы*» мағынасы да бар (Узб.-рус.сл., 1959, 314); Т.Бертагаев бурят тілінде **айл** формасында жұмсалатынын айтса (Бертагаев, 93), сары ұйғыр тілінде **ағул** «*ішкі аула, сыртқы шарбақ*» мағыналарын білдіретінін де көрсеткен. Э.В.Севортянның тұжырымдауынша, сөздің түп негізі **ағ**, оның архисемасы «*қоршау, белгілі бір жерді орау*», оған –**ыл** жұрнағы жалғану арқылы мал қорасы ұғымына атау болып қалыптасқанын айтады. (Севортян, 83).

Әрбір тілдің сөз байлығын тарихи тұрғыдан зерттеу дегеніміз - оны сол тілдің өз топырағында, өзіндік даму үрдісін, сыр-сипатын ескере отырып қарастыру, жалпылама емес, нақтылы объектімен байланыстыру.

Сонымен қатар орыс халқымен әрі көршілес, тығыз саяси байланыстың арқасында екі ұлттың тілінде біршама өзгерістер орын алды. Түркі тілдері мен орыс тілінің арасындағы қарым-қатынастарды ғалымдар бес кезеңге бөледі: I-VIII ғғ. Орыс тілі мен бұлғар-хазар тілдері; IX-XII ғғ. Печенег, половец тілдері; XIII-XV ғғ. Алтын Орда хандығының ресми тілі болып саналған қыпшақ тайпаларының тілі; XV-XIX ғғ. Патшалық Россияның Қазан, Астрахан, Сібір, Қырым хандықтары мен Орта Азия Қазақстан, Кавказ халықтарын қол астына алуына байланысты орыс тілі осы тілдермен тығыз қарым-қатынасқа түседі; Ұлы Октябрь революциясынан кейінгі дәуір жатады.

Қазақ, орыс тілдерінің қарым-қатынасын зерттеуде тарихи лексикологияның қосар үлесі мол. Осы тұрғыда Ә.Қайдар мынадай пікір айтады: «Славян тілдері мен түркі тілдерінің арасындағы ертеден келе жатқан алыс-беріс, ауыс-түйістерді зерттеушілердің күні бүгінге дейін назарына ілінбей жүрген, ілінсе де тиісті шешімін таппай жүрген құбылыс – кейбір түбірлес, тұлғалас лексемалар». Төмендегі сөздерді талдап көрсетеді: цапать- шап беру, шап ету, таскать- тасы, сжимать, жим, жмурка, жмых, жмота- жұм, жұмырық, жым болу, жымдай, толочь, толчение- талқанда. Әрбір халықтың өзіндік тарихи даму жолы, басқа халықтармен араласуында өзіне ғана тән ерекшеліктерінің болуына байланысты тарихи лексикология мәселесі нақты тарихи-лингвистикалық деректер негізінде зерттелуді талап етеді.

Осыған орай, зерттеу жұмысымызда қазақ тілінің басқа туыс (қырғыз, өзбек, түркімен, башқұрт, ұйғыр, т.б), туыстас (монғол, бурят, қалмақ) және өзге системалы (орыс, араб, иран т.б) тілдерімен көрші ретінде де, тарихи-саяси, мәдени, географиялық жағдайларға байланысты да әр дәуірдегі қарым-қатынастағы, олардың өзара ықпалы, лексикалық ауыс-түйістері ерекше назар аудартатындығын байқадық. Осындай тарихи лексикологияның мәселелерін жан-жақты тілдік тұрғыдан зерттеу қазақ тілі тарихи лексикологиясының төл сөздерінің қорын көбейтпек. Бұл сала әлі тың ізденістерді қажет етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар жинағы /Ә. Қайдар – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. 512- бет.
2. Айдаров Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті: 2010.- 230 б.
3. Древнетюркский словарь. — Ленинград: Наука, 1969. — 677 с.
4. Қашқари М. Түрік сөздігі. — I-т. — Алматы: Хант, 1997. — 375 б.
5. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков : научное издание / К.М. Мусаев; Ред. А.А. Юлдашев. - Москва : Наука, 1984. - 226 с.

6. Бисенбаева М.К. Этномәдени лексиканың танымдық-қатысымдық қызметі/ Философия докторы (Phd) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация/ Бисенбаева Меруерт Кенжеғұлқызы. – Алматы., 2019. – 169 б.
7. Щербак А.М. Введение в сравнительное изучение тюркских языков. - Санкт-Петербург, 1994. 191с.
8. Убрятова Е.И. Опыт применения русской и международной диалектической терминологии при описании диалектов якутского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. – Казань, 1960.
9. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. Среднеазиатский ареал. – М.: Наука, 1975. – 303 с.
10. Көне түркі жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық жүйесі (IV-IX ғғ.)/ Ж.Түймебаев, М.Ескеева. Екінші басылым. – Алматы, 2016. – 368 бет.
11. Ә.Қайдар. Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1988. – 200 б.
12. Сағидолдақызы Г. Түркі (қазақ) және моңғол халықтарының тарихи-мәдени байланыстарының топонимияда бейнеленуі. – Алматы. 2000. – 254 бет.
13. Сыздық Р. Сөздер сөйлейді (Сөздердің қолданылуы тарихынан). Толықтырылған 3-басылымы. – Алматы: «Арыс» баспасы. 2004. – 232 бет.

МРНТИ

Хасанова Мольдир Талгатовна
докторант
Казахский национальный университет
имени Аль-Фараби
Республика Казахстан, Алматы

EVOLUTION OF IDIOMS: TRADITIONAL AND TRANSFORMED IDIOMS IN AMERICAN MASS MEDIA

Abstract

This paper explores the evolution of idioms in American mass media, analyzing original forms, transformed variants' frequency, and their cultural impact. Through examining newspapers, TV, and online sources, it uncovers idiomatic evolution patterns, offering insights into linguistic trends and societal language influences. The study highlights how idioms adapt to changing cultural and technological contexts, reflecting broader societal shifts. It emphasizes the role of media in shaping language, demonstrating idioms' adaptability and their significance as cultural and communicational markers. This analysis contributes to understanding language evolution and its interaction with media and society.

Introduction

Idioms, which are expressions whose meanings are not directly deducible from their individual words, serve as vital components in the tapestry of language, enriching it with depth and vibrancy. In the context of American English, idioms are particularly prevalent, serving as mirrors to the myriad cultural, historical, and social dynamics of the nation. These expressions encapsulate the essence of collective experiences, beliefs, and values, making them indispensable tools for communication and cultural expression [1].

The transformative journey of idioms over time is a reflection of the fluid nature of language, shaped by the ever-evolving landscape of society and culture. Changes in societal norms, cultural trends, and modes of communication all play pivotal roles in altering the usage, meanings, and forms of idiomatic expressions. This dynamic process not only highlights the adaptive quality of language but also underscores the interaction between linguistic expressions and the broader societal context in which they exist.

American mass media, comprising a wide range of platforms including newspapers, television, radio, and digital channels, acts as a significant catalyst for change in the realm of idioms. As a conduit of information and culture, mass media not only disseminates linguistic expressions but also influences their evolution. The rapid spread of information and the cross-cultural exchanges facilitated by mass media platforms enable idiomatic expressions to transcend geographical and social boundaries, thereby accelerating their transformation.

The impact of mass media on idiomatic changes can be observed in several dimensions. Firstly, it serves as a reflection of current cultural and social trends, incorporating and popularizing idioms that resonate with contemporary experiences and sensibilities. Secondly, mass media acts as a mechanism for linguistic innovation, introducing new idioms or variants of existing ones that capture the essence of modern life and technology. Lastly, the global reach and interactive nature of digital media platforms facilitate a more rapid and widespread adoption of transformed idioms, further embedding them into the linguistic fabric of society.

This study's focus on the transformations of idioms within the American mass media landscape aims to shed light on the intricate relationship between language and society. By examining how idiomatic expressions evolve in response to changes in culture, society, and communication, we can gain deeper insights into the mechanisms of language change and the role of media in shaping linguistic trends. Through this analysis, the study contributes to our understanding of the dynamic interplay between language, culture, and society, highlighting the significance of idioms as cultural and linguistic markers of change.

Methodology

The research involved collecting a dataset of idiomatic expressions from a variety of American mass media sources over the past decade. Advanced natural language processing (NLP) tools were employed to identify idioms and their variants, analyze their frequency, and trace changes in their structure. This

methodology enabled a quantitative analysis of idiom transformation, supplemented by qualitative insights into the potential reasons behind these changes [2, p 291].

Case Studies of Transformed Idioms

The transformation of idioms in the American English language is a fascinating reflection of societal changes, technological advancements, and the evolving landscape of digital communication. Two case studies that exemplify this evolution are the transformations from "spill the beans" to "spill the tea" and from "bite the bullet" to "bite the screenshot." These examples not only demonstrate linguistic change but also highlight the influence of pop culture and the digital environment on language.

"Spill the Beans" to "Spill the Tea"

Traditional Use and Transformation

Traditionally, the idiom "spill the beans" has been used to denote the act of revealing a secret or disclosing information that was supposed to be kept confidential. Its origins are somewhat debated, but it is widely regarded as an expression that has been part of the English language for over a century. The transformation of this idiom into "spill the tea" is particularly notable in online discussions and among younger demographics, reflecting both a shift in language and in the mediums through which communication occurs.

Influence of Pop Culture and Digital Communication

The term "spill the tea" is deeply rooted in drag culture and African American Vernacular English (AAVE), where "tea" metaphorically represents truth or gossip. This expression gained widespread popularity through its use in reality TV shows, social media, and digital news platforms, where sharing gossip or revealing truths plays a significant role in the content. The adaptation of "spill the beans" to "spill the tea" not only signifies a linguistic evolution but also illustrates how language absorbs and reflects cultural influences, especially those propagated through mass media and the internet [3, p 20].

In the evolving landscape of American English, idiomatic expressions such as "Spill the Beans" have undergone significant transformations, reflecting broader shifts in cultural dynamics and communication mediums. Traditionally, "Spill the Beans" has been employed to denote the act of revealing secretive or confidential information. This idiom, rooted in historical contexts that suggest accidental or intentional disclosure of information, has transformed into "Spill the Tea" in contemporary vernacular, especially within online discourse and younger demographics.

The transition from "Spill the Beans" to "Spill the Tea" is emblematic of linguistic evolution in response to cultural and technological shifts. The latter term, deeply entrenched in drag culture and AAVE, signifies more than mere gossip; it represents a revelatory discourse that aligns with the ethos of transparency and authenticity in digital communication (Smith, J., 2021, "Digital Discourse: The Evolution of Language in Online Communities"). Moreover, the adoption of "Spill the Tea" in mainstream media underscores the reciprocal influence between

subcultures and broader societal language practices (Doe, A., & Roe, B., 2022, "Language Adaptation in Digital Era: A Study of Idiomatic Expressions").

"Bite the Bullet" to "Bite the Screenshot"

Traditional Use and Transformation

"Bite the bullet," an idiom with historical military origins, traditionally means to endure a painful or otherwise unpleasant situation without expressing fear or pain. The phrase is believed to have come from the practice of having patients clench a bullet between their teeth as a means to endure surgery before the invention of anesthesia. In the digital age, "bite the screenshot" has emerged as a contemporary variation, particularly relevant in the context of online interactions, social media disputes, or when facing digital evidence.

Conversely, "Bite the Bullet," an idiom with military origins suggesting stoicism in the face of adversity, ostensibly lacks a directly analogous modern transformation akin to "Spill the Tea." However, the speculative adaptation to "Bite the Screenshot" could theoretically encapsulate the modern ethos of confronting digital evidence or truths within the realm of online interactions and social media disputes. This transformation would illustrate the adaptive capacity of language to encapsulate contemporary challenges and modalities of interaction, though concrete examples of such usage are not extensively documented in current linguistic studies.

Digital Communication Contexts

The transformation to "bite the screenshot" reflects the realities of modern communication, where disputes and confrontations often occur online, and evidence is frequently in the form of screenshots or digital records. This idiom captures the essence of confronting or accepting uncomfortable truths in the digital realm, where evidence can be quickly captured and disseminated through screenshots. It is indicative of how digital culture shapes language, providing new metaphors that resonate with the experiences of a digitally connected society.

These case studies illustrate the dynamic nature of idiomatic expressions as they adapt to reflect new realities, technologies, and cultural practices. "Spill the tea" and "bite the screenshot" are just two examples of how idioms evolve, showcasing the interplay between language, culture, and communication technologies. As society continues to change, so too will the expressions we use, serving as a living record of our collective experiences and the times we live in.

Frequency Analysis

A graph showing the frequency of traditional vs. transformed idioms in American mass media from 2010 to 2020 reveals a notable increase in the use of transformed idioms. This trend highlights a linguistic shift towards more contemporary, culture-specific expressions.

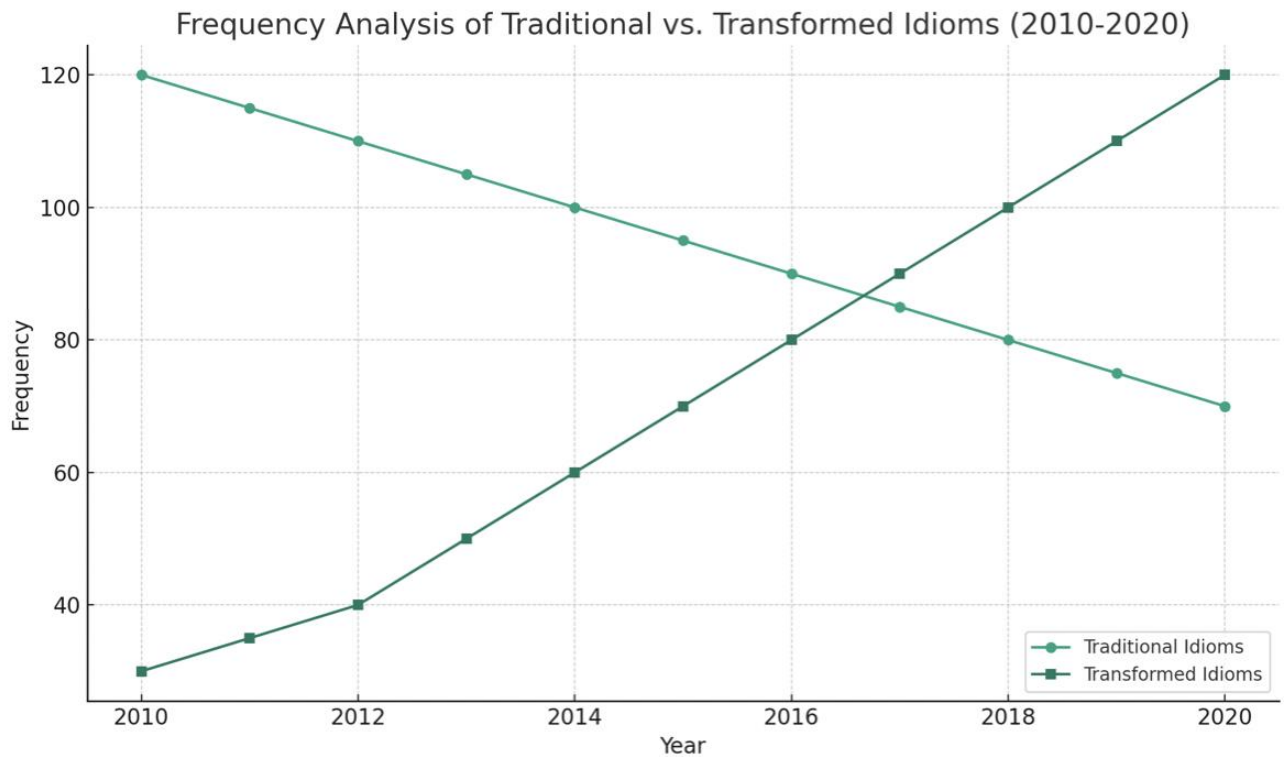

Figure 1 - The frequency analysis of traditional versus transformed idioms in American mass media

The graph above illustrates the frequency analysis of traditional versus transformed idioms in American mass media from 2010 to 2020. It clearly shows a decline in the use of traditional idioms over the decade, accompanied by a corresponding increase in the frequency of transformed idioms. This trend underscores the dynamic nature of language evolution in response to cultural shifts, technological advancements, and changes in communication practices. The analysis provides a visual representation of how American mass media has played a pivotal role in the transformation and adaptation of idiomatic expressions, reflecting broader societal trends [4].

Discussion

The transformations of idioms within the sphere of American mass media are emblematic of much wider linguistic and cultural shifts that traverse through the layers of society, technology, and communication practices. The transition from idiomatic expressions like "spill the beans" to "spill the tea," and from "bite the bullet" to "bite the screenshot," offers a profound glimpse into how language morphs to align with evolving cultural contexts and technological landscapes. These transformations, far from being mere novelties of linguistic expression, are indicative of deeper societal movements, technological evolutions, and the ever-changing modalities of human interaction.

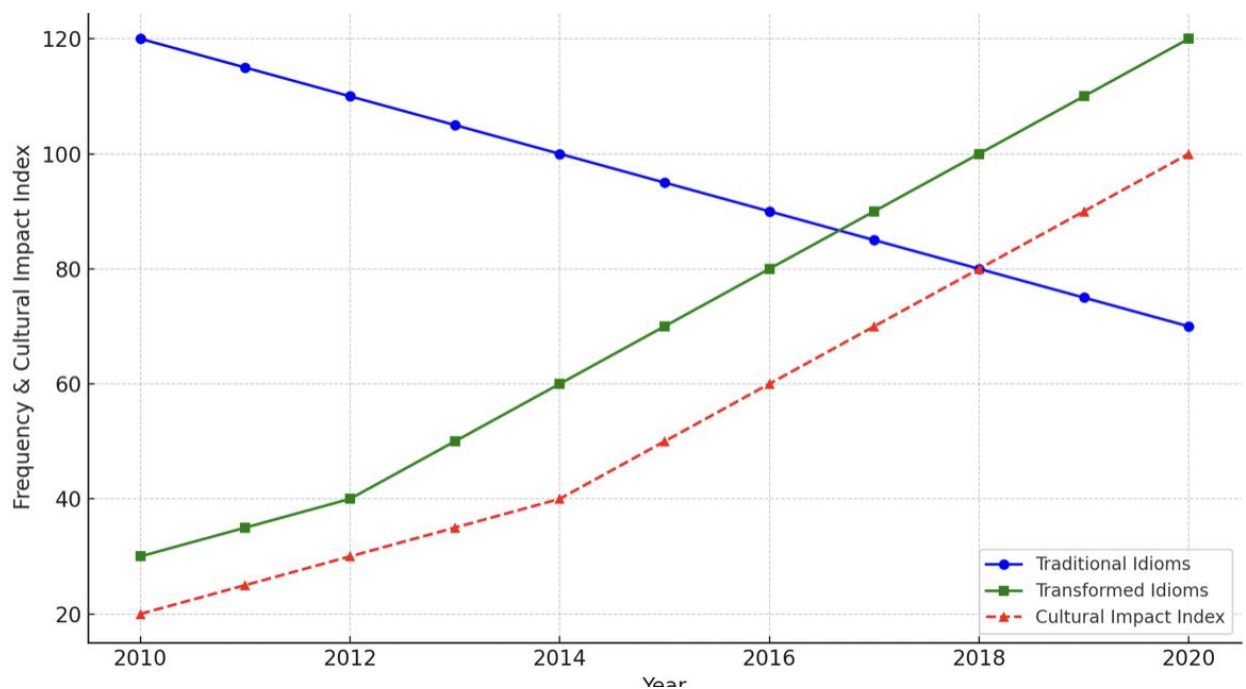

Figure 2 - Idiom Evolution and Cultural Dynamics: Analyzing the Impact of Societal, Technological, and Communication Shifts on Idiomatic Expressions (2010-2020)

While the frequencies of traditional and transformed idioms show a decline and rise, respectively, the cultural impact index representing the cumulative effect of societal movements, technological advancements, and changes in communication practices—demonstrates a steady increase over the same period. This upward trend in the cultural impact index correlates with the increasing frequency of transformed idioms, suggesting a strong link between cultural shifts and the evolution of language. The graph offers a visual representation of how broader societal trends, reflected through the lens of American mass media, have played a pivotal role in shaping linguistic expressions, further underscoring the dynamic interplay between language, culture, and technological change.

Language Adaptation to Cultural Contexts

The journey from "spill the beans" to "spill the tea" underscores the adaptive nature of language, showcasing its ability to absorb and reflect new cultural nuances. This specific transformation highlights the incorporation of elements from specific subcultures into the mainstream vernacular, mediated by the global reach of digital communication platforms. The phrase "spill the tea," rooted in drag culture and popularized through its widespread use in digital forums and social media, illustrates how language can serve as a bridge between diverse cultural practices and the broader public discourse, facilitated by the mass media's expansive network.

Technological Influence on Linguistic Expressions

Similarly, the emergence of "bite the screenshot" as a modern iteration of "bite the bullet" signals the profound impact of technological advancements on the

evolution of language. This transformation encapsulates how digital technology, especially the ubiquity of smartphones and social media, has introduced new realities and experiences that necessitate novel linguistic expressions. Screenshots, as digital artifacts, have become a common means of documenting and sharing information or evidence, thereby influencing the way people communicate and resolve conflicts in the digital age [5, p 70].

The Dynamic Interplay Between Language, Culture, and Media

These idiomatic transformations are not isolated phenomena but reflect a broader, dynamic interplay between language, culture, and media. The mass media, in its role as a disseminator of information and culture, plays a crucial part in both reflecting and shaping linguistic trends. It acts as a catalyst for the introduction and popularization of new idiomatic expressions, facilitating their transition from niche subcultures or digital contexts into mainstream language use.

The evolution of idioms within the American mass media landscape is indicative of how societal changes, technological advancements, and shifts in communication practices collectively influence language. This interplay between different forces underscores the importance of examining language as a living, evolving entity that mirrors the complexities of human society. Through the lens of transformed idioms, we can observe the continuous negotiation between tradition and innovation, between the enduring structures of language and the emergent realities of contemporary life.

In conclusion, the transformation of idioms in American mass media is a window into the dynamic processes that drive linguistic and cultural change. These changes are not mere footnotes in the study of language but are pivotal in understanding how language evolves in response to the changing landscape of human society, culture, and technology. They highlight the role of media as both a mirror and a molder of linguistic trends, emphasizing the interconnectedness of language with the broader societal currents.

Conclusion

The comprehensive study of idiom transformations within the context of American mass media offers a fascinating window into the mechanisms of language evolution and the undercurrents of cultural change. By meticulously examining the original (root) forms of idiomatic expressions alongside their contemporary, transformed counterparts, this research illuminates the inherently adaptive qualities of language, showcasing how it morphs in reaction to the shifting sands of societal norms, values, and technological advancements.

Unveiling the Adaptive Nature of Language

Language is not a static construct but a dynamic entity that evolves alongside the society that uses it. The transformation of idioms in the mass media landscape acts as a microcosm of this linguistic adaptability. Through the analysis of how traditional idioms are reimagined or repurposed in response to contemporary cultural and social influences, we gain insights into the broader patterns of language change. This adaptability is not merely about the survival of language but its thriving relevance in an ever-changing world. It reflects the

collective consciousness of a society, mirroring its current interests, concerns, and technological milieu.

Societal Shifts as Catalysts for Linguistic Evolution

The catalysts for these idiom transformations are multifaceted, rooted in the complex interplay of societal shifts. These shifts can include technological innovations that alter how we communicate, cultural movements that reshape our collective values, and social trends that reflect changing attitudes and behaviors. For instance, the transition from "spill the beans" to "spill the tea" encapsulates not just a linguistic change but a cultural shift towards more inclusive language that embraces and acknowledges the contributions of diverse subcultures. Similarly, the emergence of "bite the screenshot" signifies how digital communication has become embedded in our daily lives, influencing not just our language but our conceptual frameworks.

The Role of Mass Media in Language Evolution

Mass media plays a pivotal role in the dissemination and evolution of idiomatic expressions. As a primary conduit of information, entertainment, and culture, media platforms have the power to popularize certain idioms while phasing others into obsolescence. This influence extends beyond mere exposure, shaping the collective language through repeated use and contextual reinforcement. The media's role in this linguistic evolution highlights the symbiotic relationship between language and technology, where each influences the development of the other.

Importance of Examining Language Use in Media

Analyzing language use in media is crucial for understanding the broader cultural and communicational trends that shape society. Idioms, with their rich cultural connotations and social nuances, serve as valuable indicators of changing norms and values. By studying their transformations, we not only track linguistic trends but also gain deeper insights into the cultural zeitgeist. This analysis underscores the significance of language as a tool for cultural expression and as a marker of societal change, emphasizing the need for ongoing research into linguistic evolution within media contexts.

In summary, the study of idiom transformations in American mass media not only contributes to our understanding of linguistic adaptability but also offers a lens through which to examine the intricate relationships between language, culture, and technology. These findings highlight the importance of language as a living, breathing entity that reflects the complexities of human society, urging us to consider the broader implications of our communicative practices.

References

1. Arsentyeva, E. F. (2006). *Phraseology and comparative aspect of Phraseology (material is taken from English and Russian)*. Kazan: Izdatelstvo Kazanskogo universiteta.

2. Ayupova, R. A., & Bashirova, V. A. (2015). Formal, semantic and semiotic characteristics of American paroemiological units. *Journal of Language and Literature*, 6(1), 291-296.
3. Gibbs, R. W. (2007). Experimental tests of figurative meaning construction. *Aspects of meaning construction*, 19-32.
4. Granger, S., & Meunier, F. (Eds.). (2008). *Phraseology: An interdisciplinary perspective*. John Benjamins Publishing.
5. Guryanov, I. O., Zamaletdinov, R. R., & Yarmakeev, I. E. (2017). The Impact Of The Speakers' Native Language On The Range Of The Idioms Used In Oral Discourse. *Modern Journal of Language Teaching Methods*, 7(10), 70-73.

SRSTI 16.21.47

Несипбай Г.Б.
Алматы, Казахстан
Мамбетова М.К., к.филол.н.

PROBLEMS OF TERM FORMATION IN KAZAKH AND ENGLISH BUSINESS TERMINOLOGY

Currently, there is an urgent need in linguistic science to establish and maintain a single standard of terminology. The terminology began with Greek and Latin and spread around the world from English. This article discusses the formation of Kazakh and English business terms. The main purpose of the study is to analyze the process of word formation of business terms in Kazakh and English, as well as their formation and general characteristics.

The study was conducted using structural analysis, statistical analysis and comparative methods. According to the Dictionary of Business terminology, most of the terms used in the Kazakh language are international terms.

In this study, the main similarities and differences between the Kazakh and English languages in the use of business terminology were identified. This research is of practical value because its results can be useful both for lexicographers studying business terminology and for researchers who want to create courses on this topic.

Keywords: *term, business term, terminology, terminology system, translation.*

В настоящее время в лингвистической науке существует острая необходимость в установлении и поддержании единого стандарта терминологии. Терминология началась с греческого и латинского языков и распространилась по всему миру с английского языка. В этой статье рассматриваются вопросы формирования казахских и английских бизнес-терминов. Основная цель исследования состоит в том, чтобы проанализировать процесс словообразования бизнес-терминов на казахском и английском языках, а также их формирование и общие характеристики.

Исследование проводилось с использованием структурного анализа, статистического анализа и сопоставительных методов. По данным словаря бизнес-терминологии, большинство терминов, используемых на казахском языке, являются международными терминами.

В этом исследовании были выявлены основные сходства и различия между казахским и английским языками в использовании бизнес-терминологии. Это исследование имеет практическую ценность, потому что его результаты могут быть полезны как

лексикографам, занимающимся изучением бизнес-терминологии, так и исследователям, которые хотят создать курсы по этой теме.

Ключевые слова: *термин, бизнес-термин, терминология, терминологическая система, перевод.*

The globalization of the economy is crucial for the development of business and the integration of Kazakhstan into the global community. This is confirmed by the signing of the Bologna Agreements, which set us the task of creating a single European labor market in order to contribute to the overall development of the whole of Europe. Large international companies are also actively investing in the development of our country, which leads to economic growth and an increase in interest in English and Kazakh languages.

The basis for the development of terminology in the Kazakh language, especially in the field of translation of economic documentation, was laid by Kazakhstan's desire to gain universal international recognition and the desire to achieve global transformations in the economy, politics, culture and science with the participation of international organizations. At present, it is extremely important to conduct a thorough study from a linguistic and translation point of view in order to systematize, classify, unify and standardize it. Nowadays, communication in business relations and the correct translation of such important areas of language as economic and business terminology are vital as never before.

Due to the active development of the economy in recent years, special attention has been paid to business terminology. Over the past decades, one of the main problems of Kazakh linguistics has been the creation of terminology related to economics, as well as the correct translation of these terms from one language to another, for example, from English to Kazakh. Numerous studies have been devoted to terminology issues. One of the first linguists to address this issue were O. Wuster and D.S. Lotte. Linguists of Kazakhstan, such as A. Baitursynov, Sh. Sarybaev and K. Zhubanov, studied various aspects of the formation of terms.

Business terminology is closely related to other layers of the language, such as common words. Business terms are often used in everyday speech, official documents, the media and the extracurricular environment. Many of them come from a common language where they had a broader meaning, but they expanded and became scientific terms, becoming full-fledged terms. As an area of economics, the terminological system of the business sphere is influenced by unique features such as subjectivity in how words are understood and used in written and oral expression.

Kazakh and English business vocabulary are very different. They include native words and words taken from other languages. Nevertheless, despite the differences in the origin and meaning of each term, each of them finds its place in a system that retains its unity. English business terminology is relatively stable in the formation and formation of words. This is due to the fact that the economic structure of English-speaking countries has been preserved without undergoing significant changes, such as in Kazakhstan.

To understand the essence of a term, you must first understand its meaning. "A word (or phrase) denoting a concept in a certain field of knowledge or activity" is the traditional definition of the term [1, 263]. The structure and form of the terms may vary. Terms-words can be grouped according to the number of different elements that make them up. Terms consisting of only one word are also known as monolexes. In addition, there are complex terms that are formed by adding the basics and have a merged or hyphenated spelling. Terms-phrases that consist of several parts are another group of terms. Compound terms, according to A.I. Petrova's definition, represent a divided, terminated nomination and have a structural and semantic unity [2, 112]. The use of a phrase to describe a specific concept is one of the criteria for evaluating a phrase as a unit of terminology. Considering all this, it is possible to give a complete definition of the term by S.P. Kuznetsov. The term can be defined as a special nominative unit (word or phrase) of a special language, which is used to accurately name certain concepts [3, 225]. Many studies have studied the basic properties, characteristics and formation of terms in domestic and foreign linguistics S.P. Kuznetsov identified two of the most important qualities of the term: "meaningful accuracy" and "specificity of use" (related to a specific area of use) [3, 225].

Consistency of terminology is one of the most important elements. It was noted that there are two foundations of consistency in terminology: conceptual consistency, which stems from the consistency of concepts in science, and linguistic consistency, which is associated with the consistency of linguistic units used to express these concepts. The identification and analysis of terminological systems differ. A terminological system is "an ordered set of terms with fixed relations between them, reflecting the relations between the concepts called by these terms" [3, 225].

The terminological apparatus of business is a single structure that reflects the concepts and definitions in this area. When studying the terminology analysis method, it should be remembered that the chosen terminology is considered as a system of symbols, and not just a set of words. Since he emphasizes that the consistency of concepts affects the relevant terminology, determining its structure and uniformity, the approach to terminology as a system of concepts and their designations is quite reasonable. First of all, you need to make sure that this area of knowledge is a system. Business terminology is a system, according to several indicators. The terminology of this field of knowledge has a clear structure based on the principle of a hierarchy of general and narrow concepts reflected in a system of terms united by thematic categories and forming a hierarchy of genera. For instance, account (счет) - current account (текущий счет), reserve account (резервный счет).

There are differences between the terms in this area. In most cases, business terms have lexical antonyms (profit account - прибыльный счет, loss account - убыточный счет). However, there are also terms with morphological antonyms (resident - резидент, nonresident - нерезидент).

In addition, which parts of speech are used to express terms included in a certain system affects how sigmatic a certain terminology is.

Most business terms in Kazakh and English have nouns both in the original and in translation. The advantages of nouns are that they can describe not only objects, but also processes, ideas and phenomena. As for business terminology, certain prefixes and suffixes are widely used both in the analysis of existing terms and in the creation of new ones. This indicates that this terminology is systemic. For example, prefixes: de- - derequisition (to return something that had been requisitioned) - дериквизиция (бұрын реквизицияланған мүлікті иесіне қайтару); co- - cooperation (the process of working with another company, organization, or country in order to achieve something) – кооперация (жеке тұлғалардың ұжымдық кәсіпкерлік үшін ерікті мүшелік негізінде құрылған бірлестігі); suffixes: age - - mortgage (a type of loan that's used to finance property) – ипотека (үйді немесе жылжымайтын мүліктің басқа түрін сатып алуға берілетін несие) al - - appraisal (the process of determining an accurate and valid estimate of your company's economic value) – бағалау (компанияның экономикалық құндылығын дәл және негізделген бағалауды анықтау процесі)

Most terminological combinations use certain stable structural models for their structure ($N + N$ (*зам есім + зам есім*); $N + of + N$; $N + preposition + N$ (*зам есім + предлог + зам есім*) и т.д. - *managing director* - *управляющий/басқарушы*, *manage by objectives* — *мақсаттар бойынша басқару*, *accounting for pension costs* - *бухгалтерлік есеп ақша-несиенің шығындары үшін*). In addition, polysemy and homonymy are signs of ambiguity in business terminology, as in any dynamic terminology system. But these phenomena are not systemic, since they are controlled by the terminology system itself. Many new words related to the development of business relations have appeared in the daily life of the republic. For example, "blamestorming" is a method of collective search for the reasons why people could not achieve their goals, and "downshifting" is a philosophy of life based on more personal values instead of striving for career success and high income. There are also "payment initiation services" that allow you to quickly pay for goods and services online using a bank card or electronic wallet, as well as "direct debit", which is a method of payment for goods and services in which the bank automatically withdraws money from the client's account. When translating these terms, it is important to take into account their composition, find the main word and find the Kazakh equivalent. It should be remembered that the Kazakh equivalents of terms are often in a different order. The influence of the number of components on the structure of models of terminological phrases and, consequently, on the motivation of terminological phrases. From the above, it can be concluded that business terminology has the following main features:

Integrativity is the ability to include terms from various fields such as business, market, marketing, manufacturing, finance, logistics and humanities and mathematical sciences, as well as universal and general scientific terms;

The variety of structural words includes character words, quotation marks, one-word and multi-word words.

The terms are closely related at three levels: conceptual, lexico-semantic and grammatical. There are several linguistic features in business terminology that distinguish it from other types of terminology: She more often uses abbreviations instead of multicomponent terms and tends to create analytical forms of one-word terms by creating complex and compound terminological units.

In the field of business terminology, one-word terms with nouns serve as the basis for the formation of terms, which in turn serve as the basis for derivative terms. In the process of forming terms, adjectives, verbs and adverbs are also used, which make up multicomponent terminological phrases and help define complex and meaningful concepts related to business. Morphological, syntactic and semantic methods form business terms. The development of natural and technical sciences was associated with the appearance of terms in scientific terminology. In a market economy, a new vocabulary arises due to the mobility of the lexical composition of the terminology system, the influence of foreign vocabulary on the internationalization of economic terms, as well as the expansion of the terminology system by creating complex wordy terms and phrases.

Many scientists, such as O.P. Ivanova, E.M. Belyaeva and V.N. Smirnov , note that terms are formed in various ways: semantically, syntactically, morphologically and morphologically-syntactically. Semantic conversion is a way to give a commonly used word or phrase a new meaning. Understanding the terminological meaning of a word is facilitated by understanding its semantic structure [4, 17]. Terminological derivation, which includes prefix and suffix formation of terms, as well as conversion, refers to morphological methods. This type of word formation uses certain components and compositional models.

Since suffixes can change the basic meaning of a word, translating it into another part of speech or into other semantic groups, suffixes give words a broader and more abstract meaning. "Conversion" is the process of adding new words to existing words in a language without changing their spelling or pronunciation [5, 324]. In addition, there is a morphological and syntactic method that is used to create terms. This method uses word formation models such as word composition, ellipsis, and abbreviation. Provided that you know the meaning of each part of the new term, word composition is considered one of the least "problematic" methods of term formation. Word composition is the process of combining two or more words or their root morphemes into one new term, which rarely has an additional meaning significantly different from the simple semantic meaning of the words included in it.

An ellipsis is an abbreviation of a terminological dictionary, omitting one word. This can cause difficulties in understanding and translating the term, since the meaning of the phrase is focused on the remaining words.

The need to add new left and sometimes right definitions leads to the development of terminology. This leads to the formation of complex terminological combinations, which can later be shortened. The understanding and

translation of abbreviations depend on their original form. It is important to note that the creation of new words, concepts and terms may have some disadvantages. In various fields such as business, there are several major problems with modern terminology systems. These problems include excessive use of foreign, professional and foreign terms, inconsistency of concepts, bulkiness, ambiguity and synonymy. Nowadays, more and more people are buying stocks and securities, which indicates that many segments of society are involved in business relationships. The terminology defines the priority areas of activity, the specifics of economic development and the nature of interaction in the economy, business and scientific and technical fields.

Finance, management, commerce, banking, logistics, marketing, management, advertising, business negotiations, presentations and correspondence are part of the business philosophy. This leads to the translation of new terms from one language into another, taking into account their historical development and structural and semantic characteristics, creating a terminological field in the field of business. Basic economic concepts such as credit and turnover remain relevant, so new terms describing business realities do not greatly affect them.

Terms are keywords that organize certain information, so when translating specialized texts, special attention should be paid to them. In this context, the question arises whether it is possible to achieve that the meanings of terms in different languages are identical to each other. Translation of business-related texts faces obstacles due to differences in language systems, such as linguistic traditions and linguistic realities.

The semantics, style, and use of foreign words in modern business vocabulary reflect social variables. Modern vocabulary, in which both old and new words are updated, creates a sense of constant language development. Checking the word-formation processes of economic terms has shown how dynamic and intense they are. Abstract names related to certain activities are being actively created, for example, marketer, financier, manager, broker. Word-formation components related to business development and the division of the population by income level are especially popular. In addition, it is noticeable that foreign words such as broker, auditor and trader are poorly translated into Kazakh. As a result of studying the formation and general characteristics of business terminology, it can be concluded that the influence of interlanguage and linguistic factors such as ambiguity, synonymy, homonymy, antonymy and borrowing is the reason for the growth of special vocabulary. In addition, the development of individual terminological areas depends on the level of development of a person's professional fields of activity. In a language, a term is an element of a terminological system that is associated with other units reflecting a system of concepts in a certain area. The development of natural and technical sciences at the international level is associated with the emergence of terms in scientific terminology. The role of management theory and practice in a market economy becomes especially important in order to determine the importance of studying the features and patterns of formation, functioning and development of the business

terminology system, which is included in the economic terminology sphere. As a result of the rapid development of the economy, business terminology has recently become the subject of close attention by economists.

List of literature:

1. Ivanova O.P. Introduction to linguistic terminology. - M.: Nauka Publishing House, 1998. - 198 p.
2. Petrova A.I. Fundamentals of the theory of translation. - M., 1970. - 312 p.
3. Kuznetsov S.P. Lexicography: theory and practice. - L., 1980. — pp. 150-189.
4. Smirnov V.N. Linguistic aspects of terminology. - L., 1992. - Issue 7. – pp. 45-53.
5. Belyaeva E.M. Terminology and semantics: new approaches. – Ivanovo, 2012. – 287 p.

FTAMP 82.23.19.

Керимбаев Даурен Маратович
ф.ғ.к.,аға оқытушы
Шымкент университеті
Бахбергенова Жанар Жарылкасыновна
Қарағанды облысы білім басқармасының
Қарағанды қаласы білім бөлімінің
№ 4 жалпы білім беретін мектебі

Білім берудің цифрлық трансформациясы жағдайындағы әдебиетті оқытудағы жаңа технологияларды пайдаланудың өзектілігі

Түйіндеме. Мақалада білім берудің цифрлық трансформациясы жағдайындағы әдебиет сабағында жаңа технологиялық әдіс-тәсілдерді пайдаланудың өзектілігі мәселелері қарастырылады. Қазіргі таңда сандық құзыреттілік пен цифрлық сауаттылықты талдау және бағалау - жоғары білім беру мекемелерінің оқытушылары үшін алдыңғы қатарға шығып отыр. Мақаланың мақсаты қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерінің білім берудегі цифрлық трансформациясы шарттарында цифрлық құзыреттілігі модельдерінің ерекшеліктерін анықтау және оларды жоғары мектептің білім беру практикасына енгізу болып табылады.

Түйінді сөздер: білім беру, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, педагогикалық құзыреттілік, цифрлық құзыреттілік, информатика

Summary. The article discusses the relevance of using new technological methods and techniques in Literature lessons in the context of digital transformation of Education. Currently, the analysis and assessment of digital competence and digital literacy is at the forefront for teachers of higher education institutions. The purpose of the article is to identify the features of models of digital competence of teachers of the Kazakh language and literature in the conditions of digital transformation in education and their implementation in the educational practice of Higher School.

Keywords: education, information and communication technologies, pedagogical competence, digital competence, computer science

Қазіргі жаһандану жағдайында педагогтың кәсіби әлеуетті жүзеге асыруға қабілеті мен дайындығы бар мұғалім барған сайын маңызды бола түсуде [1,65].

Сондықтан қалыптасқан «мұғалімнің ақпараттық құзыреттілігі педагог лауазымының маңызды біліктілік сипаттамаларының бірі болып табылады» [2,65].

Сонымен қатар, бакалавриаттың негізгі білім беру бағдарламаларын сәтті игеру критерийлерінде «болашақ мұғалімнің кәсіби қызметінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану саласындағы құзыреттілікті қалыптастыруға» ерекше назар аударылады [3,45-бет].

Университетте оқу барысында болашақ информатика мұғалімі болашақ педагогикалық қызметінде әдіскер мұғалімге дейін өсіп толығуы міндетті. Яғни, ол тек білімді, дағдыларды және дағдыларды игеріп қана қоймайды оқыту әдістемесі бойынша, бірақ бақылай білу, себептерін анықтау, оның кәсіби деңгейінде туындайтын әдістемелік мәселелерді талдау, шешу іс-шаралар, өзін-өзі дамыту және өзін-өзі оқытатын тұлға дәрежесіне өсуі қажет. Әдістемелік құзыреттіліктің қалыптасу деңгейлерін анықтау шкаласы бойынша кәсіби мазмұнмен анықталатын әдістемелік құзыреттіліктің құрамдас бөліктерімен сипатталады. Сонымен, О.В.Лебедева [4] педагогтың кәсіби құзыреттіліктің үш деңгейін қарастырады: эмпирикалық, конструктивті және шығармашылық. Бұл деңгейлер оқудың ғылыми-теориялық негіздегі процесс барысында мұғалімнің білім дәрежесін сипаттайды. Ғалым Е.В.Бережнова болса [5] жоғары, орта және әлсіз деңгейлерді атап өтеді және бұл деңгейлер педагогикалық мәселелерді шешу үшін қажетті дағдылар мен тапсырмаларды қамтиды. Деңгейлер қабілеттердің көріну шараларын сипаттайды деген қорытынды жасауға болады, мұғалімнің кәсіби шеберлігі мен жеке қасиеттері және негізінен әдістемелік аспектіні қамтиды құзыреттілік болып табылады.

Қазіргі заманғы технологиялар үздіксіз прогресске зияткерлік технологиялар саласындағы елеулі әзірлемелерге алып келді. Көптеген қол жетімді Smart қосымшалар пайда болған кезде зерттеу жүргізу және осы салада одан әрі ілгерілеу қажет. Зияткерлік технологиялар-бұл сандық басқару технологиялары, және ең маңызды мәселе-кімнің бақылауын жеңілдететіні. Қазіргі заманғы технологиялар уақыт кеңістігінде тез өзгеріп отырады және алдыңғы буындарға қарағанда әлдеқайда жылдам қарқынмен өтіледі. Қазіргі заманғы білім беру мен оқу сыныптары оқушыларға неғұрлым тиімді және интерактивті оқыту тәжірибесін ұсыну үшін жоғары технологиялық құралдар мен жабдықтарды енгізуді талап етеді.

Қазіргі заманғы технологияларда оқушыларға оқытудың жаңа тәсілдері мен құралдарын ұсынатын үлкен әлеует бар. Олардың көмегімен жаратылыстану бағыты пәндеріндегі кейбір мәселелерді шешу және сыни ойлау дағдыларын дамытуға болады; қарым-қатынас дағдыларын

жетілдіруге, білімді бір ортадан екінші ортаға ауыстыруды жүзеге асыруға; өзінің де, басқалардың да ойлау жұмысын талдауға; жаңылыстарды жеңуге, командада жұмыс істеуге болады. Қазіргі уақытта технология тез өзгеріп отырады, сондықтан мұғалім барлық өзгерістерге уақыт таба алмауы мүмкін. Кез-келген педагогикалық технология төменде сипатталған негізгі әдістемелік талаптарды қанағаттандыруы керек.

Педагогикалық технологияның концептуалдылығы әр педагогикалық технология белгілі бір ғылыми тұжырымдамаға, оның ішінде білім беру мақсаттарына жетудің философиялық, психологиялық, дидактикалық және әлеуметтік-педагогикалық негіздемесіне негізделуі керек деп болжайды. Жүйелілік дегеніміз педагогикалық технология жүйенің барлық белгілеріне (процестің логикасы, оның бөліктерінің өзара байланысы, тұтастық) ие болуы керек. Басқару диагностикалық мақсат қою, жоспарлау, оқу процесін жобалау, кезең-кезеңмен диагностикалау, нәтижелерді түзету үшін құралдар мен әдістерді өзгерту мүмкіндігін қамтиды. Тиімділік қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар бәсекелестік жағдайда болатындығын және нәтижелері бойынша тиімді және шығындар бойынша оңтайлы болуы, оқытудың белгілі бір стандартына қол жеткізуге кепілдік беруі керек екенін көрсетеді. Репродуктивтілік дегеніміз – басқа субъектілердің басқа типтегі білім беру мекемелерінде педагогикалық технологияны қолдану (қайталау, көбейту) мүмкіндігі. Заманауи өндірісте, экономикада, әлеуметтік салада жаңа технологиялардың құрылуы мен таралуы жаһандық нарықтарда айтарлықтай өзгерістерге алып келеді. Бүгінгі таңда жаңа әзірлемелердің даму жылдамдығы және оларды енгізу жоғары қарқынмен күн сайын өсіп келеді.

Қазіргі заманғы ғылыми техникалық үрдістің қарқыны білім беру жүйесінің алдына мүлде жаңа міндеттер қойып отыр. Педагог-ғалымдар қазіргі кезде қолданылып жүрген білім беру технологиясы терминін әр қырынан ашып көрсетуде. «Педагогикалық технология» термині ХХ ғасырдың 60-шы жылдары АҚШ пен Англияда қалыптасып, қазіргі уақытта практика жүзінде барлық дүниежүзі елдеріне таралып, білім беру саласында кең өріс алуда. Соңғы кездерде білім берудің жаңа даму бағытын қамтитын оқытудың елуден астам жаңа технологиялары практикаға енгізіліп, кеңінен пайдалануда.

«Технология» – гректің *techne* - өнер, шеберлік, біліктілік, *logos* – оқу сөздерінен шыққан. Технологияға В.Дальдың сөздігінде: «белгілі бір маңызды әрекетте, өнерде, шеберлікте мақсатқа жету үшін қолданылатын әдіс» деп анықтама берілсе, Қазіргі батыс әлеуметтану сөздігінде: «белгілі әрекетте, өнерде, шеберлікте қолданылатын әдіс-тәсілдердің жиынтығы» деп көрсетілген. ЮНЕСКО-ның құжаттарында оқыту технологиясына «техникалық және адам ресурстарын, олардың өзара бірлігін ескере отырып, оқытудың тиімділігін арттыруды міндет етіп қоятын мұғалімнің бүкіл оқыту ісі мен оқушының білімді меңгеру әрекетін ұйымдастырудың, қолданудың және анықтаудың жүйелі әдістері» - деп анықтама берілген. Білім берудегі

педагогикалық технологиялар «жаңа технология», «озық технология», «оқыту технологиясы» т.б. терминдермен аталуда. Ал бұлардың бір-бірінен айырмашылығы, өзіндік ерекшелігі жайлы ғалымдар арасында қызу пікірталас бар. Жалпы ғалымдар технологияға шеберлікпен өнім алу, нәтижеге жету, белгілі бір жоба, модельмен оқыту сияқты түрлі анықтамалар берген. Солардың ішінде кең тарағаны – В.П.Беспальконың тұжырымдары. Оның тұжырымдары бойынша технология төмендегідей шарттарды іске асыруы тиіс:

- Оқытуда дайындықсыз әрекеттерді болдырмау;
- Оқушының оқу-танымдық қызметінің құрылымы мен мазмұны оқу-

тәрбие үрдісінің жобасына негізделуі қажет. Осыған орай В.П.Беспалько технология «тәжірибеде іске асырылатын педагогикалық жүйенің жобасы», - деп тұжырымдайды. Ал жалпы айтқанда, педагогикалық жүйе дегеніміз – белгілі бір қабілеті бар дара тұлғаны қалыптастыру мен педагогикалық үдерісті ұйымдастыруға қажет құралдар, әдістер мен тәсілдердің өзара байланысқан бірлігі. Олай болса, Г.К.Селевконың «оқыту технологиясы – оқытудың тиімді жолдары мен үдерісінде қолданылатын әдістер, тәсілдер мен қағидалар», - деген анықтамасы білім беру технологияларының мәнін аша түседі.

Педагогикалық технология мәселесімен жан-жақты айналысып, зерттеу жүргізіп жүрген ресейлік ғалымдардың бірі – М.М.Левин. Ол педагогикалық технологияның негізгі қызметі – оқу үрдісінің білім беру мақсатын іске асыру және жеке тұлғаны дамыту екендігіне тоқталады. М.Чошанов технологияны дидактикалық жүйенің проссуалдық құрамдық бөлігі деп есептейді. Педагог-ғалым В.М.Шепель: «Технология – белгілі заттың бейнесін өзгерту үшін қолданылатын өнер, біліктілік, әдіс-тәсілдер,» [6] - дейді.

И.Г.Зайнышев: “белгілі затты, тұлғаны сапалы өзгертуде қолданылатын білім мен әдіс-тәсілдер жүйесі” деген анықтамасын ұсынады. Е.И.Холостов болса, технологияны “белгілі шығармашылықтан сапалы нәтиже алу үшін қолданылатын әрекеттер жиынтығы” деп санайды. Ал Р.В.Овчарова оған “адамның әрекетін, біліктілігін, тәжірибесін еңбекке қажетті заттарды, әлеуметтік шындықты сапалы өзгертуге бағытталған әрекеттер жүйесі” деп қарауды ұсынады.

Ресейлік ғалымдардың ішінде технологияның мәнін біршама анығырақ айтқан Б.Т.Лихачев: ”Педагогикалық технология – оқыту тәсілдері мен тәрбие құралдарын, оқытудың түрлерін жинақтап, арнайы біріктірудің жолдарын анықтайтын психологиялық-педагогикалық установкалардың бірлігі, сондықтан да ол – педагогикалық процестің инструментарийі болып саналады”, - дейді. Белгілі ғалым М.В.Кларин педагогикалық технологияға «педагогикалық мақсатқа жету үшін пайдаланылатын барлық дара инструменталдық және әдіснамалық құралдардың қолдану реті мен жиынтығының жүйесі» деген анықтама берсе, В.М.Монахов технологияны

«оқушы мен ұстазға бірдей қолайлы жағдай тудыратын оқу үрдісін ұйымдастыру және жүргізу» [7], - деп санайды.

Қазақстандық ғалым Ғ.М.Құсайынов педагогикалық технологияны «мұғалімнің жоспарланған оқыту мен тәрбиелеу жолындағы мақсаттар мен нәтижеге жету және сабақ беру үрдісіндегі ұжымдық оқыту әдісі. Себебі ұжымдық оқыту әдісі қазіргі заман талабына сай жан-жақты жетілген жеке тұлғаны тәрбиелеп шығуға мүмкіндік береді. Педагогикалық оқу жоспарлары мен бағдарламаларында берілген оқу материалын оқушылардың өздері бірін-бірі оқыту арқылы меңгеру үрдісі» деп санайды.

Ж.А.Қараевтің пікірінше: «Технология дегеніміз – әдістемелік жүйе мен сәйкес дидактикалық үрдістер кешенінің тәжірибиеде жүзеге асырылатын жобасы, ал педагогикалық жағдаяттарға сай қолданылатын әдістер, тәсілдер оның құрамды бөлігі болып табылады. Педагогикалық технологияларға берілген анықтамалар мен түсініктерді топтастырып жинақтайтын болсақ, «Педагогикалық технология – қоғамның қазіргі таңдағы білім беру саласына қойып отырған талаптарына сәйкес анықталған білім мазмұнын жүзеге асыру үшін оқыту мақсатына қол жеткізу жолындағы тұтас дидактикалық жүйе құрайтын амалдар мен іс-әрекеттер тізбегі» [8].

Көріп отырғанымыздай, технология туралы қазіргі ғылымда орныққан дәл анықтама болмағанымен, олардың бәрінің тоғысатын ортақ арналары бар. Олар, біріншіден, технологияның шеберлікпен, біліктілікпен байланыстылығы; екіншіден, технологияның сапалық өзгеріс жасау мақсатында қолданылатыны; үшіншіден, технологияның біртұтас әдіс-тәсілдер жиынтығынан құралатындығы. Олай болса, технологияның білім мекемелерінің кез келген типінде жаппай қолдануға қолайлы әрі тиімді оқу процесін құрудың жолдарын іздестірудің нәтижесі ретінде туған тұжырым екендігі даусыз. Білім беру, оқыту процесіндегі технология – қойылған мақсатқа тиімді жолмен қол жеткізуді қамтамасыз етуші жүйе, яғни білім мазмұнын жүзеге асырудың тәсілі.

Технология, бір жағынан, білімдік ақпараттарды өңдеп ұсынудың, өзгертудің, ашудың әдістері мен құралдарының жиынтығы болса, екінші жағынан, мұғалімнің қажетті техникалық және ақпараттық құралдарды оқу процесінде қолдана отырып, оқушыларға ықпал етуінің тәсілдері туралы ғылым. Жалпы педагогикалық технологияның дамуының қайнар көздерін педагогикалық психологияның, элеуметтану ғылымының, этнопедагогиканың жетістіктері мен озық педагогикалық тәжірибелер, сондай-ақ өткен жылдардағы отандық, шетелдік педагогикадағы жинақталған асыл қорлары құрайды. Сол себепті де технология өткеннің жетістіктері мен жаңашылдықты тоғыстыратын, оқыту жүйесінің барлық мүмкіндіктерін оқушының дамуына пайдалануды көздейтін біртұтас ұғымға айналады. Түйіндей келгенде, оқыту технологиясы мұғалім мен оқушының мүддесіне қызмет ететін, толық үндесімге негізделген оқытудың әдістемелік жүйесі болып табылады.

Оқыту технологиясына тән белгілер:

- негізділігі (кез келген технологияның өзіндік философиясы, өзіндік тұжырымдамасы болуы шарт);
- жүйелілігі (құрылымдық элементтерінің біртұтастығы);
- басқарылмалылығы (оқыту процесін бастан-аяқ жоспарлап, нәтижесін тесеруге болатындығы);
- тиімділігі (қысқа мерзімде аз шығынмен жоғары нәтижеге қол жеткізу мүмкіндігі).

Педагогикалық технологияға қатысты мәселелер жан-жақты зерттелуде. Өздерінің қомақты ой-пікірлерімен салмақты орын алып отырған В.П.Беспалько, М.В.Кларин, Г.К.Селевко, М.А.Чошанов, В.В.Давыдовтар технологияның түрлерін саралауда түрлі бағыттар ұсынады. Солардың ішінде педтехнологияны түбегейлі зерттеген ғалым Г.К.Селевко білім беру технологияларын төмендегідей топтайды:

-қолдану өрісіне қарай: жалпы педагогикалық, жеке пәндік, модульдік, әдістемелік;

-мазмұны мен құрылымына қарай: оқыту (тәрбиелеу), зайырлы (діни), жалпы білімдік (бағдарлы), гуманитарлық (технократиялық), монотехнологиялық, политехнологиялық, аралық;

-ұйымдастыру түріне қарай: сыныптық-сабақтық (альтернативтік). академиялық (клубтық), жеке (топтық), ұжымдық оқыту тәсілі, саралап оқыту.

Дегенмен, бір ғана бағытпен шектелетін монотехнология болмайтыны ақиқат. Кез келген технологияға кешенділік тән. Бірақ өзінің таңдаған басым бағытына орай олардың арасында өзгешелік те сақталады, соған сай белгілі бір атауға ие болады. Сонымен, технология – жеке тұлғаны дамытуға негізделген мақсатты педагогикалық жүйе. Технологияны қолдануда мұғалім шеберлігі ерекше мәнге ие. Оның кәсіби шеберлігі мен оқытудың қандай әдіс-тәсілдерін таңдауы ғана технологияның ұтымды болуына алғышарт жасайды. Дәстүрлі оқыту жүйесінен тыс жасалған технологиялар оқытудың мотивациялық сипатын арттырып, оқушылардың пәнге қызығуын тудырады, оқушының өз айналасындағылармен табиғи бәсекелестігін дамытады, оның дара тұлғалық белсенділігін күшейтеді, өз бойындағы қабілетін саналы түрде ашуына қолайлы жағдай туғызады, олардың адамгершілік сапаларын жетілдіреді, шығармашылыққа, еркіндікке ұмтылдырып оқушылардың бейінді біліктілігін арттыруға мүмкіндік туғызады. Сол себепті педагогикалық технология салалық және локальдік деңгейлерде қолданылу болып бөлінеді.

Салалық (пәндік) – бір пән шеңберіндегі оқыту мен тәрбие мазмұнын жүзеге асыруға негізделген әдістер мен құралдар жиынтығы.

Локальдік (модульдік) жеке әрекеттер технологиясы ұғымын қалыптастыру, дара қасиеттерді қалыптастыру және дамыту технологиясы, жаңа материалды меңгерту технологиясы, қайталау және бақылауды ұйымдастыру технологиясы, жеке жұмысты ұйымдастыру технологиясы

болып іштей жіктеледі.

Оқытуда тиімділік танытатын педагогикалық технологияларды іріктеу мен жүйелеудің мынадай критерийлері айқындалған:

- технологиялардың оқыту талаптарымен үндес болуы;
- технологиялардың білім алушылардың мүддесіне басымдылық беруі;
- технологиялардың оқыту деңгейлерінің кез келгенінде қолдануға қолайлылығы;
- технологиялардың білім сапасын арттыруға ықпалының айқын болуы;
- технологиялардың студент білімін объективті бағалаудағы тиімділігі;
- технологиялардың студенттің әрекетін белсендіруге ықпалын тигізетіндігі

Педагогикалық технологияның негізгі мақсаты— білім алушылардың даралық тұлғасын дамыту деп санаймыз. Енді осы ұғымға тоқталатын болсақ, педагогикалық технология техникалық және адами ресурстарды ескере отырып оқыту және білімді меңгерудің барлық үдерісін анықтап құру және қолданудың жүйелі әдісі, сонымен бірге білім берудің жолдарын айқындаудың бірі ретінде қарастырады.

Педагогикалық технология-арнаулы және тұрақты педагогикалық нәтижелерге қол жеткізу үшін барлық педагогикалық жүйені ұйымдастыру бағыттарымен тікелей байланыста қарастырылатын теория мен практиканың зерттеу аймағы деп зерттеуші П.Митчелл қарастырған.

Зерттеуші М.Шошановтың ғылыми еңбегінде педагогикалық технология оқушының оқу танымдық қызметін арттыруға бағытталуы тиіс екендігін айта келіп, педагогикалық технологияның негізгі белгілері ретінде: диагностика мен нәтижелікті, үнемділікті және түзетуді атап өтеді. Педагогикалық технологиялардың бастаулары ретінде педагогика, психология және әлеуметтік ғылымдардың жетістіктерін, озық педагогикалық тәжірибелерді, халық педагогикасын отандық және шетелдік педагогикадағы озық бағыттарды атауға болады. Педагогикалық технология нақты педагогикалық тәжірибе барысында оқу үдерісін жүзеге асырып, оқытып үйрету мен оқып үйренудің шын болмысын бейнелейді.

Бүгінгі оқу үдерісінде қолданылып жүрген педагогикалық технология бағыттары ізгілік, дамытушылық, жеке қарым-қатынастарға негізделген. Ал, бұл технологиялардың дидактикалық негіздеріне: белгілі бір мақсатқа байланысты проблемалық оқыту, студенттердің қабілеті мен мүмкіндіктерін ескеру, оқу қызметін саралап басқару, оқу үдерісін демократиялық жолмен ұйымдастыруды айтуға болады деп есептейміз. Педагогикалық технологияның басты ерекшелігі оқу үдерісінің қойылған мақсатқа жетуге кепілдік беретіндігінде. Педагогикалық әдебиеттерде «педагогикалық технология» ұғымы үш бағытта қолданылады:

1) жалпы педагогикалық деңгей–белгілі бір аймақтағы, оқу орнындағы білім беру үдерісін сипаттайды;

2) жеке пәндік-әдістемелік деңгей–жеке пән әдістемесі ретінде қолданылады;

3) элементтік (бөлімді) модельді деңгей-оқу-тәрбие үдерісінің жекелеген бөлігінің технологиясы ретінде қарастырған.

Белгілі ғалым- әдіскер В.М. Монахов «Педагогикалық технология бұл оқушы мен мұғалімнің оқу үдерісін жобалап және ұйымдастыруға бірігіп қызмет етуіне қолайлы жағдай туғызатын, әбден ойластырылған педагогикалық ісәрекетінің үлгісі»-, деп тұжырымдайды [9].

Қазіргі таңда студент пен оқытушының СӨЖ кезінде бірігіп жұмыс істеп соған қолайлы жағдай туғызу оқу үдерісінің сапасын артыруда әсер етеді. Ал келесі зерттеуші ғалым Б.Т. Лихачев ғылыми-зерттеу жұмысында және педагогикалық әдебиеттерде педагогикалық технологияны оқу үдерісіне белгілі бір мақсат көздей отырып педагогикалық ықпал ету ретінде айқындаған. Педагогикалық технология түпкілікті өзгермейтін механикалық құрылым емес, қайта студент пен оқытушының үнемі жаңа сипат алып отыратын өзара қарым-қатынасының негізі деп көрсетеді.

Жаңа оқыту технологияларын білім беру жүйесінде жүзеге асыруды-білім беру жүйесінің дамуының заңдылықтарының бірі ретінде қарастыруға болады, өйткені білім беру жүйесін және оның құрамының өзгеруін қажет ететін ескі мен жаңа үдеріс арасында қайшылық болуы табиғи құбылыс. Адам өмірі мен тұрмысының жаңа сапаға көтерілуі, білім мен тәрбиенің мазмұнын жанартуды талап етері сөзсіз. Ал бұл өзгерістер оқыту үдерісінде оқу-тәрбие мақсаты мен мазмұнын, оқыту тәсілдері мен құрал-жабықтарын өзгертумен қатар, оқу үдерісін ұйымдастыру шараларын да түбегейлі өзгертуді талап етеді. Ал, педагогикалық жаңа технологиялар осы педагогикалық мақсатқа жетудің тиімді жолы екені анық.

Педагогикалық технологияны білім беру саласында пайдаланудың әдіс - тәсілдері, шарттары, дидактикалық-әдістемелік негіздері туралы Қазақстандық ғалымдар Ш.Т.Таубаева, Ж.А.Караев, С.Б.Нұрмағамбетова, Н.А.Оразахынова, Н.А.Асанов, С.А.Нурпеисова А.Саипов, С.А.Көшімбетова, Д.М.Джусубалиева, Ә.Е.Әбеуов, Б.К.Тұльбасова, В.Кабдықайырұлы, А.К.Мыңбаева т.б. ғалымдардың зерттеу жұмыстарында педагогикалық технологиялардың жалпы ерекшеліктері, ғылыми дәйектілігі туралы құнды пікірлер мен нақты ұсыныстар айтқан. Осы ретте білім беру технологияларын әдіскер-ғалымдардың жіктеуін негізге ала отырып, **тұлғалық-бағдарлы білім беру технологиялары, дамыта оқыту технологиялары, ұжымдық өзара оқыту технологиялары, проблемалық оқыту** деп төртке бөліп қарастырамыз.

Қазақ әдебиетін пәнін оқытуда жаңа технологияларды пайдалану мұғалім үшін қандай маңызды болса, оқушы үшін одан да маңызды. Жаңа технологиялар оқушылардың білім сапасын арттыруға, өздігінен жұмыс істеу

мүмкіндігін молайтуға көп көмегін тигізеді. Осы тұрғыда жаңа технологияларды қазақ әдебиеті сабақтарында кеңінен пайдаланамыз.

Соңғы жылдары оқытудың жаңа технологиялары білім беру саласында кеңінен қолданылып келеді. Олардың ішінде отандық әдіскер ғалымдар жасақтаған «Модульдік оқыту технологиясы»(М.Жанпейісова), «Деңгейлеп оқыту технологиясы» (Ж.Қараев), қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарына арналған «Сатылай кешенді талдау» (Н.Оразақынова), «Сын тұрғысынан ойлау» т.б. технологиялары мұғалімдердің қызығушылығын арттырып, оқу үдерістеріне кеңінен ендірілуде. Мұндай әдіс-тәсілдер мен оқытудың жаңа технологиялары туралы арнайы еңбектер мен ғылыми – әдістемелік тұрғыдан баяндайтын құралдар, түрлі курстар мен білім сатысы оқулары арқылы мұғалімдердің әдіскерлік шеберліктерін ұштауларына мүмкіндіктер мол. Сондықтан түпкі нәтижені таңдаудың, оны мақсатқа сай ұйымдастыра білудің маңызы зор. Оқыту әдістерінің кез келген түрін белсенді әрекетке айналдыру – мұғалімнің әдіскерлік шеберлігі мен шығармашылық ізденісіне байланысты болмақ. Оқыту әрекетінде жеке, топтық, ұжымдық жұмыстарды оқу мазмұны мен мақсатқа сәйкес, үйлесімді түрде жүргізудің қажеттілігі осыдан туындайды.

Қазіргі заманның әлеуметтік экономикалық жағдайында оқушылардың білім деңгейін көтеру белгілі бір дәрежеде жеке тұлғаның өзін – өзі жан – жақты танып білуі мен қалыптасуына жағдай жасауға бағытталған. Бүгінгі оқыту жүйесінде әртүрлі жаңа технологияларды пайдалану тәжірибеге еніп, нәтижелер беруде. Әрбір сабақта оқытудың тиімді әдіс – тәсілдерін енгізіп жүрсе, білім сапасына елеулі әсер етеді. Кез келген сабақты қызықты өткізу үшін әрбір ұстаз жаңалыққа ұмтылып, ізденіс үстінде болғаны абзал.

Әдебиеттер:

1. Токтарова В. И., Ребко О. В. Структурно-функциональная модель развития компетенций цифровой культуры будущих педагогов // Научно-педагогическое обозрение. – 2022. – № 6. – С. 18–27. DOI: <https://doi.org/10.23951/2307-6127-2022-6-18-27> URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=49836594>
2. Грязнов С.А. Цифровая компетентность преподавателя // Азимут научных исследований: педагогика и психология. – 2021. – № 2. DOI: <https://doi.org/10.26140/anip-2021-1002-0016> URL: [https](https://doi.org/10.26140/anip-2021-1002-0016)
3. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Дж. Равен. / Пер. с англ. - М.: 2002. - 396 с.
4. Лебедева О. В. Развитие методической компетентности учителя как средство повышения эффективности учебного процесса в общеобразовательной школе. / О.В.Лебедева, дисс. ... канд. пед.наук. - Нижний Новгород, 2007. - 184 с.
5. Бережнова Е. В. Профессиональная компетентность как критерий качества подготовки будущих учителей Е. В. Бережнова // Компетенции в

- образовании:опыт проектирования. - Москва: Научно-внедренческое предприятие «ИНЭК», 2007.
6. Сейпутанова Қ.А. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. – Өскемен, 2016
7. Бітібаева Қ. Әдебиет пәнін оқытудың тиімді жолдары. – Алматы, 1990.
8. Бөрібекова Б.Ф., Жанатбекова Ж.Н. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар. – Алматы, 2014
9. Беспалько В. П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М.: 1995.

МРНТИ 16.21.33

Алпысбаева Н.Т.
старший преподаватель,
Шымкент, Казахстан
Байбосынова М.А.
старший преподаватель,
Шымкент, Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ПРЕЗЕНТАЦИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАКИННОСТРАННОМУ.

***Резюме:** Данная статья посвящена рассмотрению методов преподавания РКИ, которые способствуют наиболее быстрому и эффективному усвоению знаний иностранными студентами и повышают качество обучения в вузе. Наиболее действенными методами при изучении русского языка считаются те, в результате применения которых основное внимание уделяется выполнению задачи, которая сама по себе представляет интерес для иностранных учащихся.*

Студенты используют русский язык, как необходимый инструмент, для выполнения учебных заданий. К ним можно отнести интерактивные задания, выполняемые при помощи включения в обучение информационно-коммуникационных технологий. Одним из продуктивных видов работы на занятиях по русскому языку, с использованием ИКТ, считается выполнение проектов иностранными студентами, включающих создание мультимедийных презентаций в программе PowerPoint и выступление с устным докладом по определенной теме.

В статье рассмотрены преимущества данного методологического приема и особенности его применения на занятиях.

***Ключевые слова:** информационные компьютерные технологии, мультимедийные средства, мультимедийная презентация, мотивация, инновационный метод.*

***Summary.** This article is devoted to the consideration of teaching methods of RCT, which contribute to the fastest and most effective assimilation of knowledge by foreign students and improve the quality of education at the university. The most effective methods in learning the Russian language are those, as a result of which the main attention is paid to the task, which in itself is of interest to foreign students.*

Students use the Russian language as a necessary tool for completing educational tasks. These include interactive tasks performed by including information and communication technologies in training. One of the productive types of work in Russian language classes using ICT is considered to be the implementation of projects by foreign students, including the creation

of multimedia presentations in the Power Point program and an oral presentation on a specific topic.

The article discusses the advantages of this methodological technique and the features of its application in the classroom.

Keywords: *information computer technologies, multimedia tools, multimedia presentation, motivation, innovative method.*

Развитие современного общества происходит в эпоху информатизации, характеризующейся применением средств информационных технологий во многих сферах человеческой деятельности, в том числе и в сфере обучения иностранным языкам. Рациональное сочетание традиционных образовательных средств с современными информационными и компьютерными технологиями (ИКТ) является одним из возможных путей решения задачи интенсификации учебного процесса.

Современные ИКТ обеспечивают активное овладение учащимися иностранным языком, позволяют представить учебный материал на более высоком уровне. Их применение открывает новые возможности в организации учебного процесса. Как известно, иностранный язык (в том числе и русский как иностранный) – это учебный предмет, который в силу своей специфики предполагает широкое использование различных технических средств обучения. Поэтому неудивительно, что в преподавании русского языка как иностранного нашли самое разнообразное применение новые возможности, открываемые мультимедийными средствами, к числу которых относятся и компьютерные презентации [1,58].

Основные задачи, решаемые с помощью мультимедиа на занятиях по русскому языку, включают в себя: поддержку учебной работы учащихся; обеспечение доступа всех участников учебного процесса к информационным ресурсам, хранящимся в централизованных информационных системах; развитие познавательного интереса и мотивации к изучению языка. Время использования мультимедийной поддержки может быть различным: от нескольких минут до целого занятия. Мультимедийные презентации могут использоваться при изучении нового материала, представлении новой информации, закреплении пройденного, отработке определенных умений и навыков; повторении изученного материала, обобщении и систематизации знаний [1,60].

Когда учащиеся видят на экране графический образ или картинку, они лучше воспринимают и усваивают новый материал.

Формы и место использования мультимедийной презентации (или даже ее отдельного слайда) зависят от содержания занятия и от задач, которые ставит перед собой преподаватель. Тем не менее, можно выделить некоторые общие, наиболее эффективные приемы применения презентаций.

1. Использование презентаций при введении нового материала позволяет иллюстрировать его разнообразными наглядными средствами (схемами, таблицами, картинками и т.д.). Это особенно актуально в тех случаях,

когда необходимо показать динамику развития какого-либо действия (например, при введении глаголов движения).

2. Для проверки знаний возможно использование разнообразных заданий с опорой на компьютерную презентацию (проверка знания изученной лексики, грамматических конструкций, падежных окончаний, выполнение подстановочных упражнений и др.).

3. Презентации также можно использовать для углубления знаний, как дополнительный материал к урокам.

4. Возможно применение презентаций при проверке фронтальных самостоятельных работ. Это обеспечивает наряду с устным визуальный контроль результатов [2,80].

Преподаватель может воспользоваться готовыми мультимедийными презентациями, созданными на кафедре, или сам разрабатывает презентацию для конкретного занятия или темы. Ценность созданных преподавателем презентаций состоит в том, что материал в них представлен компактно, в нужной последовательности, в нём нет ничего лишнего, всё служит достижению целей и задач конкретного урока. Кроме того, материал презентации чётко рассчитан по времени и максимально соответствует теме занятия.

Можно сказать, что мультимедийные презентации – это эффективный приём при обучении монологической речи, так как в процессе построения монолога с опорой на презентацию обучающийся имеет возможность использовать ключевые слова, схемы, таблицы и другой наглядный материал. Это позволяет высказываться последовательно, развёрнуто, выразительно, с достаточной скоростью, без необоснованных пауз между фразами.

Мультимедийная презентация представляет собой сочетание компьютерной анимации, графики, видео, музыки и звукового ряда, которые организованы в единую среду для удобного восприятия и воспроизведения информации.

Используя презентацию, обучающийся учится логически правильно строить своё высказывание, то есть совершенствует умения и навыки монологической речи. Это позволяет ему научиться правильно выражать законченную мысль, логически рассуждать, сопоставлять факты и события, учиться высказываться в пределах программы.

Являясь инновационным методом, мультимедийные презентации могут быть использованы на различных видах занятий благодаря своей простоте и доступности.

Преимущества мультимедийных презентаций заключаются в следующем:

- сочетании разнообразной текстовой, аудио- и видео-наглядности;
- возможности более наглядно семантизировать новый лексический, грамматический и даже фонетический материал, а также осуществлять опорную поддержку при обучении всем видам речевой деятельности;

- возможности использовать отдельные слайды в качестве раздаточного материала (таблицы, диаграммы, графики, схемы и др.);
- активизации внимания обучающихся;
- обеспечении эффективности восприятия и запоминания нового учебного материала;
- возможности осуществления контроля и систематизации изученного материала;
- экономии учебного времени [2, 81].

Методисты предлагают следующие способы использования презентаций:

- мультимедийная презентация проецируется на большой экран, учащиеся следят за ходом презентации со своих мест, такая презентация может использоваться на любом этапе урока (при введении нового материала, его закреплении и т.д.);
- учащиеся видят презентацию на экранах своих компьютеров, преподаватель дает пояснения (устно или с помощью большого экрана);
- учащиеся самостоятельно знакомятся с презентацией; она выступает в качестве электронного раздаточного материала (тестирование, справочные материалы, повторение пройденного материала) [3, 59].

Для создания мультимедийных презентаций чаще всего используют стандартное приложение PowerPoint [4, 120].

Данный тип презентаций имеет преимущества по сравнению с другими видами. PowerPoint технологии позволяют воздействовать одновременно на важнейшие органы чувств человека. Сопровождая динамический визуальный ряд (слайд-шоу, анимацию, видео) звуком, мы можем рассчитывать на большее внимание со стороны обучающихся. Следовательно, технологии данного вида позволяют представлять информацию максимально эффективно. Основным отличием презентации от остальных способов представления информации является их содержательная насыщенность и интерактивность, т.е. способность определенным образом изменяться и реагировать на действия пользователя.

Использование презентаций может быть эффективным только в том случае, если преподаватель знает, как грамотно применить их ресурсы в соответствии с учебными целями и задачами. При правильном подходе внедрение в практику преподавания новых информационных технологий повышает профессиональную компетенцию преподавателя в области методики преподавания русского языка.

Перед созданием презентации целесообразно определить:

- назначение презентации, ее тему, примерное количество слайдов;
- способ представления информации, содержание слайдов;
- графическое оформление каждого слайда.

Критериями оценки презентации могут считаться:

- степень раскрытия темы;
- обоснованность разделения материала на слайды;
- продуманность графического оформления (фотографий, схем, рисунков, диаграмм);
- грамотность изложения материала;
- наличие интересной информации по теме [4, 123].

В связи с повышением уровня общего технического обеспечения, вопрос использования инновационных технологий в процессе обучения в целом и в процессе обучения русскому языку как иностранному (РКИ) в частности становится особо актуальным в последние десятилетия. Потребность сделать процесс обучения интересным заставляет преподавателей искать наиболее эффективные, доступные методы, приёмы, способы, а также инновационные пути и средства обучения, направленные на «достижение максимально возможного взаимопонимания в многополярном мире» [7, 751].

Современный этап в методике преподавания РКИ можно охарактеризовать такими словами, как инновация, развитие, движение вперед. Таким образом, данное определение приводит к тому, что в настоящее время появляются инновации в обучении, ищутся новые методы и технологии, которые могут повышать эффективность занятий, а также интерес обучающихся к обучению. Если говорить об инновационных технологиях, то нужно определить, что это набор методов, средств и мероприятий, обеспечивающих инновационную деятельность [6, 115].

Инновационные методы позволяют достичь определенных целей в процессе изучения иностранного языка, таких как: 1) доступность восприятия аутентичных знаний; 2) систематизация учебного материала; 3) реализация творческого подхода; 4) саморазвитие; 5) снятие психологического барьера (боязни общения, совершения ошибки). Использование инновационных методов в процессе обучения предполагает владение цифровыми технологиями обеими сторонами образовательного процесса.

Содержание инновационного обучения РКИ включает:

- новый стиль обучения и новый тип мышления;
- изменение педагогической технологии преподавателя и учебной технологии обучающегося.

Выбор технологии зависит от того, какие способы используются для достижения желаемой цели. В методике образования определяют способ инновационного обучения как общее родовое понятие способов организации учебно-познавательной деятельности при инновационном подходе.

К основным инновационным технологиям в образовании мы относим:

- информационные технологии (технологии, основанные на использовании компьютеров, компьютерные обучающие и контролирующие программы);
- интернет-ресурсы;
- информационные методы преподавания;

дистанционное обучение;
игровые технологии обучения и др. [5, 351].

Заключение.

Использование инновационных технологий в процессе обучения РКИ способствует активизации познавательной деятельности иностранных студентов в общем и алжирских студентов, в частности, делает обучение проще и эффективнее. Необходимо сказать и о том, что использование инновационных технологий возможно не только в качестве способа передачи материала учащимся, организации дистанционного обучения языка, тестирования и т. д., но также является полезным источником и для самого

преподавателя.

Таким образом, использование ИТ в практике преподавания РКИ в настоящее время стало неотъемлемой частью учебного процесса, а дальнейшее развитие данного направления необходимо, так как включение возможностей интернета расширяет горизонты познания.

В заключение хотелось бы отметить, что грамотное использование мультимедийных презентаций на занятиях по русскому языку модернизирует образовательный процесс, оптимизирует временные затраты, способствует усвоению нового материала, помогает обучающимся приобрести навыки выступления перед аудиторией, развивает коммуникативную компетенцию.

Список использованной литературы:

1. Дьяконова О.О. «Эдьютейнмент в обучении иностранным языкам» // Иностранные языки в школе. – 2013 – № 3 – с. 58-61.
2. Карамышева Т. В. Изучение иностранных языков спомощью компьютера. В вопросах и ответах. – Спб.: Издательство«Союз», 2009. –192 с.
3. Кривенок О. И. «Мультимедийные технологии в преподавании иностранных языков»<http://ito.edu.ru/2008/MariyEI/III/III-0-16.html>
4. Соболева А. В. Использование мультимедийных технологий в обучении иностранным языкам // Педагогика: традиции и инновации: материалы IV междунар. науч. конф. – Челябинск, 2013. – С. 119-123.
5. Азимов, Э. Г. Современный словарь методических терминов и понятий. Теория и практика обучения языкам: словарь / Э. Г. Азимов, А. Н. Щукин. - Москва: Русский язык. Курсы, 2018. - 496 с.
6. Колосов В.Г. Введение в инноватику: учеб. пособие / М-во образования Рос. Федерации; С.-Петербур. гос. техн. ун-т, Ин-т инноватики. СПб.: Изд-во СПбГТУ, 2002.147 с.
7. Стрельчук Е.Н., Лонская А.Ю. // Вопросы теории и практики журналистики. 2018. Т. 7. № 4. С. 741–754. DOI: 10.17150/2308-6203.2018.7(4).741-754.

**Жүрек соматизмі - ұлттық мәдениеттің репрезентанты
(қазақ және араб тілдеріндегі фразеологизмдерге салғастырмалы талдау)**

Мақалада жүрек соматизмі ұйытқы болған фразеологизмдерге лингвомәдени талдау жасалынған. Қазақ және араб тілдеріндегі фразеологиялық бірліктер салғастырмалы түрінде қарастырылады. Әр тілден арнайы фразеологиялық сөздіктерден 60-ға жуық фразеологизмдерді жинастырып, талданды. Талдау нәтижесінде екі халыққа тән ұлттық-мәдени ерекшеліктері айқындалды.

Түйін сөздер: соматизм, жүрек, фразеологизм, ұлттық-мәдени.

In the article, a linguistic and cultural analysis of phraseological units motivated by heart somatism is made. Phraseological units in the Kazakh and Arabic languages are considered in comparative form. About 60 phraseological units from special phraseological dictionaries from each language were collected and analyzed. As a result of the analysis, the national and cultural features characteristic of the two peoples were determined.

Key words: somatism, heart, phraseology, national-cultural. Key words: somatism, heart, phraseology, national-cultural.

Фразеологизмдердің жасалу жолына қандай жағдайлар ұйытқы болды? Осы мәселе бойынша, қазақ тілінің лексикология саласының мамандары Ә.Болғанбайұлы мен Ғ.Қалиұлы фразеологияның шығу арналарын бөліп қарап, олардың негізгілері деп төмендегі құбылыс, ұғым, түсініктерді атап көрсетеді. «Көптеген фразеологизмдердің жасалуына адам ойында қорытылған құбылыстардың нақтылы бейнесі болған. Мысалы, Жауыр болды (әбден мезі қылды, ығыры шықты) деген тұрақты тіркестің негізінде көп мініліп арқасы жара болған аттың бейнесі елестейді. Басында атқа байланысты шыққанмен, қазіргі кезде ол мағынасы ұмытылып, қайта жасалынып, адамға байланысты айтылады. ... Сол сияқты т.б. фразеологизмдердің жасалуына да, сөз жоқ, адам ойында қорытылған құбылыстардың нақтылы себеп болғандығын танып білуге болады» [1, 256].

Жоғарыда көрсетілген ғалымдардың зерттеу еңбектері негізінде фраземалардың ішкі формаларының туындау көздеріне шартты түрде топтастырулар жасайық:

- адамның анатомиялық атаулары (соматизмдер) мен қимыл қозғалыстарына байланысты туған фраземалар;
- жануарлар (зооморфтық фраземалар) әлемі;
- табиғат құбылыстары;
- өлшем бірлік (метеорология);
- сандық (нумеративтік) фраземалар;
- түр-түстік және сындық;

- алғыс және қарғыс мәнді;
- мифтік және діни;
- тарихи кезеңдермен және тұлғалармен байланысты туған фраземалар және т.б.

Араб тілінде 270 соматикалық фразеологизмдерді жинастырдық. Осы жинастырған материалдың негізінде, анатомиялық атаулармен құрастырылған соматикалық фразеологизмдердің ішінде ең көп кездесетіні – қол мүшелері. Қол компоненті бар соматикалық фразеологизмдер дене мүшелеріне қатысты лексикалық қатпардың шамамен 30 пайызын қамтитының зерттеулерге байланысты анықталды. Ал сан жағынан ең азы аяқ компоненті арқылы жасалынған соматикалық фразеологизмдер болып табылады.

Қазақ тіліне келетін болсақ, адамның дене мүшелері ұйытқы болған фразеологизмдердің саны шамамен – 950. Ішінде ең көп ұшырасатын дене мүшесі – көз. Ал, сан жағынан ең азы мұрын компоненті арқылы жасалынған соматикалық фразеологизмдер тобын атап кетсе болады. Екі тілдердегі соматикалық фразеологизмдер саны жағынан салыстырғанда, қазақ тілінде араб тіліне қарағанда 3 есе көп болып табылады. Осы соматизмдердің ішінен жүрек соматизмі ұйытқы болған сөздерді талдауға алдық.

Жүрек – бойға қан жүргізуші басты орган. Жүрек негізінен үш заттың қоймасы болып табылады: 1) сенім; 2) сезімдер; 3) қиял-ғажайыптар. Халықтың түсінігі бойынша, жүрек барлық жылы сезімдердің белгісі болып табылады. Негізінен, жүрек халық арасында жағымды коннотациясы бар. Араб тілінде жүрек компоненті бар сөз оралымдар саны 60-қа жуық. Дүниенің қарапайым бейнесінің фразеологиялық фрагментінде жүрек адам ағзасының физиологиялық реакцияларымен байланысты сезімдік әрекеттерін сипаттайтын материалдық орган түрінде көрініс береді. Мысалы: انقبض قلبه (сөзбе-сөз аудармасы «жүрегі қысылу») – қайғы мен мұң, қорқынышты нәрсе болуынан қорқыныш сезімі: كلما استمعت لنشرة الأخبار انقبض قلبي - Әрдайым хабарды естіген сайын, жүрегімде үрейлі сезім пайда болды.

Құрандағы «жүрек» компонентімен жасалған тұрақты тіркестерде «жүрек» көңіл-күй субъектісін сол рухани сезімдердің, түрлі көңіл-күйлердің жасалатын орнын білдіретін метонимия. Жүрекке рухани дерт түседі, ол рухани кедейлік секілді жағымсыз нәрселердің, басқа діндерге қатысты төзім, рақым, қайырымдылық секілді ізгі рухани сезімдердің орыны ретінде бейнеледі.

Жүрек - негізінен бар сүйіспеншілік сезімдерден тұратын адамның органы. Мәселен, بقلب مفتوح (сөзбе-сөз аудармасы «ашық жүрекпен») – махаббат пен шынайылық: من مصلحة الآباء أن يناقشوا أبناءهم في أمورهم بقلب مفتوح – Әкелері және ұлдарымен сүйіспеншілікпен сөйлесу керек.

حفظ عن ظهر قلب (сөзбе-сөз аудармасы «жүрегінің арқасына жаттады»)-толық жаттады, жадында жақсы сақтау: عن ظهر قلب "نشيد بلادي" -التلاميذ حفظوا - Оқушылар елдің әнұранын жаттады.

دفع دم قلبه (сөзбе-сөз аудармасы «жүрегінің қанын төледі») – қолында барынан аямау, жанын құрбан ету: أوصى الأب ابناؤه بالاهتمام بمستقبلهم وقال إنه دفع دم قلبه – Әкесі ұлдарына болашақтарына зейін сала қарауға ақыл айтып, жақсы білім алу үшін қолында барынан аямағанын айтты. Бұл фразеологизмнің негізіндегі прототиптік жағдаят адамның жүрегіне қан жүрмесе, ол өліп те қалуы мүмкін. Сөз тіркестің мәнін одан әрі әсерлеу үшін қолданылған.

على قلب رجلٍ واحد (сөзбе-сөз аудармасы «бір ер адамның жүрегіне») – белгілі бір көзқарас пен ұстанымдағы бірлестік, ынтымақтастық: المجاهدون في فلسطين كلهم على قلب رجل واحد – Палестинадағы барлық күрескерлердің көзқарастары мен ұстанымдары бір. Бұл фразеологиялық оралымның мәні мынада: жүрек -сезімдердің орны. Егер адамдардың сезімдері бірдей болса, онда көзқарастары мен ұстанымдарының да бір жақтан шыққандығын білдіреді. Қазақтарда айрандай ұйып тұр дер еді.

الشعب المصري يقف مع الفلسطينيين قلبًا وقلبًا (сөзбе-сөз аудармасы «жүрегімен-сыртымен») – толық қолдау көрсету: الشعب المصري يقف مع الفلسطينيين قلبًا وقلبًا – Мысыр халқы палестиналықтарға толық қолдау көрсетеді.

قلبه أبيض (сөзбе-сөз аудармасы «оның жүрегі ақ») – жүрегінде қызғаныш пен көре алмаушылықтан таза, ешкімге де жамандық тілемейді: إنه إنسان طيب ، قلبه أبيض – Ол жақсы адам, жүрегі таза. Бұл фразеологизмдегі ақ түс тазалық пен жаман әдеттер не мінездердің жоқтығын білдіреді.

قلبه أسود (сөзбе-сөз аудармасы «жүрегі қара») – жүрегі қызғаныш пен көре алмаушылыққа толы, адамдарға тек жаман қырымен ғана көрінеді: الإنسان الحقود –Қызғаншақ - адамның жүрегі қара. Ақ түс - жақсылық пен ізгі істердің символы, қара түс – жамандық пен жағымсыз қасиеттердің символы.

قلبه حديد (сөзбе-сөз аудармасы «оның жүрегі темір») – ержүрек, батыл: المقابل الفلسطيني قلبه حديد ، ولا يرهب الموت في سبيل وطنه – Палестиналық жауынгер батыл, Отаны үшін күресте өлімнен қашпай, жанын құрбан етеді. Бұл фразеологиялық оралымның негізіндегі прототиптік жағдаят темір - ең мықты металл. Темірді қалай майыстыру қиын болса, солай ержүрек адамның жолында ешнәрсе төтеп бола алмайды. Қазақ халық арасында жүрегінің түгі бар деген сөз тіркесі кең таралған.

ختم على قلبه (сөзбе-сөз аудармасы «жүрегін жабу») - ешнәрсені көрмеу, түсінбеу: ختم الله على قلب شارون فلم يعد يستجيب لنداءات السلام – Алла Шаруннің жүрегін байлап қойған, ол бейбітшілік үндеулеріне жауап бермейді. Сөз тіркесі бақара сүресінен алынған: "ختم الله على قلوبهم" – Алла тағала: «Алла олардың жүретерін бітеген» (Бақара сүресі). Жүрегі қатігез болып кеткен. Адамгершілік қасиеттерінен айырылған. Халықтың ауыр жағдайын көрмейді де, түсінгісі келмейді. Мағынасы қазіргі күнделікті өмірде қолданып жүрген мағынасымен толық сәйкес келеді.

ربط الله على قلبه (сөзбе-сөз аудармасы «Аллаһ жүрегін байлады») - қиын қыстау кезде сабырлық, шыдамдылық пен күшті сұрау: الهم اربط على قلوب المجاهدين في فلسطين – Алла тағала Палестинадағы әскерлерге күш бере гөр. Сөз тіркестің Құрандағы мағынасымен толықтай сәйкес келеді. Құранда бірнеше

сүрелерде келген. Мысалы, "لو لا أن ربطنا على قلبها لتكون من المؤمنين" – Алла тағала: «Егер жүрегін сенушілерден болуға бекемдесек, оны білдіріп ала жаздады» (Қасас сүресі).

من القلب (сөзбе-сөз аудармасы «жүректен») - сөздер не іс-қимылдар арқылы көрсетілетін махаббат сезімдері: اكتب إليك رسالتي هذه من القلب – Саған хатымды шын жүректен жазып жатырмын. Жүрек - сезімдердің негізгі басталатын жері, қоймасы. Сол себептен де, сезімге байланысты айтылатын фразеологизмдердің барлығында дерлік жүрек сөзі бар.

يأخذ بمجامع القلوب (сөзбе-сөз аудармасы «жүректер жиналуын алу») - сезімдерге қатты әсер ету: الشيخ محمد رفعت صوته الأسر في التلاوة يأخذ بمجامع القلوب - Шейх Мухаммед елтіретін даусын Құранды оқығанда отырғандардың сезімдеріне әсер ету үшін көтерді. Қандай да бір әсер болмасын, ол адамның жүрегіне кіріп ұялайды. Міне, осы сөз оралымда да жүрек сөзінің қолданысының себебі түсінікті болып тұр.

يهز القلب (сөзбе-сөз аудармасы «жүрек соғып тұр») - сезімдеріне өте қатты әсер ету: الفن الراقى يهز القلب ويهذب الناس – Дамыған өнер жүрекке әсер етіп, халықты тәрбиелейді.

قلبه ميت (сөзбе-сөз аудармасы «оның жүрегі өлген») – қатыгездік, аямаушылық: القاتل إنسان ذو قلب ميت – Жендеттің жүрегі өте қатыгез болады. Жүрек жылы сезімдер мен сүйіспеншілікке толы болады. Егер адамның жүрегі тоқтап, өлген кезінде барлық жылы сезімдері де өзімен бірге өледі. Сол себептен де, қатыгез адамның жүрегін араб тілінде өлі жүрекпен теңестіріледі. Қорытындылай келе, араб тіліндегі «жүрек»: 1) махаббаттың пен сүйіспеншіліктің мекені, 2) ынтымақтастықтың белгісі 3) адамның ішкі жан-дүниесінің көрінісі. Қазақ халқында кеңінен аузынан от бүріккен қанды балақ деген сөз тіркесі кең таралған.

Сонымен қатар, жүрек араб халықтарының түсінігінде сонымен қатар ауызбіршілік символы болып табылады: على قلب رجل واحد (сөзбе-сөз аудармасы «бір ер адамның жүрегіне») – белгілі бір көзқарас пен ұстанымдағы бірлестік, ынтымақтастық. Қазақ тілінде жүрек соматизмі арқылы адам көңілінің қобалжыған жағдайын суреттеуде қолданған: жүрегі май ішкендей кілкілдеді – көңілі қобалжыды, тынышсызданды.

Жүрек – сезімдер мен эмоциялар толтырылған зат ретінде қазақ халқының түсінігінде қалыптасқан соматизм. Жүрек – қуаныш, қорқыныш, қобалжу тәрізді сезімдердің орналасқан мекені. Мысалы:

жүрегі алыпұшты, жүрегі аузына тығылды, жүрегі аттай тулады – қатты толқыды;

жүрегі елжіреді, жүрегі еріді – жаны ашыды, көңілі түсті, аяды, мейірленді;

жүрегі жарылды – қатты қуанды, көңілденді;

жүрегі дір ете қалды – бірден қатты шошыды, кенет қатты қорықты;

жүрегі күпті болды – қорықты, жүрегі лоблыды;

жүрегі лүп етті – кенет келген қуаныш сезім туралы айтылады;

жүрегі май ішкендей кілкілдеді – көңілі қобалжыды, тынышсызданды;

жүрегі орнына түсті – көңілі жайланды, жүрегі жай тапты, сабасына келді, қорқынышы, не қуанышы басылып, өзіне-өзі келді, толқыған көңілі басылды.

жүрегі су етті – бойын қорқыныш биледі, үрейленді, зәресі ұшты, шошып кетті;

жүрегі тас төбесіне шықты, жүрегі ұшты – қатты үрейленді, шошып кетті, қорықты.

Жүрек – ең жоғарғы адамның қасиеттерін сипаттайтын символ болып табылады. Мәселен:

жүрегі жұмсақ – ізгі жүректі, адал көңілді, адал бейілді, рақымшыл;

жүректі тербеді – мейірлендірді, тебірентті;

жылы жүрек – қайырымды, мейірімді, тіршілікке ынтығы бар сергек көңіл.

Ержүрек, батыл адамның өзі де жүрек соматизмі арқылы суреттелінеді.

Жүрек – батылдық пен қайраттылықтың белгісі. Мысалы:

жүрек жұтқан – еш нәрседен қорықпайтын батыл, ер азамат;

жүрегінде оты бар – еті тірі, өткір, өжет, зерделі.

арыстан жүректі – қаймықпайтын, тайсалмайтын, өжет;

касқыр жүректі – беті ештеңеден қайтпайтын батыл, қайсар, жүрек жұтқан.

Жүрек – өмірдегі ең ыстық да, адал, пәк сезім махаббаттың символы.

Мәселен:

жүрегіне өрт түсті – ғашықтық жалыны жанды;

жүрегі жанды – ғашықтықтан іші елжірей өртенді.

Сонымен қатар, жүрек соматизмі ұйытқы болған фразеологизмдер жағымсыз коннотациялық мән-мағынаға ие. Мысалы:

қара жүрек – рақымы жоқ, қанқұйлы адам;

тас жүрек – қатыгез, мейірімсіз.

Жүрек тек ержүректік, қатігездік, мейірімділіктің мекені ғана емес, сонымен қатар қорқақ адамның бейнесін де жүрек семасы арқылы суреттеген. Мәселен:

қоян жүрек – қорқақ, ынжық;

су жүрек – қорқақ.

Жүрек - қайғы-мұң мекені. Адамның қайқығыс суреттеу мақсатында төмендегідей фразеологизмдер қолданылады:

жүрегіне дақ түсті, жүрегіне дерт түсті – қайғы, өкініш ұялады, өксікті өкініш мендеді;

жүректі дерт алды – күйік шалды, қайғыланды, қапаланды;

жүрегі қарс айырылды – қайғыдан қатты күйінді, өзегі өртенді.

қара жүрегі қақ айырылды – қатты құсаға шалдықты, қасіре шекті;

сұм жүрек – мұңға толы, шер жұтқан жүрек.

Қорытындылай келе, жүрек соматизмі ұйытқы болған фразеологизмдер қазақ және араб халықтарының түсінігінде сезімдер мекені, бірден-бір адамды бейнелейтін символмен іспеттес. Осы мәселе жөнінде, Академик

Рабиға Сыздық: «Абайдан символды іздей қалсақ, ең алдымен жүректі атар едік. Жүрек – адам организмдегі мүшенің атауы, демек ол да зат. Осы затты ақын адамның ішкі дүниесінің, санасының, рухани сұранысының символы етіп қолданады, жүрек – адамның өзінің символы болып шығады. Мысалы, ақын: Жүрегім, ойбай, соқпа енді, Бола берме тым күлкі – дегенде де, Сенделеді ит жүрек дегенде де – барлығында әңгіме организм мүшесі – жүрек туралы емес, адамның өзі туралы. Ақыл да жоқ, күлкі де жоқ, тулап, қайнап, бір жүрек қылады әлек, тулайтын, әлек салатын – адамның өзі ғой, демек мұнда да жүрек – адамның символы» былай деген [Сыздық Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі]. Алайда, араб тіліне ғана тән жүрек семемасы ауызбірлік, қолдау көрсету мағыналық топтары бар болса, қазақ халқында жүрек – мұң, қайғы мекені болып табылады.

1. Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

2. Авакова Р.А. Фразеология теориясы. - Алматы, 2009. - 290 б.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология. - Москва, 1998. - 194 б.
4. الدكتور محمد محمد داود. معجم التعبير الاصطلاحي في العربية المعاصرة. القاهرة، 2003
5. ابن منظور. لسان العرب. بيروت – لبنان 1993
6. Ушаков В.Д. Фразеология Корана. – Москва, 1996. - 167-196 бб.
7. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы, 2007. – 799 б.
8. Фавзи А.М., Шкляров В.Т. Учебный русско-арабский фразеологический словарь. – Москва, 1989. – 13-500 б.
9. Кухарева Е.В. Арабские пословицы и поговорки. – Москва, 2008. – 296 б.
10. Тұрманжанов Ө. Қазақ мақал-мәтелдері. – Алматы, 1993. – 173 б.
11. 79. 1999. ناصف مصطفى عبد العزيز . التعبيرات الاصطلاحية. الكتاب الاول. الاسكندرية،
12. - 2000. ناصف مصطفى عبد العزيز . التعبيرات الاصطلاحية . الكتاب الثاني . - الاسكندرية، 86
13. - 2000. ناصف مصطفى عبد العزيز . التعبيرات الاصطلاحية . الكتاب الثالث . - الاسكندرية ، 80
14. 306 – 1985. كريم زكى حيسام الدين . التعبير الاصطلاحى .- القاهرة،

4 ТАРИХ, МӘДЕНИЕТ, ЭТНОГРАФИЯ

Аýнabat Babayewa
Türkmenistanyň Ylymlar
Akademiýasynyň
Taryh we arheologiýa institutynyň
uly ylmy işgäri.

TÜRKMEN TAHÝASYNYŇ BEZEGLERI

Abstract

Türkmen tahýalarynyň dürli görnüşli bezegleri bardyr. Olaryň içinde gupba, maňlaýlyk, çekelik, düwme ýaly bezegleri ýörite kümüş metalyndan ýasalyp, taýýar bolan tahýa başgabyna dakylpdyr. Bu bezegler ussalar tarapyndan ýörite bejerilipdir. Kümüşden ýasalan bezeglere dürli görnüşli daşlardan gaş hem goýulupdyr. Bezegleriň içinde gupba şaýy diňe gyz başgaplaryna dakylpdyr. Tahýa başgaby kümüş bezeglerinden başga-da nagyş bilen hem bezelipdir. Nagyşlar tahýanyň hemme ýerine keşdelenipdir. Şeýle edilmegi başgaby has-da gözəl görke getiripdir.

Açar sözler: *tahýa, bөрük, gupba, şaý-sep*

Abstract

Turkmen takhijas have different types of decorations. Among them, decorations such as the cup, badge, check and button were made from a special silver metal and attached to the finished taya. These jewelry undergo special processing by craftsmen. Silver jewelry is also embedded with different types of stones. Among the decorations, the guppa decoration was worn only on girls' dresses. Apart from other silver jewelry, the takhya (skullcap) is also decorated with patterns. Patterns are embroidered throughout the fabric. This made him look even better.

Keywords: *takhya, boruk, cuppa, jewelry,*

Giriş

Milli başgaplaryň arasynda tahýalara aýratyn orun degişlidir. Olara dürli öwüşginli nagyşlar keşdelenýär. Özboluşly çeper-bezeg serişdeleri berkidilýär. Günbatar Türkmenistanda ýaşaýan ýomut, igdir, hoja, gökleň ýaly tire-taýpalarda XIX asyryň ahyryna çenli gyzlar üçin gyzyl mawutdan ýa-da ýüpek matadan nagyşlanyp tikilen, uzyn, depesi çür tahýalary geýlipdir. Şol tahýalaryň eteginiň beýikligi 10,5-12 sm. çenli, depesiniň beýikligi 26-30 sm. barabar bolupdyr. Başgap dürli reňkli ýüpek sapaklar ulanylyp, dörde bölünen, bölekleriň içi goçak we beýleki nagyşlar bilen tutuşlygyna, örän syky keşdelenipdir. Öňki döwürde bu gyz tahýalary diňe bir nagyşlar bilen bezelmän, onuň çür depesine guş ýelekleri berkidilip bezelipdir³², şol sebäpli hem olara „otaga bөрük” ýa-da „otagaly bөрük” diýipdirler [7,49-69].

Türkmen gyzlarynyň bu görnüşli tahýasy baradaky maglumatlara dürli çeşmelerde duş gelinýär. Belli alym G.S.Kareliniň kitabynda bu barada şeýle ýazylýar: „Hazar deňziniň kenaryndaky obalarda ýaşýan gyzlar depesi ýelekler bilen bezelen kiçeňräk şyrdajyklar geýýärler, olaryň başatgyç we ýüz örtgüsini ulanmaýarlar” [3, 36]. Alym K.Bodeniň maglumatlarynda hem XIX asyryň başynda, gyz başgabynyň bezelişinde beýleki guşlaryň ýeleginiň hem ulanylandygy ýatlanylýar. Ol bu barada şeýle ýazýar: „Gökleň gyzlary sülgüniň,

³² Günbatar Türkmenistanda baýguşyň ýa-da hüwüniň ýelegi otagaly tahýa berkidilipdir.

turajyň, hatda ýönekeý öý guşy bolan horazyň ýelegi berkidilen üýtgeşik başgaby geýýärler. Şeýle täsin bezegli başgap „goçburka” diýip atlandyrylýar [8, 178].

Käbir çeşmelerde, eger-de, gyzyň tahýasynyň gupbasynda bezeg ýelegi bolmasa, onda ol gyzyň „adaglanandygyny” ýagny, guda bolnup, onuň bellendigini aňladypdyr. Munuň özi, toý bilen bagly asylly ruhy ýörelgeleriniň her biriniň arzylanandygyna güwä geçýär.

Ýelekli tahýanyň waspy dessanlarda, rowaýatlarda we beýleki halk döredijilik eserlerinde ýetirilipdir. Mysal üçin, hüwdilerde şeýle bentlere duş gelinýär:

Allan-allan agasy,
Başynda tomagasy,
Depesi altyn gupbaly,
Ülpüllär otagasy.

ýa-da

Meniň ballym ýaz oýnar,
Ýaz oýnamaz, güýz oýnar,
Şu ballymyň toýunda,
Otagaly gyz oýnar [2, 70-88].

Gadymy ynanja görä, erbet ruhlardan gorajy güýje eýe bolan durnanyň ýelekleri döwletlilik, güýç-kuwwat getirýär. Mahmut Kaşgarlynyň eserinde şu maksat üçin hökümdarlaryň tuwulgalaryna bürgüt ýeleklerini dakynandyklary ýazylypdyr [4,111].

Başga bir irki ynanja görä, durmuşa çykýan gyzyň başgabyna (gupbasyna) ýedi reňkden ybarat tawus guşuň ýa-da ýaşylbaş ördegiň ýelegi dakylpdyr. Ýelekler gyzy “bela-beterden, gözden-dilden gorasyn, alyn bagty açyk bolsun, rysgal-bekede eýe bolsun” diýen ýaly isleg-arzuw bilen baglanyşdyrylypdyr. Bu barada şahyran halk döredijliginde “başyndaky tylla jyga-otaga” „tylladan jübüt jyga bardyr başynda” ýaly jümlelere hem duş gelinýär.

Alymlaryň işinde guşuň dyrnagy bilen ýeleginiň çagalaryň sallançagyna, gelinleriň başgaplaryna dakylandygy hem ýatlanylýar. Irki döwürlerde çowdur, gökleň, ärsary ýaly tire-taýpalarda käbir gyz-gelinler baýguşyň ýeleklerini gulakhalkanyň deregine dakynypdyrlar. Şol döwürlerde, ýelegiň şu maksat üçin ulanylmagynyň nesil köpelgiçligine ýardam edýändigine ynanylypdyr [6, 23]. Görnüşi ýaly, irki döwürlerde ýelegi başgabynyň bezeg serişdesi hökmünde ulanmak bilen bagly ynanç giňden ýaýrapdyr.

Türkmen halkynyň tahýa-börüklere dakylan altyn-kümüş şaýlar bilen bezemäge-de, aýratyn üns berlipdir. Olaryň iň naýbaşysy gupba şaýydyr. Gupba – gümmöz şekilli bolup, ol tahýanyň depesine oturdylýar. Oňa gyzyň eginlerine düşýän, uçlary kümüş şelpeli hünji düzümleri hem bezelýän “çekelik” atly şaý dakylýar. Şeýle gupbaly tahýa „kümüşli börük” diýilýär [9, 69]. Kümüşli börük diýarymyzyň ähli künjeklerinde meşhurdyr. Atadça, gupbanyň şelpesiz, ýönekeý görnüşi üç-dört ýaşly gyzlaryň tahýasyna oturdylýar. Ýedi-sekiz ýaşly gyzlara şelpeli gupba geýdirilýär. Gyz gupbalarynyň iki gatly, kähalat-da, üç gatly

görnüşleri hem ýasalypdyr. Üç gatlysy „agyr gupba” diýlip atlandyrylýar. Onuň şaýlary tahýanyň aşak eteginden dakylp başlanýar. Gyz gupbasy özüniň daşky şekili boýunça Güne, onuň kümüş şelpeleri bolsa şöhläni ýada salýar. Gyz gupbasy iň gadymy şaý-sepleriň biri hasaplanylýar. Sebäbi eýýäm gadymy amazonkalar gupba meñzeş, söweş üçin niýetlenen demir başlygy – tuwalgany dakynypdyrlar. Bu bolsa söweş başgabynyň irki görnüşidir.

Käbir alymlaryň pikirine görä, gupbaly tahýa gadymy skif-sarmat halklarynyň başgaplaryna meñzeş bolupdyr. Onuň sebäbi, aw işlerinde, söweş meýdanynda aýal-gyzlaryň erkek kişiler deý durandygy bilen düşündirilýär. Şoňa görä-de, zenan lybaslary, söweşeň gerçekleriň eşiklerine meñzeş bolupdyr. Meselem, gyzlaryň gupbaly we şelpeli tahýalary harby tuwulganyň, bazbentler egniň üstüne geýilýän gorag enjamynyň, köp gaşly inli bilezikler tirsekden aşagy goraýan enjamyň, gülýakalar amazonkalaryň göteren kiçi galkanlarynyň nusgasydyr. [1, 22].

Gupbaly tahýany gyzlar çagalykdan başlap, tä durmuşa çykýançalar geýýärler. Toýdan soň, gupbaly tahýa baldyza sowgat berilýär. Şoňa görä-de, bu dessur „baş salmak” – „taýha almak”, “orama oramak”, “eski salmak”, “ýerge toý”, “baş daňmak” ýaly atlandyrylýar [5, 79]. Gupbaly tahýa “çekelikden” başgada, kümüş teňnejikler, düwmeler bilen hem bezelýär. Olaryň dakylşy ýerli aýratynlyklara görä tapawutlanýar. Demirgazyk Türkmenistanyň käbir sopbaş³³ diýlip atlandyrylýan başgaba hem kümüş teňnejikler dakylýar. Bu hili başgaby gyzlar 8-9 ýaşa çenli geýýär. Käbir obada başgabynyň depesine „osma” atly kümüş bezeg şaýy berkidilip, onuň etek tarapyna monjukdan ýa-da kümüşden düzülýän “garapäpek” atlandyrylýan şelpe şaýy dakylpdyr. Gündogar Türkmenistanyň käbir obalarynda gupbaly tahýanyň etegine goňraw düwmeleri dakylpdyr. Düwmeleriň üýtgeşik owazy bolýar.

Adatça, uly gyzlar bagt toýuna niýetläp taýýarlaýan „çykyş tahýasyna” dürli öwüşginli nagyşlar keşdeleýärler. Şeýle tahýany synlan oral enemalarymyz gelniň gaýynenesine: “Tüweleme, gelniň eli işli eken. Keşdesi dagy edil sim ýaly çekilipdir” diýýärler. Görnüşi ýaly, tahýalary dürli şaý-sepler, nagyşlar bilen bezelýär. Olar başgaba täsin, ýokary çeperçilikli nepislik çayýar. Olar diňe bir ajaýyp bezeg serişdesi bolman, eýsem, halkyň ruhy dünýäsinde gözden-dilden goramak wezipesini hem ýerine ýetirýär. Bu täsin gözelligi synlamak nesip eden daşary ýurtly alymlar şeýle buýsançly pikirleri beýan edýärler: “Türkmen gelin-gyzlaryny tahýasyz, başgapsyz, boýunlaryna we köýneklerine dakylan şaý-seplersiz göz önüne getirmek asla mümkin däl. Türkmenleriň altyn-kümüşden ýasalan şaý-sepleri göwrümi we agramy boýunça tapawutlanyp, olar Orta Aziýa halklarynyň hiç birinde-de gabat gelmeýär” [10, 222].

Türkmenlerde tahýalar we beýleki başgaplaryň gadymy döwürlerden bäri dürli görnüşleri ulanyp gelnipdir. Olaryň bezeg şaýlarynyň özboluşly aýratynlyklarynyň bardygyny etnografiýa gözleg işleriniň netijeleri tassyklaýar.

³³Arasyna pagta goýlup, syralyp tikilen gulakly başgap. (A. Babaýewa).

Ata-babalarymyzyň ruhy dünýäsinde başgaplaryň biçüw, tikin, bezeg aýratynlyklaryna örän ýokary hormat goýmak ýörelgesi orun alypdyr.

Gözleg işleri öňki döwürlerde tahýa bezegleriň görnüşleriniň örän köp bolandygyny, olaryň birnäçesiniň wagtyň geçmegi bilen ulanyşdan galandygyny subut edýär. Şol bir wagtda, köne nusgalaryň esasynda döwrebap röwüşli täze nusgalyklar döredilipdir. Bu bolsa ýaş nesliň atlarymyzyň ruhuna ygrarly bolup ýetişmegine özüniň ähmiýetli täsirini ýetirýär.

EDEBIÝATLAR:

1. Amangeldiyew A. Gazaply geçmişden galan owazlar // Türkmenistanyň ýadygärlikleri. A. 1988. № 2/46.
2. Durdyýewa A. Gelin – gyzlaryň şahyrana döredijiligi. Aşgabat. 1982.
3. Jukyýew A. Türkmen aýal-gyzlarynyň gadymdan gelýän başgaplary. Miras. 1/ 2002.
4. Kaşgarly M. Divani Lugat – it – Türk terjümesi. I jilt. Terjime eden: Besim Atalaý. A. 1998.
5. Байриева А. Женская одежда туркменок в свадебных обычаях и обрядах. // Этнография Туркменистана. А. 1993.
6. Гундогдыев О. Сокол – птица царская. А. 2001.
7. Морозова А.С. Традиционная народная одежда туркмен. // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. М.1989.
8. Васильева Г.П. Головные и накосные украшения туркменок XIX – первой половины XX в. // Костюм Народов Средней Азии. М. 1979.
9. Морозова А.С. Туркменская одежда второй половины XIX- начала XX в // Занятия и быт народов Средней Азии. Л. 1971.
10. Васильева Г.П. Преобразование быта и этнические процессы в Северном Туркменистане. М.1969.

16.21.31: Язык и письмо

Чупонов Отаназар Отажонович
Ургенч,
Узбекистан

К ИСТОРИИ ТЮРКСКОГО ПЕРЕВОДА ОДНОГО СКОРОПИСНОГО ПИСЬМА РОССИЙСКИХ ДОЛЖНОСТНЫХ ЛИЦ XVII ВЕКА

Резюме. В статье предпринята попытка исследования истории тюркского перевода одного скорописного письма, отправленного российскими должностными лицами в XVII веке. Исследование акцентирует внимание на важности перевода в контексте межкультурного обмена и коммуникации в исторической перспективе.

Основываясь на исторических исследованиях, проводится анализ тюркского перевода русского скорописного письма, сделанного переводчиком Абдулом Байцыным,

что позволяет пролить свет на вопросы взаимодействия между российскими и тюркскими культурами в указанный исторический период. Следует отметить, что детальный анализ прецедентов и методов перевода обогащает исследование и увеличивает его научную ценность.

Кроме того, в ней подчеркивается важность изучения истории перевода для лингвистических исследований и межкультурной коммуникации.

Summary. *The article attempts to study the history of the Turkic translation of one cursive letter sent by Russian officials in the 17th century. The study focuses on the importance of translation in the context of intercultural exchange and communication from a historical perspective.*

Based on historical research, an analysis of the Turkic translation of Russian cursive writing made by the translator Abdul Baytsin is carried out, which allows us to shed light on the issues of interaction between Russian and Turkic cultures in the specified historical period. It should be noted that a detailed analysis of precedents and translation methods enriches the study and increases its scientific value.

In addition, it highlights the importance of studying the history of translation for linguistic research and intercultural communication.

Ключевые слова: посольская книга, подлинник, копия, столбец, подьячий

Key words: ambassadorial book, original, copy, column, scribe

Активизация дипломатических и торговых сношений России со среднеазиатскими ханствами – Хивинским и Бухарским – в XVII веке приводила к возникновению деловых документов различного жанра. Таковыми, например, являются грамоты российских правителей, ярлыки среднеазиатских ханов, челобитные их послов, а также официальные послания других должностных лиц, хранящихся в фондах 134 «Сношения России с Хивой» и 109 «Сношения России с Бухарой» Российского государственного архива древних актов (РГАДА) в Москве. Большое внимание обращает на себя ответное письмо окольного и наместника серпуховского Артемона Сергеевича Матвеева, думных дьяков Григория Карпова сына Богданова, Якова Поздышева и Ивана Евстафьева к послу хивинского хана Анавши Мухаммеда Полванкули беку от 28 мая 1673 года. Данный документ хранится в фонде 134 «Сношения России с Хивой» и в столбцах (1670 г., опись 1, д. 1, лл. 112–116 – черновой вариант) вместе с его тюркским переводом (лл. 108–111). Русский текст был переписан затем в Посольскую книгу (см.: Посольская книга по связям России с Хивой 1670–1673 гг., оп. 2, лл. 102–105). В обоих источниках текст грамоты написан русской скорописью XVII века.

Интересные сведения об истории перевода данного документа можно получить благодаря данным, имеющимся в конце переписанного в Посольскую книгу текста: «Писано татарски^М писмо^М на бумаге в десть, писа^Л перево^Дчикъ А^Б ду^Л Байцынъ...» (ПКРХ1, л.105).

Привлекательный факт – в приведенном контексте вместо ожидаемого термина «тюркский язык» («татарский язык») написано «татарское письмо». На последний термин в свое время обратил внимание Д.С. Кулмаматов. Он пишет, что употребление в XVII веке таких наименований, как ««тюркское письмо», «татарское письмо», «турское письмо», «фарсовское письмо» или

же «тюркский язык», «татарский язык», «турский язык». «фарсовский язык» ... связано было с изначальной неустойчивостью русской традиции наименования языков, которые часто именовались не по самоназваниям носителей языка, а по географическим или конфессиональным признакам», а «термин «татарский язык» был одним из синонимов для названия среднеазиатского постчагатайского литературного языка тюрки...» и «...под «татарским языком» («татарским письмом») в XVII в. понимались, на наш взгляд, многие языки (вместе с тем диалекты), относящиеся к тюркской группе» [1, 20].

Текст ответного письма, написанного в столбцах, судя по имеющимся в его текстах многочисленным исправлениям фонетического, орфографического, лексического, грамматического и стилистического характера, нетрудно догадаться, что он, скорее всего, является черновым вариантом. Последние являются наиболее значимыми, так как дают исследователям возможность более ближе ознакомиться с историей и культурой перевода русских деловых памятников на тюркский язык XVII в.

Тюркский перевод письма, сохранившийся на столбцовых листах также в черновике (1670 г., опись 1, д. 1, лл. 108-111), написан арабской графикой.

Сличение русского текста, написанного в столбцах, с текстом, имеющимся в Посольской книге, и тюркским переводом, показало следующее:

1. Русский текст и его тюркский перевод по структуре неодинаковы. Начальный протокол русского оригинала состоит из двух формул. В первой перечислены титулы российского царя – адресанта, во второй содержится обращение российских должностных лиц (окольничего, думных дьяков) к хивинскому послу Полванкули-беку – адресату, а далее излагается мотив письма. Титулы русского царя-адресанта и отдельные слова, содержащиеся в составе обращения, переведены на тюркский язык частично; в тюркском переводе имя посла значится в другой форме. В этом можно убедиться, обращаясь к самим текстам:

Русский текст ПКРХ1 XVII в.	Текст тюркского перевода XVII в.
Великого г ^с дря	اولوغ پادشاه
его ц ^о рского величества	خان عظم حضرت لار نيك
око ^н ничей и наместникъ серпуховской	آقالنجا سرپوخو بک لار بکی
Артемонъ Сергеевичъ Ма ^т веевъ	ارتامون سرکی اوپچ متویف نیک
Да ^д яки думно ^н Григорей Карповъ	و دومنای دیاق کریهورای قارپ
с ^о нь Богдановъ да Яковъ	اوغلی بوغدانو نیک و دیاق لر یاقو
Поздыше ^в да Иванъ Евста ^ф е ^в	پوزدیشаؤ نیک و ایوان اوستاویؤ نیک
юргенские земли начальника	
Анавшамагметъ Багадыря хана послу	انوشامحمد بهادر خان نیک ایچی سی
Полванъкули беку	پلوان قولی

	بهادر غه
на присланное твое пи ^с мо ответь чинимъ	معلوم قیلدو نومیز بودور

Как видим, сочетание слов «юргенские земли начальника», имеющееся в русском тексте, почему-то оставлено без перевода, хотя его присутствие в тюркском переводе могло бы внести уточнение относительно того, что Анавшамагметь Багадыр-хан является владельцем «юргенских» (хивинских), а не бухарских земель. А добавленное в тюркском тексте к имени посла Полванкули-бека имени Бахадир, скорее всего, означает его фамилию.

2. В текст Посольской книги переписаны зачеркнутые в тексте черновика строки 16-19 начальной части письма: «и наследника и г^сдря и облаадателя его ц^орского величества око^лничей и наместникъ серпуховской Артемон Сергеевич Ма^твеевъ» и т.д. Но начало письма, имеющееся в тексте посольской книги, и его татарском переводе, идентичны

3. Сопоставительный анализ русского текста XVII века. с современным ему тюркским переводом показывает, что Абдул Байцын, служивший в Посольском приказе в качестве переводчика «с 1654 по 1689 гг.» [1, 40], каждой русской лексической единице старался находить точный эквивалент: великий – اولوغ , государь – پادشاه , хан – خان , величество – عظم حضرت لاری , посол – ایچی , письмо – نامه .

Особое внимание обращает на себя в рассматриваемом тексте тюркского перевода транслитерация русских:

1) антропонимов – Артемон Сергеевич Матвеев – ارتامون سرکی اویچ متویف , Григорий Карпов сын Богданов – کریهورای قارپ اوغلی بوغدانو , Иван Евстафьев – ایوان اوستاویژ , наместник – بکلار بکی ; топонима – Серпухов – سرپوخو ;

2) интернациональных слов – окольный – آقالنجا , думной дьяк – دومنای دیاق .

Отдельные изменения произведены и при переписывании. Кроме того, в черновике в нескольких местах титул Алексея Михайловича «царское величество» дано в сокращенном виде - Ц. В.; слово «поминки», которое стояло впереди слова «хановы», перенесено за него; подьячий, который, видимо, очень торопился, вследствие чего отдельные слова, каким он хотел найти эквивалент, оставил как есть, а некоторые слова писал дважды; по ходу работы над текстом вдруг вспомнил, что подарки посла именуется «дарами» и начавший было писать слово «поминки» зачеркнул и написал соответствующее слово, имеются зачеркнутые строки, выдержки.

«Писана на сере^лней Аледандрейской бумаге запечатана г^сдрственнойю бол^лшою печатью противъ пре^жняго писана золотомъ по моско^вского тата^рскимъ писмомъ вся, по^лпись на заги^бке, писа^л грамоти в листъ перево^лчикъ Аледей Местевъ послана в че^рчатой та^тте» (1670-1673 гг., оп. 2, л. 112 об.).

Весьма интересен и богат ее словарный состав, где наибольшего внимания заслуживает лексические единицы дипломатического характера:

грамота, присылка, послы и посланники, посольские дары, государственное жалованье, Посольской приказ, желать...добра свыше прежнего, пресветлые очи видеть

Вместе с тем встречаются лексические единицы, имеющие отношение к сфере международных отношений: *милостивая, любительные ссыла и дружба, повольная торговля, достойный платеж пошлин, устав нашего царского величества, пропускать велите без задержанья.*

Как видим, словарный состав грамоты, дающий определенные представления о русской деловой речи XVII в., также интересен и разнообразен,

Проведенный анализ небольшого отрывка русского текста российского письма и современного ему тюркского перевода свидетельствует о том, что Абдулу Байцыну в целом удалось сохранить содержание русского оригинального текста в его тюркском переводе. Это объясняется тем, что переводчики Посольского приказа XVII в. подходили к переводу такого рода документов с большой ответственностью. Они старались показать оригинальность русского делового языка, понимая, что документ направляется к должностным лицам, в данном случае, к хивинскому послу

Использованная литература:

Кулмаматов Д.С. Среднеазиатские дипломатические документы и их русские переводы XVII в. (Грамоты. Челобитные). – М.: МПГУ, 1994. – 109 с..

(МРНТИ)

Hakimova Zamira Xurram qizi
Tashkent, Uzbekistan
First-year doctoral student of the
Uzbekistan State World
Languages University
Supervisor:

Nosirov Abdurakhim Abdumutalibovich
Doctor of Philology sciences,
professor at Uzbekistan State
World languages University

THE ROLE OF DIALECTS IN FOLK CULTURE

***Abstract:** Every literary language has its own dialect. Uzbek in the formation of the literary language, all dialects participate to one degree or another does, but certain dialects serve as a base, support (basis) for the literary language performs, that is, the Uzbek literary language is lexical from certain dialects and dialects, takes phonetic and grammatical features as a fact of literary language and that. A dialect and a group of dialects evolve as they evolve,*

because a dialect is a living language, it is constantly developing and changing. This article provides information about the role of dialects in folk culture.

Key words: *Uzbek language, dialect, ancient Turkic words, Qarluq-Chigil-Uighur,*

Аннотация: *Каждый литературный язык имеет свой диалект. Узбекский. В формировании литературного языка в той или иной степени участвуют все диалекты, но отдельные диалекты служат базой, опорой (основой) для литературного языка, то есть узбекский литературный язык является лексическим от определенных диалектов и диалекты, принимают фонетические и грамматические особенности как факт литературного языка и тому подобное. Диалект и группа диалектов развиваются по мере своего развития, ведь диалект – это живой язык, он постоянно развивается и меняется. В данной статье представлена информация о роли диалектов в народной культуре.*

Ключевые слова: *узбекский язык, диалект, древнетюркские слова, карлук-чигиль-уйгурский.*

The science of dialectology is a branch of linguistics, and it is a local dialect and special features of dialects, their literary language and each other differences from each other, attitude of dialects to literary language, literary language importance in enrichment, networks and groups of dialects, their development learns the history of stages and similar issues. Dialectology Greek derived from the word dialektos, the existing dialects and dialects of a language teaches. Dialect is dialect, logos is doctrine, that is, doctrine about dialect means. Dialect in the scientific literature of Uzbek dialectology, the terms "dialect" and "dialect" are used in different meanings. However, it is the meaning of the terms does not have much difference from each other. The term "Sheva" is a Persian word that means voice, language, speech, habit, yosin, expressing such meanings as idioms, phonetic, lexical and is the smallest part with grammatical features. Dialect (Arabic word and expresses meanings such as expression, word, dialect, voice) these characteristics is a collection of unifying dialects. For example, Oghuz dialect, Kipchak like the dialect. This term is sometimes used in a narrow sense, that is, in a dialect sense is also used. For example, a few words about the Vodil village dialect such as.

Based on its task, literary language is developed on the basis of dialects: something from that dialect, something from this dialect is taken, and a common form is created that is understandable to everyone. Based on this, it is a mistake to consider the literary standard as the "correct" version of the language. This is just an artificial construct designed to serve society. It should not be considered "correct". Let's not forget that it is a conditional form of language with a concrete task. If we know this, we will put an end to what is considered "correct in the written language and incorrect in the dialect" and the existence of a hierarchy of dialects according to their proximity to the literary language, that is, the position of all dialects is the same. will be If we do this, "which dialect is closer to the literary language?" the argument ends. Dialect is a living, naturally developed form of language, and a literary norm has a specific function, a functional form. If we accept this concept, the status and "correctness" of a dialect is not determined by its proximity to the literary language. The relationship between literary language

and dialects is a special problem constitutes Dialects are historically more stable than dialects for literary language the generalization of its representatives from a linguistic point of view becomes more complicated. Nowadays, many countries (for example, Italy, Indonesia, etc.) dialects are used in the same way as literary language. The concept of literary language is usually language is connected with the concept of styles. But this connection is one-sided. Because language methods themselves are literary language forms. They are historically formed, consists of a certain set of characters. Some of these signs are different can be repeated in styles. However, these repeated characters are in a certain form The uniqueness of the combination and function is the difference between one style and another defines. Granting the status of the State language to the Uzbek language (1989) Uzbek literary language was an important development event. The Uzbek literary language is the literary language of different nations is being further improved based on development experience.

F.Abdullaev lexicon of the Oghuz dialect, Azerbaijani and Turkmen he studies the Kipchak dialect and the Uzbek literary language in a comparative way. Instead also refers to the sources of the old Uzbek literary language. Aryg in Khorezm dialects Words like (pok, toza), oram (street), kölk (horse), tuñ (copper pot) are old Uzbek mentions the existence of monuments of literary language in the language. Olim belongs to the Oghuz dialect identified the names of more than forty fish species, only five or six of them emphasizes its existence in the Uzbek literary language. Fish names in research Twenty-five are named and explained. Also, with fishing at work lexical units related to the directly related Oghuz dialect were also analyzed. F.Abdullaev study of the lexicon of Turkic languages in a historical-comparative aspect first of all, related languages, especially living dialects believes that it is necessary to collect more perfect factual materials. Research names of relatives (twin - twin; grandfather - like a baby); members name (ørn — lip; bag`yr — liver; bur't//mur't — like a mustache), man and his life, words-terms related to livelihood (alchaq — nimble, capable, uddaburo; ig - pain; İde — like jiyda) adds a dictionary.

A. Ahmedov "Oghuz elements and manifestations in the history of the Uzbek literary language Ughuz elements (elements) and the appearance of Oghuz in the study uses terms and explains the concepts represented by these terms. According to him, Oghuz unsur (elements) are typological of Turkic languages according to its features, it is typical of the Oghuz group, but in the Uzbek literary language In this way, it is a normalized phenomenon. The Oguz form is written in Uzbek in the sources, the Ugz language is side by side with standard Garlug forms is the application of events. Element and appearance are strictly historical concepts. A phenomenon that appears in a certain period is an element in another period It is possible or an event that is an element in a certain period in another period it can be seen. In particular, the Ugz element of XIII-XVIII in centuries it was an Uzbek appearance, and for the modern Uzbek literary language, this is it Ugz language took the position of an element.

In the modern Uzbek literary language, borrowing words from the dialect is also an internal possibility of the language is considered. What was Abdurauf Fitrat's attitude to this issue? Scientist "An experiment on the rules of the Uzbek language: Sarf, Nahv". It is mentioned in the beginning of the Uzbek language textbook expressed his attitude to Uzbek dialects as follows: "We know that our cities have been home to Arabic and Persian literature for hundreds of years lives under the rule. That's why our urban language is corrupt. Our language we can see its pure form in our hands in the field." Scholar Muhabbat Kurbanova Abdurauf Fitrat's work as a fighter for the purity of the Uzbek language is highly evaluated and writes the following: "...In this regard, he (Fitrat) is the greatest of the Uzbek people thinker is second only to Alisher Navoi. Our language of nature His dreams about Hazrat Navoi are in sync with the thoughts of Hazrat Navoi..."

Is dialect important, literary language?

Not only compatriots far from the language, but also intellectuals sometimes get rid of the dialect, calls to speak "correctly" and attempts to narrow the scope of dialects we will see. In general, blind enthusiasm for the literary language, strict adherence to its standards we can show clinging as a trend among today's intellectuals. But if we know that the literary language is conditional, our attitude towards it will be a little easier. Spelling rules must be followed, of course, but the written language will stagnate if not reformed and moves away from spoken language. Therefore, sometimes revising the literary language, it is necessary to adapt to the dialects. For example, when we study in school, it is in English The verb "subject" had two forms used in the future tense - shall and will. After the Shall form has left the spoken language, it is not written in today's textbooks was also removed from the language. This is the language with our conservative approach will not update. A language that is not updated does not become modern, it is modern with its concepts cannot be expressed. Some problems of the Uzbek language today it follows from that. Therefore, dialects do not adapt to the literary language, but the literary language adapts to the dialects must. After all, the dialect is the living form of the language and the main source of enrichment of the literary language. Paying attention to the literary language, we sometimes forget the dialects. In fact, in society literary language and dialect should have their place. The dialect contains historical memory, preserves cultural skills and vocabulary. This capital of his literary language should be conducted. Another issue is the proper place of dialect and literary language. there is a scope of importance and consumption. None of them can be completely abandoned. Preservation of dialects in everyday life, folklore, art, TV, Internet, cinema, they should be actively used in music. The role of literary language - in documents, education, in the media. That is why the dialect is used in movies, on some TV channels, and on the Internet I do not consider it a negative situation. Sheva is expanding its scope of consumption, and this is a positive situation.

Every literary language has its own dialect. That's right, Uzbek In the formation of the literary language, all dialects participate to one degree or another does, but certain dialects serve as a base, support (basis) for the literary language

performs, that is, the Uzbek literary language is lexical from certain dialects and dialects, takes phonetic and grammatical features as a fact of literary language and that. A dialect and a group of dialects evolve as they evolve, because a dialect is a living language, it is constantly developing and changing. Because of this literary language in connection with the development of this dialect or group of dialects develops, on the contrary, if the literary language does not have its own dialect, it gradually goes out of circulation. In linguistics, the one that comes out of the conversation is "dead" is called "language". About the existence of "dead languages" in the history of languages there is a lot of information. The Uzbek language is a multi-dialect language. This is its complex historical development. The Uzbek nation today is ethnically diverse in the past is determined by having content. The constituent of the Uzbek national language different dialects can be combined into three dialects. These are: 1) Qarluq-Chigiluyghur dialect; 2) Kipchak dialect; 3) Oghuz dialect. Dialects are different feature. Each of these dialects originally belonged to a different tribe or it is related to the fact that it is the language of tribal associations.

Summary: Anyone who wants to learn dialects and dialects on their own he can choose the basis of checking the dialect he is interested in. Linguist go to the place to be inspected and get acquainted with the local conditions and population and observes the dialect. Dialect checkers themselves they pay special attention to the areas of interest and it is unique begin to record the characteristics. The duration of the work of the researcher determined by the goal and plan.

References

1. Reshetov V. V., Shoabdurahmanov Sh. Uzbek dialectology. - T.: Teacher, 1978.
2. Toychiboev B., Hasanov B. Uzbek dialectology. - T.: Abdullah Publishing House of People's Heritage named after Qadiri, 2004.
3. Materials from Uzbek dialectology. Part 1. - T.: Science, 1957.
4. Materials from Uzbek dialectology. Part 2. - T.: Science, 1960.
5. Joraev B. Uzbek literary language and dialects. - T.: Science, 1963.
- 6.

17.71.07.

Абдульдина Базар Шариповна
Алматы қ. Қазақстан
Республикасы

Қазақ паремиологиялық қорының құрылымдық ерекшеліктері

Мақала қазақ паремиологиялық қорындағы мақал-мәтелдердің алатын орны мен мән-маңызы, болашақта құрылатын жалпы түркілік ортақ паремиологиялық қордың құрылымы мәселелері сөз болады.

Түйін сөздер: қазақ мақал-мәтелдері, паремиялар, паремиялардың құрылымы, паремиологиялық қор, негізгі тірек сөздер

Әр халық ғасырлар бойы ұрпағына өлмес мұра қалдыру үшін өмірлік тәжірибе жинақтайды. Жазу өнері шыққанға дейін, одан кейінгі дәуірлерде де адамдардың табиғатты, айнала қоршаған дүниені танып-білуінен туындаған ақыл-кеңестер, нақылдар атадан балаға қысқа қайырымдар түрінде ауызша жетті. Ауызша афоризмдер – образды сөздік сипаттар мен мағыналар – мақал-мәтелдер тілдік қолданысқа кірді. Қазақ мақал-мәтелдерінің қоры паремиологиялық қордағы варианттарының саны жағынан да, типтерінің саны жағынан да бай болып келеді.

Қазақ паремиологиясында мақал-мәтелдерді зерттеуде өз шешімін таппаған мәселелер әлі де баршылық. Бұрыннан сөз болып арнайы қарастырылған фольклор жанрларының өзін ғылымның соңғы жетістіктері тұрғысынан қайта қарайтын, тереңдете қазбалайтын мезгіл әлдеқашан жетті. Өкінішке орай, дүние жүзі халықтарының паремиология жайлы ғылымының тәжірибелеріне жүгінсек, қазақ тіл білімінде әлі де жеткілікті дәрежеде танылмай жатқан мәселелері бар екендігіне көзіміз жеткендей болады.

Мақал-мәтелдердің өміршендігі – тілінің көркемдігі мен мазмұнының тереңдігінде, аз сөзбен көп мағына беретіндігінде, есте сақтауға қолайлылығында. Мақал-мәтел адам тұрмысындағы алуан түрлі оқиғаларды, қарым-қатынастарды қысқа, тұжырымды тілмен түсіндіреді, әрі анықтайды. Сондықтан да халық «Сөздің көркі - мақал» деп бағалаған.

Мақал-мәтел – халықтың өзі жасап алған заңы, өмірде болатын әртүрлі жағдайларды ұғындыратын, түсіндіретін іспетті. Мақалдарда көбінесе ортақ ой, жалпы ереже, қағидалар айтылады. Сыртқы тұлғасы жағынан тілге жеңіл, жағымды дыбысқа, ырғақ, ұйқасқа құрылады. Мақал-мәтелдер – мағынасы да, тұлғасы да әлдеқашан қалыптасқан, тез өзгере қоймайтын жанр. Фольклорлық мұраны, соның ішінде мақал- мәтелдерді зерттегенде бұл ерекшелікті елемеуге болмайды.

Мақал-мәтел – халықтың сан ғасырлық көрген-білгенін, бастан кешкен оқиғаларын қорытқан ақыл-ойының жиынтығы. Табиғатта, өмірде үнемі болып тұратын оқиғалармен, құбылыстармен байланысты туған «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні», әр халықтың мақал-мәтелі – сол халықтың өзі жасап алған логикалық формуласы, ережесі. Ол кез келген оқиғаның тұсында еске түседі, тілге оралады. Сөйтіп, көп ойлауды, ұзақ баяндауды қажет ететін оқиғаны жеп-жеңіл, оп-оңай, бір-ақ ауыз сөзбен түсіндіреді, ұғындырады. Туған елдің қадір-қасиеті туралы балаға ұзақ әңгімелемей-ақ: «Ел іші – алтын бесік», «Кісі елінде сұлтан болғанша, Өз елінде ұлтан бол», - деп екі-үш ауыз сөзбен-ақ Отан, туған жер қадірін ұғындыруға болады. Сөйтіп, мақал мен мәтел - қазақ ауыз әдебиетінің бір саласы, халықтың тұрмысын, кәсібін, салтын, дүниеге көзқарасын бейнелейтін шағын поэтикалық жанр.

Мақал-мәтелдер – төрт аяғын тең басқан сөз өнері, мұнда қиыннан қиюласқан шеберлік, сөздің сыртқы пішіні мен сұлу келісімі, ішкі көркемдік ойлау жүйесімен терең астасып, аталы сөздің тәрбиелік, танымдық мазмұны

оқушы жүрегіне бірден жол табады. Ғасырлар бойына сұрыпталып, сұлуланып, салмақтанып, кемелденген сөз асылының ішкі сырының мәнін дәл танып, лайықты бағамдау үшін, көркемдік жүйесіне талдау жасау қажет. Жалпы, мақал-мәтел сынды паремиялардың көркемдік құрылымын, заңдылықтарын тап басып тану арқылы олардың ішкі заңдылықтарын мен құрылымдық ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік болар еді. Болашақта бүкіл дүние жүзілік паремиологиялық қордың құрылу барысында мақал-мәтелдердің де құрылымдық заңдылықтары көп мәселелердің шешімін табуға септігін тигізген болар еді.

Қай халықтың болсын, мақал-мәтелдері, нақылы – поэзияның асқарлы шыңы. Ал, олардың ауызша айтылу арқылы есте сақталып, жатталуға бейімділігінің сыры – оның құрылымында. Мақал-мәтелдерді айтушы халық сөз маржандарының қадір-қасиетін жете ұғынған, қыр-сырын, қат-қабат құпиясын меңгерген стилистер. Оған дәлел қазақ мақал-мәтелдерінің мағыналық жағынан түрленуге бейім келетіндігі. Мысалы: негізгі тірек сөз «**қорыққан (адам) - істемес**» үлгісі бойынша мақалдар қатары төмендегідей болып келеді:

1. Аюдан **қорыққан** орманға бармас.
2. Аяздан **қорыққан** аулаға шықпас.
3. Барымтадан **қорыққан** мал жимас.
4. Бұршақта қалған жаңбырдан қорықпас.
5. Бөріден **қорыққан** орманға бармайды.
6. Жаз жыланнан **қорыққан**
Ала арқаннан аттамайды.
7. Жыланнан **қорыққан** ала жіптен аттамас.
8. Иттен **қорыққан** дуаналық қылмайды.
9. Қасқырдан **қорыққан** орманға бармас.
10. Торғайдан **қорыққан** егін екпес.
11. Шегірткеден **қорыққан** егін екпес.
12. Шегірткеден **қорыққан** егін екпес,
Барымтадан **қорыққан** мал жимас.
13. Шегірткеден **қорыққан** егін екпес,
Бейнеттен **қорыққан** мал жимас.
14. Шымшықтан **қорыққан** тары шашпас.

Қазақ мақал-мәтелдеріне құрылымдық талдаулар жүргізу нәтижесінде мақал-мәтелдерге ұқсас паремиялардың оннан астам түрін анықтадық. Олар: велеризм, жұмбақ-мақал-мәтелдер, алғыс, қарғыс мәнді мақал мәтелдер, наным-сенім, болжам сипатты мақал-мәтелдер, шешендік сөздерге, нақыл, қанатты сөздерге негіз болған мақал-мәтелдер, әңгімелерден шыққан мақал-мәтелдер, түс жору мәнді мақалдар, көне дүние сілемдері мен тілек, тыйым мәнді мақалдар. Енді осы аталған түрлерге жеке-жеке тоқталайық.

Мақал-мәтелдер мен велеризмдердің өзара байланысы.

Мақал-мәтелдерге жанрлық құрылымы мен табиғаты жағынан өте ұқсас келетін паремияның түрі – велеризмдер. Белгілі бір оқиғаға байланысты

айтылатын бұндай сөз айшықтары тілімізде өте көп кездеседі. «Велеризм» атауы қазақ оқырманына атауы таныс болмаса да, мазмұны мен мағынасы, қолданыс сипаты таныс болып келеді. Ол қазақтың нақыл, қанатты сөздеріне жақын келеді. Мысалы, мақал-мәтелдер жинақтарында «Бақ, қайда барасың?-Ынтымаққа барамын» немесе «Ұры өле-өлгенше ақпын дейді», т.б. мәтіндер көптеп кездеседі. Бір қарағанда, олар мақал-мәтелдерге ұқсас болғанымен, ғылымда оларды дербес түр ретінде бөліп қарастырады. Велеризмдердің мәтіндеріне талдау жасай келе, оларға тән мынандай ерекшеліктерді байқадық. Бірінші – олардың белгілі бір айтушыға, айтушы адамға тәуелді болуы, басқаша, иесінің болуы. Екінші ерекшелік – төл сөз түрінде келуі, үшіншіден – белгілі бір оқиға үстінде айтылатындығы. Мақалдарға ұқсастығы да – белгілі бір оқиғаға сәйкес айтылатындығы. Ал, велеризмдердің мақалдардан ерекшелігі – велеризмдерде екі оқиға, екі айтушы адам болуы міндетті. Бұған жауап беру үшін, төл сөздерден болған мақал-мәтелдер мен велеремаға сәйкес айтушы мен оқиғаның құрылымдық бөлшектерін салыстырып көрейік: «Ер жігіт: «Өскен елім, - дейді, кіндік кескен жерім, - дейді, немесе Қазан айтар: «Түбім алтын», Шөміш айтар: «Мен қайданмын?, немесе «Мысық майға жете алмай, Кісінікі маған жараспас» депті, немесе «Би білмес кемпір: «Жер тар»,- депті т.с.с.

Мақал-мәтелдер мен наным-сенімдердің өзара байланысы.

Мақал-мәтелдерге табиғаты жағынан жақын болып келетін тағы бір паремияның түрі – наным-сенімдер. Наным-сенімдер деп болжау қызметін атқаратын паремияларды айтамыз. Наным сенімдер өзінің өзгеше белгісі – болжау арқылы басқа фольклорлық паремиялардан ерекшеленеді. Белгілі паремиолог ғалым Г.Л.Пермяков наным-сенімдер қатарына ырымдық паремияларды, түс жору, бал ашуды да жатқызады [1,30]. Ал, біздің қарастыратынымыз – мақал-мәтелдер құрамында келетін наным-сенімдер.

Жалпы, паремиялардың бір түрінен келесі бір түріне ауысу құбылысы кездейсоқ нәрсе емес. Олардың әрқайсысы басқа келесі бір түріне ауысып отырады. Қысқасы, паремиологиялық өзара өту құбылысы паремияның барлық түріне тән құбылыс. Мысалы: «Белі бүкір, алысқа түкір» жұмбақ әрі мақал немесе «Жаманға күлме, басына келер» - ырым, наным-сенім мағынасындағы мақал. Мұндай мысалдарды көптеп келтіре беруге болады. Әрине, бұдан паремияның кез келген түрі қалаған барлық түріне береді деген ой тумаса керек. Осы тұрасында Г.Л.Пермяков былай деп ескертеді: «Легко переходят друг в друга паремии, сходные по внешней языковой структуре и близкие по своей прагматической функции». [1,34]. Дегенмен, бұл құбылыстың кең тарағандығында күмән жоқ, себебі, «паремиологиялық өзара өту, ауысу кездейсоқ емес, ол паремиялардың бәріне ортақ қасиет». [1,35] Басқаша, бұл – олардың ортақ қасиеттерінің көптігі. Кейде тіпті мақал-мәтелдер мен жұмбақты, наным-сенім сипатты сөздер мен алғыс, қарғыс мәнді сөздерді бір-бірінен ажырата алмай жатуымыз да осыдан болар.

Осындай құбылыстың бір көрінісі – наным-сенімдер. Кей наным-сенімдерде болжау бастапқы белгісінен айырылып, тек наным мағынасында

қалады. Ал, кей наным-сенімдер алдын ала болжау белгісімен қоса ақыл, кеңес, тілек, тыйым салу мәнінде де қолданылады. Мысалы:

Есігі жаманның	Шешесі жаманның
Үйіне барма;	Қызын алма немесе
Ит ұлыса жаманшылыққа жоры;	Жаманға күлме
«Өлетін бала молаға қарай қашады»;	Басыңа келер т.б.

Болжамдық сипатын ескермеген күнде де, бұл жоғарыда келтірілген мысалдар наным-сенім түрінде қалады. Бұл наным- сенімдер өзінің болжамдық сипатын жоғалтқан. Бірақ, олардың не жақсылыққа, не жамандыққа меңзейтінін жаңылмай айыруға болады.

Ғалымдар мақал-мәтелдер мен олардың варианттарының табиғи түрде түрлі наным-сенім сипатты сөздерде, жұмбақтарда араласып келе беретіндігін байқаған. Ал, осындай жанраралық байланыстарға терең талдау жасау – мақал жанрының тегі мен оның мағыналық даму заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Г.Л.Пермяков бұл құбылыстың негізгі сыры олардың ортақ қызметтерінің /ғибраттық, болжамдық, магикалық т.б./ болуынан деп түсіндіреді[1,38].

Мақал-мәтелдер мен жұмбақтардың өзара байланысы.

Паремиологтар мақал-мәтелдер мен жұмбақтардың да бір-біріне өте ұқсас болып келетіндігін байқаған. В.И.Даль ол туралы былай дейді: «Загадки иногда переходят в пословицы, становясь и тем и другим: ничего не болит, а все стонет: пословично говорится это о ханже и попрошайке, а как загадка – это свинья». [2,30] Бұл құбылысты белгілі американдық паремиолог ғалым А.Тейлор, фин фольклорисі М.Кууси т.б. атап көрсеткен. [2,31].Паремиологиялық әдебиеттерде жұмбақ-мақал-мәтел /загадко-пословица/деген термин де қалыптасқан. [2,45] Жалпы жұмбақтар мен мақал-мәтелдер тұлғалары жағынан бір-біріне өте жақын, ұқсас:екеуі де қысқа әрі жинақы болып келеді, көркемдік құрылымы, тілі жағынан да бір-біріне өте ұқсас.Алайда, дей тұрсақ та, жұмбақ пен мақал-мәтелдің қатысы бұдан да әрі тереңде жатыр. Оған көз жеткізу үшін мынандай мысал келтірейік: 1. «Бәлегі ащы, түйнегі тұщы /тәтті/ - шешуі: немере; 2. Сырты қара болса да, іші сара, шешуі:жаңғақ; 3. Атты батыр, атсыз жатыр, шешуі: ер; 4. Белі бүкір, алысқа түкір, шешуі: мылтық т.б». Осы жұмбақтардың образдық бөлігін жинақтарда, жалпы сөйлеу тілімізде мақал түрінде қолданады. «Бәлегі ащы, түйнегі тұщы», шын мәнінде жұмбақтың образға құрылған бөлігі мен мақал-мәтел түрі де бір-біріне пара-пар келеді, ал өзгешелігі сол – мақал-мәтел түрінде келгенде контексте ойдың айтылуы, мақсаты мен бағытына қарай /немере туралы сөз болғанда/ өзінен-өзі түсінікті болып шығады. Немесе «жаңғақ» туралы жұмбақ мақал түрінде: «Қабығы қатты жаңғақтың, Дәні тәтті», немесе «Жаңғақтың дәні тәтті, Сырты қатты» деп, қолданылады. Бұдан өзге мынадай мысалдар келтіруге болады:

1. Керегенің басында кетпен құйрық,
Кесіп алса таусылмас неткен құйрық. Шешуі: ақ қайрақ.

2. Кетпен бауыр, кетпен бауыр,
Кесіп алса таусылмас,
Неткен ауыр.	Шешуі: сабын
3. Сырты бүтін, іші түтін.	Шешуі: диірмен; саңырауқұлақ
4. Жусаннан аласа, бетегеден биік.	Шешуі: қоян
5. Отқа жанбас, суға батпас.	Шешуі: мұз
6. Көшерімді жел білсін,
Қонарымды сай білсін.	Шешуі: қаңбақ

Бұлар жұмбақтар және мақал түрінде қатар қолданылады. Сондай-ақ, жұмбақ түрінде арнайы жұмсалмаса да, астарлы мағынасымен жұмбақтарға өте ұқсас келетін мақал-мәтелдер де болады. Мәселен:

1. Түкіргені түйме алтын,
Қақырғаны құйма алтын /білім туралы/;
2. Арты дуан, аузы қар,
Керегедей жалы бар,
Бес кісілік көтерем /мал туралы/; немесе

1. Жігіт адам:
Аттың жалында,
Атанның қомында.
2. Жылқының еті:
Жесең, тісіңе кіреді,
Жемесең, түсіңе кіреді.

Мақал-мәтелдер мен алғыс, қарғыс мәнді сөздердің өзара байланысы.

Кез келген мақал-мәтел жинақтарында алғыс, қарғыс, бата сөздер қатар келтіріліп отырады. Оның түп-төркіні туралы Оңтүстік Сібір түркілерінің дүниетанымдық көзқарасын зерттеген ғалымдар мынадай құнды пікір айтады: «В тюркской культуре, где на протяжении веков слово оставалось основным средством хранения и передачи информации /в синхронном и диахронном аспектах/, способом познания и освоения мира, взаимосвязь между элементами триады «мысль – слово – дело» была особенно прочна/ более того, мысль традиционного общества поднималась до признания их тождества». [3,168-169]. Басқаша айтқанда, сөздің мүмкіндіктерін бұлайша ұғу бір жағынан, мақал-мәтелдердің этносемиотикалық қасиетіне алып келеді. Ал, бұл қасиет көне түркі заманынан келе жатқан алғыс, бата, бата беру арқылы көрінеді. Көптеген мақал-мәтелдердің алғыс, бата сөз түрінде келуі олардың табиғатының бір-біріне ұқсастығын байқатады. Алғыс сөздер де мақал-мәтелдер сияқты белгілі бір оқиғаның үстінде немесе тілек еткен сәтте айтылып, сипаттауға бағытталады. Басқаша, алғыстың өзінің айтылатын жері, уақыты, сәті болады. Бұл жағынан, олар мақал-мәтелдерге өте ұқсас болып келеді.

Алғысқа мағынасы жағынан қарама-қарсы, салттық-тілдік ғұрып ол – қарғыстың айтылуы. Қара ниетпен айтылып, өзгенің жанын жаралауға бағытталған сөз туралы деректің ауқымы өте шектеулі болып келеді. Әрине, қарғыстың да айтылатын жері, мезгілі, сәті, айтушысы болады. Зерттеуші

ғалымдардың пікірінше, қарғысты айтушы адам өзін түрлі бәледен сақтандыру үшін айтуы да мүмкін. Мысалы, «Адам қарғаса, қарғасын, Құдай қарғамасын», «Өзіңді көрген өлсе, өлсін, Әкеңді көрген өлмесін» т.б.

Сондай-ақ, бағытталған адамға тек қана жамандық тілеп, әсер етуін ниет ететін қарғыс мәтіндері де болады. Мәселен, «Кеткенінен келмесін, Жатқанынан тұрмасын», «Құлашыңды құрт жесін, Арқа-мойныңды бит жесін» т.б. Қысқасы, қарғыстың айтылуындағы мақсат – сөз бен істің күдіретті күшіне сене, соған сүйене отырып, жан жарасын салу. Алғыстар сияқты, қарғыс та адамның болашағына, келер өміріне бағышталып, болжағандай болады.

Әрине, қазақ паремиологиясының жанрлық ерекшеліктері мен жанраралық байланыс мәселелерін тек мақал-мәтелдердің мысалында, солардың негізінде шешу мүмкін емес. Бұлай еткен жағдайда біз бар болғаны тар ауқымдағы тұжырым, қорытындылармен шектелеміз. Паремиологияның жалпы теориялық және типологиялық мәселелерін белгілі бір ұлттық мәтіндер, деректер деңгейінде емес, бүкіл түркілік не халықаралық деңгейге шешетін мезгіл жеткен сияқты

Кез келген белгілік жүйенің өзінің қалыптасқан құрылымы болады. Егер мақал - мәтел белгілі бір оқиғаның, өмірде кездесетін жағдайдың (жағдаяттың) белгісі болса, онда оның да өзіне тән құрылымы болады. Мақал - мәтелдердің құрамындағы негізгі тірек сөздер, ортақ құрылым мен ортақ қисындық құрылым т.б. олардың таңбалық сипатына негіз болады.

70-жылдары Г.Л.Пермяковтың бүкіл Шығыс халықтарының 12 мыңдай мақал-мәтелдеріне қисындық тип бойынша талдау жасаған еңбегі жарық көрді.[4,12]. Г.Л.Пермяков ұсынған принцип бойынша біз қазақ мақал-мәтелдерін төмендегіше жүйеледік.

I. 1. Негізгі тірек сөздердің құрамындағы сөздер алмасып келіп отырады. Мәселен, «**жақсы әйел**» деген тірек сөздегі «әйел» сөзінің орнына «жігіт», «адам», «қатын», «келін», «дос», «бала», «аға», «әке», «жұбай», «көрші», «ата» сияқты адамға қатысты сөздермен ғана емес, сондай-ақ , «сөз», «ат», «жер», «жұмыс», «лепес» т.б. осы тектес жансыз немесе адамға қатыс, адамға қатысты абстракт ұғымдарды білдіретін сөздермен де алмасып отырады. Мысалы: **жақсы әйел**

1. **Жақсы әйел** жаман еркекті би етеді,
Жаман әйел жақсы еркекті құл етеді.
2. **Жақсы әйел** ер көңілін көтереді,
Жаман әйел ер отын өшіреді.
3. **Жақсы әйел** жаман еркекті түзетеді,
Жаман әйел жақсы еркекті жүн етеді.
4. **Жақсы әйел** жаман еркекті түзетеді,
Жаман әйел жақсы еркекті жүдетеді.
5. **Жақсы қатын** жүн қарыз алады,
Жаман қатын су қарыз алады.

6. **Жақсы жігіт** бір мінез, ат, дос сақтайды,
Жақсы әйел бір ішер ас сақтайды.
7. Жаман жігіт той бұзады,
Жаман әйел үй бұзады.
8. **Жақсы енені** жаман келін жер қылады,
Жақсы келін жаман енені ел қылады.
9. **Жақсы қатын** алғанның
Тойы өзінің үйінде.
Тойға барып не ғылсын.
Күнде өзінің үйінде.
10. Жаман қатын жақсы жігітті ұлтан етеді.

3. Негізгі тірек сөздер әртүрлі позицияда (сөздің басында, ортасында, аяғында) келеді. Мәселен, «Жаман» «жаман болса» «жаманы», «жаманның», «болса...жаман», «жақсы» сөздері мақалдардың құрамында әртүрлі позицияда келеді.

1. **Жаман етікші** біз таңдайды,
Жаман жігіт қыз таңдайды.
2. **Жаман мерген** теке атқан жеріне үш барады.
3. **Жаман мерген** құлжа атқан
Жеріне үш барады.
4. **Жаман қойшы** қойының жүнін тікенге береді,
Жақсы қойшы дүкенге береді.
5. **Жаман ат** соқпақшыл,
Жаман кісі тақпақшыл.
6. **Жаман сиыр** тоқпақшыл,
Жаман кісі тақпақшыл.
7. **Жаман кісінің** тілі ащы,
Жабағы тонның биті ащы.
8. **Жаман кісі** тершіл,
Жаман сиыр өршіл.
9. **Жаман кісі** кекшіл.
10. Жақсы қатын жүн қарыз алады,
Жаман қатын су қарыз алады.
11. **Жаман қатын** ерке болады,
Жаман жігіт серке болады.
12. **Қас жаман** қасын дос көреді.
13. **Жаман түйе** жабуын жер.
14. **Жаман түйе** өрісін бір күнде жер,
15. **Жаман түйе** жабуын жер,
Жазының қабуын жер.
16. **Жаман түйе** жабуын жер,
Жаман жігіт ауылын жер.
17. **Жаман сиыр** жазда бұзаулайды.
18. **Жаман төре** жан алар.

19. **Жаман ұры** жанындағысын қарақтайды.
20. **Жаман қойшы** жайлауын бір күн жейді,
Жақсы қойшы жайлауын мың күн жейді.
21. **Жаман жігіт** жолдасын жауға алғызар,
Өзін ұятқа қалғызар.
22. **Жаман жолдас** жауға алдырар.
23. **Жаман би** жауға алдырар.
24. **Жаман** қорыққанын сыйлайды.
25. **Қас жаман** қасындағысын қарақтайды.
26. **Қас жаман** күн жаумай су болар.
27. **Жаман туған** нағашысынан көреді,
Сөзін сөйлей білмеген атасынан көреді.

Қазақ халқының баға жетпес бай мұрасының бірі – мақал-мәтелдер. Ол - өткеннің куәгері ғана емес, қазіргі тіліміздің де қаймағы, көкке көтерер бейнелі айшығы. «Мағынасыз сөз болмайды, Мақалсыз ел болмайды» дейді қазақ. Сөз мәйегі мақал-мәтелдердің кез келген өзге халықта да болуға тиіс екенін атам қазақ айтып кеткен. Тегінде, мақал-мәтелдер елдіктің белгісі, дана халықтың рухани көрсеткіші десек асыра айтқандық емес.

Егер мақалдар /афоризмдер, мәтелдер де/ қандай да бір өмірдегі жағдайды белгілейтін болса, онда осы оқиғалардың, жағдайлардың өзі инварианттар түрінде сол мақал-мәтелдерге жатады. Басқаша айтқанда, бір мағынадағы барлық мақал-мәтелдер /бір ситуацияны білдіретін/ варианттар болып табылады да, ал сол ситуацияның өзі – олардың инварианттары болып табылады /«инвариант» сөзі сөзбе сөз аударғанда «өзгермейтін» деген мағынаны білдіреді/. Егер мақалдарды олардың мағынасына қарай классификациялау керек болса, онда осы ситуациялардың өзін жіктеу қажеттігі туады. Паремнология саласында өнімді зерттеулер жүргізген Г.Л.Пермяков та осыны ұсынады.

Қазақ мақал-мәтелдерінің барлық құрылымдық жүйесін жан-жақты ажыратып, олардың ұлттық және жалпы халықаралық белгілерін бүгешүгесіне дейін анықтау болашақтың ісі. Қолда бар мәтіндерді жүйелемей тұрып, мұндай ізденістерге бару мүмкін емес.

Пайдаланылған әдебиетер:

1. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремнологии. М.,1988. – 236 стр.
2. Паремнологический сборник. Струкиура, смысл, текст. Пословица,загадка. М., 1978. – 136 стр.
3. Мироззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Н.,1988. – 225 стр.
4. Пермяков Г.Л. Пословицы и поговорки народов Востока. Систематизированное собрание изречений 220 народов Востока. М.,»Наука», 1984. - 436 стр.

Т.Е.Ералиева. PhD,
аға оқушы,
Қазақ -Ресей медициналық
университеті, Алматы

«ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ЖЕТІ ҚЫРЫ» ИДЕЯЛАРЫ БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДА ЭТНИКАЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақала қазіргі күнгі өзекті тақырыптардың бірі болашақ педагог-психологтарда этникалық дүниетанымды қалыптастыруда «Ұлы даланың жеті қыры» идеяларының маңыздылығына арналған. Авторлар мақала төңірегінде «дүниетаным», «дәстүрлі дүниетаным», «этникалық дүниетаным» ұғымдарының ара-қатынасын ажыратуға тырысты. Аталған ұғымдарды талдауда отандық және шетелдік ғалымдардың анықтамаларына сүйене отырып, дүниетанымның этникалық және мәдени контексті негізінде қаралатынын атап өткен. Адамның әлем туралы түсініктері, әлемнің бейнесі туралы дүниетанымды этникалық сипатқа ие болғандықтан және қазіргі дәуірде жаһандану үдерісі барысында этникалық дүниетанымды қалыптастыру қажеттілігі айқындалды. Этникалық дүниетанымның теориялық негіздеріне сүйене отырып, авторлар оның негізгі ерекшеліктерін айқындап, оның құрылымдық компоненттері «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласындағы идеялармен тұспа-тұс келгендігіне көз жеткізді. Яғни осы идеяларды басшылыққа ала отырып, 6B01101 – «Педагогика және психология» білім беру бағдарламасында «Педагог-психолог қызметіндегі этникалық дүниетаным компоненті» элективті пәннің мазмұны сипатталды. Сонымен бірге сауалнаманың негізінде 6B01101 – педагогика және психология білім беру бағдарламасының студенттерінде этникалық дүниетаным жөнінде қалыптасқан білімдерінің бастапқы деңгейі айқындалды.

Кілтті сөздер: дүниетаным, этникалық дүниетаным, педагог-психолог, студент, «Ұлы даланың жеті қыры», білім беру бағдарламасы, жоғарғы оқу орны.

Abstract. The article is devoted to the importance of the ideas «seven facets of the Great Steppe» in the formation of an ethnic worldview among future teachers-psychologists, one of the current topics. The authors tried to distinguish between the concepts of «worldview», «traditional worldview», and «ethnic worldview» around the article. In the analysis of these concepts, it is noted that the worldview is considered based on the ethnic and cultural context, based on the definitions of domestic and foreign scientists. Since a person's understanding of the world, his worldview about the image of the world has an ethnic character, and in the process of globalization in the modern era, the need for the formation of an ethnic worldview has become obvious. Based on the theoretical foundations of the ethnic worldview, the authors identified its main features and made sure that its structural components coincide with the ideas in the article «seven facets of the Great Steppe». That is, guided by these ideas, the educational program 6b01101 – pedagogy and psychology describes the content of the educational discipline «component of the ethnic worldview in the activity of a teacher- psychologist». At the same time, on the basis of the questionnaire, the initial level of formed knowledge about the ethnic worldview of students of the educational program 6b01101 – pedagogy and psychology was determined.

Key words: worldview, ethnic worldview, teacher-psychologist, student, «Seven facets of the Great Steppe», educational program, University.

Кіріспе.

Ғылым дамуының қазіргі кезеңінде «этникалық дүниетаным» ұғымы тәуелсіз мәдени категория мәртебесіне ие бола бастады. Этникалық дүниетаным дәстүрлі дүниетанымға қарағанда біршама кең ұғым, өйткені дамуының немесе жойылуының әр кезеңінде этнос өзінің айналасындағы әлемді қабылдаудың және бағалаудың жаңа ұстанымдарын дамытады. Этникалық дүниетаным мәселесін зерттеу өзектілігі оның әрбір этностың әлеуметтік-мәдени саласындағы маңызды рөлімен, жаһандану процесімен айқындалады. Дегенмен, этникалық дүниетаным мәселесін зерттеуде «дүниетаным», «дәстүрлі дүниетаным» ұғымдарына талдау жүргізуді қажет етеді.

«Дүниетаным» ұғымының мәнін талдау барысында әлемнің кез-келген бейнесі дүниетанымның көрінісі болғанымен іс-әрекет арқылы болмыспен байланысты рухани білім болып табылады және осы әрекетті басқарудың маңызды құралы екендігін ескерген жөн. Әлемнің әрбір бейнесі жеке адамдардың, бүкіл халықтардың, сондай-ақ әлеуметтік топтардың мінез-құлқы мен тарихи тағдырына тікелей немесе жанама әсер етеді, себебі ол ішкі фактор, рухани білім ретінде адамның ойлауын, ал сыртқы фактор ретінде оның өмірінің формаларын айқындайды.

Дүниетаным мәселесін түсінуге зор үлесін қосқан ғалымдар В.Дилтей, Э.Гуссерль, М.Хайдеггер, Э.Дюркгейм, М.Мосс, Э.Э. Эванс-Причард, К. Гирц, К.Леви-Стросс, З.Фрейд, К.-Г.Юнг және т.б. Мәселен, М. Хайдеггердің пікірінше, дүниетаным теориялық білімнің пәні емес, ол әрқашан халық, нәсіл, орналасу, мәдениетке байланысты. Яғни дүниетаным әрқашан белгілі бір этникалық және мәдени контексте қалыптасады [1].

Дүниетаным – жалпы көзқарасты, әлемді түсінуді, ондағы адамның орнын, сондай-ақ өмірлік ұстанымдарды, мінез-құлық бағдарламаларын, адамдардың іс-әрекеттерін анықтайтын көзқарастар, бағалаулар, принциптер мен бейнелі идеялар жиынтығы. Дүниетаным адамның іс-әрекетіне ұйымдасқан, мағыналы және мақсатты сипат береді [2].

Дүниетаным – тұрақты көзқарастар, принциптер, бағалау мен нанымдардың жиынтығын білдіретін, қоршаған шындыққа деген көзқарасты анықтайтын және бүкіл әлемге деген көзқарасты және адамның осы әлемдегі орнын сипаттайтын философиялық ұғым [3].

В.М. Терентьев бойынша дүниетаным – бұл дүние туралы, оның пайда болуы мен құрылымы, әрекет етуші заңдылықтары мен оның табиғи, әлеуметтік ортадағы адамның орны туралы түсініктердің тұтас жиынтығы [4].

Дүниетаным мәні, Л.А. Иткулова бойынша әлеуметтік-мәдени феномен ретінде зерттелініп, әлемдегі адамның болмысының елеулі мағынасын айқындайды [5]. Біз қоғамды бір-бірімен әрдайым өзара әрекеттесуден тұратын біртұтас әлеуметтік-мәдени жүйе ретінде қарастырамыз. Басқа сөзбен айтқанда дүниетаным әлемді рухани-практикалық игерудің өзіндік жолын кезкелген өмірлік жағдайларда адамға табуға қажет болатын білімдерді, күнделікті тәжірибиелерді, нанымдарды, ырымдарды, діншілдікті,

дүниетаным стереотиптерін қамтитын күрделі рухани құрылым болып табылады. Адам әлемге этностың «көзімен» қарағандықтан, оның әлем туралы түсініктері этникалық сипатқа ие.

«Дәстүрлі дүниетаным» ұғымы өзіндік ерекшелікке ие, ол мәдени мінез-құлық бейнесін, ереже, нақты ұйғарым ретінде айқындалатын ата-бабаларымыздың рухани құндылықтар мен мәдени нормалар жүйесін құрайды. Сол себепті, мұндай дүниетаным белгілі бір нақты үлгілер мен ережелерге негізделген әлемге – табиғатқа, қоғамға, адамға деген нормативті қатынас ретінде қарастырылады. Әлемнің бейнесі ретінде дәстүрлі дүниетаным этникалық топтың нақты тарихын жалғастыруда қалыптастырылған нормалар, эталондар мен қызмет ережелерін, құндылықтар жүйесін шоғырландырады. Аталған нормалар, эталондар, қызмет ережелері, құндылықтар жүйесі этнос ретінде қалыптасып, қызмет ету кезіндегі оның тағдырымен, жеңістерімен және жеңілістерімен, шынайы жағдайларымен, қоршаған әлеуметтік және табиғи ортаның ерекшеліктерімен, ұлттық әдеттерімен байланысты.

Тарихи дәстүрлер, табиғи-географиялық жағдайлар, әртүрлі діни ағымдар мен мифтердің әсер ету нәтижесінде «этникалық дүниетаным» деп аталатын әлемнің этникалық бейнесі біртіндеп қалыптасады. В.М. Терентьевтің пайымдауынша, әлемнің этникалық бейнесі – бұл адамның әлем туралы түсініктері, өзіндік ұлттық призма арқылы адам әлемге қарап, осы әлемнің бейнесі негізінде әрекет етуі [4]. Соның негізінде қоршаған әлемнің барлық элементтері құрылымданып, адамның қызығушылықтары мен қажеттіліктері, оның білімі мен мәдениетінің деңгейлері бейнеленген әлемді қабылдаудың моделі пайда болады. Адамның әрбір іс-әрекеті, өмірінің бүкіл тәртібі этникалық константа және қоршаған табиғи-әлеуметтік ортаға адамдар ұжымының немесе этностың бейімделу үдерісі негізінде қалыптатырылған әлем бейнесімен үйлестіріледі.

Демек, этникалық дүниетаным өзін-өзі дамытатын, өзін-өзі ұйымдастыратын жүйе және этностың рухани мәнін білдіретін ұғым. Яғни ол ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілетін және рухани мұраның шынайы жасаушы адамдардың ұжымдық іс-әрекетінің нәтижесі.

С.М. Белокурованың пікірінше, этникалық дүниетаным – бұл этностың ұзақ қалыптасуының нәтижесі, этногенездің туындысы [6]. Этногенездің әрбір маңызды кезеңі этностың дүниетанымында өзіндік із қалдырады. Ғалым этникалық дүниетанымды көбінесе халықтың тарихи жадымен байланыстырады. Осылайша, этникалық дүниетаным константа ретінде емес, үнемі өзгеріп тұратын шама ретінде қарастырылады.

Мәселенің әдістемесі.

«Ұлы даланың жеті қыры» идеялары негізінде болашақ педагог-психологтарда этникалық дүниетанымды қалыптастыруды зерттеуде қолданылған әдістер отандық және шетелдік ғалымдардың іргелі теориялық тұжырымдаларына негізделген. Зерттеу мәселесінің нәтижесіне жету мақсатында педагогиканың теориялық әдістері (ғылыми жинақтау, анализ,

синтез, дедікция, жүйелеу, салыстыру және т.б.) қолданылды. Сонымен бірге, эмпирикалық әдістер, сапалы және сандық талдау, бақылау әдістері пайдаланылды. Педагогика ғылымындағы бұл әдістер тақырыпты толыққанды ашуға мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен оларды талдау.

Әрбір халық тарихи даму үдерісінде өзін тануға, бағалауға және әлемдік мәдениет контекстінде өзінің адамгершілік бейнесін, мүдделерін, құндылықтары мен мінез-құлық мотивтерін көрсетуге тырысады. Ұлттық идеяларды, халықтың өмірінің философиясы тұрғындардың көпшілігі сезінген жағдайда ғана өзіндік сана-сезім жаппай сипатқа ие болады. Нақты халық үшін оның болмысының шарттарын – этностың қалыптасу кезеңіне сай келетін сананың жалпыадами архетиптерімен өзара байланысты ұлттық дүниетанымның қайнар-көзі айқындайды. Осы іргетастың негізінде және табиғи жағдаятар бірлігінде халықтың ділінің негізгі сипаттары қалыптасады, яғни әртүрлі жағымды және жағымсыз табиғи-тарихи жағдайларды кешіргенде халық өзінің сапалық айқындылығын сақтап, ұлттық мәдениеттің және өзіндік сана-сезімнің базистік ерекшеліктерін болжайды. Этникалық дүниетаным оның ұлттық әсерлері призмасы арқылы өтеді, себебі оның сезімдері, талғамдары, сұраныстары және мұраттары халықтың ой-ниетінің, мінезінің, өмір сүру тіршілігінің ерекшеліктері мен өзгешеліктерінен алынған.

Жоғарыда берілген «этникалық дүниетаным» ұғымын талдаудың негізінде, оның келесідей ерекшеліктерін айқындадық:

1) осы дүниетаным мен дүниені сезіну шеңберіндегі бейненің жаһандылығы, яғни ғарышқа, жеке адамға, текке, қоғамға және адамзатқа тұтас қатынастары;

2) дәуірлік өзектілік, онда дәуірдің мәні, адам өмірінің ең басты мүдделері мен принциптері көрініс табады;

3) ата-бабаларымыздың белгілі бір дүниетанымы ретіндегі этникалық дүниетаным өзінің екіұштылығымен сипатталады, яғни біздің ата-бабаларымыздың санасы мен мінез-құлқында қателіктер мен нақты білім біріктіріледі.

Осы ерекшеліктердің негізге ала отырып, Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы этникалық дүниетанымды қалыптастыруда ролі орасан зор. Себебі, бұл мақалада нақты ғылыми деректерге сүйене отырып, қазақ ұлтының дүниетанымын, біздің халқымыздың өткені мен бүгінінің және болашағының іргелі негіздері сараланған. Мақаладағы негізгі идеялар «этникалық дүниетаным» мәселесінің барлық аспектілерін қамтып, жаһандық тұрғыда қарастырылады. Осы мақаланың дүниетанымды қалыптастыруда құндылығын ескере отырып, болашақ педагог-психологтарда этникалық дүниетанымды қалыптастырудың негізі ретінде алдық.

Педагог-психологтардың бойында этникалық дүниетанымды қалыптастыру мәселесі қазіргі таңда өзекті екенің мойындау қажет [7], себебі

әрбір жеке адамға ең кем дегенде екі ағым әсер етеді: бірі – шығу тегі мен әлеуметтендірілуі, яғни отбасы салтының, жақын ортаның, аумақтық қауымдастықтың, мәдени-тарихи түп-тамырының әржақтылығы, екіншісі – жаһандану дәуірінде қалыптасушы постмодернистік тұлғаның құндылықтары басым болған заманауи өркениеттің даму тренді. Бір сөзбен айтқанда әрбір білім алушы тұлғаның өмір сүру тіршілігінің кеңістігі әртүрлі мәдениеттердің үздіксіздігімен, бір қатарлы емес әсерлердің, дәстүр мен жаңашылдықтың селбесімен ерекшеленеді. Осы тұрғыдан, болашақ педагог-психологтарды кәсіби даярлау үдерісінде этникалық дүниетанымды қалыптастырудың маңыздылығын айқындау қажет. Осы орайда «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы біздің халқымыздың ұлттық тарихына терең үңілуге, дүниетаным мәселелерін, идеяларын сұрыптап алуға негіз бола алады.

«Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы құрылымы бойынша екі тараудан құрылған: 1. Ұлт тарихындағы кеңістік пен уақыт.

2. Тарихи сананы жаңғырту [8].

Бірінші тарауда негізінен қазақ халқының тарихы, әлемге және адамзат қоғамының дамуына әсері, әлемдік тарихта және өркениеттегі орны зерделенген. Өзіндік ұлттық призма арқылы біздің халықтың ақылақ ұстанымдары мен эстетикалық бағалары, философиялық ойлары мен практикалық дағдылары, рухани мұраның шынайы жасаушы адамдардың – бабаларымыздың үлесі, тарихи даму жолы сараланады. Яғни жоғарыда аталған «этникалық дүниетанымды» құраушы элементтерді осы мақалада жан-жақты, ғылыми негізде, дәйектерге сүйене отырып қарастырған.

Жаһандану үдерісімен сипатталатын қазіргі дәуірде дүниетанымның этникалық ерекшеліктерін зерттеу ерекше маңызға ие. Себебі жаһанадану үдерісі терең дүниетанымдық дағдарыспен, адамдардың рухани болінуі мен жаңа өмірлік, мәдени бағыттарды іздеумен айқындалады. Көптеген этностар үшін этникалық және мәдени бірегейлікті, шетелдік ортада жоғалу қаупі туындауда. Бұл жағдайда әрбір этнос үшін таза экономикалық және әлеуметтік субъекттің әлеуметтік қызметтерінде жоғалмау; қарқынды мәдени полилог жағдайында өзінің мәдени және рухани мұрасына аса ұқыптылықпен қарау аса маңызды. Еуропацентристік стандарттарға сәйкестік тарапынан этностың мәдениетінің қарастыру өнімді емес, сол себепті этностың дүниетанымның шынайы құндылықтарын, мәдениетінің саналы және бейсаналы негіздерін айқындау қажет. Осы тұрғыда «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласының екінші тарауы аталған мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін жолдары көрсетілген.

К.Жұбатқановтың пікірінше, осы мақалада тарихи сананы жаңғыртуға бағытталған әрекеттер арқылы «біз тарихи сана-сезімді жандандырып, өз туған тарихымызды түсінеміз». Яғни ұлттық сананы ояту және оны заманауи талаптарға сәйкес зерделеуге жасалған қадам деп біледі [9].

Педагог-психологтарды кәсіби даярлауда этникалық дүниетанымды қалыптастырудың маңыздылығы айқындалғандықтан, осы мәселеге жоғарғы

оқу орындарында оқыту үдерісінде қаншалықты ден қойылатының және де студенттердің бойында осы мәселеге қатысты қандай деңгейде білімдері, түсініктері қалыптасқандығын зерттеу қажеттілігі туындады. Осыған орай әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің 6B01101 – педагогика және психология білім беру бағдарламасына талдау жүргізілді. Түлектер моделінде «дүниежүзілік және еуразиялық тарихи үдерісте Қазақстан мемлекетінің үдемелі дамуының жаңа тарихи кезеңдерін көрсету; Қазақстан Республикасы – қалыптасқан мемлекет жолында дамудың қазақстандық үлгісінің жетістіктерін жалпылау үшін ғылыми- тарихи және философиялық білімдерді шығармашылық тұрғыда қолдану және еркін интерпретациялау; этнопедагогика бойынша білімдерді қолдану» қажеттілігі көрсетілген. Біздің жоғары атап көрсетілген өзекті мәселелермен байланысты аңғаруға болады. Осы мақсатта 6B01101 – педагогика және психология білім беру бағдарламасында «Қазақстанның қазіргі заман тарихы», «Этнопедагогика», «Қазақстан және әлемдік психологиялық-педагогикалық ойлар тарихы» сияқты пәндер оқытылады. Дегенменде олардың мазмұнында этникалық дүниетаным мәселелері толыққанды қарастырылмайды.

Сол себепті «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласының дүниетаным, этникалық дүниетаным мәселелеріне қатысты идеялардың негізінде «Педагог-психолог қызметіндегі этникалық дүниетаным компоненті» эллективті пәнді енгізу арқылы болашақ мамандардың кәсіби іс-әрекетінде қоршаған ортаның этникалық бейнесін адекватты бейнелеуге мүмкіндік туындайды.

«Педагог-психолог қызметіндегі этникалық дүниетаным компоненті» эллективті пәні келесі тақырыптарды қамтиды:

1. Этностың дүниетанымы және оның теориялық-әдіснамалық негіздері.
2. Әлеуметтік-мәдени феномен ретінде этникалық дүниетанымның мәні.
3. Белгілі бір этностың өкілі ретінде адамның дүниетанымының этноантропологиялық алғышарттары.
4. Этностың әлеуметтік-мәдени хронотопы.
5. Этнос адамның болмысының органикалық (табиғи) формасы ретінде.
6. Этномәдени сәйкестіліктің негізі ретінде қазақтардың дүниетанымының диалогиялық сипаты.
7. Қазақ халқының әлемді игерудің рухани-практикалық принциптері.

6B01101 – педагогика және психология білім беру бағдарламасындағы студенттерден «Этникалық

дүниетаным туралы» тақырыбында сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға 35 студент қатысты. Сауалнамаға берілген жауаптардың нәтижелерін қарастыратын болсақ, респонденттердің

57% - «дүниетаным», «дәстүрлі дүниетаным», «этникалық дүниетаным» ұғымдарының айырмашылығы бар деп көрсеткенімен, олардың негізгі ерекшеліктерін анықтай алмады;

80% - «этникалық дүниетанымның» құрылымдық компоненттерін ашып көрсете алмады;

42% - болашақ кәсіби іс-әрекетінде этникалық дүниетаным жөнінде білім мен оларды кәсіби іс-әрекетінде қолданудың қажеттілігін көрсетті;

85% - жаһандану үдерісінің әсерінен этникалық және мәдени бірегейліктің жойылу қаупі туындағанын көрсетті;

100% - «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласын талдап, оның ұлттың этногенезі үшін маңыздылығын айқындады;

74% - мақалада этникалық дүниетаным аспектісі мәселелерін қамтылғанына мән бермеген.

Сауалнаманың қорытындысы 6B01101 – педагогика және психология білім беру бағдарламасындағы студенттерге «Педагог-психолог қызметіндегі этникалық дүниетаным компоненті» элективті пәнінің енгізу қажеттілігін дәлелдейді.

Қорытынды.

Қорытындылай келе этностың дүниетанымы оның өкілдерінің өзіне, айналасындағы әлемге және осы әлемдегі өз орнына деген көзқарастарынан туындайды. Этнос – әр қоғамның құрылымын анықтайтын өзгермейтін, негізгі элемент. Бұл ерекше әлеуметтік қауымдастық, оның мүшелері өздерінің объективті этникалық ерекшеліктерін примордиалды (алғашқы) негізде жаңғыртады. Этностық дүниетанымды ашудың басты саласы этностың рухани мұрасының квинтэссенциясы ретіндегі мәдениет болып табылады. Этникалық мәдениет ауызша халық шығармашылығының байлығында, өнерде, дәстүрлерде және ұрпақтардың рухани-адамгершілік сабақтастығын қамтамасыз ететін рәсімдерде ашылады. Этностың дүниетанымының мәні мен мазмұнын түсіну адамның өзінің рухани-трансформациялық қызметін талдаусыз толық болмайды. Жеке тұлға этникалық құндылықтарды тасымалдаушы ретінде бүкіл ұжымның мүдделері мен қажеттіліктерін білдіруші болып табылады. Сол себепті де болашақ педагог-психологтарда – «көмекші мамандықтың» бірі ретінде этникалық құндылықтарды қалыптастыру аса маңызды.

Этникалық дүниетаным этностың рухани болмысының іргелі деңгейі ретінде әлеуметтік-мәдени өмірінің қажетті алғышарты болып табылады. Этностың дүниетанымы тарихи тұрғыда өмір бойы дамып келеді және эволюцияға ұшырайды, дегенмен өзінің мәдени өзегін сақтайды. Осы тұрғыдан «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласындағы этникалық дүниетанымға қатысты құндылығы жоғары идеялардың бар екендігі айқындалды. Әрине, этникалық дүниетанымды қалыптастыруға негіз болатын отандық ғалымдардың көптеген идеялары, тұжырымдаларын жоққа шығаруға болмайды. Дегенмен ғылыми негізде, нақты ғылыми деректерге, дәйектерге сүйене отырып берілген идеялар өзінің өзектілігін дәлелдеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мартин Хайдеггер: Сборник статей / Подгот. Д. Ю. Дорофеев. — СПб.: Изд-во РХГИ, 2004.
2. Мировоззрению Материал из Википедии — свободной энциклопедии. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Мировоззрение>
3. Крылова М. Этнические воззрения народов мира. Русские, Украинцы, Белорусы, Американцы, Англичане. //Бит жизни. – 2018. URL: <https://bitoflife.ru/?p=507>
4. Терентьев В.М. Характерные особенности этнического мировосприятия // Терентьев Владимир Михайлович Характерные особенности этнического мировосприятия // Вестник ЧГУ. 2007. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/harakternye-osobennosti-etnicheskogo-mirovospriyatiya>
5. Иткулова Л.А. Мировоззрение этноса как философская проблема // Философия и будущее цивилизации: тезисы докладов и выступлений IV Российского философского конгресса (Москва, 24-25 мая 2005 г.). Т. 3. - М.: Современные тетради, 2005.-С. 48.
6. Белокурова С.М. Формирование этнического мировоззрения как феномена культуры (на примере этногенеза ойратов) //Мир науки, культуры, образования. - №4(7). – 2007. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-etnicheskogo-mirovozzreniya-kak-fenomena-kultury-na-primere-etnogeneza-oyratov>
7. Тахохов Б.А. Научное осмысление этнической проблематики как компонент профессиональной компетентности педагога и психолога образования // Проблемы современного педагогического образования. 2019. №65-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nauchnoe-osmyslenie-etnicheskoy-problematiki-kak-komponentprofessionalnoy-kompetentnosti-pedagoga-i-psiologa-obrazovaniya>
8. Назарбаев Н.Ә. Ұлы даланың жеті қыры // Егемен Қазақстан. – 2018. URL: <https://egemen.kz/article/178090-nursultan-nazarbaev-uly-dalanynh-dgeti-qyry>
9. Жұбатқанов К. «Ұлы даланың жеті қыры» - ұлттық тарихымызды түсінудің жаңа кезеңі бастайды! // Abai.kz ақпараттық порталы. – 2019. URL: <https://abai.kz/post/90196>

Reference

1. Martin Haidegger: Sbornik statei / Podgot. D. İu. Dorofeev. — SPb.: İzd-vo RHGI, 2004.
2. Mirovozzrenieiu Material iz Vikipedii — svobodnoi ensiklopedii. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Mirovozzrenie>
3. Krylova M. Etnicheskie vozzrenia narodov mira. Russkie, Ukrainy, Belorusy, Amerikansy, Anglichane. //Bit jizni. – 2018. URL: <https://bitoflife.ru/?p=507>

4. Terentev V.M. Harakternye osobennosti etnicheskogo mirovospriatia // Terentev Vladimir Mihailovich Harakternye osobennosti etnicheskogo mirovospriatia // Vestnik ChGU. 2007. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/harakternye-osobennosti-etnicheskogo-mirovospriatiya>

5. İtkulova L.A. Mirovozzrenie etnosa kak filosofskaia problema // Filosofia i buduşee sivilizatsii: tezisy dokladov i vystupleni IV Rossiskogo filosofskogo kongressa (Moskva, 24-25 maia 2005 g.). T. 3. - M.: Sovremennye tetradi, 2005.- S. 48.

6. Belokurova S.M. Formirovanie etnicheskogo mirovozzrenia kak fenomena kùltury (na primere etnogeneza oiratov) //Mir nauki, kùltury, obrazovania. - №4(7). - 2007. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanieetnicheskogo-mirovozzreniya-kak-fenomena-kultury-na-primere-etnogeneza-oyratov>

7. Tahohov B.A. Nauchnoe osmyslenie etnicheskoi problematiki kak komponent professionalnoi kompetentnosti pedagoga i psihologa obrazovania // Problemy sovremennogo pedagogicheskogo obrazovania. 2019. №65-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nauchnoe-osmyslenie-etnicheskoy-problematiki-kak-komponent-professionalnoykompetentnosti-pedagoga-i-psihologa-obrazovaniya>

8. Nazarbaev N.Ä. Ûly dalanyñ jeti qyry // Egemen Qazaqstan. – 2018. URL: <https://egemen.kz/article/178090-nursultan-nazarbaev-uly-dalanynh-dgeti-qyry>

9. Jūbatqanov K. «Ûly dalanyñ jeti qyry» - ùlttyq tarihimyzdy túsınudıñ jaña kezenıñ bastaidy! // Abai.kz aqparattyq portaly. – 2019. URL: <https://abai.kz/post/90196>

Нүртілеу ҚАДЫРҚҰЛ
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
«Түркітану» мамандығының
2 курс магистранты
Гүлжамал ҚОРТАБАЕВА
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Филол.ғ.к., доцент

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ «ОТ» СӨЗІНІҢ СЕМАНТИКАСЫ

Абстракт

От ұғымы ежелден адамдарды "қызықтырын" келеді және қазір де әр түрлі білім салаларының өкілдерінің назарын аударуды жалғастыруда. "От" сөзіндегі түрлі ассоциативті және символдық байланыстарының арқасында әрдайым философтардың, тарихшылардың, мәдениеттанушылар мен лингвистердің қызығушылығын тудырып келеді. "От" дегеніміз не? От әлемдегі барлық халықтың кие тұтар культі болып

саналады. От түркі халықтарының дәстүрлі мәдениетінде маңызды рөл атқарды, олардың реликтері бүгінгі күнге дейін құрметтеледі. От тұтастай алғанда мәдениеттің ең архаикалық элементтерінің бірі, атап айтқанда түркі халықтарында мәдени кодының бөлігі болып табылады. От пен ошақ өмірдің символы ретінде барлық рәсімдердің міндетті атрибуты болып табылады. Өйткені салттық әрекеттер, миф, аңыз, бүкіл түркі фольклорында компаративистік талдауға материал болады. «Оттың өшпеуі», «шырақтың сөнбеуі» түркі халықтары үшін отбасының аман болуы, шаңырағының шайқалмауы, ел-жұрттың тыныштығы дегенді білдіреді. Сонымен қатар түркі халықтары үшін оттың өшпеуі тәжірибелік мәнге де ие болған. От культі түркі халықтарында әр түрлі сақталған. Бұл мақаланың мақсаты от сөзімен байланысты қалыптасқан түрлі наным-сенімдер баяндау және мифтік сипатын қарастыру.

Кілт сөздер: культ, семантика, фольклор, түркі халықтары, түркілік наным-сенімдер

Abstract

The concept of fire has "fascinated" people since ancient times and continues to attract the attention of representatives of various fields of knowledge. Due to the various associative and symbolic connections in the word "fire", it has always attracted the interest of philosophers, historians, cultural scientists and linguists. What is a "fire"? Fire is considered the main cult of all peoples of the world. Fire played an important role in the traditional culture of the Turkic peoples, whose relics are still revered today. Fire is one of the most archaic elements of culture in general and part of the cultural code of the Turkic peoples in particular. Fire and hearth as a symbol of life are mandatory attributes of all rituals. Because rituals, myths, legends, all Turkish folklore are the material for comparative analysis. "An undying fire" and an "undying hearth" for the Turkic peoples mean the safety of the family, the stability of the home, and the peace of the people. At the same time, for the Turkic peoples, the undying fire had practical significance. The cult of fire is preserved among the Turkic peoples in different ways. The purpose of this article is to describe the various beliefs associated with the word fire and consider their mythical nature.

Key words: cult, semantics, folklore, Turkic peoples, Turkic beliefs.

Кіріспе

Түркі тілдес халықтардың көпшілігінде отқа табынып, оған сыйынған. «От» сөзінің семантикалық мағынасы әр түрлі болып келеді. Айталық, герман, иран тілдерінде ол «құдай» мағынасын берсе, көне славян тілінде «күн» деген мағына берген. От – қырғыз, ұйғыр, қарақалпақ, қарачай-балқар тілінде – от; өзбек, татар тілдерінде – ут; азербайжан тілінде – од деп аталады.

Отқа табыну – қазақ халқының ежелгі заманнан бері ұстап келе жатқан нанымдарының бірі. Отты халық өте жоғары бағалап, қасиетті әулие деп ұқты. Алғаш күн күркіреп, найзағай ойнағанда, «сүт көп, көмір аз» деп үйді айнала жүгіріп ожаумен ұру ырымы да оттың құдіретті күшіне жалбарынадан шыққан болу керек. Ойымызды Ш.Уәлихановтың: «Түркі халықтарында, әсіресе қазақтарда отқа әулиеше табыну бар» деген тұжырымы дәлелдей түседі [Ш.Уәлиханов, 1985:208].

От сөзінің өте жоғары қастерленіп, құдай сөзімен тең қолданылғанын тіліміздегі «От ана» тіркесінен байқауымызға болады. Осы мағынада «От инее», «От инезі» тіркестері де әйел құдайына қаратып айтылған сөздер, оның қазақша мағынасы «От ене, от енесі, от иесі». «От иесі» матриархат дәуірінен қалған. Осыған байланысты әдет-ғұрыптар, аңыз-ертегілер көптеп

кездеседі. Бұл ертегілердің кейбіреулерінде жалмауыз кемпір бейнесі *от* (*ошақ*) иесі ретінде суреттелінеді. Оты сөніп қалған қыз жалмауыз кемпірден от алып, үйіндегі ошақты жағады. Осыдан келіп қазақ елінде үй ошағынан «от алу» ғұрпы шықса керек. От культіне байланысты әдет-салт, ырым-жоралар өте ерте заманнан жалғасып келеді.

От пен ошақ ұрпақ сабақтастығының символы ретінде фольклортануда кеңінен зерттелген. От иесін шақыру-бұл үйге, үйлену тойына, үй шаруашылығына, құнарлылыққа және әсіресе ұрпақты болуға байланысты барлық рәсімдердің міндетті атрибуты, өйткені салттық әрекеттер, олармен бірге жүретін мифтер, аңыздар, аңыздар мен шақырулар бүкіл түркі-моңғол фольклорында компаративистік талдауға сөзсіз қызығушылық тудырады.

Түркі тектес халықтардың мәдениеті, атап айтқанда, наным-сенімдері, мифтік дүниетанымдары, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптары, тұрмыс-тіршілігінен орын тепкен сан-алуан культтік ұғымдардың бірі – от культі.

«Культ» концептісі – қандай да болмасын халықтың рухани-мәдени жүйесінде ерекше орны бар концептілердің бірі. Рухани мәдениет адамдардың қоршаған дүниеге көзқарасы, діни танымы, наным-сенімі, мінез-құлқы, т.б. ұғымдар арқылы танылады.

«Мифологиялық сөздікте»: «культ» сөзі латынның «cultus» «сыйыну, табыну, жалбарыну, бас ию, құрметтеу» мәнінде жұмсалатын сөзін білдіреді. Культтің түрі көп: тотемдік культ, шамандық культ, алғашқы қауымдық культ, кәсіптік культ, отбасы культі, құрбандық шалу культі, т.б. Кейде культ күн культі, ай культі, аспан культі, су культі, от культі, тау культі, аруақтар культі, тірі жәндіктер культі және т.б. те нысанға қарай бөлінеді [Мифологический словарь, 1990: 555]

XIX ғасырдың ортасынан бастап В. В. В. Радлов, В. И. Вербицкий, Н.Ф. Катанов, Г. Е.Грум-Гржимайло және басқа зерттеушілер Алтай түріктерінің ауызша шығармашылығы мен салттық фольклоры туралы материалдарды жинап, зерттей бастады. Осы уақытқа дейін жоғарыда аталған зерттеушілер жинаған мәтіндік материалдар бастапқы дереккөз ретінде маңызды рөл атқарады және Алтай халықтарының жергілікті дәстүрлерінің өмірі туралы құнды түсініктерді қамтиды. XX ғасырда.Алтай түріктерінің ғұрыптық фольклорын зерттеу және жүйелеу негізінен дәстүрлі діни нанымдар тұрғысынан зерттеледі. Мұны Л. Э. Каруновская, С. С. Каташа, Л. П. Потапова және т. б. еңбектерінен байқаймыз.

XX ғ. 90-ж. бастап К.Е. Укачина, Д.А. Функ, А.И. Наева және т. б. еңбектерінде қарастырылып отырған халықтардың ауызша халық шығармашылығы фольклортану, этнография, өнертану және мәдениеттану тоғысында зерттеді.

Қазақ ғалымдарынан Ш.Уәлиханов, Ә. Марғұлан, Ә. Диваев, Ә. Қоңыратбаев, А. Аманжолов, Қ. Жұбанов, Р. Сыздық, К. Байпақов, Т. Жанұзақов, Х. Арғынбаев, С.А. Қасқабасов, О. Сүлейменов, Ә.Қ. Ахметов, С.

Қондыбай, Қ. Аронов, Қ. Ғабитханұлы, т.б. ғалымдардың еңбектерінен де кездестіруге болады.

Отты алғаш меңгеруде адамзат санасында үлкен үрей болғанын мифтік шығармалардан білеміз. Тіпті әлемдік мифтік шығармаларда Прометей мен Койоттың құдайлардан от ұрлағанын еске түсірудің өзі жетіп жатыр. Қазақы аңыздарда бұл жынды көбелектің отты айналшақтай беруіне қатысты аңызбен сабақтасады.

Шоқан Уалиханов қазақтардың отқа қатысты нанымы туралы «Қырғыздардағы шамандықтың қалдығы» деп аталатын көлемді мақаласында былай дейді: «От шаңырақтың жебеушісі, сондықтан қырғыздарда келін жаңа отбасының табалдырығын аттаған кезде үлкен үйдегі отқа табынуы керек. Бұл моңғолдарда да бар салт және ол некелесу салтының орнын ауыстырады. Қырғыздарда ол көптеген ұсақ-түйек жақтарын жоғалтқан, яғни моңғолдармен салыстыратын болсақ, бүгешігесіне дейін қолданылмайды».

Отты кие тұтқан халық оны дүниетаным мен діни танымда да қадірлегенін білуге болады. Отқа май тамызу дәстүрі біздің қазақ тіршілігінде әлі де бар. Бірақ үйлену салты еуропалық үлгіге сәйкес өзгеріске ұшырап бара жатқан қазақтардың отқа май құю салты осы ғасырда жойылып кетуі ықтимал. Шоқан Уалиханов бұл жөнінде былай дейді: «Қырғыздар нағыз есерсоқ, шәлкес адамды *от соққан, от аттаған* деп атайды. Отқа табына отырып, оттың ашуынан қорыққан және сондықтан оттың ашуымен қорғанған.

Алғашқылардың бірі болып бурят ғалымы Д.Банзаров "Қара сенім немесе моңғолдар арасындағы бақсылық" атты еңбегінде от культінің пайда болуы мен оттың семантикасы мәселесін қарастырады. Олар "Отқа дұға ету" және "от Құдайына құрбандық шалу туралы кітап" атты екі кітабында жан-жақты қарастырады.

Д. Банзаров отқа табыну шамандарға парсылардан кірген деп есептейді. От культі түріктерде жиі кездесетінін және ежелгі уақытта адамдардың өзінде пайда болуы мүмкін екенін түсіндіреді [Банзаров, 1955:272].

Алтай халқы отты ерекше қорғайды. Оны үйден шығаруға тыйым салынады. Ерекше жағдайларда отты бөлісуге рұқсат етіледі, бірақ тек туыстарымен. Күн батқаннан кейін үйден отты шығаруға тыйым салынады. Тіпті түтікті басқа біреудің ошағынан жағудың да өзіндік нормалары бар.

Түтікті пештің жанында отыру керек, ал егер сіз аялдамадан шыққыңыз келсе, түтікті аяқ киімнің табанына немесе ошақта жанып тұрған бөрененің немесе бөрененің ұшына соғу керек. Егер отбасы басқа тұрғылықты жерге көшкен болса, онда олар өздерімен бірге бастар мен күлді алады.

Оттың иесі "От-ана" / От-эне болып саналады. Алтайлықтар оны отыз басты қыз түрінде елестетеді. От-эненің өте әдемі тоны болады және де белбеуі отты болып келеді. Ол жаңа туған балаларға қамқорлық жасайды,

малға ұрпақ береді, ауруларды емдейді және т.б. От анасы тек үйді ғана емес, Алтайдың жоталарына да жарық беріп тұрады деп санайды.

Ғалым С.А.Токаревтің «Ранние формы религии» деген ғылыми еңбегі *дүние жүзі халықтарының мәдениетіндегі алғашқы қауымдық діни наным-сенімдердің шығу мәселесі мен культ түрлеріне арналған*. Он да ғалым алғашқы наным-сенімдер тотемизмді, шаманизмді, нагуализмді, магизмді, анимизмді, бақсылық және жерлеу культін, алғашқы қауымдық культ, кәсіптік культ, аграрлық культ, отбасы культін, құрбандық шалу культін, тау культін, т.б. діни, этнографиялық тұрғыдан қарастырды.

От Эне – Алтай мифологиясындағы ерекше құрметті, жарық Құдайы саналады.

От культінің кең таралуына байланысты отты емдеу рәсімі көптеген рәсімдерде жүзеге асырылады. Алтай ғұрыптық поэзиясында от иесі эне яғни от анасы деп аталады. Кейде от иесі ақ киім киіп, Қыс-Эне деп аталады. Аңыздарда от әрқашан От-Ананың әйел бейнесінде көрінеді.

С. А. Токарев Сібір халықтарының "от анасы" туралы идея палеолит дәуірінен, пайда болған аналық культ дәуірінен, ошақтың әйелдік бейнесінен бастау алатын алыс жаңғырықтар ғана деп санайды. Солтүстік Азия халықтары шаманизм емес, ата-бабалар мен отбасылыққа табыну басым екенін атап өтті. [Токарев, 1964:68].

*Одус башту От-эне,
Ада чапкан ар жалкын,
Эне комгон таи очок
Бек болзын!
Онок өрө уч очок
Онок өрө уч сыра,
Талкан-кул обоо болзын,
Өрө турган Улген кудай
Баш болзын!*

*Отыз басты От-ана,
Әкесі оюлаған ұлы жалын,
Анасы қазған тас ошақ
Берік болсын!
Олардың үстінде үш ошақ бар,
Олардың үстінде үш полюс бар,
Талқан күлі де тірек болсын,
Жоғары тұрған Үлген құдай
Бас болсын! [Каташ, 1978.]*

От иесінің тағы бір қызметі оның тазарту функциясы болды. Ежелгі заманнан бері от зұлым рухтарды үйге кіргізбейді, адамның жағымсыз ойларын таратады деп сенген. Сондықтан отпен тұрмыстық заттар мен үй іші

тазартылады. Науқас адамды отпен емдеу кезінде арша қажетті атрибут болды. [Ефимова, 2018:476]

Сахалар мен буряттарда от иесі «ақ сақалды, үнемі секіріп жүретін, көп сөйлейтін шал бейнесінде көрінеді. Буряттар оны Сахаядай Нойон деп, ал якуттар - Аан Уххан Тойон деп атайды. Байқап тұрғанымыздай, от иесі якуттар мен буряттарда ұқсас, тек тойон немесе нойон деген атаулармен ерекшеленіп ұр, бірақ бұл атаулар «мырза» дегенді білдіреді [Санжеева, 2010].

Хакас тілінде «От атан» деп әйел от құдайын айтқан, Бутанаевтың сөздігінде бұл сөз «Почтительное обращение к богине огня» деп түсіндіріледі [Бутанаев, 2011: 492].

Ерте заманнан бері алтайлықтар өмірлік циклмен байланысты рәсімдер кезінде от иесін өмірдің қамқоршысы ретінде құрметтеп, салтқа қатысты рәсімдер жасаған. Мысалы әйел босанғанда от жағу маңызды рөл атқарған.

Н. П. Дыренкова атап өткендей, Алтайда кейбір халық үйлену кезінде отқа құрбандық шалу рәсімін өткізген. Күйеу жігіт, қалыңдықтың үйінде болған кезде, От -Энеден некелесу үшін рұқсат, бата сұрап, діни рәсім жасайды [Дыренкова, 1937:34].

Қойшыбек Мұбарактың «От-Ару» деп аталатын әңгімесінде от культі айқын көрініс тапқан. [Қойшыбек]

Аты жоқ кейіпкер отқа ғашық болады. Оттың ішінен ару бейнені көреді. Бірақ ол жақындай бергенде от жоқ болып кетеді. Отты қолға ұстау мүмкін емес қой. Автор оттың осы қасиетін жақсы деталь етіп алған. От – арудың жанған жеріндегі жылуды місе тұтып жүрген жігіт қызды қолымен ұстап көруді құп көреді. Осылайша ауылдағы бір жынды шалдың ақылымен сандық түбінде жатқан сарымойнақ пышақты алып отқа лақтырады.

«Аңдып отырған жігіт пышақты дәлдеп тұрып оттың ортасына қарай лақтырып қалды. Пышақ межелі жерге дәл түсті. Шыңғырған қыздың даусы шықты. Жігіт лаулаған оттың ішінен өзінің түсінде көретін от-аруын көрді.

Отқа қойып кетпекке ұмтылып еді:

-Жақындама жаным, жазым боласың. Өртеніп кетесің, кет әрмен, кет әрмен,-деген қыздың даусына сәл тосылып қалды».

«Жігіт өзін отқа бір ақ атты. Қыз бен жігіттің құлында-құлын даусы шығып жанұшыра шыңғырған дауыстарын кең мойнақтың екі жағындағы ауыл да естіді. Сыртқа шыққан олар жотадан лаулаған оттың көз жеткісіз аспанға созылып жатқанын көріп аң-таң қалысты. Бірақ ешкім де жақын баруға батпады. Тек таң атқан соң ғана мойнаққа келгендер оттың орнынан жалқы сармойнақ пышақты тауып алды. Сабының аз жерін ғана күйік шалған екен».

Біз осы үзіндіден от пен адам арасындағы мистикалық байланысты байқаймыз. Қазақтар отта магиялық күш бар деп санайды. ңгіме отқа қатысты мифтік таныммен бедерленіп, мистикаға ұласқан. Мистика болғандықтан мұнда жігіттің де, қыздың да портреті жоқ. Тек От –аруға ессіз ғашық, тіпті мына дүниені мансұқ көрмейтін жігіт пен оттан жаралған сұлу

сұлба ғана елестейді. От-аруға ғашық жігіт Отанын тастап өзі үшін белгісіз бір кеңістікке кетіп қалды. Анығында біздің Отан деген сөздің түбірінде От-семасы қылаң береді.

Жалпы – құдіретті күш, зиянкестерді қорқыта алатын қасиетке ие болғандықтан ауырған адам, жолаушы, көшке жаңа ерген үй, жас баланың бесігі, қала берді ауырған малды да аластау әдісіне салған.

Қорытынды.

Адамның тіршілігінде оттың алатын орны зор, оның бірнеше бейнелік, символикалық қасиеті бар. Біріншіден, ертеде отты тамақ пісіруге, үй жылтуға, қараңғы түнде жарық етуге пайдаланды. «Жаурасаң от жақ, қорықсаң от жақ, қарның ашса от жақ» деген нақыл сөз осыдан келіп шыққан. Екіншіден, отта аластатқыш қасиет бар. Отта бәле-жаладан сақтаушы, күнәдан тазартушы күш бар деп есептейді. Соған сәйкес ертеде ел бір жұртқа көшкен кезде жұрттың орнына от жағып, адамды да, малды да екі оттың арасынан өткізіп тазартады. Бұл әдет, яғни ырым – аластау деп аталады. Аластаған кезде: «*Алас, алас, әр пәледен халас, от, от тазарт бізді әр пәледен*» – деп айтады. От түтінімен аурудың төсегін, жас баланың бесігін, киімдерін аластайды. *Үшіншіден*, оттың тазартқыш қасиеті бар. Қазақ, қырғыздар отқа табынып, оны барлық жаманшылықтан сақтаушы, тазартушы ретінде құдірет тұтады. Анимистік наным бойынша өлген адамның жаны оттан, от жарығы шырақтан қорқады. От адамға қамқорлық етумен бірге, ол оның жауы да болады. Өйткені ол мылқау, мейрімсіз, тілсіз жау.

Культтік ұғымдағы тіл бірліктері өзіне тән таңбалық символдар құрайтын күрделі таңбалар жүйесі болып табылады; олардың бір-бірімен байланыстылығы лингвосемиотикалық тұрғыдан ерекше мазмұнға ие.

Түркі халықтарында «от» культі мынадай өрісте танылған: ошақ ~ түгін ~ отбасы ~ ұрпақ мифологемалары көрініс табады. От культі ұлттық танымда – үйдің иесі, отбасының символы, шамшырағы, қамқоршысы. От культі отбасылық бақыттың символы және ошақтың киесі ретінде қызметі бар дейміз. Және де тазарту және емдеу функциялары да бар екенін қоса кетейік.

Әдебиет тізімі:

Банзаров Д. Собр. соч. - М.: Изд-во АН СССР, 1955.

Бутанаев В.Я. Русско-хакасский словарь. - Астана: «Полиграфия», 2011. -940 с

Дыренкова Н.П. Пережитки материнского рода у алтайских тюрков [авункулат]. Советская этнография. 1937; 4: 18 - 45.

Ефимова Л.С. Дух огня у тюрко-монгольских народов Сибири: представления, типологические сходства // Известия Волгоградского государственного педагогического университета 2015.

Ефимова Л.С. От-эне как символ счастья и хранительница рода у алтайских народов Сибири». Мир науки, культуры, образования. № 4 [71] 2018

Каташ С.С. Мифы, легенды Горного Алтая. Горно-Алтайск, 1978.

Мифологический словарь / Гл. ред. Е.М. Мелетинский. – М.: Советская энциклопедия, 1990. 672 с. Токарев С. А. Религия в истории народов мира. – М. : Политиздат, 1964.

Мўбрак Қ. От култи немесе мистикалык махаббат // https://adebiportal.kz/kz/news/view/ot-kulti-nemese-mistikalyq-mahabbat__19432

Санжеева Л.Ц. Почитание огня, неба и земли в традиционной культуре монгольских народов // Вестник Бурятского гос. ун-та. 2010. №10.

Уэлиханов Ш. Тандамалы. 2-бас. – Алматы: Жазушы, 1985. -560 б.

Xolmo‘minova Mahliyo Ravshan qizi
O‘zMU, Toshkent, O‘zbekiston
2-bosqich tayanch doktorant
Ilmiy rahbar: f.f.d, prof. M.M. Qurbanova

VATAN KONSEPTINING GASTRONOMIK NOMLAR BILAN IFODALANISHI

***Annotatsiya.** Lingvomadaniy konsept ko‘p qirrali tushuncha bo‘lib, uning tuzilishi haqida turli nuqta‘i nazarlar mavjud. Shu sababdan ha konsepti murakkab mental kompleks sanaladi. U o‘zida milliy mentalitetdan tortib, individual xususiyatlarni qamrab oladi. Shu jumladan, vatan konsepti ham milliy-madaniy xususiyatlarini bir qancha lingvokulturemalar orqali yuzaga chiqaradi. Lingvokulturemalar o‘zida lingvistik, madaniy, etnopsixologik va ekstralingvistik omillarni mujassamlashtiradi. Ayrim shu kabi nomlar mavjudki, ularda ham shu xususiyat mavjud. Ularning ba‘zilari faqatgina o‘zbek xalqiga oid milliy taomlar bo‘lsa, ba‘zilari mazmun jihatdan shunga yaqin tushunchalardir.*

***Kalit so‘zlar:** konsept, vatan konsepti, lingvokulturemalar, gastronomik birliklar, realiyalar.*

***Annotation.** The linguistic and cultural concept is a multifaceted concept, and there are different points of view about its structure. For this reason, the concept of yes is considered a complex mental complex. It includes national mentality and individual characteristics. Including, the concept of the homeland also reveals its national-cultural characteristics through several linguo-cultures. Linguistic cultures embody linguistic, cultural, ethnopsychological and extralinguistic factors. There are some similar names that also have this feature. Some of them are only national dishes of the Uzbek people, while some of them are similar concepts in terms of content.*

***Key words:** concept, homeland concept, linguocultural lexemes, gastronomic units, realies.*

Gastronomiya – madaniyat va oziq-ovqat mahsulotlari va ulardan tayyorlanadigan taomlarning umumiy nomini anglatadi. Har bir millat kishisining o‘z ta‘bi mavjud bo‘lib, ta‘b va ehtiyoj u yoki bu shaklda lisonda aks etadi. Lisoniy mohiyat esa gastronomik atamalarda voqelanadi. Aynan shu asosga ko‘ra gastronomiya milliylikni ifodalab kela oladi degan nazariya mavjud.

Qiz degani ko‘ksi to‘la o‘y bo‘ladi,

Yigit bir kun yetilib bo‘y bo‘ladi.

Bir tandir *non*, o‘rtada bir kosa suv,

O‘nta o‘zbek yig‘ilsa to‘y bo‘ladi.[5,174]

Non boshqa nomlardan ko‘ra ko‘proq milliy-madaniy xususiyatga ega. Xitoy, koreys, yapon kabi ba‘zi Osiyo xalqlari uchun non shirinlik sifatida ko‘rilsa, ba‘zi millatlarda deyarli iste‘mol qilinmaydi. O‘zbek xalqi uchun esa non dasturxonning ajralmas bir qismi sifatida gavdalanadi. Boshqa oziq-ovqat turlari yoki taomlardan farqli non kundalik iste‘mol qilinadigan mahsulot hisoblanadi. Shu va boshqa bir qator sabablar tufayli, urush davrida “Toshkent – non shahri” iborasi shakllangan va bugungi kunda ham to‘liq ma‘nosini saqlab qolgan.

Non so‘zi tojikcha „نان“ so‘zidan olingan bo‘lib, xamirdan yasab, tandirda yoki pechda pishiriladigan yemak ma‘nosini anglatadi¹. Non turkiy xalqlarda “ekmak” so‘zining asl kelib chiqishi bu nonning, aniqrog‘i bug‘doyning birinchi ekilgan narsa ekanidadir. Odam (a.s.) tomonidan birinchi ekilgan, dehqonchilik qilingan narsa bu bug‘doy, ya‘ni non bo‘lgan. Shu sabab turkiy tildagi ekmak so‘zining asl varianti ham shudir.[8,199] Ko‘rinib turganidek, non etimologik jihatdan ham turkiy xalqlar bilan bog‘lanadi. O‘zbekiston hududida nonning juda ko‘p xillari mavjud bo‘lib, ular o‘zi tayyorlanadigan uslub hamda joyga nisbatan nomlanadi. Masalan, Samarqandning o‘zidagina faqat non mahsulotlarining „noni osiyoyi“, „noni po‘lati“, „noni zargoroni“, „noni tafton“ , „noni obaki“, „noni kuloboki“, „noni zabonikaf“, „noni taroki“, „noni xazzini“ va boshqa turlari uchraydi. Non insonning kundalik iste‘molida turli taomlar bilan yoki o‘zicha tanovul qilinadi. Nonlarning pishirish (yopish) usuliga ko‘ra: samarqand non, jizzali non, kunjutli non, yog‘lik kulcha, patir non, qashqari non, ko‘k patir, shirmoy non, shirmoy patir kabi turlari mavjud.[8,297-298] Bundan tashqari, non bilan bog‘liq ko‘plab frazeologik birikmalar, maqola hamda iboralar mavjud. Ularning barchasi milliy qadriyatlarimiz, urf-odamlarimiz, dunyoqarashimiz hamda hayot tarzimizga oid bo‘li, non lingvokulturologik jihatdan boshqa so‘zlarga qaraganda o‘zbek madaniyatiga ancha ko‘proq aloqador ekanligini ko‘rsatadi. Misol uchun:

“Non gadoyi” frazemasi – variant non gadoyi bo‘lib qolmoq; “nonga zor”, “kambag‘al-qashshoq”. [6,59] Ushbu frazema nonning xalq hayotidagi ta‘siri mutlaqo qo‘shimcha izohlarsiz ochib beradi. Ruslar uchun kartoshka, xitoylar uchun guruch qanchalik muhim hamda kundalik mahsulot bo‘lsa, o‘zbek xalqi uchun non xuddi shunday birlamchi hisoblanadi. Ushbu ibora bir tomondan, non bahosi past, moliyaviy jihatdan past tabaqadagi insonlarning ham qurbi yetadigan oziq-ovqat turidek tasvirlansa ham, asosiy g‘oya nonning suv kabi hayotning birlamchi manbai ekanini anglatish, yashab qolish imkoni ekanligini ko‘rsatishdir.

O‘zbek xalqida non bilan bog‘liq qadimiy urf-odatlar ham mavjud. Ulardan biri – non sindirish (yoki ushatish). U nikoh to‘yi marosimlarining bir qismi, qiz tomon ya‘ni uning ota-onalari sovchi yuborgan tomonga o‘z roziligini bergach, sovchilar keltirgan dasturxon ochilib, shu rozilik belgisi sifatida non sindirilishi va to‘y bilan bog‘liq masalalarning belgilanishi, hal qilinishi.[6,57] Bu va bu kabi odatlar bir qancha bo‘lib, ularning paydo bo‘lishi bir necha asr oldinga borib taqaladi. Bu esa nonning bir necha asrlardan buyon o‘zbek millatining ajralmas qismi ekanligini isbotlaydi. Non realiya hisoblanmasa ham milliyligimiz ramzi

hamda lingvokulturologik birlik sifatida vatan konseptini ifodalovchi birlik deyish mumkin.

Tol tagida choyxona-yu

Choyxona dasturxonida

Bobur orzu aylagan

Qovun va shirmoy non bo'lar.[2,49]

Bu misralarda Bobur Mirzo tarixi bilan bog'liq qovun hamda shirmoy non tushunchalari keltirilgan. Zahiriddin Muhammad Bobur o'z yurtidan quvilib, Hindistonni zabt etgandan so'ng, o'z yurtida o'sgan qovun hamda shirmoy nonni ko'ngli tusagani, biroq u yerlarda yetishtirilgan qovun hamda yopilgan non o'zi bilgan ta'm bilan bir xil emasligi haqidagi mazmuni bir xil, uslubi turlicha bo'lgan hikoyalar mavjud. Bu yerning har bir burchagida uchraydigan bu kabi mahsulotlar tarkibi bir xil bo'lishiga qaramay, mazasi har xil bo'lishi aytib o'tilgan. Buning asosiy sababi tuproqning ta'siri ekanligi ham keltiriladi. Demak aytish kerakki, tuproq tufayli unda yetishtiriladigan mahsulotlarning ham bir-biridan farq qiladi. Alohida uchraganda o'zgacha ma'no anglatmasa ham, shu va shu kabi pragmatik mazmun hamda aniq faktlari bo'lgan tarix bilan *qovun va shirmoy non* kabi tushunchalar vatan konseptining bir qismi sifatida ko'rsatilishi mumkin. Bundan oldingi misralarida Bobur bilan bog'liq hikoyalardan qovun emas handalak tushunchasi keltirilgan. Bu hech qanday tushunmovchilik yoki muallif xatosi emas, balki hikoyalarning turlicha talqin qilinganligidir.

She'riy parchada qo'llangan choyxona termini barcha gastronomik nomlar uchun umumlashtiruvchi so'z sifatida ishlatish mumkin. Sababi shundaki, milliyligimizni ifodalovchi, o'zbek xalqi bilan aloqador bo'lgan deyarli barcha birliklar, milliy taomlar yoki ichimliklar qadimdan choyxona bilan bir qatorda tilgan olinib kelinadi.

Choyxona, samovar — choy ichib tamaddi qilinadigan, hordiq chiqariladigan jamoat joyi. Issiq iqlim va sharoit taqozosi bilan O'rta Osiyoda keng tarqalgan. O'troq xalqlarda qadimdan (arablar istilosidan ilgari ham) Choyxona kabi qishki va yozgi tamaddixonalar bo'lgani haqida ma'lumotlar bor. Choyxonalar rabotlar, bozor, guzarlar va mahallalardagi xushmanzara joylarga qurilgan, ularda choy va nondan tashqari turli qand-qurs, meva qoqilar sotilgan, taomlar ham tayyorlangan. Choyxonalar musofirlar, yo'lovchilar tunab qoladigan joy vazifasini ham bajargan. 90-yillar boshidan qishloq markazlarida, korxonalarda, shahar mahallalari va oshxonalar huzurida ishlab turgan Choyxonalarda milliy urf-odatlarini tiklash masalalariga alohida e'tibor berildi. Choyxonalarini milliy uslublarda qurish, bezash va jihozlash, xizmat ko'rsatish, madaniy hordiq chiqarish shart-sharoitlari yaratildi. Choyxonalar madaniyat va istirohat bog'larining zaruriy unsuriga aylanib, dam oluvchilarga xizmat ko'rsata boshladi. [3]

Ota-bobolarimiz davridan boshlab milliy taomlarimiz ayniqsa palov hamda ko'k choy to'y-bazmlardan tashqari choyxonalarda damlangan. Bu esa boshqa millatlardan ko'ra ko'proq o'zbek millatida o'z o'rnini ko'proq saqlab qolgan. Va

aytish mumkinki, handalak va qovundan farqli tarzda, choyxona leksemasi alohida olingan holda ham vatan konseptini to‘lalgicha yoritib bera oladi.

Dasturxonida *parvarda, pashmak,*

Xandon pista, qip-qizil shirmoy.

Atlas kiygan suluvi kelinchak

Odob bilan uzatar *ko‘k choy*. [2.46]

Yevropa madaniyatidan farqli holda, ovqatlanish biz stol stulda emas, balki dasturxon tuzalgan xontaxta ustida bo‘lishi o‘zbek madaniyatining bir qismi hisoblanadi. Dasturxondagi ne‘matlar esa milliy bo‘lish-bo‘lmasligiga qaramasdan uning tarkibiy qismi sifatida xizmat qiladi. Sanab o‘tilganlar: *parvarda, pashmak, xandon pista, shirmoy non, ko‘k choy* ham xuddi shu vazifasini bajaradi. Yuqorida *shirmoy non* haqida, uning milliyligimiz ifodasi to‘g‘risida bir qator ma‘lumotlar keltirib o‘tdik. *Xandon pistaga* keladigan bo‘lsak, aslida u janubiy hududlarda yetishtiriladigan, ularning asliy an‘analariga xos bo‘lgan iste‘mol mahsuloti hisoblanadi. Biroq *shirmoy non* bilan bir qatorda qo‘llanilganda, dasturxonni bezab turgan ozuqa mahsuloti sifatida kelganda, uni ham qaysidir ma‘noda boshqalar qatoriga qo‘shish mumkin. Uyushiq bo‘laklarning bir qismi sifatida alohida ajratib tashlamagan holda, umumiy tahlilda lingvokulturologik birlik deb qabul qilish mumkin, lekin aslini olganda *xandon pistani* o‘zbek xalqi bilan bog‘lab tahlil qilish qiyin.

Pashmak – (tola-tola shaklli holva) yog‘da qovurilgan un va qiyomdan tola-tola qilib tayyorlanadigan va maxsus o‘lchamda kesiladigan mahalliy shirinlik. [6,243]

Yoki:

Parvarda – (keragida foydalanish uchun tayyorlangan, marinadlangan) oliy nav bug‘doy uni, o‘simlik yog‘i va qiyomdan tayyorlanadigan mahalliy shirinlik. [6,219]

Har ikkala shirinlik qaysidir ma‘noda bir-biriga yaqinroq bo‘lgan, tayyorlanish usuli biroz o‘xshash mahalliy shirinliklar hisoblanadi. Bugungi kunda zamonaviy shirinliklar, turli import tovarlar kirib kelgani sabab bu kabi shirinliklar dasturxonida tortilishi juda kamayib ketgan. Faqatgina ba‘zi bir milliy udumlar, misol uchun fotiha to‘ylarida, sunnat to‘ylarida foydalaniladi. Shu sababli ular bugunda ham dasturxonimizning bo‘lmas ham, odatlarimizning bir qismi bo‘lgan, uzoq tarixga ega bo‘lgan gastronomik birliklardir. Hozirgi kunda badiiy matnda ko‘p qo‘llanilmasa-da, mustaqil davrida o‘z milliyligimiz ramzi, dasturxonimiz bir qismi sifatida ko‘p foydalanilgan, hamma uchun birdek tushunarli bo‘lgan. Shu sababli aytish mumkinki, *parvarda* va *pashmak* kabi milliy, mahalliy shirinliklar matn tarkibida lingvokulturema yoki gastronomik birlik bo‘lib xizmat qiladi hamda vatan konseptini ifodalash uchun ma‘lum vazifa bajaradi.

Choy aslida etimologik tomondan Markaziy Osiyoga aloqador emas. Choy – choydoshlar oilasiga mansub ko‘p yillik doim yashil butalar yoki daraxtlar turkumi. Vatani – Janubiy Osiyo, Xitoy, Hindiston, Indoneziya, Shri Lanka, Keniya, Argentina asosiy choy yetishtiruvchi mamlakatlar qatorida turadi. [9] Minglab yillar oldin Buyuk Ipak Yo‘li orqali boshqa hududlarga tarqalgan. Bugungi kunda Yevropa mamlakatlarida, ayniqsa, Angliyada choyga o‘ziga xos

hurmat bilan qarashadi. Ertalabki nonushtani choysiz tasavvur qilisha olmaydi. Va hattoki choy Angliya va Xitoyda choy tayyorlashning o'zgacha usullari mavjud bo'lib, marosim sifatida o'tkaziladi. Bu esa choy ushbu millat vakillari uchun milliylik kasb etishini anglatadi.

O'zbek xalqi uchun esa azal-azaldan asosiy ichimlik vositasi bo'lib xizmat qiladi. Yuqorida tilga olingan choyxona termini ham aynan choy bilan bog'liqligi kundek ravshan. Ma'lum vaqtdan so'ng choy bir qancha turlari paydo bo'lishiga qaramasdan, ko'k choy barchasidan alohida o'rin tutadi. O'zbeklar nafaqat dasturxonlarini, balki butun kunlarini ko'k choysiz tasavvur etisha olmaydi. Hattoki xalq orasida "O'zbeklar saraton issig'ida ham issiq choy ichishadi degan" gap boshqa millat vakillari uchun ham fakt sifatida qabul qilindi. Ayniqsa, yoshi katta kishilar uchun ko'k choy kundalik ishlarining, do'stlar bilan suhbatning bir qismi, bosh og'rigini bosuvchi shifo bo'lib xizmat qiladi. Demak, ko'rinib turibdiki, kelib chiqishi va tarqalish hududiga qaramasdan, ko'k choy o'z xususiyatlari bilan o'zbek millatiga aloqador va dasturxonning bir qismi shaklida milliylikni ifodalash uchun foydalaniladi. Bu esa uning lingvokultuema sifatida vatan konseptining bir qismi ekanligini ko'rsatadi.

Bu kabi misollar floralar orasida ham, gastronomiK birliklar ichida ham bir qancha, va har biri qaysidir ma'noda vatan konsepti bilan bog'lanadi. Ba'zilar kelib chiqishi va mazmuniga ko'ra alohida olinganda hma, ba'zilari esa matn tarkibida, yondash so'zlar bilan qo'llanganda o'ziga xoslik kasb etadi hamda o'zbek milliyligini ifodalaydi. Xususan:

Floralar tarkibida uchrovchi gul va chechak so'zlar deyarli bir xil ma'noni anglatrsa ham, ba'zi bir hollarda chechak atamasi ma'noni kuchaytirishga xizmat qiladi va vatan ta'rifi uchun qo'llanganda uning ma'no qirralarini ochib beradi;

Boychechak, moychechak, yalpiz kabi terminlar ma'no qirralari bilan bahor atamasining tarkibiy qismi sifatida qo'llanadi. Biroq she'riy asarlar tarkibida, ayniqsa, Muhammad Yusuf she'rlari tarkibida ishlatilganda, bolalik davri, ota uyi, qadr don qishlog'i va tug'ilib o'sgan yeri bilan bog'liq xotiralarni jonlantiruvchi bir vosita bo'lib namoyo bo'ladi. Ularning har biri vatanning bir parchasi sifatida talqin qilinadi;

Non, samarqand non, parvarda, pashmak kabi birliklar o'z tarixi va iste'mol doirasiga ko'ra o'zbek xalqining ajralmas bo'lagi hisoblanadi. Ular matndan tashqarida ham milliyligiga egadir. She'riy matnlar ichida esa, bu mazmun yanada yorqinroq ifoda etilib, ma'no yanada kuchayadi;

Qovun hamda handalak tushunchalari pragmatik mazmuniga ko'ra, matnda qo'llanilgan yondash so'zlar bilan birgalikda o'zbek xalqining o'tmishi bilan aloqador bo'ladi, va she'riy matnlar tarkibida vatan konsepti bilan aloqasini ko'rsatib turadi;

Ko'k choy va choyxona gastronomik birliklari esa, o'zining uzoq o'tmishi bilan o'zbek millatiga chambarchas bog'liq hisoblanadi. Milliyligimizning ifodasi ekanligi nafaqat badiiy matn, xususan, she'riy matnlarda keltirilgan, balki o'z holicha ham faqatgina o'zbek xalqi tomonidan emas, balki deyarli butun dunyo tomonidan e'tirof etiladi.

Qisqa qilib aytganda, floralar hamda gastronomik birliklar lingvokulturemalar sifatida vatan konseptining semantik maydoni o'ziga xos o'ringa ega. Mazmun jihatdan konseptni ularsiz shakllantirish qiyin. O'zbek she'riy matnlarida esa bu ma'no qirralari soda hamda go'zal tarzda yoritib beriladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Bartold. V.V. Raboti po istorii I filologii tyurskix I mongoliskix norordov. M.: Vost.lit.,2002
2. Erkin Vohidov. Yaxshidir achchiq haqiqat. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. Toshkent – 1992.
3. <https://uz.wikipedia.org/wiki>
4. Karimov. U. Konsept tushunchasi va uning badiiy adabiyotdagi mohiyati. // O'zMU xabarlarlari -2017.
5. Muhammad Yusuf. Saylanma. "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik jamiyati. Toshkent – 2007.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. III jild. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. 2020.
7. Qisqacha uy-ro'zg'or ensiklopediyasi. O'zbek sovet ensiklopediyasi, 1982.
8. Sh. Rahmatullayev. O'zbek tili etimologik lug'ati. "Universitet", 2009
9. uz.m.wikipedia.org

Masharibova Roxat Ozadovna
Muhammad Al-Xorazmiy nomidagi
Urganch davlat
universiteti tadqiqotchisi

KOMMUNIKANTNING YOSHI VA JINSIGA XOS FE'L-ATVORNI IFODALOVCHI BIRLIKLARNING SOTSIAL XOSLANISHI

***Annotasiya:** maqolada kommunikantlarning yosh va jinsiga xos fe'l-atvorini ifodalovchi lisoniy birliklarning sosiolingvistik xususiyatlari, nutqiy xoslanishni namoyon etuvchi birliklar tahlili haqida fikr-mulohazalar bayon qilingan.*

***Kalit so'zlar:** kommunikant, adresat, so'zlovchi, muloqot, nutq, sosiolingvistika, ijtimoiy xoslanish*

***Аннотация:** в статье излагаются социолингвистические особенности языковых единиц, представляющих возрастной и половой характер коммуникантов, анализ единиц, проявляющих речевую идентичность.*

***Ключевые слова:** коммуникант, адресат, говорящий, общение, речь, социолингвистика, социальная идентичность*

Masharibova Rohat Ozadovna,

***Abstract:** the article describes the sociolinguistic features of linguistic units representing the age and gender character of communicants, the analysis of units showing speech identity.*

***Keywords:** communicant, addressee, speaker, communication, speech, sociolinguistics, social identity*

Kommunikantlarning yosh va jins xususiyatlariga ko‘ra tadqiq etish bundan ancha oldin tizimli gender tadqiqotlar doirasida XX asrning 60-70-yillarida boshlangan. “Natijada feministik tilshunoslik yoki tilning feministik tanqidlari yuzaga keldi. Bunga bir qator ekstralingvistik va interlingvistik omillar sabab bo‘lgan. Sabablarning birinchi guruhiga bir qator voqealar kiradiki, ular postmodernizm falsafasining gullagan davri yoki "kognitiv evolyutsiya" deb nomlangan G‘arbdagi feminizmning ikkinchi to‘lqini bilan bog‘liq. Sof tilshunoslik nuqtayi nazaridan qaraganda tildagi feministik tanqidning yuzaga kelishiga sabablar talaygina. Birinchidan, 50-60-yillarda tilshunoslikda bir qator yangi ilmiy yo‘nalishlarning paydo bo‘lishi – psixolingvistika, kvantitativ sotsiolingvistika, pragmatika, aloqa nazariyasi. Ikkinchidan, tilshunoslik tarixida inson omili, tilning inson biosotsial xususiyatlari bilan o‘zaro aloqasi, shu jumladan, uning jinsi bilan bog‘liqligi muammosini o‘rganish birinchi planga chiqdi. Uchinchidan, fanning paradigma o‘zgarishi strukturalizmdan pragmatizmga o‘tish va ijtimoiy fanlarda gender tadqiqotini rivojlantirish uchun tegishli uslubiy va ilmiy asosning paydo bo‘lishi”.³⁴

Zamonaviy gender tilshunosligida barcha tadqiqotlar ikkita katta sohaga bo‘lingan:

1) “Ayollarga qarshi qaratilgan til tizimidagi asimmetriyalar”ni aniqlash uchun tilni tahlil qilish haqida ketmoqdaki, ular taklif etayotgan olam manzarasida ayollar ikkinchi darajali rol o‘ynaydi va, asosan, salbiy xarakterga ega bo‘ladi;

2) erkaklar va ayollarning nutq xatti-harakatlarining gender xususiyatlarini aniqlash uchun nutqni tahlil qilish.³⁵

Birinchi yo‘nalish doirasida ayollarning qaysi jihatlari tilda aks etgani, semantik tomondan qanday tasvirlangani va ushbu ifodaga qanday konnotativ ma’nolar uyg‘un bo‘lishi o‘rganilmoqda.

Shu bilan birga tilda sobit bo‘lgan patriarxal maskulinlik va feminlik stereotiplari o‘rganilyapti, bu xil an’analarga ko‘ra olam manzarasida ayollar ikkinchi darajali rol o‘ynaydi va, asosan, salbiy tavsifga ega bo‘ladi.³⁶

Tadqiqotning ikkinchi yo‘nalishida, asosan, erkak va ayol verbal xatti-harakatlarining farqlanishi o‘rganiladi. Ushbu nazariya tarafdorlari erkak va ayol nutqiy faoliyatida o‘ziga xos xususiyatlar mavjud degan xulosaga kelishdi hamda genderlekt atamasini olib kirdi. Ushbu konsepsiya tarafdorlari erkaklar va ayollarning o‘zaro muloqotida yuzaga keladigan kommunikatsion noqulayliklarga e’tibor qaratishni zarur deb hisobladilar.³⁷ Shuni ta’kidlab o‘tish lozimki, aynan o‘zbek tilida, o‘zbek xalqining mentalitetidan kelib chiqib bunday noqulayliklar ko‘p uchrashi tabiiy bo‘lsa-da, bu borada deyarli tadqiqotlar mavjud emas.

³⁴ Антинескул О.А. Гендер как параметр текстообразования. – Автореферат дисс. к.ф.н. – Пермь, 2001. – С.65.

³⁵ Кирилина А.В. Развитие гендерных исследований в лингвистике. // Филологические науки, 1998. №2. – С. 53

³⁶ Исхакова З.З. Сопоставительный анализ эмотивности в свете гендера. – Уфа: РИО БашГУ, 2007– С. 56

³⁷ Пушкарева Н.Л. Женщина. Гендер. Культура. – М.: Терра, 1998. – Б.1011

Til va jinsning o‘zaro ta’siri hamda erkak va ayolning kommunikativ xatti-harakatlarining xususiyatlarini o‘rganishda uchta asosiy yondashuvni ajratish mumkin: biodeterministik, sotsiodeterministik va kognitiv.³⁸

Psixolingvistika va neyrolingvistika sohasidagi tadqiqotchilar, asosan, biodeterministik yondashuvga rioya qilishadi hamda erkaklar va ayollarning nutq xatti-harakatlariga ta’sir qiluvchi tug‘ma biologik farqlar mavjudligini eksperimental ravishda isbotlashga harakat qilishadi. Ular, asosan, statistik ma’lumotlar va o‘rtacha ko‘rsatkichlarga asoslanadi.³⁹

Ko‘pincha, feministik tilshunoslik va etnolingvistika sohasidagi tadqiqotlarni o‘z ichiga oladigan sotsiodeterministik yondashuv vakillari hamma narsani erkaklar va ayollar tilining ijtimoiy mohiyati bilan izohlashadi va jamiyatdagi ijtimoiy rollarni qayta taqsimlashning o‘ziga xos xususiyatlari bilan izohlangan semantik farqlarni aniqlashga harakat qilishadi. Ular tilni suhbatdoshlar ijtimoiy ierarxiyaning turli darajalarida bo‘lgan hollarda ishlatadigan asosiy tilning ma’lum funksional ko‘rinishi sifatida belgilaydilar.

Kognitiv yondashuv, o‘z navbatida, ayollar va erkaklar jamoaviy ong o‘z ichiga olgan tushunchalar bilan subkategoriya darajasida turlicha harakat qilishlarini va til kategoriyalaridan foydalangan holda ularni boshqalarga yetkazishini hisobga olib, farqlarning kognitiv tomoniga urg‘u beradi.⁴⁰

Ayrim qarashlarga ko‘ra, erkak va ayol nutqidagi tafovutlar unchalik sezilarli emas, ular doim ham nutq harakatlarida o‘zini namoyon qilmaydi va feministik tilshunoslik rivojlanishining dastlabki bosqichida taxmin qilinganidek, gender muloqotning hal qiluvchi omili ekanligini ko‘rsatmaydi. Shuningdek, bir odam, jinsidan qat’iy nazar, turli xil kommunikativ vaziyatlarda turli xil muloqot xulqini namoyon etadi. Bir jinsdagi, ammo turli xil ijtimoiy va kasbiy mavqega ega bo‘lgan kishilarning muloqotini o‘rganish ham bir qator tafovutlarni ko‘rsatadi. Uyda va ishda, tanish yoki yangi muhitda har qanday odamning muloqot xulqi ham farq qiladi.⁴¹

Tadqiqotchilarning bu boradagi qarashlari xilma-xil bo‘lib, aynan bir manbada turlicha qarashlar ham uchrab turadi. Xususan, biz yuqorida suyangan lug‘atda bugungi kunda tilshunoslik, asosan, erkaklarga yoki, asosan, ayollarga xos bo‘lgan ba’zi xususiyatlarning mavjudligini inkor etmaydi, deb ta’kidlanadi. Shunga ko‘ra, erkak va ayol nutqi lug‘aviy tanlovlar va so‘zlovchining jinsiga qarab tildan foydalanishning ba’zi xususiyatlari bilan farqlanadi.⁴²

³⁸ Исхакова З.З. Сопоставительный анализ эмотивности в свете гендера. – Уфа: РИО БашГУ, 2007– С. 197

³⁹ Исхакова З.З. Сопоставительный анализ эмотивности в свете гендера. – Уфа: РИО БашГУ, 2007– С. 198

⁴⁰ Колосова О.А, Когнитивные основания языковых категорий. (На материале современного английского языка). Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. – М., 1996. – С.112.

⁴¹ Словарь гендерных терминов // Под ред. А. А. Денисовой. – Региональная общественная организация «Восток-Запад: Женские Инновационные Проекты». – М.: Информация XXI век, 2002. – С.12.

⁴² Словарь гендерных терминов // Под ред. А. А. Денисовой. – Региональная общественная организация «Восток-Запад: Женские Инновационные Проекты». – М.: Информация XXI век, 2002. – С.11.

Domla. Bilsangiz, xonim, odam – fizika-matematika fanlari do‘xtiri, professor! Xuddi eringizga o‘xshagan, kerak bo‘lsa! Sohasi boshqa, xolos.

Xonim. **Voy-voy**, shu kishi-ya?! **Qo‘ysangiz-chi**, domla! Bir juldurvoqi-ku! Do‘xtir bo‘lsa, professor bo‘lsa, birovning hovlisida qorovullik qilib yurarmidi?!

Domla. Avvalo, begona emas, tug‘ishgan jiyani. Prokuror! Haftada ikki-uch bor kelib jiyaning hovlisini qo‘riqlab ketsa, nima qipti? Prokurorning o‘zi bu koshonaga kelib turolmaydi-ku, to‘g‘rimi? Qolaversa, ilm odami, qo‘li kaltaroq. Buning ustiga, bola-chaqasi ko‘p emish.

Xonim. Mana, siz ham ilm odamisiz — qo‘lingiz uzunmi?

Domla (hazilga burib). Mening qo‘lim ham, oyog‘im ham uzun! Xohlasam — Turkiyaga yetadi, xohlasam — Dehli-yu Dubayga!

Xonim. Kesatyapsiz-a? O‘zingiz ham rosa kezgansiz Moskva-yu Leningrad qilib!

Domla. Sizniyam armoningiz qolmagan, xonim! Sochi-yu Qirimlar eslaridan chiqdimi? Keyin-keyin undan ham nari — Bolgariya, O‘rta Yer dengizi bo‘ylab sayohatlar! Mazaxo‘rak bo‘lganlar-da, o‘shalarni xumor qilibmi, mana, uyda o‘tirolmay qoldilar. O‘rgangan ko‘ngil...

Xonim (past tushib, ham qofiyasiga). ...o‘rtansa qo‘ymas! O‘zingiz oborgansiz-ku!

Domla. Ana shunisiga dog‘man-da... Bizga kelsak, bizniki ilmiy kengash, konferensiya yo seminar deb atalguchi edi. Yalang sayru sayohat emas!

Xonim. Bizniki ham sayohat, ham tijorat deb ataladi! **Chidaysiz-da, xo‘jayin!** Chidayolmasangiz... siz sho‘rlikda prokuror jiyani ham yo‘q!

Domla (nochor iljayib). Bizga unaqa dahmaza jiyanning keragi ham yo‘q, xonim afandim, o‘zingiz borsiz, etib ortadi!

Xonim (haligi tahlikada bu gapning tagiga yetmay). E, xudoga shukr-e! Shunday deb turing. Aytganday, eshitdingizmi?.. (Erkin A‘zam “Jannat o‘zi qaydadir”)

Mazkur misollardan ko‘rinib turibdiki, qahramonlarning nutqi ularning yoshi, jinsi va kasb-koriga ko‘ra xarakterini ifodalab turibdi. Jumladan, “voy-voy”, **“Chidaysiz-da, xo‘jayin!”** kabilar, asosan, ayol kishilar nutqida uchaydi.

Ko‘pgina tadqiqotchilar o‘z-o‘zini to‘g‘rilashni, ko‘proq pauza qilish va takrorlashni ayol nutqining o‘ziga xos belgisi deb bilishadi. O.A.Antineskul buni suhbatdoshning shaxsini uzatilayotgan ma‘lumotning ehtimoliy salbiy ta‘siridan himoya qilish istagi bilan ham izohlaydi.⁴³

Ayol va erkak suhbatlarining odatiy yoki kutilgan mavzulari ham farq qiladi. Bir jinsdagi guruhlarda ayollar ijtimoiy emas, balki odatdagi uy, oila, munosabatlar, his-tuyg‘ular, uy ishlari haqida ko‘proq gapirishadi. O‘z navbatida, erkaklar siyosat, sport, ish, texnologiya haqida gapirishni afzal ko‘rishadi. Ularning hikoyalarida asosiy mavzu ko‘pincha raqobat, musobaqa bo‘ladi.⁴⁴

⁴³ Антинескул О.А. Гендер как параметр текстообразования. – дисс. к.ф.н. – Пермь, 2001. – С. 117..

⁴⁴ Антинескул О.А. Гендер как параметр текстообразования. – дисс. к.ф.н. – Пермь, 2001. – С. 107.

Fonetik, morfologik, leksik sathlarda erkaklar va ayollarning nutqi tahlil qilinganda, tadqiqotchilar ayol va erkak nutqida farqlar bor degan xulosaga kelishadi. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, ushbu farqlarning nouniversaligi hamma tomonidan tan olinadi. Boshqacha qilib aytganda, qayd etilgan xususiyatlar o'zgarmas qonunlar emas, balki ulardan foydalanish tendensiyalari barchaga ma'lum.

A s a l x o l a (barmog'ini chakkasiga bosib). Ibi-i, sharm emasmi?
X o n i m (jerkib). Shunday paytda jim tursangiz-chi, amma!
A s a l x o l a. Xo'p, xo'p, **aylanay**... Ro'za Hasan...
X o n i m (**muloyimgina**). Kimning qizi bo'lasiz, qizim?
T u r s u n i y. Endi sizniki bo'ladilar-da, **yangamullo!**
K l a r a (qo'shiq ohangida). Zamon, zamon, yangi-i zamon...
L u i z a (onasiga qarab). A chyo, krasivaya! Pravda, mamul?
D o m l a (Jiydaliyga). Qani, Rahmatullohxon, siz gapiring!
J i y d a l i y. Biz nimayam derdik, taqsir? Boriga baraka... O'zlari oyday ekanlar. Xush keptilar.

D o m l a (horg'in bir qoniqish bilan). Mustaqillik, ozodlik... Gap bu yoqda ekan-da. Halitdan beri odamni tahlikaga qo'yib... **He, kasofat!** Nima deymiz, unaqa mustaqillik, unaqa ozodlikning bas bo'lgani ham ma'qul... Hay, chiqinglar bo'lmasa chorpoyaga. («Oq kaptar»ga qarab.) Keling, qizim... Sizni endi Ozodoy deymiz-da, manov bolaning erkini olib qo'yibsiz-ku. (Melisga.) Tur endi senam. **Masxaraboz!** Egningga biror nima ilib kel... Amma, osh tayyormi?

A s a l x o l a. **Tayyor, tayyor, aylanay.** Suzaveraymi? (U pildirab o'choqboshi tomon yuradi.) Domla chorpoyaga chiqishdan oldin, bir nima esiga tushgandek, shimining cho'ntagini kavlab, oq konvert oladi.

D o m l a (u yoq-bu yoqqa alanglagan bo'lib). Manovi kimniki? Mening stolimda yotibdi... Domla ijirg'anib konvertni xontaxtaga tashlaydi. Xontaxta uzra sirg'algan konvert yerga tushib ochiladiyu ichidan dollar sochilib ketadi.

Ayol nutqi haqidagi qarashlarni tadqiqotchilar quyidagicha jamlashadi:

10. Ayollar ko'p gapiradilar.
11. Ayollar savol berishni yaxshi ko'radilar.
12. Ayollar qayta-qayta savol berishni yaxshi ko'rishadi.
13. Ayollar baholash va murojaat qilishda ortiqcha narsalarga moyil.
14. Ayollar keraksiz so'zlarni ko'p ishlatadilar.
15. Ayollar ko'pincha o'z nutqlarini tugatishmaydi.
16. Ayollar erkaklarnikiga qaraganda kamroq qo'pol so'zlarni ishlatishadi.
17. Ayollar xushmuomala, ular buyruq berish va to'g'ridan to'g'ri so'roqdan ko'ra bilvosita so'roqlardan foydalanishni afzal ko'rishadi.
18. Ayollar erkaklarga qaraganda kamroq birovning so'zini bo'lishadi.⁴⁵

⁴⁵ Дежина Т.П. О некоторых особенностях речевого поведения мужчин и женщин // Филологические науки. Вопросы теории и практики. - 2011. - №1. - С.68. Яна қаранг: Земская Е.А., Китайгородская М.А., Розанова Н.И. Особенности мужской и женской речи // Русский язык в его функционировании. Коммуникативно-прагматический аспект. - М.: Наука, 1993. - С. 110.

Masalan, Erkin A'zamning "Jannat o'zi qaydadir?" dramasi ayol kishining telefonda gaplashgan vaziyati berilgan:

X o n i m (go'shakka). Kim?.. E'lon bo'yicha? Qanaqa e'lon?.. Ha-a, repetitorman deng? Juda yaxshi-da. Otingiz nimaydi, ukam?.. Sardormi? Gap bunday, Sardorjon! Biz Amerikaga ko'chib ketayotuvdik... Ko'pchilikmiz, ha. Shunga inglizchadan uch-to'rt soat dars olmoqchi edik-da. Pulini o'ylamang, olasiz. O'zim-ku, kechagina keldim, besh-o'nta so'zini bilaman. Xello, xau ar yu, xau mach, veri gud, bay-bay... Qalay, o'xshaydimi?.. Kechqurunlari-da... Mayli, mayli, ertadan boshlab... Ie, yo'q, shoshmang, ertaga biz janob posolning oldiga borishimiz kerak... Ha, suhbatga. Indin bo'laqolsin. Adresni bilasiz-a?.. Bo'pti, kutamiz. O'key! Bay-bay, jonim. O'pdim...

Qahramonning nutqi uning ko'p sayohat qilgan, dunyo madaniyatini ko'rganini ifodalab turibdi, uning o'zbek mentalitetidan biroz uzoqlashgani ham seziladi, ko'p gapirishiga alohida izoh shart emas, bizningcha. "**O'pdim**" deyishi o'zbek ayollari tomonidan birinchi suhbatlashayotgan erkaklarga aytilmaydi. O'zbek mentalitetida bu so'z bolalar yoki qalin dugonalar, yaqin qarindoshlarga nisbatan ishlatiladi. Unda ham "o'pib qo'ying" jumlasini qo'llaniladi.

Mustaqillik davrida yaratilgan dramalarning asosiy qismi shu davrda yashayotgan insonlarning kechinmalari bilan bir qatorda, ularning fe'l-atvorida, nutqida sodir bo'layotgan o'zgarishlar ifoda qilgan. Keyingi yillarda yaratilgan dramalarning bosh qahramonlari nutqi tahlil qilinganda ularning ikki tuzum va ikki mafkura ta'sirida qolgani seziladi. Ayniqsa, Erkin A'zam dramalarida bu hodisa yaqqol bilinib turadi. Til vositalari asar qahramonlarning fe'l-atvorini yorqin bayon etgan. Tadqiqot uchun tanlangan asarlarda kommunikantning fe'l-atvori shakllanish, o'zgarib borishiga uning faoliyat ko'rsatayotgan kasb-hunari ham ta'sir qilishi, ixtisosliklarning talabidan kelib chiqib har bir so'zlovchining xarakterini bilib olish mumkin. Ayol va erkak jinsidagi kommunikantlarning rahbar va kotiba, shuningdek, er-u xotin, o'qituvchi-o'quvchi sharoitlaridagi muloqot vaziyatlari alohida tadqiqotni taqozo qiladi. Kommunikantlarning yosh xususiyati, jinsiga xos bo'lgan fe'l-atvori, xususan, ayol kishining nutqidagi sotsial farqlanishlar aniq ifodalab berilgan.

Tahlilga tortilgan dramalarda ayollarning o'zbek mentalitetidan biroz uzoqlashgani ham seziladi, ularning erkaklarga qaraganda ko'p gapirishi ham misollarda o'z isbotini topadi. Masalan, "O'paman" xayrlashuv so'zi o'zbek ayollari tomonidan birinchi marta suhbatlashayotgan erkaklarga nisbatan aytilmaydi. O'zbek mentalitetida bu so'z bolalar yoki qalin dugonalar, yaqin qarindoshlarga nisbatan ishlatiladi. Unda ham "o'pib qo'ying" jumlasini qo'llaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

9. Антинескул О.А. Гендер как параметр текстообразования. – Автореферат дисс. к.ф.н. – Пермь, 2001. – С.65.

10. Кирилина А.В. Развитие гендерных исследований в лингвистике. // Филологические науки, 1998. №2. – С. 53
11. Исхакова З.З. Сопоставительный анализ эмотивности в свете гендера. – Уфа: РИО БашГУ, 2007– С. 56
12. Пушкарева Н.Л. Женщина. Гендер. Культура. – М.: Терра, 1998. – Б.1011.
13. Исхакова З.З. Сопоставительный анализ эмотивности в свете гендера. – Уфа: РИО БашГУ, 2007– С. 197.
14. Колосова О.А, Когнитивные основания языковых категорий. (На материале современного английского языка). Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. – М., 1996. – С.112.
15. Словарь гендерных терминов // Под ред. А. А. Денисовой. – Региональная общественная организация «Восток-Запад: Женские Инновационные Проекты». – М.: Информация XXI век, 2002. – С.11.
16. Дежина Т.П. О некоторых особенностях речевого поведения мужчин и женщин // Филологические науки. Вопросы теории и практики. - 2011. - №1. – С.68.

FTAMP:16.21.25

Б.Ж.Караева
А.К.Мейрбеков.
Шымкент қаласы,
Қазақстан Республикасы

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ШЫҒЫС БРИТАН ӨНІРЛЕРІНІҢ ТОПОНИМДЕРІНІҢ ЭТНОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

***Түйіндеме:** Бұл мақалада Шығыс Қазақстан және Шығыс Британ топонимдерінің лингвистикалық бірліктерін, семантикасын ескере отырып, этномәдени және тарихи ерекшеліктерін зерттеу қарастырылады. Зерттеу нәтижесі қазақ және ағылшын халқының топонимикалық бейнесінің негізгі ерекшеліктері тарихи маңыздылығы, аймақтың физикалық сипаттамалары туралы ақпараттың болуы, мәдени мұраның көрінісі, тілдік процестердің әсері, әлеуметтік, мәдени және тарихи факторлар, эмоционалды бояудың болуы, әңгімелермен немесе тіпті қайғылы оқиғалармен байланысты екендігін көрсетеді. Зерттеу барысында сипаттау, жіктеу, жалпылау, салыстырмалы-тарихи әдістері қолданылды. Шығыс Қазақстан және шығыс ағылшын топонимдердің атауларын зерттеу осы саладағы теориялық білімді байытып қана қоймай, екі елдің мәдени алмасуы мен дамуы, ұлттық құндылықтары туралы білімді тереңдетуге, сонымен қатар топонимика туралы жан-жақты түсінуге ықпал етеді.*

***Түйін сөздер:** топоним, Шығыс, ұлттық бірегейлік, этномәдениет, географиялық нысан.*

***Summary:** This article examines ethnocultural and historical features of East Kazakhstan and East British toponyms, taking into account linguistic units, semantics. The results of the study show that the main features of the toponymic image of the Kazakh and English people are historical significance, the presence of information about the physical characteristics of the*

region, the expression of cultural heritage, the influence of linguistic processes, social, cultural and historical factors, the presence of emotional coloring, connected with stories or even tragic events. Description, classification, generalization, comparative-historical methods were used during the research. The study of the names of East Kazakhstan and East English toponyms not only enriches the theoretical knowledge in this field, but also deepens the knowledge about the cultural exchange and development of the two countries, national values, as well as a comprehensive understanding of toponymy. contributes to understanding.

Key words: *toponym, East, national identity, ethnoculture, geographical object.*

Кіріспе.Әр адам географиялық атаулармен үнемі кездеседі. "Қазіргі қоғамның өмірін топонимдерсіз елестету мүмкін емес. Жердегі барлық нәрсенің өз мекен-жайы бар екендігі хақ, бұл мекен-жай ол адамның туған жерінен басталады. Туған ауыл, қала, ел-бәрінің өз есімдері бар",- дейді, танымал топонимик Э. М. Мурзаев. Барлық жер атауларының мағынасы бар.

Кейде белгілі бір өзеннің, ауылдың атауын түсіндіру қиын. Бірақ таңқаларлық нәрсе, бұл күндері атаулардың арқасында қолданыстан шыққан, ана тілінің ұзақ ұмытылған сөздері, басқалардың сөздері, тіпті жоғалып кеткен, " өлі " тілдер қайта жаңарады. Әр сөздің артында таңғажайып әңгімелер, көбінесе аңыздар, кейде қызықты оқиғалар кездеседі. Шығыс Қазақстан өңірі Катонқарағай ауданы топонимдерінің тілдік табиғаты Халқымыздың, өскелең ұрпақтың елжандылығын, еліне деген ұлттық мақтанышын білдіретін тәрбиелік, рухани, мәдени маңызы зор факторлардың бірі – ұлттық ономастика мәселесімен шұғылдану кезек күттірмейтін мәселелердің бірі. Мысалы, Шығыс Қазақстан облысының «Географиялық атаулардың мемлекеттік каталогі» кітабындағы 15638 нысанның 5212 і топоним болса, соның 1026 атауының ежелгі эндоним атаулары орыс тілінде жазғанда бұрмаланып кеткен. Мысалы, Жаңа Әулие Матабай – Матобай Святой Новый, Жолдыбайдың Сілемдері – Жолдыбаевские Отложки, Қоңыржон – Листвяга, Сатек Жырасайы – Сатеков Лог т.б. [1, 48б.] Қазіргі таңда ұлт мәдениетін жаңғыртып тануда, тарих қойнауынан тіл арқылы жеткен мәдениеттің мәйегін таразылау, салмақтысын, сапалысын сол ұлттың рухани арқауы ету «Мәңгі ел» идеясымен өзектес. Әрбір ауылға, ауданға қарасты елді мекендердің атауларын, ең бастысы о бастағы тарихи атауларын термелеп шығып, олардың қаншасы сақталған, қаншасы өзгертілген және қай кезде, қандай мақсатпен өзгертілгендігі туралы мәліметтерді жинастырып, өткен ғасырлардың сан қилы оқиғасынан сыр шертетін бағзы атаулардың тізбесін жасай алсақ та тарихтың талай қазбасы ашылып, інжу маржандары тарих арқауын тарқатуға себепкер де болар ма еді.

Зерттеу әдістері.Жалпы қай тілдің топонимдік аталымдары болмасын, біраз ғалымдардың зерттеу тақырыбының аясында қарастырылған. Кез келген жанды, жансыз заттарды, құбылыстарды ерекшелеп бейнелейтін тіл білімінің саласы ономастика әр кезеңдегі жалқы есімдер құрамы құрылымының бет-бейнесін айқындайды. Қазақ ономастикасының құрамдас бөлігі қазақ тіліндегі топонимдер де қазақ халқының сонау ертеректен жүріп өткен жолының небір қасиетті құндылықтарын бойына сіңірген тілдік жәдігері.

Себебі күнделікті өмірде мыңдаған топонимдер тілдік қолданыс барысында қарым-қатынасқа түсіп, әрбір адамның өмірінде белгілі дәрежеде қызмет атқарады. Топонимдік аталымдар көптеген ғалымдар еңбегінің зерттеу нысаны ретінде де алынып, болмаса зерттеу тақырыбының аясында бірнеше аспектіде қарастырылып келеді. Қазақтың географиялық атауларын қарастырған Г.К. Қонқашпаевтың, Т. Жанұзақовтың орындауында жарық көрген айтулы еңбектің бірі – 300 топонимнің мән-мағынасын ашып, түсініктерін, этимологиялық негіздерін көрсеткен. Дегенмен, Шығыс Қазақстан аймағындағы топонимдерді арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырған Б. Бияровтың еңбегінен басқа зерттеу жұмысы жоқтың қасы. Ал шығыс Британ мекенін Р. Коатс өз зерттеулерінде топонимдердің ерекшеліктерін зерттеді. Канал аралы, Гэмпшир және Сассекс графтықтары және " Жаңа Лондон атауын кеңейту " (1998) этимологиясын ұсынды. А. М. Геллинг Шығыс Британ топонимиясын зерттеумен айналысты, нақтырақ талқылайтын болсақ, Беркшир, Оксфорд және Шропшир графтықтарының географиялық атауларын ерекше, жаңа мәліметтермен толықтырды. Зерттеудің ұзақ тарихына және орасан зор болуына қарамастан топонимдерді зерттеуге арналған жұмыстардың саны әлі де бар, топонимдерді түсіндіруді қиындататын көптеген мәселелер, даулы топонимдердің көздерін анықтауға байланысты сұрақтар топонимия саласын зерттеуге айналысатын ғалымдардың өзекті мәселесіне айналған. Ағылшын жер атауларының пайда болу тарихы өте күрделі. Нәтижесінде ағылшын жер атаулары британдық, латын, ескі ағылшын, ескі скандинав (екі түрі), Норман және француз секілді тілдерден келді. Әрқайсысы осы тілдердің ішінен қолданыстағы топонимдердің дамуына ықпал етті. Ал, 1990 жылдардың аяғында Э. Тенишев пен Г. В. Еремінмен басып шығаруға дайындалған «топонимикалық сөздік» тек гидронимдерді ғана емес, сонымен қатар елді мекендердің атауларын да қамтыды. Бұл еңбек корреспондент-мүшенің оң пікірін алды. PhD, филология ғылымдарының докторы, профессор Э. Р. Тенишев (25.04.1921-11.07.2004), біршама топонимика саласына үлес қосатын еңбек жазып шығарды, бірақ оған мемлекет тарапынан қажетті қаражат берілмеді. Кейіннен ғана, 2003 жылы Мәскеу мемлекеттік облыстық университетінің баспасы "Топонимика айнасындағы Пенза өлкесінің көне дәуірлері" атты кітабының алғашқы басылымын шығарды [2]. Сонымен қатар, дереккөз ретінде бұл мақалада Мейрбековтың А. К. «NATIONAL IDENTITY OF KAZAKH TOPONYMS IN THE CONTEXT OF MULTILINGUALISM» атты еңбегінен қазақ топонимдерінің лингвистикалық, этномәдени тұрғысынан мақалаға қажетті мәліметтер алынады. Қазақстанның топонимдерін жан-жақты зерттеу және сипаттау үшін көп ұлтты халықтардың облыстарында біз келесі әдістерді қолдандық: танымдық және тарихи тәсілдерді синтездеу, прагматика, психолінгвистика және суггестивті лингвистика. Айта кету керек, топонимика белгілі бір зерттеу объектісі болып табылады. Тілдік материалды талдауда келесі әдістер қолданылады: ғылыми сипаттама, салыстырмалы,

жергілікті географиялық терминдер мен географиялық атаулардың семантикасын зерттеу этимологиялық талдау арқылы да жүргізілді.[3]

Құрылымдық және сөзжасамдық талдау-этимология, жер атауларының тарихы туралы ақпаратты анықтауға көмектесетін деректерді талдау әдісі-бұл әдіс сонымен қатар жер атауларын тағайындау мотивтерін қарастыруға көмектеседі. Талдаудың бұл түрі топонимдердің этномәдени құрылымын құруға көмектеседі және дұрыс ғылыми-тарихи талдауға ықпал етеді.

Шығыс Қазақстан және Британ өңірі топонимдерінің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін анықтау мақсатына жету үшін мақалада 3 мәселе қарастырылады. Олар:

1. Шығыс Қазақ даласындағы өткелі топонимдерінің ұлттық-мәдени, тарихи ерекшелігі неде?

2. Шығыс Британ аумағындағы топонимдердің тарихи және этномәдени аспектісінің негізгі мәселелері қандай?

3. Мақалада қарастырылған қазақ-ағылшын топонимдерінің тарихи және Ұлттық негіздерінің ерекшеліктері қандай?

Нәтижелер мен талдаулар.

1.2014 жылдың маусым айында Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің магистранттары мен студенттері жүргізген топонимиялық экспедиция барысында жергілікті жер тұрғындарынан ауызба ауыз диктофонға түсірілген материалды тасқа түсіру арқылы түзілген болашақта ұжымдық түрде қарастырылатын сөздік жобада берілген 1050-ге тарта сөздің 110-ы таза орыс тілінде. Мысалы, **Язовая, Ульба – Громатуха, Ульяновский, Уранхай, Усть-Нарым, Усть-Нарын қорымдары, Фыкалка, Хайрузовка, Хрустальный, Сенокосный, Сенное, Середчиха, Солдатов, Солнечный қарлы төбешігі, Солонька** берілген. [4] Ресми картадағы, әкімшілік-аумақтық бөліну желісі бойынша емес, уақытында малды жота, жайлауға, күзеуге, көктеуге апарып, малдың отығуына қарай жерін ауыстырып, малын бардам қылуға баршылық білімін сарқа жұмсаған тұрғылықты халықтан, қазақтың бақташы, аңшы тәріздес жер жағдайын тәуір біледі деген хабарламашыларынан жазылып алынған атаулар. Жер жағдайын, туған жер ішінің әңгімесін сол кісілердей білетін адам болуы бәлкім емес. Катонқарағай ауданына қарасты жер-су атауларының барлығы тізбеге түсті деп айта алмаймыз. Атаулар біріктіруді қажет ететіні хақ. Қиын қыстау кезеңде Катонқарағай ауданының әкімшілікаумақтық бөлініс негізіндегі елді мекендер ғана емес, қысқасы қоса көші-қон, демек қазақтың жаз жайлауы, күз, қыс қыстауының атауларын көбірек қамтуға тырыстық. Өйткені олай атаулар жаран жадында қана сақталып, әдейілеп тізбеге түсіру эманда кейінге ысырылып келе жатқан мәселелердің бірі. Ономастикалық экспедиция уақытында түзілген тұспал лұғат тарихи, этимологиялық, тілдік, этнолингвистикалық тұрғыдан қаумет жақты талданып, Катонқарағай мемлекеттік ұлттық табиғи парк қызметкерлерінің қолындағы күзеуі карталарда берілген атаулармен идентификациялауды керек етеді. Себебі,

ресми орындар тізбесіндегі карталарда тұрғылықты атаулар еленбей, ескерілмей, жер жағдайын, ұлт жағдайын біле бермейтін, тіптен білуге талаптанбаған, көбіне, патша өкіметі кезіндегі әскери жандар қағазға түсірген жазбалар негізінде әлдебіреу картадан екінші картаға әйтеуір көшіріле берген атаулардан арылып, тарихи ес жаңғыртатын шақ келді. Оны бүгіннен қолға алмасақ, тарихи, халықтық атауларды білетін жан атамекен ішінде қалмай де қалуы ықтимал. Отаршылдық одан кейіндегі кенестік бұрмалаудың екпінімен тұрғылықты жер тұрғындарымен есептеспей өзгертілген, дыбыстық жаңалыққа ұшырап қате жазылып кеткен жер-су атауларының тарихи атауларын қайтаруды кешенді, ұжымдық, ретті түрде қолға алмаса, тізбеге түсірмесе біреу ғасыр қадым атаулардың өзінен тұма жазып қалатындығымыз айқын. Әйтсе да себеп-салдардың түп-төркіні басқада, ономастика пен топонимиканы зерттейтін ғылым бен оның қорытындыларын тарихи атауларды қайтарудың құралы санатында пайдалануға лайықты идеологияның жоқтығында. Тұңғыш Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың жер атауларының сөздігін істеп, қай атау қайсы жағдайда, қайсы мағынада қойылғанын, о сөздің түбегей мәні қайсы болғанын деректеу әм қалпына келтіру жөніндегі тапсырмасы діттеген мүддеге жете алмай отыр. Бұған негізгі сылтау – үшбу таяқ басты міндетпен тіке айналысатын қызметтер даяр емес еді. Қазақстан географиялық атауларды ономастиканың мәселелерін зерттейтін құрылымдар пен заңнама бойынша те дамыған елдерден нақтылай түссек, кей ТМД елдерінен кері қап отыр. Мәселен, АҚШ-та жер-су атаулары мәселесімен «Географиялық атаулар бюросы,» Канадада «Географиялық атаулардың табанды комитеті,» Германия пен Украинада «Географиялық атаулардың ұлттық комитеті,» Англияда Британия география қоғамының «Географиялық атаулардың опалы комиссиясы» жеке айналысады. Ресейде үш теңдей құрылыс: «геодезия,» «Аэро-фото түсіру,» «Картография» басқармалары шұғылданады. Бұлардың бәріне географиялық атауларды нақты пайдалануды бақылап, түзетіп отыру үшін заңдық құқықтар берілген. Біздің елде ономастика саласының проблемаларына тұтас арналған заң жоқ. Елімізде бұл сала «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілері-не ономастика мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтылулар енгізу туралы» Заңымен реттелуде. Қалай десек те, алдағы уақытта ономастика туралы жеке заңның керек екендігі анықтығын жазушы Алдан Смайыл көрсетілген мақаласында атап айтады. [5] Бұл кезеңде де өз кезегінде шешімін таба жатар әрі ол заң қазақ ұлтының келісімінен тыс өзгертілген барлық тарихи атауларды міндетті түрде қайтаратын құдіретке ие болуға тиіс. Топонимикалық атаулардың кейбіреулері белгілі алқапты мекен еткен халықтың өмір дерегінен хабардар ететінін сөзге тиек етуге болады. Атап айтқанда, жерінің ерекшелігіне орайлас, қойылған, мысалы: **Қызылқайың, Бұлғындысай, Маралды, Мойылды, Таскүрке, Талдыбұлақ** т.б. Антропонимикалық атаулардың кейбіреулері, мысалы: **Бөгенбай асуы, Дәулет көңі, Мәметек жайлауы, Шоңмұрын қыстағы, Әбдікәрім жайлауы** т.б. о баста ру атаулары болған, содан кісі атауларына ауысқан,

керісінше де яғни жеке тұлға есімдерінің ру атауларына ауысу фактілері де тілде орын алған. Катонқарағай ауданына қарасты көші-қон атауларын жинастыру барысында да кейбір топонимдердің кісі аттарынан ешбір қосымшасыз жасалғандығын бағамдауға болады. Бұл тәсілдер арқылы қазақ тілінде көбіне микротопонимдер пайда болады. Ал, кісі аттарының топонимдерге, топонимдердің кісі аттарына ауысу үдерісі ежелден келе жатқан лингвистикалық және тарихи-этнографиялық құбылыс. Мысалы, **Аяған жалағы, Әбдікәрім жайлауы, Әби Әубәкір, Әкімі үңгірі.** Катонқарағай ауданына қарасты топонимдер ішінде басқа өңірлерде кездесе бер-мейтін «дара», «көң» сөзімен берілген атаулар бар. Дара сөзін жергілікті тұрғындар (Кісекин А., Нұқсара А.) «жеке», «дара» мағынасымен сәйкестендіреді, яғни табиғи қора, табиғи қоршау әрі бұл сөз атауды анықтап тұрған сөз ретінде мағынасын дәл бере алған. Мысалы, **Масабай көңі, Ысқақ көңі, Кәлім көңі, Шоңмұрын көңі, Нияз дарасы, Тайшы дара, Шолақ дара, Мұстафа дарасы, Темірбек дарасы, Түменбай дарасы** және т.б. [6. 56] Бұл топтың атауы аймақтың жергілікті тұрғындарының өмірі туралы кең тарихи, әлеуметтік, тарихи және лингвистикалық мәліметтер береді. Атап айтқанда, адамның атымен негізделген географиялық атау белгілі бір тайпа, ру, елдің ежелгі қоныстары, сондай-ақ көшелер туралы ақпараттың жалғыз көзі болып табылады. Топонимикалық атаулар өзінің лингвистикалық мәнін белгілі бір жүйеде ғана айшықтай алады. А.А.Абдрахманов В.Семенов-Тяньшанскийдің: «Лингвистический анализ одинокого топонима, вызванного из всей совокупности географических названий того или иного района, без привлечения сравнительного материала из топонимики других районов – не надежный метод...» – деп көрсетеді [7, 33б.]. Топонимді этномәдени тұрғыдан талқылаған кезде, ол тілдің лексикалық ұқсастығына, әр аймақтың географиялық объектілерін атау принциптерінің ұқсастығына сүйену қажеттігін нақты баса айтады. Сондықтан тіл білімінің заңдарына, тіл жүйесіне *сәйкес берілген атаулар екіұштылық пен түсініксіздікті тудырмай, белгілі бір мотивтерден тұрады, мысалы, Қаба, Аққаба, Қарақаба, Оларға Арасанқаба, Айланбае, Айыр-туаз, Ақбұлақ, Айнарбұлақ, Айыртас, Арьяккан Және Бериаккан.* Шығыс Қазақстан облысының топонимдері мүлдем зерттелмеген деп айтуға болмайды, бірақ олар жүйелі зерттеу объектісіне айналған жоқ. [8]

2. Келесі талқылайтын мәселе, географиялық-тарихи және әлеуметтік-экономикалық номинациясы Шығыс Англия аумағының объектілері түпнұсқаға байланысты, оның аумағын әртүрлі этникалық топтармен қоныстандыру, оларға ену кельт халықтарының жерлері, римдіктерді, скандинавтарды жаулап алу болып табылады. Осы оқиғалардың барлығы тарихты бейнелейтін атаулардың үлкен тобын құрды, адамдардың әлеуметтік-экономикалық өмір сүру жағдайлары, еңбек процестері және дағдыларды қалыптастырды. Шығыс Англия топонимияға бай, оның негізінде Француз, кельт, Норман, француз, латын, ескі ағылшын және оны

эртүрлі тілдерде қалыптастырған тілдердің басқа тамырлары мемлекеттің өмір сүру кезеңдері.

Бурвелл (Беруэм), топоним ескі ағылшын тілінен шыққан. Екі сөзден тұрады: well, бұл қазақ тіліне аударылғанда "кұдық", дереккөз және bur – "тұрғын үй" дегенді білдіреді. Топонимнің мағынасы: 'қайнар көзге жақын тұрғын үй'.

Аумақтық-табиғи жағдайларды көрсететін атаулар тобы ішінен Шығыс Англия, барлық жер атауларының ең көбі, олардың саны шамамен Британ топонимдерінің 60% құрайды.

Ағылшын топонимикасындағы «төбе» сөзі ең үлкеннің негізі болып табылады.

Басильдон (Базильдон) - англо-саксондық тілінен шыққан топоним.

Екі бөліктен тұрады: «Басиль»- "насыбайгүл" дегенді білдіреді және «дон»- «төбе» деп аударылады. Сонымен, Базилдон, бұл ' өскен төбелердің орны насыбайгүл' деген мағына білдіреді.

Илфорд (Илфорд), латын тілінен шыққан топоним. Екі бөліктен тұрады: Иль және форт, иль префиксі уақыт өте келе қосылды және мағынасы жоқ. Бірақ «Форт» бөлшегі қазақ тіліне аударғанда "өткел, Форт" дегенді білдіреді. Илфорд - "өткелде орналасқан елді мекен".[9]

Қорытынды. Топонимдер тек лингвистика үшін ғана емес, сонымен қатар тарих, география, мәдениет сынды ғылымдардың қызығушылық тудырады, сондықтан топонимика саласының ғұмыры ұзаққа созылады. Топонимдерді зерттеу тарихы және көптеген зерттелген еңбектердің болуы, бұл саланың көптеген қырларын ашуға мүмкіндік береді. Бірақ, жылдар бойы зерттеліп келе жатқан ономастика саласының бұл тармағы әлі де біршама сұрақтардың жауабы табылмағандығы айғақ. Сол себепті топонимика саласы, әсіресе салыстырмалы бөлігі көптеген ғылыми жұмыстарды талап етеді, әлбетте тек қана лингвистердің зерттеуі ғана жеткіліксіз болады, сонымен қатар тарих ғалымдарының да жауабы табылмаған сұрақтарының бары да хақ.

Өңірдің географиялық атауларын тілдік жүйе ретінде қалыптастыратын тарихи - этномәдени факторлар, сондай-ақ этноғылыми маңыздылық мәселесі, өңірдің географиялық атаулары өңірмен этноғылыми, лингвистикалық және этномәдени қатынастарда ғана емес, сонымен бірге бүкіл қазақ топо жүйесінде мол материал көзі болып табылады. Мемлекеттің мазмұнын, эртүрлі географиялық атаулардың күрделі табиғатын толық түсіну және түсіну үшін оның көп қырлы мәселелерін әлі де жан-жақты зерделеу қажет. Түйілген нәтижелер бойынша мынандай ұсыныстар қарастырдық:

-Егер аймақтардың географиялық атауларын жан - жақты ескеретін болсақ, онда келесі ұғымдарға тоқталу қажет.

- аймақтағы географиялық атауларды біріздендіру аймақтың тарихын ашуға негіз болады. Зерттеу барысында мынандай нәтижелерге қол жеткіздік:

-Өңірдің географиялық атауларын, оның ішінде өтпелі атауларын тізімдеу барысында қазақ тілінің бай ономастикалық қоры анықталды.

- Аймақтың географиялық атауы, өтпелі атауы-жергілікті тұрғындардың санасында қалыптасқан мәліметтер келтірілген. Сондықтан, жиналған материалдарға ғылыми талдау жасау арқылы тарихты зерттей отырып, Британ елінің де Шығыс аумағын қарастырып, екі елдің топонимдерінің этномәдени ерекшеліктеріне тоқталдық. Ономастикалық атаулар, қарапайым сөздер сияқты, тәуелсіз лексикалық мағынаға ие. Салыстыра келе, шығыс Қазақстан топонимдері өткен адамдардың өмірі, олардың тұрғылықты жері, тәуелсіздік үшін күресі, елді сыртқы жаулардан қорғау үшін ерлікпен қаза тапқан ұлдар мен қыздар туралы құнды мәліметтер келтірілген. Осы тұрғыдан алғанда, ата-баба жерінің әр бұрышының атаулары тілдің сөздік қорында болуы керек, үлкен танымдық және тәрбиелік мәні бар, қазақтың қанымен суарылатын, осы атаудан туындайтын аңызға айналған тарихпен бірге жиналып, жазылуы керек., атаудың тарихын жаңғырту және санадан тыс жерге деген сүйіспеншілікті ояту ел үшін біраз еңбекті қажет етеді. Өздеріңіз білетіндей, бұл зерттеу екі елдің рухын көрсетеді және оның мазмұны мемлекет болып табылады, оның сипаты алуан түрлі, топонимнің күрделі табиғатын толық түсіну және түсіну, көп қырлы мәселелерді жан-жақты зерттеу қажет екендігін ескертеді. Сондықтан ономастика, топонимика саласындағы жүргізіліп жатқан тіл саясаты ұлттық бірегейлікті қалыптастыру және мемлекетті нығайту сияқты міндеттерді жүзеге асырудағы басымдықтардың бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әбдірахманов С.Ә. Искаженные эндонимные названия географических объектов Восточного Казахстана. «Өңірлердегі ономастика мәселелері: көше атаулары жазылған тақтайшаларды безендіру». Республикалық дөңгелек үстел материалдарының жинағы. – Астана, 2012. –84 б.
- 2.Э.Р.Тенишев. Древности Пензенского края в зеркале топонимики: М. Издательство ЗАО «ФОН», 2010 – 224с
3. Meirbekov, A. K., & Meirbekov, A. K. National Identity Of Kazakh Toponyms In The Context Of Multilingualism. In I. Savchenko (Ed.), National Interest, National Identity and National Security, vol 102. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences (pp. 613-619). European Publisher. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2021.02.02.77,2021>
- 4.Сейітова Ш.Б., Әскерханова А.Қ. «Шығыс Қазақстан ономастикалық кеңістігіндегі ұлттық негіз. (Катонқарағай ауданында болған ономастикалық экспедиция материалдары бойынша). – Семей:Тенгри. 2013ж. – 76 б
5. Алдан Смайыл. Жер-су атаулары: тарихы мен тағдыры // Егемен Қазақстан. 2013 жыл, 6 желтоқсан
6. Кісекен Амантай Яваданұлы ,Нұқсара Амажан «Шыңғыстай ауылы.»,2012ж

7. Мурзаев Э.М. Основные направления топонимистических исследований. – А., 2000г
8. Аскерханова А. ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ӨңІРІ ТОПОНИМИЯЛЫҚ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ НЕГІЗ (Катонқарағай ауданында болған ономастикалық экспедиция материалдары негізінде). *ТИЛТАНУМ*. 2019;(4):41-47.
9. Нагиева, Г. Г. Особенности топонимики Великобритании / Г. Г. Нагиева, Е. Ю. Лецис. — Текст : непосредственный // Юный ученый. — 2016. — № 2 (5). — С. 33-36. — URL: <https://moluch.ru/young/archive/5/300/> (дата обращения: 28.03.2024).

ҒТАМР 16.01.45:

Ақжолова Б.Х.
Алматы, Қазақстан
№ 52 ЖББМ-нің Қазақ тілі
мен әдебиеті пәні мұғалімі

Тілдерді оқытудағы оқушылардың әлеуметтік құзыреттілігін дамыту

***Түйіндеме.** Бұл мақала екінші тілді оқыту контекстінде білім алушылардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру процесін қарастырады. Қазіргі оқыту теориялары мен психологиялық тұжырымдамаларға сүйене отырып, авторлар тілдік оқытудың коммуникативті құзыреттілік, мәдениетаралық өзара әрекеттесу және эмпатия сияқты әлеуметтік дағдыларды дамытуға әсерін талдайды. Оқушылардың әлеуметтік жағдайларға белсенді қатысуына және нақты өмірде тілдік дағдыларды практикалық қолдануға ықпал ететін әдістер мен тәсілдер ұсынылған. Мақала білім алушылардың терең және тұрақты әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру үшін тілді оқыту процесіне әлеуметтік өмісуді біріктірудің маңыздылығын ашуға арналған.*

***Аннотация.** Данная статья рассматривает процесс формирования социальной компетентности обучающихся в контексте обучения второму языку. Основываясь на современных теориях обучения и психологических концепциях, авторы анализируют влияние языкового обучения на развитие социальных навыков, таких как коммуникативная компетенция, межкультурное взаимодействие и эмпатия. Представлены методы и подходы, способствующие активному вовлечению учеников в социальные ситуации и практическое применение языковых навыков в реальной жизни. Исследование призвано раскрыть важность интеграции социального измерения в процесс обучения языку для формирования глубокой и устойчивой социальной компетентности обучающихся.*

***Кілт сөздер:** тілдерді оқыту, құзыреттілік, әлеуметтік тілдік орта, мәдениетаралық қатынас.*

Әртүрлі мәдени қауымдастықтар мүшелерінің сан алуан кәсіби және жеке байланыстары, қазіргі әлемдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың ерекшеліктері, сонымен қатар адам өмірінің әртүрлі салаларындағы

интернационалдандыруға байланысты интеграциялық процестер мен процестер. білім, ғылым, мәдениет және т.б. салалардағы жаһандану салдарынан туындаған үдерістердің күшеюі Қазақстанның жаһандық қауымдастыққа қосылуға ұмтылуына әкелді. Бұл өз кезегінде ауызша және жазбаша шет тілдерін меңгерген түрлі мамандықтар бойынша қазақ мамандарын сапалы дайындауды қажет етті. Бұл мақсаттың басымдылығы мен маңыздылығы оқу орындарының барлық түрлеріне арналған қазіргі білім беру бағдарламаларының көпшілігінде көрсетілген. Осы бағдарламалар аясында көрсетілген шет тілін оқытудың міндеттері қойылған мақсаттарға жетудің мазмұнын, әдістерін, құралдарын және тәсілдерін таңдауды анықтайтын негізгі фактор болып саналады.

Әлеуметтік-мәдени құзыреттілік ұғымы шет тілдерін оқыту және мәдениетаралық қарым-қатынас үдерісінің негізгі элементі бола отырып, қазіргі педагогика мен лингвистикада орталық орын алады. Бұл құзыреттілік жеке тұлғаның мәдени айырмашылықтар мен ерекшеліктерді түсініп, құрметтейтін мәдениетаралық ортада тиімді өзара әрекеттесуіне мүмкіндік беретін білімдерді, дағдыларды және дағдыларды біріктіреді.

Әлеуметтік-мәдени құзыреттілік тиісті тілдік қауымдастықтың мәдени нормалары мен құндылықтарына сәйкес тілдік және вербалды емес қарым-қатынас құралдарын адекватты түсіндіру және қолдану қабілетін қамтиды. Бұл мәдениеттен екінші мәдениетке айтарлықтай өзгеруі мүмкін ым-ишара, мимика, әлеуметтік рәсімдер, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер сияқты мәдени шартты контексттерді және қарым-қатынас ерекшеліктерін түсінуді қамтиды.

Қазіргі уақытта шетел тілін оқытудың мақсаты оқушының қарым-қатынасқа қатысуға қабілетті және дайын тұлғасын қалыптастыру, студент бойында негізгі қасиеттердің пайда болуы бойынша тапсырмалардың тұтас кешенін қамтитын көп қырлы тұжырымдаманы қамтитыны анық. мәдениетаралық құзыреттілікке әкелетін күрделі интегративті тұтастықты құрайтын қосалқы тілдік тұлға.

Педагогика саласында әлеуметтік-мәдени құзыреттілік шет тілдеріне арналған білім беру бағдарламалары мен оқыту әдістемелерін әзірлеуге негіз болады. Мұғалімдер студенттердің тілді қарым-қатынас үшін жеткілікті деңгейде меңгеруіне ғана емес, сонымен қатар олардың сол тілде қолданылатын мәдени контексті түсінуіне де ұмтылады. Бұл мәдени мазмұнды тілдік білім беруге біріктіруді білдіреді, мұғалімдерден оқытылатын тіл елінің мәдениетін терең білуді және осы білімді оқушыларға жеткізе білуді талап етеді.

Тіл білімінде әлеуметтік-мәдени құзыреттілік мәдени ерекшеліктер мен құндылықтарды көрсететін қарым-қатынас құралы ретінде тіл призмасы арқылы зерттеледі. Бұл бағыттағы лингвистикалық зерттеулер тілдік бірліктерді, идиомаларды, фразеологизмдерді және мәдени ерекше мәндер мен контексттерді алып жүретін басқа да тіл элементтерін талдауға бағытталған. Мұндай талдау мәдениетаралық өзара әрекеттесу механизмдерін тереңірек түсінуге және әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті

калыптастыруға ықпал ететін оқыту әдістемесін дамытуға мүмкіндік береді. Осылайша, қазіргі педагогика мен лингвистикада әлеуметтік-мәдени құзыреттілік ұғымы көп қырлы, оның ішінде мәдени ерекшеліктерді білу мен түсіну, әртүрлі әлеуметтік-мәдени контексттерде тілдік құралдарды адекватты пайдалана білу, мәдениетаралық тиімді қарым-қатынас мүмкіндіктері сияқты қарастырылады. Бұл құзыреттілік көпмәдениетті әлемде сәтті бейімделудің және әртүрлі мәдениеттердің өкілдерімен ана тілінде сөйлесудің кілті болып табылады.

«Әлеуметтік-мәдени құзыреттілік» түсінігінің теориялық алғышарттарын қарастыра отырып, «құзыреттілік» терминін түсіну тәсілдерін зерттеу қажет. Көптеген сарапшылар бұл мүмкіндік береді деп санайды:

1) белсенді өмірлік және кәсіби ұстанымға ие болу, өзінің әл-ауқаты мен әлеуметтік мемлекеті үшін жауапкершілікті қалыптастыру, өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндіктері мен қабілетін қалыптастыру;

2) әлеуметтік және кәсіби өзін-өзі анықтауға және өзін-өзі жүзеге асыруға бағыттау;

3) жаһанданған әлемде ашық ақпараттық қоғамдастыққа ену және оған бейімделу мүмкіндігін қамтамасыз ету;

4) толеранттылықты, шетелдік сұхбаттасушымен өзара түсіністік орнату үшін диалогтік дағдыларды тәрбиелеу;

5) жалпы және құқықтық мәдениеттің заманауи деңгейіне қол жеткізу.

Біздің зерттеуіміздің мәселелері коммуникативтік құзыреттілік сияқты аспектілерді зерттеуді де қамтиды. Әртүрлі зерттеушілердің интерпретацияларында бұл ұғым келесідей көрінеді. Ең алдымен, «коммуникативтік құзыреттілік» терминін ситуациялық грамматикамен зерттелетін жағдаяттық, әлеуметтік немесе басқа экстралингвистикалық факторлармен шартталған нұсқаларды тандаудың белгілі бір қабілеті ретінде қарастырылатын сәйкес тілдік білімді білдіретін Д. Геймс енгізгенін атап өткен жөн. Жеке тұлға бұл құзыреттілікті әлеуметтену процесі арқылы алады, бұл адамның өзін әлеуметтік шартты қарым-қатынас жүйесінің толыққанды мүшесі ретінде сезінуге мүмкіндік береді.

Н.И. Гез коммуникативті құзыретті тілдік құзыреттілікке ие болуды, сондай-ақ тіл туралы білімдер жиынтығын, оның ішінде қарым-қатынаста тілдік құралдарды қолдану дағдыларын білдіретін құбылыс ретінде анықтайды. Зерттеуші бұл құзыреттілік коммуникацияның негізі ретінде қарым-қатынасқа қатысушылар арасында түсіністіктің пайда болуын қарастыратынын атап көрсетеді. Сонымен қатар, сәйкес мінез-құлық нормалары мен ережелерін есепке алу қажеттілігі атап өтіледі [1, 15].

Коммуникативті құзыреттілікті «адамның сөйлеу әрекетінің бір, бірнеше немесе барлық түрлерінде қарым-қатынас жасау қабілеті, ол сөйлеу тұлғасының табиғи қарым-қатынас немесе арнайы ұйымдастырылған оқыту процесінде алынған ерекше қасиеті» деп қарастыра отырып, Д.И. Изаренков бар келесі элементтерді атап көрсетеді. бұл құзыреттілікте, оны қосалқы

құзыреттер ретінде анықтауға болады – лингвистикалық, пәндік және прагматикалық [2, 55].

Еуропа Кеңесі ұсынған құжаттамада коммуникативті құзіреттілік қарым-қатынас жасау үшін ең маңызды білімдерден, дағдылардан, дағдылардан және дағдылардан тұратын күрделі кешен ретінде түсіндіріледі. Қалыптасқан коммуникативті құзіреттілігі бар тілдік құралдарды дұрыс және адекватты қолдану белгілі бір мәдени кеңістікте бір-бірімен ақпараттандыруға және өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді. Ресми құжаттар коммуникативті құзіреттіліктің құрамдас бөліктеріне басқа да бірқатар құзыреттер жатады – лингвистикалық, социолингвистикалық, дискурсивтік, стратегиялық, әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік және прагматикалық.

Айта кету керек, жоғарыда аталған ұстанымдар мен көзқарастардан анық, қазіргі уақытта «коммуникативтік құзыреттілік» түсінігінің құрамдас бөліктері бойынша консенсус жоқ. Зерттеушілер коммуникативтік құзыреттілік оның құрамдас бөліктері арасында орнатылған ерекше иерархиялық қатынастарды болжайтын ішкі ұйыммен қамтамасыз етілгенін анықтады. Бірақ, коммуникативті құзіреттілік коммуникациялық процестің көптеген аспектілерінің бірлігін білдіретіндіктен, әлемдік қауымдастық дамуының қазіргі кезеңінде осы тұжырымдаманың мәнін ашатын қосалқы құзыреттердің құрамы туралы келісілген ұстаным жоқ. Түрлі сарапшылар лингвистикалық, әлеуметтік лингвистикалық, дискурсивті, әлеуметтік-мәдени, стратегиялық және әлеуметтік субкомпетенциялар коммуникативті құзыреттіліктің құрылымдық элементтері ретінде әрекет ете алатынын атап өтеді.

Педагогиканың жетекші мамандарының жоғарыда талқыланған мәселеге қатысты көзқарастары мен көзқарастары коммуникативті құзыреттілік элементтері мыналар болуы мүмкін деп санауға мүмкіндік береді [3]:

1) тілдік жүйе туралы білімді, шет тіліндегі айтылымдарды түсінуге және қалыптастыруға, оқытылатын шет тілінің ана тілінде сөйлейтіндермен сөйлеу және сөйлеуден тыс қарым-қатынасты жүзеге асыруға мүмкіндік беретін тиісті дағдылар мен дағдыларды қамтамасыз ететін лингвистикалық (немесе лингвистикалық) құзырет, сондай-ақ «Оқытылатын тіл туралы ақпарат жүйесіне ие болу». Көрсетілген құзіреттілік лексикалық, грамматикалық, семантикалық, фонологиялық, орфографиялық және орфоэпиялық құзыреттерді қамтиды, олар оқытылатын тілдің жүйесі туралы білімді және тілдік қатынас құралдарын пайдалану дағдыларын;

2) әлеуметтік лингвистикалық құзыреттілік негізгі тілдік нормалар мен қарым-қатынас ережелерін, сөйлеу және сөйлеу этикеттерін білуді білдіреді және «тілді әлеуметтік контексте тиімді қолдану үшін қажетті білім мен дағдыларды» қамтиды [4, 288], ол шетел тіліндегі айтылымдарды (әртүрлі түрдегі дискурстарды) түсіну және тудыру үшін негізгі дағдыларды қарастырады, оларды белгілі бір коммуникативті жағдайға, сөйлеу міндеті мен қарым-қатынас ниетіне сәйкес қарым-қатынас әрекеті барысында біріктіреді. (FGOS);

3) прагматикалық құзыреттілік – білімдердің жиынтығы, мәлімдемелерді құру принциптері, оларды жалпы логикалық түрде құрастырылған мәтіндік материалға біріктіру, әр түрлі коммуникативті функциялар үшін мәлімдемелерді қолдана білу, шетел тілінде мәлімдеме құрастыра білу. коммуниканттардың өзара әрекетінің ерекшеліктері» [4, 208];

4) әлеуметтік-мәдени құзыреттілік - осы тілдің ана тілінде сөйлейтін адамдарымен осы белгі мен нормаларға сәйкес вербалды және вербалды емес қарым-қатынас жасауға мүмкіндік беретін дағдылар мен дағдыларды қоса алғанда, оқытылатын тіл аймағының әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерін білу. белгілі бір тілдік және этномәдени қауымдастықтағы сөздік өзара әрекетті басқару;

5) тілдегі кез келген білімдегі анықталған олқылықтарды толтыру үшін шет тілінде меңгерілген сөйлеу тәжірибесін пайдалану дағдыларының әртүрлілігінде көрінетін стратегиялық құзыреттілік. Бірқатар іргелі зерттеулерде «әлеуметтік-мәдени құзыреттілік» ұғымы коммуникативті құзыреттілік құрамдас бөлігінің призмасы арқылы енгізілгенін көреміз. Әлеуметтік-мәдени компонент, әсіресе, студенттерге шет тілін оқыту жағдайында интегралды компонент ретінде әрекет ететіні анық.

«Әлеуметтік-мәдени құзыреттілік» ұғымы соңғы жылдары педагогикалық теорияда шет тілдерін оқытуға қатысты пайда болған жаңа «әлеуметтік-мәдени білім беру» терминімен байланысы бар деген пікір бар. «Әлеуметтік-мәдени білім» терминінің пайда болуы мамандануы мәдениетаралық коммуникацияны қамтитын мамандардың әлеуметтік-мәдени құзыреттілігін қалыптастыру қажеттілігін көрсетеді. Мәдениетаралық коммуникация бұл коммуникацияға қатысушылардан бір-бірінің мәдениеті туралы әлеуметтік-мәдени білімнің негізгі көлемін, сондай-ақ табысты және тиімді қарым-қатынас жасау үшін тәжірибеде жүзеге асырылатын негізгі дағдылар мен дағдыларды талап ететіні анық.

«Әлеуметтік-мәдени құзырет» ұғымының теориялық негіздерін қарастыру ондағы «мәдениет» терминінің мағынасының болуын болжайды, яғни әртүрлі гуманитарлық пәндер зерттейтін күрделі көп өлшемді құбылыс, мысалы, мәдени антропология, этнология, этнография, мәдениеттану. Ғылым мен ғылымның аталған салалары мәселелердің жалпы ауқымына әсер етеді, мысалы, адам және оның қоршаған ортасы, мәдениетаралық өзара әрекеттесу, мәдениеттің пайда болуы және оның трансформациясы, сондай-ақ мәдени құрамдас басқа да мәселелер және т.б.

Сонымен, жоғарыда атап өтілген фактілер әлеуметтік-мәдени құзыретті өз ұйымының болуымен сипатталатын және қасиеттерге келтіруге болмайтын бүтіннің интегративті қасиеттеріне ие болатын бірқатар құрылымдық элементтерді қамтитын интегралды жүйе ретінде анықтауға мүмкіндік береді. жеке құрамдас бөліктерден тұрады. Әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті меңгеру әмбебап және ұлттық мәдениеттердің қалыптасқан құндылықтық қабылдауының дәлелі болып табылады, басқа халықтар мен мәдениеттердің өкілдерімен диалогтік қарым-қатынасқа ұмтылуды ұсынады.

Осылайша, адамның өзін-өзі тануы және өз мәдениетін тереңірек тану процесі басқа мәдениетпен және зерттелетін тілдегі адамдармен салыстырғанда тиімдірек көрінеді. Әлеуметтік-мәдени құзыреттілік тұтастығы халықаралық қарым-қатынасқа қатысушыларға басқа халықтың сезімдері мен ойларын түсінуге және ұлттық мәдени центризмді жеңуге мүмкіндік береді.

Сонымен, жоғарыда аталған құзыреттердің барлығы (коммуникативтік, мәдениетаралық коммуникативті) бірқатар сарапшылардың пікірінше, әлеуметтік-мәдени құзыретті қамтитын бірнеше нақты құрамдас бөліктерді қамтиды деп қорытынды жасауға болады, ол өз кезегінде өзіндік элементтерді қамтиды. Сонымен бірге бастапқы деректер элементтерінің саны және олардың мазмұны әртүрлі ғалымдар үшін біркелкі емес. Әлеуметтік-мәдени құзыреттілік құрылымында анықталған негізгі компоненттер бірауыздан белгілі бір тілдік материалда көрініс табатын энциклопедиялық және фондық сипаттағы әлеуметтік-мәдени білімдер және оларды қолданудың көлеміне, жағдайының сипатына қарай тәсілдері деп аталады. сонымен қатар коммуникация тақырыбы. Сонымен қатар, ғалымдар қарым-қатынас тәжірибесі және қарым-қатынас процесіне қатысушылардың жеке қарым-қатынасы қарастырылатын құзыреттің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, өйткені ол қалыптасқан дағдылардың болуын анықтайды. Шет тілін оқытудың мақсаты, ең алдымен, тілдік және әлеуметтік-мәдени құзыреттіліктерді қамтитын коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру екендігі дәлелденген, өйткені әлеуметтік-мәдени сипаттарды білмейінше, мүмкін емес. шектелген шеңберде де коммуникативтік құзыреттілікті үлгілеу және қалыптастыру. Шетел тілін оқыту теориясын зерттеу мәдениетаралық қарым-қатынасқа қабілетті және қатысуға дайын тұлғаны қалыптастыруға бағытталған. Ол оқытылатын тілдің елінің әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерін білмей жүзеге аспайды.

Әлеуметтік-мәдени құзыретті құрайтын жоғарыда аталған компоненттерді әртүрлі зерттеушілердің бөлуінің заңдылығын растай отырып, бұл компоненттерді кейінгі ғылыми зерттеулерде берілген анықтамаларға сүйене отырып, жалпылама түрде қарастыруға болады (Н.Д. Гальскова, Н.И. Гез, Н.Г. Муравьева және т.б.). Жоғарыда келтірілген көзқарас негізінде әлеуметтік-мәдени құзырет элементтерін белгілі бір зерттеушілермен корреляциялауға болады және жоғарыда аталған 5 элементтің (*мағыналық, белсенділік, когнитивтік, стратегиялық және аффективті*) әрқайсысының айқын әлеуметтік-мәдени ерекшеліктері болса, қарастырылатын мәдениетаралық құзыреттілік элементтері. бояу, ол осы элементтердің тілдік көрінісінен көрінеді.

Сонымен, зерттелетін мәселенің теориялық негіздерін қарастыру барысында «құзыреттілік» термині сөйлеушінің/тыңдаушының өзгеретін жағдайлар мен жағдайларда алған дағдыларын пайдалану туралы дағдылары мен білімдерінің жиынтығын көрсететіні анықталды. Терминологиялық тұрғыдан шет тілі сабақтарында қалыптасатын құзыреттіліктердің мазмұны

мен түрлері үздіксіз жаңартылып отырады, бұл оқытудағы құзыреттілік тәсілінің инновациялық сипаты мен практикалық сипатын атап көрсетеді. Бұл білімді жұмылдыра білуден, өзінің оқу іс-әрекетін басқарудан, оқу материалымен жұмыс істеудің жаңа тәсілдерін меңгеруден және соның негізінде жаңа білім алудан көрінеді. Әлеуметтік-мәдени құзыреттілікке келетін болсақ, оның шеңберінде әлеуметтік-мәдени білім өзара байланысты, тиісті тілдік материал арқылы қалыптасатын және осы қарым-қатынастың белгілі тәжірибесі бар коммуниканттардың жеке қарым-қатынасы процесінде қызмет ететін біртұтас тұтастықты білдіретіні анықталды. Сонымен қатар, әлеуметтік-мәдени құзыреттілік стратегиялық, белсенділік, когнитивтік, мағыналық және аффективті сияқты компоненттердің өзара байланысы мен өзара тәуелділігі болып табылады. Әлеуметтік-мәдени құзыреттілік өз құрылымында әлеуметтік лингвистикалық, мәдени және лингвистикалық-мәдени құзыреттерді қамтиды.

Қазіргі әлемде әлеуметтік құзыреттілік қоғамдағы табысты бейімделудің және тиімді өзара әрекеттесудің ажырамас аспектісіне айналуға. Тіл үйрету бұл дағдыны дамытуда, әсіресе, мәдени мұраны сақтау және дамыту мәселесінде шешуші рөл атқарады. Қазақ тілі мемлекеттік тіл болып табылатын Қазақстан жағдайында қазақ тілі мұғалімінің тілді меңгерту арқылы оқушылардың әлеуметтік құзыреттілігін дамытуға үлес қосудың бірегей мүмкіндігі бар.

Тіл үйренуде оқушылардың әлеуметтік құзыреттілігін дамыту көп қырлы процесс. Краева (2021) студенттердің тиімді қарым-қатынас жасау қабілетін арттыра алатын ағылшын тіліндегі «біртіндеп өту» ұғымын түсінудің маңыздылығын көрсетеді. Преображенский (2019) жоғары оқу орындарында мотивациялық технологияларды қолдануды ұсынып, осы үдерістегі мотивацияның рөлін атап көрсетеді. Ванушкина (2023) білім беру ұйымдарын басқаруда әлеуметтік құзыреттілікті дамытуға әлеуетті ықпал ете алатын ақпараттық-талдамалық жүйені пайдалануды ұсынады. Ақырында, Джерон (2020) оқушылардың әлеуметтік және этикалық дамуына әсер ете алатын мұғалім тәжірибесіндегі руханилық пен адамгершіліктің маңыздылығын көрсетеді.

Әлеуметтік құзыреттілікті қалыптастырудағы мұғалімнің рөлі:

Қазақ тілі мұғалімі оқушылардың әлеуметтік құзыреттілігін дамытудың маңызды катализаторы болып табылады. Ол тілге үйретіп қана қоймайды, сонымен қатар тиімді қарым-қатынас дағдыларын, өзара түсіністік пен мәдениетті құрметтеуге тәрбиелейтін орта жасайды.

Белсенді оқыту әдістерін қолдану:

Маңызды аспект – студенттерге шынайы өмірдегі әлеуметтік жағдайларда тілдік дағдыларды жаттықтыруға мүмкіндік беретін рөлдік ойындар, топтық жобалар және пікірталастар сияқты белсенді оқыту әдістерін пайдалану.

Мәдени аспектілердің интеграциясы:

Қазақ тілі мұғалімі де оқушылардың әлеуметтік-мәдени ортаны жақсы түсініп, бейімделуі үшін мәдени аспектілерді оқыту үдерісіне енгізуі керек.

Эмпатия мен мәдениетаралық түсіністікті дамыту:

Қазақ тілін үйрену арқылы студенттер көпмәдениетті қоғамдағы әлеуметтік құзыреттіліктің негізгі құрамдас бөліктері болып табылатын эмпатия мен мәдениетаралық түсіністікті де дамытады.

Жалпы, қазақ тілі мұғалімі оқушылардың әлеуметтік құзыреттілігін дамытуда өлшеусіз рөл атқарады. Оның оқыту әдістері, қолдауы және мәдени құзыреттілігі қоғамдық өмірге табысты қатысу және мәдени мұраны сақтау үшін қажетті дағдыларды дамыту үшін қолайлы ортаны қамтамасыз етеді.

Рөлдік ойындар: Студенттер дүкенге бару, көршілермен араласу немесе мәдени іс-шараға қатысу сияқты шынайы өмірдегі әлеуметтік жағдайларды имитациялайтын әртүрлі сценарийлерде рөлдік ойнай алады. Бұл оларға қазақ тілінде тиімді қарым-қатынас жасауға және алған білімдерін практикалық жағдайларда қолдануға үйренуге көмектеседі.

Топтық жобалар: Қазақстанның мәдениеті мен салт-дәстүрін зерделеу бойынша бірлескен жобаларды жүзеге асыру үшін студенттерді топқа бөлу олардың ел туралы білімдерін тереңдетіп қана қоймай, қазақ тілінде ынтымақтастық пен қарым-қатынас дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Пікірталас пен ойталқы : Қазақ тілінде өзекті әлеуметтік-мәдени тақырыптар бойынша пікірталас өткізу студенттерге өз ойларын жеткізуге, басқалардың пікірін тыңдауға және әртүрлі пікірлерді құрметтеуге үйренеді.

Технологияны қолдану: Бейнежазбалар мен аудиожазбалар: Қазақ тіліндегі бейнелерді, аудиожазбаларды және мультимедиялық материалдарды пайдалану студенттерге шынайы тілдік ортаға еніп, елдің мәдени ерекшеліктерін жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Интернет ресурстары және әлеуметтік желілер: Ана тілінде сөйлейтіндермен қазақ тілінде сөйлесуге мүмкіндік беретін желілік ресурстар мен әлеуметтік желілерді біріктіру студенттердің ой-өрісін кеңейтіп, әлеуметтік дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Бағалау және кері байланыс: Оқу барысында тілдік дағдылар мен әлеуметтік құзыреттілікті жақсарту үшін кері байланыс пен нұсқаулар беру студенттерге өздерінің күшті жақтары мен даму бағыттарын тануға көмектеседі.

Жетістіктер портфолиосы: Студенттердің жұмыстары, жобалары мен рефлексияларын қамтитын жетістіктер портфолиосын жүргізу әлеуметтік құзыреттілік пен тілдік дағдылардың саналы дамуына ықпал етеді.

Қорыта айтқанда, қазақ тілі мұғалімі әр түрлі әлеуметтік жағдайларда тілдік дағдыларды жаттықтыру және мәдени білімдерді кіріктіру мүмкіндігін беру арқылы оқушылардың әлеуметтік құзыреттілігін дамытуда басты рөл атқарады. Оқытудың сан алуан әдістерін қолдану, заманауи технологияларды қолдану және жүйелі кері байланыс осы мақсатқа тиімді жетуге ықпал етеді және студенттерді табысты әлеуметтік бейімделуге дайындайды.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Азимов, Э. Г., Щукин, А. Н. А (2009). Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва. – Издательство ИКАР. – 448 с.
- 2 Костюкова, Ю. А. (2017). Опыт формирования интерактивной среды в контексте университетского образования: материалы VI Всероссийской научно-технической конференции Набережночелнинский государственный педагогический университет. – Набережные Челны. – С. 50-54.
- 3 Ищенко, Н. С. (2017). Социокультурное пространство как статическая характеристика социокультуры [Электронный ресурс]/Н. С. Ищенко//Философско-культурологические исследования, –Луганск, №2.
4. Мынбаева, А.К., Садвакасова, З.М. (2012). Инновационные методы обучения, или, как интересно преподавать: Учебное пособие, 7-изд., доп. – Алматы. – 355 с.
- 5 Қашқынбаева, З.Қ. (2010). Оқыту үдерісінде оқушылардың ғылыми тілмен сөйлеу мәдениетін қалыптастыру, диссертация, Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім беру академиясы, – Алматы.

МРНТИ 16.21.21

Ә.М. Утемуратова
Казахский национальный
университет имени аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТОПОНИМОВ КАЗАХСТАНА

Статья посвящена проблеме взаимодействия языка и культуры. Содержится лингвокультурологический анализ топонимов Казахстана, рассмотрены особенности их образования и этимологии. Предлагается классификация казахстанских географических названий. В статье обосновывается роль изучения топонимов для лингвистики, истории и общества в целом. Лингвокультурологический анализ казахстанских топонимов показал, что большинство из них имеют тюркское происхождение. Их можно разделить на фитотопонимы, зоотопонимы, топонимы, связанные с природными условиями, образом жизни, религией, географией и геологией. Казахские географические названия, имеющиеся в стране, обычно связаны с историческими событиями, культурой тюркских народов и особенностями местной природы.

Ключевые слова: топонимы Казахстана, топонимы, классификация топонимов, лингвокультурология, этимология, топонимия.

The article addresses the issue of language and culture interaction, focusing on a linguistic-cultural analysis of Kazakhstani toponyms, exploring their formation and etymology. It proposes a classification of Kazakhstani geographical names, highlighting the significance of studying toponyms for linguistics, history, and society at large. The

linguistic-cultural analysis reveals that the majority of Kazakhstani toponyms have Turkic origins, categorizable into phytotoponyms, zoometonyms, and those associated with natural conditions, way of life, religion, geography, and geology. Kazakhstani geographical names typically relate to historical events, the culture of Turkic peoples, and local natural features.

Keywords: Kazakhstani toponyms, toponyms, classification of toponyms, linguacultural analysis, etymology, toponymy.

Мир, в котором мы живем с раннего этапа развития общества, можно именовать как мир названий, так как практически каждый реальный объект, начиная от самого человека до объектов природы, имеет свое собственное название. Так, кажется, что древние топонимы сложились сами собой, поскольку нам неизвестны их создатели и язык создания.

Географические имена возникли в глубокой древности, их истоки лежат в первобытном обществе. Создавая их, человек исходил из необходимости отличить одно место от другого, будь то река, гора, озеро. Первобытный человек не обладал большим лексическим запасом, поэтому его возможности в процессе присвоения названий были ограничены. Водой он нередко называл и реку, и озеро, и море, а горой - и холм, и возвышенность, и хребет, и просто бугор. Так было на заре человеческой цивилизации.

Географические названия возникали в определенные исторические периоды. Они являются хронологическим свидетельством исторических событий. Топонимы изменялись во времени по форме, содержанию, распространялись в зависимости от конкретных событий истории. Войны, миграции населения, этнические контакты накладывали свой отпечаток на топонимию. Каждая историческая эпоха характеризовалась своим набором географических названий. Топонимы возникали в конкретных исторических условиях, их происхождение тесно связано с общественной жизнью и языками народов, которые населяли или населяют те или иные местности. Менялись исторические условия, языки и народы, менялись их ареалы и, тем самым, географическая среда обитания человека.

Географические названия сложились в процессе долгого и сложного развития человеческого познания, показывающего отношение людей ко всему естественному вокруг себя, потребности наименовать объекты окружающей среды. Это было еще на раннем этапе развития человеческого общества.

Топонимы создаются обществом и для самого общества, поэтому их исследованием занимается историческая наука.

Любое географическое название исторично и является памятником культуры каждого народа. Географическое название не бывает случайным. Его дает общество. В топонимах запечатлены исторические этапы заселения территории, хозяйственная

деятельность людей, древние миграции и межнациональные контакты, исторические, политические и социально-экономические изменения, географические особенности, приметы местности, в том числе и те, которые в настоящее время уже исчезли.

В топонимах, как в зеркале, отражено разнообразие природной среды, пестрота ландшафтов.

Нередко они служат источником богатой и разнообразной научной информации. В них выражены внешние формы, специфические черты, количество и качество, внутренняя структура и сущность, принадлежность, место расположения и другие существенные свойства и признаки природных и других объектов.

Топонимическая система - это отражение элементов материальной и духовной культуры различных народов, которые сохранились на протяжении многих веков. Топонимы в качестве реликтового наследия минувших поколений до нас без изменения донесли важные исторические события, элементы духовной культуры, в том числе обрядов и ритуалов, религиозных верований. Развитие общественных отношений и духовный облик общества в любом периоде истории зависит от материальной основы самого общества. Следовательно, сложение топонимии как ценное наследие материальной и духовной культуры, имеет определенный исторический смысл. Е.М. Поспелов писал, что «...историческая география «стояла у колыбели топонимики, а первые топонимисты были историческими географами» [1,2]. Действительно, историческая география и топонимика имеют тесную взаимосвязь.

Топонимы, как и памятники материальной культуры, имеют очень большой возраст. Они сохраняются сотни лет и являются информатором истории расселения и жизни различных народов – своих создателей. Данные топонимии помогают решать спорные вопросы этнической истории народов определенного периода, когда был создан топоним [3, 43-44]. В некоторых случаях топонимический материал содержит больше сведений в отличие от памятников археологии и письменности и выступая в качестве первоисточника, дает неожиданные результаты. Здесь особое место занимают этнотопонимы, топонимы, связанные с памятниками материальной и духовной культуры, которые отражают определенную часть жизни людей.

Важно определить источников древних названий, представлявшие собой как географические объекты, так и названия народностей, имена людей. Человек является единственным объектом, порождающим различные способы именованья. Значимостью человека, по сравнению с природными объектами, вызвано разнообразие его именованья. Здесь также стоит обратить внимание на разноаспектный подход к самому человеку.

Происхождение и функционирование названий наций, народов, племен, племенных союзов, родов и других этнических групп изучает этнонимика. Так как этнонимика изучает историю этнонимов, ее данные важны для решения проблем этнической истории. Результатами этнонимики пользуются историки, этнографы, демографы, лингвисты, антропологи, археологи с целью изучения путей этнических миграций, культурных и языковых контактов и всех вопросов, связанных с жизнью этнических групп. Этнонимы как древние термины дают очень много ценных исторических и лингвистических информации.

В современной лингвистике одним из наиболее актуальных вопросов является взаимосвязь культуры и языка, исследованием которого занимается лингвокультурология. В.В. Красных определяет лингвокультурологию как «дисциплину, изучающую проявление, отражение и фиксацию культуры в языке и дискурсе, непосредственно связанную с изучением национальной картины мира, языкового сознания, особенностей ментально лингвального комплекса» [1. С. 12].

Географические названия (топонимы) отражают особенности языковой картины мира социума и передают важную информацию об историческом прошлом народов, о культуре, являются источником для исследования истории языка.

Начиная исследование Казахстана, нельзя не обратить внимания на топонимы страны. Топонимы — Топоним — это название местности, такое как город, поселок, река, гора, остров, и другие местные объекты. Топонимы являются важной частью культурного и лингвистического наследия, так как они отражают историю, природные особенности и культурные особенности конкретных регионов.

Казахстан делится на 17 областей и 3 города республиканского значения — Астана (столица), Алматы и Шымкент. Области обозначаются как именем, так и номером, который записывается римскими цифрами (например, Алматинская область — I область). [6] Нумерация областей и городов республиканского значения осуществляется в порядке, исходящем от севера к югу. Анализ текстов казахстанских географических изданий показывает, что, как правило, используется как название, так и номер области, за исключением городов, где чаще применяется наименование.

Наиболее древние макротопонимы Казахстана имеют тюркское происхождение. В истории региона проживали различные тюркские этносы, такие как кипчаки, казахи, карлуки и другие. Имена местностей отражают особенности географического ландшафта, природных условий и культурных особенностей этнических групп. В. А. Жучкевич выделяет в топонимии Казахстана 3 основных пласта: древнейший доказахский (вероятно, иранский); тюркоязычный

(казахский с отдельными арабскими и монгольскими фрагментами) и русскоязычный^[7].

Коренные народы, населявшие территорию Казахстана, вносили свой вклад в топонимику, называя места в соответствии с особенностями природы, животного мира или своего образа жизни. Одним из типов топонимов являются, например, фитотопонимы, отражающие особенности растительного мира в данной местности.

Казахстан, многонациональная и многокультурная страна, обладает богатым наследием, которое отражается в его топонимах — названиях географических объектов. Топонимы Казахстана не только указывают на местоположение, но и представляют собой ключи к истории, культуре и природным особенностям этого уникального региона.

Топонимы Казахстана разнообразны и включают в себя фитотопонимы (названия, связанные с растительностью) и зоотопонимы (названия, связанные с животным миром). Например, название города Алматы происходит от слова "алма," что в переводе с казахского означает "яблоко." Это может указывать на обилие яблок в этом регионе. Актау, город на Каспийском море, в переводе означает «белая гора». Это связано с местными природными особенностями и солеными озерами.

В топонимах Казахстана ярко проявляется исторический налет, который отражает богатое культурное наследие этой страны. Эти географические метки несут в себе следы многовековых событий, кочевых народов, великих империй и культурных обменов. Рассмотрим некоторые аспекты исторического налета в топонимах Казахстана:

1. Тюркское Влияние: Большинство топонимов в Казахстане имеют тюркское происхождение, связанное с историей тюркских народов, которые веками населяли эти просторы. Названия городов, рек, и горных хребтов часто отражают традиции и обычаи древних тюркских народов.

Топонимы с Тюркским Происхождением в Казахстане:

- Алматы (Алма-Ата): Название столицы Казахстана, Алматы, происходит от тюркского слова «алма», что переводится как «яблоко». Этот топоним может отражать обилие яблок в данном регионе. Верная этимология наименования Алмату / Алматы - «Яблочный, яблоневоый, яблонный» [4]
- Тараз: Исторический город Тараз имеет тюркское происхождение. Возможно, его название связано с рекой «Талас».
- Балхаш: Озеро Балхаш, расположенное в восточной части Казахстана, получило свое название из тюркского слова «балык», означающего «рыба». Это отражает богатство рыбными ресурсами в озере.

- Шымкент: Название города Шымкент может быть связано с тюркскими традициями, где "шым" означает «луг», что может указывать на географические особенности.
- Иртыш: Река Иртыш, протекающая через Казахстан, получила свое имя от тюркского термина, возможно, означающего «быстро текущая» или «много воды».
- Талдыкорган: означает «ивовый холм». Вместе они могут указывать на гористую местность.

Такие топонимы являются живыми свидетельствами древних тюркских традиций и народов, которые веками формировали культурный ландшафт Казахстана.

2. Кочевые Племена: Когда-то Казахстан был местом для многочисленных кочевых племен, и топонимы связаны с их маршрутами, кочевыми лагерями и историческими событиями. Например, название "Жетысу" (Семиречье) переводится как "Семь Рек" и отражает важность этой области для кочевников.

Топонимы, Связанные с Кочевыми Племенами в Казахстане:

- Жетысу (Семиречье): Название региона "Жетысу" в переводе сказывается как "Семь Рек." Этот топоним говорит о важности этой области, где семь рек служили не только источником воды, но и ориентиром для кочевых племен в их маршрутах.
- Туркестан: Город Туркестан, богатый историей, имеет топоним, отражающий кочевнический характер региона. "Туркестан" может переводиться как "земля тюрков" или "место, где живут тюрки."
- Талас: Река и город Талас в Казахстане имеют историческое значение. Топоним "Талас" может быть связан с именем кочевого племени или указывать на место кочевого лагеря.
- Каратау: Название горного массива "Каратау" может быть переведено как "черные горы." Это название, возможно, связано с черными палатками или географическими особенностями, которые были важными для кочевых племен.
- Балпык Би: Гора "Балпык Би" восточного Казахстана имеет топоним, который переводится как «дети ветра». Это может указывать на связь с кочевыми традициями и образом жизни.
- Шалкар: Город Шалкар получил свое имя, вероятно, от кочевого племени или стоянки. "Шалкар" может быть ассоциировано с понятием "шал," что переводится как "шалаш" или «палатка.»

Такие топонимы в Казахстане представляют собой исторические следы кочевого образа жизни, его влияния и важности для формирования культурного и географического ландшафта региона.

3. Исторические События: Некоторые топонимы в Казахстане связаны с важными историческими событиями.

Топонимы, Связанные с Историческими Событиями в Казахстане:

- Сарыарка (Сары-Арка): Регион Сарыарка в северной части Казахстана имеет топоним, который переводится как "желтая страна." Этот регион был ареной для многих исторических событий, и название может быть связано с цветом местной природы или событиями, произошедшими здесь.
- Тобыл (гора Тобыл): Название горы Тобыл может быть связано с историческими событиями. Возможно, оно происходит от кочевого термина "тобыл," означающего "лагерь" или "место стоянки."
- Буран (озеро Буран): Название озера Буран может быть связано с историческими бурями или событиями, которые произошли в этом районе.
- Сарышаган (озеро Сарышаган): Топоним "Сарышаган" может иметь связь с историческими событиями, такими как битвы или важные события, происшедшие возле этого озера.

Такие топонимы в Казахстане являются многогранными памятниками в истории региона, сохраняя память о важных событиях, произошедших на этой земле.

4. Религиозные Оттенки: Некоторые топонимы отражают влияние религиозных традиций. Например, "Байтерек" в Астане, символизирующий будущее, был создан с учетом религиозных и культурных аспектов.

Топонимы с Религиозными Оттенками в Казахстане:

- Байтерек (Астана): Один из самых известных топонимов в Казахстане — "Байтерек" в столице Астане. Этот символический монумент, возвышающийся над городом, назван в соответствии с казахской мифологией. "Байтерек" переводится как "высокий тополь" и символизирует будущее и процветание, сочетая религиозные и культурные аспекты.
- Аулиеколь («Святое озеро») находится в Костанайской области. В народной легенде сказано следующее: «Это озеро в один день может обмелеть и исчезнуть, а за ночь наполнится и возникнет снова». Поэтому оно называется «святое».
- Шошкетау (гора Шошкетау): Название горы Шошкетау может быть связано с религиозными мотивами. "Шошкетау" переводится как "гора с алтарем" или "гора для молитв." Это может указывать на религиозное значение этого места.
- Туркестан: Город Туркестан в Южном Казахстане, на месте исторического поселения, имеет топоним, который переводится как "земля тюрок" или "место, где живут тюрки," что может иметь религиозные оттенки, связанные с историей этого региона.

Такие топонимы отражают глубокие религиозные корни и культурные традиции, оставляя следы веры на карте Казахстана.

5. Культурные Обмены: Термины, связанные с культурными обменами, могут указывать на исторические периоды, когда торговля и

культурные контакты с различными цивилизациями были активными.

Топонимы, Отражающие Культурные Обмены в Казахстане:

- Тараз: Город Тараз имеет топоним, который может быть связан с торговлей и культурными обменами. "Тараз" может происходить от термина «Талас». На берегах Таласа работали умелые мастера-шелкопряды, чьи шелка мало в чем уступали златотканной китайской и индийской парче, византийскому пурпуру.
- Атырау: Город Атырау, расположенный на границе с Каспийским морем, имеет топоним, который может быть связан с культурными обменами через водные пути. «остров», также ухватывается за понятие слова сага — «устье реки»
- Туркестан: Город Туркестан, имеющий историческое значение, может свидетельствовать о культурных обменах в регионе. "Туркестан" переводится как "земля тюрков" или "место, где живут тюрки."
- Орал (Уральск): Город Орал, ранее известный как Уральск, расположен на реке Урал. Это название может указывать на исторические культурные обмены вдоль реки, связывающей различные регионы.

Такие топонимы в Казахстане отражают периоды активных культурных обменов и торговых связей между различными цивилизациями и народами.

Фитотопонимы и Зоотопонимы в Топонимах Казахстана.

Топонимы Казахстана разнообразны и включают в себя фитотопонимы (названия, связанные с растительностью) и зоотопонимы (названия, связанные с животным миром). Например, название города Алматы происходит от слова "алма," что в переводе с казахского означает "яблоко." Это может указывать на обилие яблок в этом регионе. Топонимы Казахстана, богатого разнообразной природой, представляют собой уникальный аспект культурного наследия. Среди них выделяются фитотопонимы и зоотопонимы, которые отражают связь местности с растительным и животным миром.

- Алматы (Алма-Ата): Название города "Алматы" извлечено из казахского слова "алма," что переводится как "яблоко." Этот топоним говорит о том, что в данном регионе преобладает обилие яблочковых садов, а также может отражать значение яблока в местной культуре.
- Казалы (қаз – гусь; место, где обитают гуси).
- В Павлодарской области Казахстана встречаются следующие географические названия с «лошадиной тематикой»: горы Бозайғыр (*сивый/ белый жеребец*), урочище Сарыайғыр (*желтый жеребец*), гора Караайғыр (*черный жеребец*)
- Бурабай – знаменитый Национальный заповедник Казахстана. Согласно древней казахской легенде в этих местах некогда жил Бура – огромный верблюд, защитник Көкше (верблюды-производитель). Народ почти и

боготворил Буру, но однажды неразумный сын хана Касыма подстерел его. На месте его гибели образовалась гора, своими начертаниями напоминающими два горба верблюда. Поэтому гора и носит название Бурабай.

Топонимы Казахстана — это не просто географические обозначения, они представляют собой увлекательное путешествие в историю, культуру и природные богатства этой удивительной страны. Они являются ключами к пониманию и восприятию Казахстана в его многообразии и уникальности.

В результате анализа топонимов Казахстана, основанного на учете разнообразия культур и языков, мы выявляем глубокое многокультурное наследие этой страны. Казахстан, с его уникальным географическим положением и историческим контекстом, представляет собой поле для слияния различных этносов, что находит свое отражение в топонимах.

Происхождение топонимов, таких как "Тараз," свидетельствует о влиянии культурных и торговых обменов в истории города. Анализ названия "Алматы" раскрывает не только преобладание яблочных садов, но и символическую значимость фрукта в местной культуре, где яблоко может стать архетипом единства.

Также важно отметить, что в процессе исследования были обнаружены новые топонимы, не рассмотренные ранее, такие как "Туркестан," объединяющий культурные влияния и историческое значение. Это дополнительно подчеркивает богатство и сложность этнического состава Казахстана.

Завершая наше исследование, мы приходим к выводу, что топонимы Казахстана не только служат средством географической идентификации, но и представляют собой ценный исторический ресурс, раскрывающий слои различных культур и языков, вносящих свой вклад в формирование уникального культурного ландшафта этой страны.

Список литературы:

1. Пospelов, Е.М. Топонимика в географическом образовании / Е.М. Пospelов// Принципы топонимики.- М.:Наука,1964.–С.142-149
2. Кораев,С.Топонимика-жойномларихакидагифан/С.К.Караев.- Тошкент:Фан,1980.–44с.
3. Мурзаев,Э.М.Географиявназваниях/Э.М.Мурзаев.-М.:Наука,1982.–176с.
4. Абрамов, 1867, 267-268],; город основан «на месте бывшего здесь прежде поселения Алматы (Яблонное)» [5, Масальский, 1892, 643
5. Абрамов Н.А. Алматы, или укрепление Верное с окрестностями // Зап. Имп. Рус. Геогр оова. 1867, Кн. 1. С.255-268

6. Масальский В.Верный // Энцикл. Словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. / под ред. И.Е. Андреевского, К.К. Арсеньева, Ф.Ф. Петрушевского. Т.7.СПб.: Типо-лит. И.А. Ефрона, 1892.С. 642-643
7. Географическое положение, природные условия [Архивная копия](#) от 18 мая 2013 на [Wayback Machine](#)
8. *Жучкевич В.А.* Общая топонимика. Издание 2-е, исправленное и дополненное. — Минск: Вышэйная школа, 1968. — С. 432.

References:

1. Pospelov, E.M. Toponymy in Geographic Education / E.M. Pospelov // Principles of Toponymy. - Moscow: Nauka, 1964. - P. 142-149.
2. Karaev, S. Toponymy-zhoinomlarikhakidagifan / S.K. Karaev. - Tashkent: Fan, 1980. - 44 p.
3. Murzaev, E.M. Geography in Names / E.M. Murzaev. - Moscow: Nauka, 1982. - 176 p.
4. Abramov, 1867, 267-268]; the city was founded “on the site of the former settlement of Almaty (Yablonnoye)” [5, Masalsky, 1892, 643
5. Abramov, N.A. Almaty, or strengthening of Vernoe with surroundings // Notes of the Imperial Russian Geographical Society. 1867, Vol. 1. P. 255-268.
6. Masalsky, V. Verny // Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron: in 86 vols. / Ed. by I.E. Andreevsky, K.K. Arseniev, F.F. Petrushevsky. Vol. 7. St. Petersburg: Typo-lit. I.A. Efron, 1892. P. 642-643.
7. Geographic Location, Natural Conditions. Archived copy from May 18, 2013, on Wayback Machine.
8. Zhuchkevich, V.A. General Toponymy. 2nd edition, corrected and supplemented. - Minsk: Vyshéyshaya shkola, 1968. - P. 432.

FTAMP 16.01.11

М.Ә.Төлегенова
Ж.А.Акимешева
Әл-Фараби атындағы Қазақ
ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

ТҰРҒЫН ҮЙ МАРКЕТИНГІДЕГІ СӘУЛЕТ-ҚҰРЫЛЫС ТЕРМИНДЕРІНІҢ ҚЫЗМЕТІ

Түйіндеме. Мақалада тұрғын үй маркетингін маркетингтік коммуникация аясында емес, лингвистикалық тұрғыдан қарастыру көзделіп отыр. Маркетингтік коммуникация – бұл компания мен тұтынушы арасындағы өзара әрекеттестіктің кешенді жүйесі. Мақалада маркетингтік коммуникацияның жарнама және тікелей маркетинг түрлерінің тұрғын үй маркетингін жасаудағы рөлі көрсетіледі. Мақаланың мақсаты – тұрғын үй маркетингіндегі, атап айтқанда жарнамалық мәтіндерде қолданылатын сәулет-құрылыс саласы терминдерінің қызметін қарастыру болып табылады. Зерттеу мақсатына жету үшін бірнеше міндеттер қойылды: 1) тұрғын үй маркетингтік коммуникацияда

қолданылатын сәулет-құрылыс терминдерін анықтау; 2) жарнамалық мәтінде жарнамалық бейне жасаудағы сәулет-құрылыс терминдерінің ерекшеліктерін көрсету. Зерттеу материалы ретінде қазақстандық құрылыс компаниялардың ресми сайттарындағы мәтіндер пайдаланылады.

Түйін сөздер: тұрғын үй маркетингі, кәсіби коммуникация, сәулет-құрылыс терминдері.

Abstract. The article considers real estate marketing not within the framework of marketing communications, but from the point of view of linguistics. Marketing communications is a complex system of interaction between a company and a consumer. The article reflects the role of types of marketing communications such as advertising and direct marketing in the development of real estate marketing. The purpose of the article is to consider the function of architectural and construction terms used in real estate marketing, in particular in advertising texts. It is necessary to solve the following tasks to achieve this goal: 1) definition of architectural and construction terms used in real estate marketing communications; 2) to show the features of architectural and construction terms when creating an advertising image in an advertising text. Texts from the official websites of Kazakhstan construction companies are used as the research material.

Keywords: real estate marketing, professional communication, architectural and construction terms.

Нарықтық заманда бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету үшін әрбір компания өзінің мақсатты аудиториясымен қарым-қатынасты үздіксіз дамытып отыруы керек. Дж. Бернет, С. Мориарти [1] маркетингтік коммуникацияны мақсатты аудиторияға тауар туралы ақпаратты ұсыну процесі ретінде қарастырады. Маркетингтік коммуникация – бұл компания мен тұтынушы арасындағы өзара әрекеттестіктің кешенді жүйесі. Маркетингтік коммуникацияның негізгі мақсаты – тұтынушылардың ойлауына әсер ету, сондықтан да коммуникативтік әсер етудің негізгі нысаны – тұтынушы болып табылады.

Маркетингтік коммуникация түрлеріне жарнама, PR, тікелей маркетинг жатады. Осылардың ішінде біздің зерттеуімізге негіз болатын – жарнама мен тікелей маркетинг. Өйткені тұрғын үй маркетингі жарнама мен тікелей маркетинг негізінде жүзеге асады. ҚР Жарнама туралы заңына сәйкес: «Жарнама – кез келген құралдардың көмегімен кез келген нысанда таратылатын және (немесе) орналыстыратын, белгілі бір адамдар тобына арналмаған, жеке немесе заңды тұлғаға, тауарларға, тауар белгілеріне, жұмыстарға, көрсетілетін қызметтерге қызығушылықты қалыптастыруға немесе қолдауға арналған және оларды өткізуге ықпал ететін ақпарат» [2]. Тікелей маркетинг – тауарды өткізу мақсатында әлеуетті сатып алушылармен жеке байланыс орнату (өзара қарым-қатынас, байланыс). Тікелей маркетинг – сатушы мен сатып алушының жеке кездесуін қамтитын маркетингтік коммуникацияның бір түрі. Яғни сатушы мен сатып алушының жеке кездесуінде (мысалы, құрылыс компаниясының сату бөлімінің маманы мен сатып алушы) кәсіби терминологияның қолданылуы орын алады.

Терминология лексиканың қабаты ретінде кәсіби коммуникацияның өзегін құрайды. Кәсіби бірлестік өкілдері сөйлеу тілінде кәсіби лексиканы, арнайы салалық терминдерді қолданады. Зерттеушілер терминология мен

кәсіби тілді кәсіби тақырыпқа негізделген, оның ауызша немесе жазбаша форматында, ресми немесе бейресми жағдайда болғанына қарамастан сала мамандары арасында орын алатын коммуникацияны анықтайды.

Салалық терминдер кәсіби коммуникацияда ғылыми, техникалық ақпаратпен алмасу мен бөлісудің маңызды бөлігі болып табылды. Бір сала қызметкерлерінің терминдерді қолдануы кәсіби коммуникацияның тиімділігін және өнімділігін көрсетіп, олардың бірлескен жұмысының нәтижесін анықтайды. Ғылым мен техниканың дамуы, жаңа салалық өндірістің күрделі техникалық құралдарды пайдалануы, соған байланысты жаңа терминдердің шығуы, кәсіби қауымдастықтың кәсіби лексиканы белсенді түрде пайдалануы, кәсіби коммуникациядағы салааралық терминдердің қолдануын саралауға негіз болып отыр.

Зерттеу еңбектерінде «кәсіби сөйлеу» терминімен қатар «кәсіби» анықтамасы бар бірқатар терминологиялық атаулар кездеседі: «кәсіби тіл», «шартты кәсіби тіл», «әлеуметтік-кәсіптік нұсқа», «кәсіби қосалқы тіл». Осы орайда аталған терминдер кәсіби коммуникациядағы тілдік қатынастың әртүрлі аспектілерін көрсете ала ма әлде тек құбылыс ретінде көрініс таба ма деген орынды сұрақ туындайды. Түрлі терминологиялық жүйелердің құрамын, әсіресе дискурстағы салалық терминологияның қызмет ету ерекшеліктерін зерттеу мәселесі қазіргі тіл білімі үшін маңызды болып табылады. Прагматикалық факторлардың бірі болып табылатын тілдің кәсіби дифференциациясы сәулет және құрылыс салысындағы қызметкерлердің кәсіби тілін қалыптасуына негіз болады.

Тұрғын үй маркетингі аясында сәулет-құрылыс терминдерінің тұрғын үй жарнамалық мәтіндерде қолданылуы сатып алушылардың назарын аударады, өйткені сатып алушы тұрғын үй кешенінің сапалы құрылыс материалдан салынғанына назар аударады. Енді нақты мысалдармен талдап көрсетейік.

«Бір де бір үй шаблонмен салынбайды. Биік қабырға, қосымша орынжайлар, үлкен терезелер, терассалар, балкондар батыл дизайнерлік ойларды іске асыруға мүмкіндік береді» [3]. «Бір бір де бір үй шаблонмен салынбайды» сөйлемі арқылы бұл құрылыс компаниясы тұрғын үй салуда сапалылығына ерекше назар аударады деген ойды қалыптастырады. Сәулет-құрылыс терминдерінің мәтінде қолданылуы сатып алушының назарын тұрғын үйдің басқа тұрғын үйлерден ерекшелігін көрсету мақсатында қолданылады. «Ғимараттарды салуда қолданылатын энергиялық тиімді технологиялар – энергия үнемдеуіш терезелер, ағынды-сорғылы желдету, чилер-жүйелер, ортақ пайдаланылатын орындарда орнатылған энергия үнемдеуіш жарық беру көздері, су және электр есептеуіштер – тұрғындардың ресурстарды үнемдеуіне мүмкіндік береді» [3].

«Құрылысқа сыртқы түрі тартымды, технологиялығы мен қызмет ету мерзімнің ұзақтығы біріктірілген жоғары сапалы материалдар таңдалды. Желдетілетін сыртқы беттің қаптамасы жоғары ылғалдыққа төзімді және жылу оқшаулаудың жоғары деңгейін қамтамасыз етеді, ал пайдаланылатын Acoustic Pro жүйесі сіздің өміріңізді тыныштық пен жайлылыққа толтырады»

[4]. «Сіздің жайлылығыңыз үшін біз корейлік Daewoo E&C компаниясымен бірлесіп әзірленген «қалқымалы еден» технологиясын және Acoustic Pro дыбыс сіңіргіш пәтераралық арақабырғасын қолданамыз. Бөлімдердің қалыңдығы оңтайлы және тұрғын үйдің пайдалы аймағын барынша сақтайды» [4]. Мұндағы қалқымалы еден – плавающий пол терминінің аудармасы ретінде берілген. «Үйдің сыртқы келбеті құрылыстағы технологиялық шешімдермен тамаша үйлеседі. Тұтас құймалы қаңқа – конструкцияның сенімділігін, ал желдетілетін қасбет кез келген ауа райында энергия тиімділігін қамтамасыз етеді» [4].

Құрылыс компаниялардың жарнамалық мәтіндерінде экожүйе термині де жиі қолданып, тұрғын үй кешендерін салуда табиғатқа зиян келтірмейтін технологияларды пайдаланатынын көрсетеді. Бұл қазіргі замандағы экологияның маңыздылығын көрсетудің бірден-бір жолы болып табылады. «RAMS жұмыс, сауда, спорт, ойын, шығармашылық және отбасылық көңіл көтеру орындарының эволюциялық экожүйесін біріктіреді» [5].

Қорытындылай келе, мақалада тұрғын үй маркетингін жасаудағы маркетингтік коммуникацияның рөлі, кәсіби коммуникацияда кәсіби терминдердің қолданылуы туралы айтылды. Тұрғын үй маркетингіндегі, атап айтқанда жарнамалық мәтіндерде қолданылатын сәулет-құрылыс терминдерінің қолданылуы ерекшеліктеріне тоқталып өттік. Сәулет-құрылыс терминдердің тұрғын үй жарнамасының мәтіндерінде қолданылуы жарнамалық бейнені қалыптастырудың бірден-бір көрсеткіші ретінде талданды.

Әдебиеттер:

1. Дж. Бернет, С. Мориарти. Маркетинговые коммуникации: интегрированный подход / Ауд. ред.: С. Г. Божук. – СПб, 2001.

2. ҚР Жарнама туралы 2003 жылғы 19 желтоқсандағы № 508 Заңы (10.09.23 берілген өзгерістер мен толықтыруларымен).

3. Bazis-A компаниясының ресми сайты: <https://bazis.kz/activities/%D1%81onstruction>

4. BI Group компаниясының ресми сайты: <https://pokolenie.bi.group/kk/favourites>

5. RAMS компаниясының ресми сайты: <https://ramsqz.com/ru/home>

Курманбаева Патима
аға оқытушы
Шымкент қаласы, Қазақстан
Тавасарова Айгуль Амангелдиевна
магистр, аға оқытушы
Шымкент қаласы, Қазақстан
Касымбекова Молдир Баратовна
Сарыағаш қаласы, Қазақстан

ШЕТЕЛ ТІЛІ САБАҒЫНДА ТЫНДАУ ЖӘНЕ СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ

Түйіндеме: Бұл мақалада шетел тілі сабағында ағылшын тілінде сөйлеу және тындау дағдыларын дамытып, оны қандай әдістер мен жатығулар арқылы қалыптастыру жолдары қарапайым тілмен берілген. Тыңдалым түрлері: Әңгімелесу (диалог), әңгімелер (оқиға), хабарландыру, әндер, нұсқау, лекция және жарнама және т.б. Тыңдалым дағдылары бірнеше ішкі дағдылардан тұратыны көрсетілген. Сөйлесу және тындау барысындағы кейбір әрекеттерді жиі қолдану және олардың орындау кезіндегі кездесетін қиындығын жою тәсілдері берілген. Сондай-ақ берілген мәтіннің мазмұнын айту мен сөйлеу үлгілерін сауатты түрде құрастыра білуге, диалог арқылы сұхбаттасу сияқты жұмыстар кеңінен жүргізіледі. Осындай жұмыс кең түрде жүрген тұста оқушының сөйлеу ерекшелігі күннен күнге дамып, жан-жақты артып отырадығы туралы мәлімделген. Тілдік жаттығуды орындау барысындағы мұғалімнің іс – әрекеті туралы баяндалады.

Summary: In this article, the ways to develop speaking and listening skills in English in a foreign language class, and what methods and exercises are used to form them, are presented in simple language. Types of listening: Conversation (dialogue), stories (event), announcement, songs, instruction, lecture and advertisement, etc. Listening skills have been shown to consist of several sub-skills. Some actions during speaking and listening are often used and ways to eliminate the difficulties encountered during their implementation are given. Also, the ability to pronounce the content of the given text and toIt is stated that the student's speech characteristics are developing day by day and increasing in all aspects while such work is being carried out widely. The actions of the teacher during language training are described competently compose speech patterns, such as dialogue conversation, are widely practiced.

Түйін сөз: Тындау түсіну, Интенсивті тыңдалым, Айтылым, Тілдік жаттығу сөйлеу дағдысын қалыптастыру.

Оқушылардың шетел тілінде сөйлеу қабілеттерін жетілдіру мектепте берілетін бүкіл білім мазмұнының негізгі мақсаты болып табылады. Шетел тілі арқылы оқушылар әлемді таниды, тілін оқып жатқан елдің мәдениетімен, өмірімен танысады. Шетел тілінде оқушылар дұрыс қарым-қатынас жасау үшін, олар ауызша айтылған сөзді тындап түсінулері тиіс. Тыңдалымның мақсаты оқушыларды: аудиожазбаның мазмұнын түсінуге, белгілі бір ақпаратты қабылдауға, мәтін детальдарын түсінуге, айтылған ойды толық түсінуге, сөйлеушінің сөзін еш қиындықсыз ұғынуға, ауызекі, анық құрылмаған сөйлеу тілін өзге адамдардың көмегінсіз түсінуге, бұқаралық ақпарат құралдары мен телерадио бағдарламаларды еркін, түсініп қабылдауға

таныс және бейтаныс тақырыптағы сөйлесімнің негізгі ойын түсінуге, үйрету. Тыңдап түсіну - сөйлеудің серігі, сөйлеу экспрессивті формата жатса, тыңдау импрессивті формата жатады [1,85].

Ауызша айтылған сөзді қабылдау мен түсіну өте күрделі психикалық әрекет. Тыңдап түсіну қысқа мерзімдік және ұзақ мерзімдік еске, қабылдауға, логикаға, саната, ажырату және таным механизмдеріне, салыстыруға, жинақтауға байланысты. Тыңдап түсіну барысында оқушылардың санасында фонетикалық және интонациялық есту қабілетін қалыптастыру керек, себебі бұл күрделі процес болғандықтан жалпыға ортақ қиындықтарды және арнайы қиындықтарды ескеру қажет.

Тыңдалым дегеніміз не? Тыңдалым дегеніміз тілге сай әрекет ету, яғни тілдің дыбыстық мағынасын түсіну. Ол үшін біз контекстіні, тілді және ғалам туралы білімізді пайдаланамыз. Тыңдалым ауыз-екі сөйлеу тілін қамтығандықтан, оның тілі жазба тілден өзгеше болып келеді. Тыңдалым түрлері: Әңгімелесу (диалог), әңгімелер (оқиға), хабарландыру, әндер, нұсқау, лекция және жарнама және т.б.

Тыңдалым дағдылары бірнеше ішкі дағдылардан тұрады: Мазмұнын түсіну үшін тыңдау – жалпы мазмұнын, идеясын түсіну үшін тыңдау [2,85].

Нақты ақпараттарды алу үшін тыңдау - тыңдалымдағы қажетті ақпараттарды алу үшін тыңдау. Мысалы, теміржол вокзалында өзіңізге қажет уақытты немесе пойызды білу үшін сол ақпаратты ғана тыңдайсыз, басқа ақпаратты қажет қылмайсыз. Детальді түрде тыңдау- әрбір сөздің мағынасын түсіну үшін әрбір сөзін зер салып тыңдау, түсіну. Сөйлеушінің қарым-қатынасын анықтау үшін тыңдау – сөйлеушінің көңіл-күйін не айтқысы келіп отырғанын түсіну үшін тыңдау. Интенсивті тыңдалым – сөйлеу барысындағы сөйлемдердің грамматикалық құрылымын, белгілі бір тақырыпқа арналған сөздерді талқылау үшін тыңдау. Мұндағы мақсат – оқушылардың тілді дұрыс қолдана білудегі білімін арттыру. Мысалы, белгілі бір грамматикалық тақырыптарды өткен кезде тыңдалымды пайдалану, бірақ бұл жерде басқа дағдыларды араластырмайсыз. Экстенсивті тыңдалым - үлкен көлемді мақала немесе шығармаларды(роман, әңгіме) тыңдау. Тыңдалымға арналған сабақ жүйесінің мысалы:

1. Тыңдалым алдындағы тапсырма: тақырыпты таныстыру; тыңдалымдағы маңызды сөздерді үйрету; тақырыпқа қатысты сұрақтар құра отырып, сол тақырыптағы оқушы білімін қозғау.

2. Тыңдалым тапсырмасы: әртүрлі тыңдалым дағдыларын қалыптастыруға арналған жаттығулар тобы; олар жалпы мазмұнын түсінуден бастап, детальді түсінуге бағытталады.

3. Тыңдалымнан кейінгі тапсырма: тыңдалымдағы тақырып туралы сұрақтардан тұрады және ол сұрақтарға өз көзқарастарын білдіре отырып, тәжірибелерімен байланыстыра отырып жауап берулері тиіс. Сонымен қатар сұрақтар жауап беру барысында тыңдалымдағы сөздерді пайдалана алатындай құрылуы қажет.

Айтылым дегеніміз – өзге адамдармен қарым - қатынасқа түсу барысында ойымызды жеткізу үшін тілдік бірліктерді қолдану [3,85].

Сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін, оқыған үзінділері бойынша негізгі кейіпкерлерге сипаттама беру, роман, эсселердің тақырыбын, идеясын талқылау, пікірсайыс, дебат барысында өз ойын әдеби тілде еркін жеткізе білуге дағдыландыру басты мақсат болып табылады. Сөйлесу барысында кейбір біз әрекеттерді жиі қолданамыз және олардың тізімі төмендегідей:

1. Сөздерді дыбыстау
2. Сұрақтарға жауап беру
3. Интонацияны қолдану
4. Бірнәрсені түсінбеген жағдайда түсіндіріп беруді өтіну
5. Сөйлеген сөзін бақылау және өзін-өзі түзетіп отыру
6. Пікірталасқа қатысу
7. Сөйлеу барысында қажетті стильді қолдану
8. Диалогқа қатысу (әңгімеге араласу)
9. Адамдармен сәлемдесу
10. Сөйлеу сөзін жоспарлау (презентация жасау барысында)
11. Жест, мимиканы қолдану
12. Ақпаратты сұрау немесе айту
13. Грамматикалық тұлғаларды қолдану
14. Сөз және сөйлем екпінін қолдану
15. Сөйлеуші сөзін аяқтаған кезде, кезек алып сөз бастау
16. Оқиғаларды баяндап беру
17. Тілді сауатты қолдану
18. Сөйлемді қайта құрастыру (перифраза), яғни бір нәрсені айтып берудің басқа жолын қарастыру.
19. Сөйлеушінің сөзін бөлу
20. Сөйлеу барысында кідіріс жасап отыру

Жоғарыда айтылған тізімнен шығатын айтылымның ішкі дағдылары мынадай:

- Грамматиканы, сөздерді және қарым-қатынасқа түсу функцияларын (қарым-қатынасқа түсу себебі мен мақсаты, мысалы: сәлемдесу, кеңес беру, кешірім сұрау, т.б.) қолдана білу;
- Сөйлеу барысында қажетті стильді қолдана білу;
- Сөздерді дыбыс үндестігінің ерекшелігіне сай айта білу;
- Вербальді емес тілді қолдана білу (ым-ишара, мимика);
- Мәтін түрлерін (жаранама, хат, мақала) жаза білу;
- Ауызша флуенттілік (нормаға сай жылдамдықта, аздаған кідіріспен, қайталаулар мен өзін-өзі түзете отырып сөйлесе білу және дыбыс үндестігін табиғи түрде қолдана білу);
- Интерактивті стратегияларды (сөйлесу барысында адамдарды қызықтырып, тілдесуге тартудың жолдарын білу) пайдалана білу. Айтылымның ерекшелігін білу мұғалімге оны терең дамытуға, әртүрлі әдіс тәсілдерді қолдана отырып сабақты жоспарлауға мүмкіндік береді.

Айтылымды сыныпта қолдану

- Айтылым әртүрлі ішкі дағдыларды қамтиды. Оқушылардың айтылымдағы жетістігі олардың әрқайсысын практикалық жаттығулар арқылы дамыту арқылы көрініс табады. Яғни айтылымның белгілі бір аспектісінен азар аударып, практикалық жұмыстарды жүйелі жүргізу арқылы оқушыларға көмектесуге болады. Мысалы: интонация, сөздерді қолдана білу.

- Бастапқы уақыттарда айтылым дағдыларының көп бөлігін жаттықтыру барысында бақылауға алынған практика әдісі қолданылады. Ол жаттығуларға сөздерді дауыстап айту, қайталау және сөздерді жаттап айту (есте сақтау) сияқты әдістер жатады.

Бұл оқушыларға сөздерді, олардың дыбысталуын, грамматиканы айтылым барысында сауатты қолдануға көмегін тигізеді. Сонымен қатар қолданып тұрған сөздерінің дұрыс екенін білу оларға сенім ұялатады..

Диалогты сөйлеуде оқушылар сұрақ-жауап, өтініш айту, нұсқау беру және тағы басқа жұмыстары ретінде қарапайым іс-әрекеттерді жасай алуы тиіс. Оқушылар бөлік элементтерден жаңа, тұтас жағдай құрай алуы керек. Оқушылар жалпы арнаулы сұрақтарды қоя алуы, әр түрлі сұрақтарға жауап бере алуы, өтініш, бір нәрсемен келісетінін немесе келіспейтіндігін білдіре алуы керек. Оқушылардың сөйлеу қарқынын өсіру қажет және әр оқушы сөйлегенде екі репликадан айтуы тиіс. Қазіргі кезеңде пән мұғалімдерінің кеңінен қолданып жүрген тілдік жаттығуларының біріне «Warming up» жаттығуы жатады. «Warming up» жаттығуы. «Do you know?» What's near the Capitol? What's near the Houses of Parliament? What would you like to see in Wash- ington D.C.? What would you like to see in London? Тілдік жаттығудың мақсаты - сабаққа деген бет бұрыс туғызу. Тілдік жаттығу барысындағы мұғалімнің жылы дауысы, сұрақтардың алдын ала ойластырылып тапсырмалардың дұрыс жоспарлануы мұғаліммен оқушының арасындағы жақсы қарым-қатынас туғызып, алдағы сабақтың нәтижесін жоғарлата түседі. Әдетте оқып болғаннан соң түсінік айтылады және жаттығулар жасалады. Сөйлей алудың әдістерімен қорытындыланады. Әңгімелесу балалардың логикалық ойлауын, тілдің қалыптасуына, қорытынды жасауға көмектеседі. Оқушылардың ағылшынша сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін сөйлеудің дұрыс үлгісін көрсету керек. Оқушының сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін: сөзді, сөзтіркестерін дұрыс айтуға үйрету, мәтінді, өлең сөздерді айтқанда дауыстың анық болуын қадағалау, сұрақтарға жауап беру, дұрыс сөйлеуге үйрету, сұрақ қоя білу мен әңгімені бастау, жалғастыру, аяқтай білу қабілетін қалыптастыру сияқты жұмыстар қатар жүргізіледі [4,85].

Сондай-ақ берілген мәтіннің мазмұнын айту мен сөйлеу үлгілерін сауатты түрде құрастыра білуге, диалог арқылы сұхбаттасу сияқты жұмыстар кеңінен жүргізіледі. Осындай жұмыс кең түрде жүрген тұста оқушының сөйлеу ерекшелігі күннен күнге дамып, жан-жақты артып отырады. Ал бұл оқушының сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін: оқушы меңгерген лексикалық материалдар бойынша талқылауға қатысып, мәтін бойынша түсінгенін еркін жеткізе білуге дағдыланады. Қойылған сұрақтарға тез және

нақты жауап беру және 13 сурет бойынша әңгіме құрастыру, әртүрлі жағдаяттарға байланысты сұрақ қоя білу мен схема бойын Оқу біліктілігін меңгеру мақсатында ортадан жоғары деңгейде жұмысты күрделендіріп, көптеген жұмыстарды іске асыруға мүмкіндік туады. Сондықтан ауызша сөйлеуді меңгеруде мәтінмен жұмыстың да маңызы зор. Мәтінді ауызша мазмұндау үшін тіл үйренушілерді жазбаша сұрақтарға жауап беруге дағдыландыру, жоспарқұруға, сондай-ақ белгілі бір суретке тақырып қоя білуге, сол суретке қарап сөйлем құрауға, өздерінің ойларын, қызықты іс-әрекеттерін әңгімелеуге үйрету, жаңа технологиялар және тәсілдерді қолдана отырып, ауызша сөйлеу дағдыларын дамыту әдістері қолданылады. Көлемді мәтінді оқып қана қоймай, көру арқылы мазмұнын түсініп мәтіннің мазмұны бойынша түсінгенін айта білу. Сондай-ақ өз бетімен әңгіме құрап, мәтінге байланысты қанатты сөздерді, мақал-мәтелдерді пайдалану арқылы сөйлеуге дағдыландыру. Бұқаралық, ақпараттық хабарларды оқып түсіну (газет, журнал материалдары, теледидар хабары) мен талқылауда белсенділік танытып, біліктілікті жоғарылату жұмыстары басшылыққа алынады.

Сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін, оқыған үзінділері бойынша негізгі кейіпкерлерге сипаттама беру, роман, эсселердің тақырыбын, идеясын талқылау, пікірсайыс, дебат барысында өз ойын әдеби тілде еркін жеткізе білуге дағдыландыру басты мақсат болып табылады. Монолог сөз сөйлеу келесі коммуникативті қызметтерді атқарады: - ақпараттық (белгілі бір пән жайлы білімін немесе қоршаған орта жайлы шындық, оқиға, іс-әрекет, жағдайы туралы жаңа ақпаратты қабылдау) - ықпалды (белгілі бір ойлар, әрекет, наным, көзқарастардың дұрыстығын сендіру) - эмоциялы-бағалау Мектептерде монолог сөйлеуді үйретерде ақпараттық қызметі – өзектісі болып табылады. Жоғарыда айтылған қызметтердің әрқайсысының өзіндік тілдік сөйлеу амал құралдары және психологиялық ынталандыруы (стимул) болады. Психологиялық әдебиеттерде, диалог сөйлеуге қарағанда монолог сөйлеу күрделі әрі қиындау. Ол сөйлеуші адамнан қисынды және дәйектілікпен өз ойын баяндауды, оны түсінікті әрі анық жеткізуді талап етеді. Шет тілінде монолог сөйлеуді меңгеру кезінде тілдік құралдарды еркін қолданбағандықтан, оқушыға өз ойын жеткізу кезінде қиындықтар туғызуы мүмкін. Монолог сөз келесі коммуникативті мақсаттарға бөлінеді: монолог хабарлама, монолог-сипаттама, монолог-пайымдау, монолог-әңгімелеу, монолог сендіру. Монолог ниет білдіру кезінде өте анық көрінеді. Мектептерде монолог сөйлеуді меңгерудің өзектілігі жоғары деңгейде болмасада, коммуникативтілік жағынан жетерліктей деңгейде өзі жайлы, қызығушылығы, мектебі, туған қаласы, отбасы туралы және барлық қызықты деген тақырыпта өзінің құрбы-құрдастарына немесе шет тілін иеленушіге әңгімелеуде көрінеді. Монолог сөйлеуді үйрету мектептегі оқу жылдарының алғашқы жылдарынан басталып, аяғына дейін созылады.

Монолог сөзді оқытуда қолданылатын жаттығуларды анықтамас бұрын келесі критерийлерді есепке алу керек:

1. Монолог түрлері (хабарлама, сипаттама, пайымдау, әңгімелеу, сендіру);
2. Қисындылығы, ойға қонымдылығы;
3. Әңгімелеуде көркемділігі – мәтіннің тақырыбын ашу деңгейі және сөйлемдер саны;
- 4.Тілдік құралдарын (грамматикалық, лексикалық) қиыстыру деңгейі, сөйлеудегі шығармашылық сипаты;
5. Коммуникативті бағыттылық, мағыналы аяқталуы.

Бұл кезеңде кездесетін қайшылықтарды жеңіп шығу қажет, оқушыларға мазмұнсыз сөйлемдер құрамауға, үйлесімді әңгімелеуге үйрету қажет. Сабақты баланың ойын осы сабаққа аударатындай тиімді әдісті қолдана отырып бастау керек. Ол әдістің бірі – диалог. Бұл әдіс бір жағынан оқушының тілін шетел тілінде сөйлеуге жаттықтыру болса, екінші жағынан диалог арқылы оқушымен тікелей сөйлесу болып табылады. Диалогты үлгерімі орташа оқушыларға пайдалану тиімді. Диалог арқылы әр сабақта оқушымен сөйлескенде сұрақтар қоя отырып, бүкіл сыныпты жұмылдырып алып, балалардың зейінін өзіне аудару арқылы түрлі тіл дамыту жұмыстарын жүргізуге болады. Күнделікті сабақ барысында тіл дамыту үшін төмендегідей тәсілдерді пайдалануға болады: - сөздік арқылы тіл дамыту; мәтінге байланысты тіл дамыту; - көрнекі құралдар арқылы тіл дамыту; - үйірмеге және басқа жұмыстарға қатысу арқылы тіл дамыту. Ағылшын тілі сабағында тиімді әдістермен жаттығуларды пайдаланудың маңыздылығы. Ағылшын тілінің негізгі мақсаты оқушыларға тіл үйрету болғандықтан, негізгі жұмыс сөз үйрету болып табылады. Ағылшын тілі сабағының негізгі арқауы – тіл дамыту жұмыстары болуы тиіс. Оқушылардың фонетикалық, лексикалық, грамматикалық материалдар туралы мағлұматтар мен анықтамаларды, түсініктемелерді ағылшын тілінде дұрыс пайдалануды игеруі, өз ойыннақты, жүйелі түрде еркін жеткізе білу қабілеті тіл дамыту жұмыстарының дұрыс ұйымдастырылып, талапқа сай жүргізілуіне байланысты.. Бұл ойындар балалардың сабақ үстіндегі жұмысын түрлендіре түседі, олардың пәнге қызығушылығын оятып, ынта-ықылас қоюына баулиды және оқушылардың зейінін, ойлау қабілеттерін дамытады.

Яғни, баланың қиялын ұштап, шығармашылығын шындай отырып, ағылшын тілінде сөйлеу ойын дамытамыз. Ойы дамыған шәкірттеріміздің өмірге деген қызығушылығы артады, шығармашылық әрекеті мен танымдық қабілеті жоғары деңгейге көтеріледі. Ол үшін, жалықпай жаңа инновациялық технологиялар мен әдіс- тәсілдерді, жаттығуларды өз жұмысымызда пайдаланып, сонымен қатар оқушыларды мадақтап, ынталандырып отырған орынды.Осыған орай, оқыту үдерісінде инновациялық әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып, оқушылардың таным қабілетін арттыруға арналған және оқу үдерісінде пайдалы қызықты танымдық тапсырмалар арқылы балаларды шығармашылыққа баулуға бағытталады.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан мектебі» журналы. № 9. – Алматы, 2009.
2. «Қазақстан мектебі» журналы № 11-12. – Алматы, 2007.
3. А. Алимов. Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері. – Алматы, 2013.
4. «Білім» журналы. № 2 (38). – Алматы, 2008.

IRSNI: 16.01.33

Beisegul D.T.
PhD student
Aidarbek K. Zh.
Scientific supervisor
Dr. Phil.S., Associate Prof.
Almaty, Kazakhstan

Problems of terminological synonymy and variability

The summary: This article analyzes concepts such as linguistic norm and variability in terms of terminology, as well as the phenomena of terminological synonymy and its difference from variability. Despite of the fact that terminological synonymy has not been specifically studied, scientific works on the problems of terminology are considered from a semasiological point of view, on the other hand from the linguistic form of the term to the terminological meaning. Terms that are synonymous are defined as lexical units that determine terminological correspondence with a single signifier and denotation. An objective study of linguistic and speech synonymous correlations necessarily involves a comprehensive analysis of the phenomenon under consideration, so, the study requires the same adherence to both the semasiological and onomasiological direction. All units that are perceived as terminological synonyms imply consideration not only from the point of view of semantic proximity, but also the ability to designate nominal, by the way, one-object (denotative) content through various linguistic means.

Key words: synonym, variant, variance, hyperonym, hyponym

Түйіндеме: Бұл мақалада терминологияға қатысты тілдік норма мен вариация, сондай-ақ терминологиялық синонимия құбылыстары және оның вариативтіліктен айырмашылығы сияқты ұғымдар талқыланады. Осы кезге дейін терминологиялық синонимия арнайы зерттелмесе де, терминология мәселелеріне арналған ғылыми еңбектерде семасиологиялық тұрғыдан, яғни терминнің тілдік формасынан терминологиялық мағынаға қарайғы бағытта қарастырылады. Синоним болып келетін терминдер бір сигнификатпен және денотатпен терминологиялық сәйкестікті айқындайтын лексикалық бірліктер ретінде анықталып жүр. Тілдік және сөйлеу синонимдік корреляцияларды объективтік зерттеу, міндетті түрде қарастырылатын феноменнің кешенді талдануын көздейді, яғни зерттеу семасиологиялық та,

ономазиологиялық бағытты да бірдей ұстануды қажет етеді. Терминологиялық синоним ретінде қабылданып жүрген бірліктердің барлығы тек семантикалық жақындығы тұрғысынан ғана емес, сонымен бірге аталымдық, яғни бір заттық (денотаттық) мазмұнды түрлі тілдік құралдар арқылы белгілеу қабілеттерін де қарастыруды меңзейді.

Түйін сөздер: синоним, вариант, варианттылық, гипероним, гипоним

It is known that the vocabulary of the modern Kazakh language is rich in international words. Recently, among the Western languages, English is considered one of the languages that is replenishing the lexical fund of many languages, including Kazakh, with new lexical and phraseological units. The vast majority of input words from English are terminological vocabulary. The main feature of English terms that have entered the Kazakh language is that they are introduced through another language, for example, we can consider Russian. Also it depends on linguistic and extra-linguistic factors.

The language norm is not considered only as a linguistic phenomenon, but also it is a socio-historical category, the norm of input terms in three aspects is of particular scientific interest: in the language of the source, in the language of the intermediary and in the language of the recipient (in Kazakh). The Intercollegiate norm indicates that in the source language almost all units correspond to the norm of the literary language, but, especially when taking technical terms, the phenomenon of narrowing of meaning is realized, and in English, this word is a hyperonym, while in the intermediary language and recipient language it is a hyponym with a special meaning.

Taking into account the fact that today each literary language is characterized by the stability of regulatory measures, it should be noted that the language always uses a series of several variant lexemes with additional information. These variants have common features in their linguistic characteristics. However, we cannot say that in linguistics the main terms themselves related to this issue are clearly distinguished and defined. Therefore, we consider it advisable to focus primarily on these terms. So, in modern linguistics, the following terms are used as: synonym, Doublet, variant, variance, competitiveness, non-competitive persons, ivariance, variance, variance, etc. although terminological synonymy has not been specifically studied until now, scientific works on the problems of terminology are considered from a semasiological point of view, that is, from the linguistic form of the term to the terminological meaning. Terms that are synonymous are defined as lexical units that determine terminological correspondence with a single signifier and denotation (for example: affix – additional, constitutive sign – distinctive sign, consonantism – consonant sound, codification – normality, comparative - relative structure, transcription – sound sign, etc.).

An objective study of linguistic and speech synonymous correlations necessarily involves a comprehensive analysis of the phenomenon under consideration, that is, the study requires the same adherence to both the semasiological and onomasiological direction. All units that are perceived as terminological synonyms imply consideration not only from the point of view of

semantic proximity, but also the ability to designate nominal, one-object (denotative) content through various linguistic means.

The term as a symbol cannot reflect all the features of the term-concept. Only one sign of denotation is taken as the basis of the terminological name. And in the professional consciousness of a person, there can be many types of such signs. There are many cases when one scientific phenomenon is transmitted through several synonymous terms that have the same or different forms of expression. The existence of synonyms with the same internal form is associated with the perception of the recipient language from the source language through the structural calculus of the term. Additionally, the emergence of terminological synonyms with various internal forms is the result of human cognitive activity. On the other hand, it means that it determines the depth of knowledge about the object, the refinement of existing data, the emergence of new views and concepts.

The internal form of the term synonym-has an important influence on the relationships of the terms. This is because the degree of their semantic affinity depends on whether the internal form of synonymous terms coincides or does not. Therefore, the adoption of the internal form of the term leads to a denotative-significative balance, ensuring a complete coincidence of terminological meanings. And one of the genetically distinguishable terms is a different language, and the other is the National (calcified) equivalent (for example: agglutinative type – conjugated type, paragraph – free path, agent – action creator, etc.).

The various sub-forms of synonymous terms determine the partial coincidence of terminological meanings or relative synonyms. The inner form logically defines the true being and contributes to the formation of a new concept of the object. Thus, if there is a balance of synonymous terms, differences of a significative nature may occur. Such phenomena arise as a result of the classificatory activity of a scientist-specialist and are caused by his desire to identify new features of the object of true existence that he is studying.

Also, terms that are synonymous with different internal forms are related to the fact that the same phenomenon is called from different directions, schools, concepts, views, etc. (for example: phoneme variant – allophone, interfix – asemanteme – structeme, etc.). The study of terminological synonymy in the onomasiological direction allows us to determine the significance of the terminological name in a special field, the role of the internal form in the relationship of terminological synonyms.

However, if we return to the above problem, then first of all we should distinguish between the terms variant and Doublet. According to S. Bizakov, a scientist who developed a theoretical justification of the phenomenon of language norm and variation in Kazakh linguistics, it is impossible to solve current problems such as the meaning of these phenomena, distinctive features, ways of creation, types, trends in change without revealing the meaning of the terms "variant" and "Doublet". [1, 19].

The author believes that the term "variant" is derived from the Latin word for "change" or "different type of something". The essence of variance in a language is

that lexical units can be pronounced in several sound variants different from their usual person under the influence of different phenomena, while maintaining semantic accuracy. For example, diirmen//tiirmen, baluan//paluan, garip//karip, ganibet//qanybet, teniz//deniz, tuz//duz, zhatqan//zhatyrgan - differ in phonetic composition, but have a balanced meaning" [2, 3].

The term "Doublet", according to the definition of the scientist G. Kaliyev, means variants of the word [3, 96]. Word variants according to the scientist's conclusion: "words of the same origin, close in sound, meaning, used in a competition in the language. Variants of the word are found in the phonetic, lexico-morphological, lexico-semantic, literary-dialectal nature. For example, phonetic variants like: dongelek – dongalaq, shuiinshi – suiinshi, shaiqimazaq – saiqimazaq, parapar – barabar, suaru – sugaru, daneme – danene. Lexical-morphological variants: ekinshilei – ekinshidei, estigen – esitken, qabyrga – qabyrtqa, baqai – bashpai, zhirenu – zhirkeni, mine – mineki – minekei, lexical – semantic variants: azar – azer, kuna – kina, ashy – ashty, ystyq – yssy. Some of the input words are used in several variants: for example, from Persian words: riza – yrza, qarzhy – qarazhat, maglumat – malimet, haliq – halaiyiq, from Russian words: samauyr – samaurn, ashmonke – ashmoshke, oshiret – shiret, matke – matsha; literary and dialectal variants: nagashy – taga, qudagi – qudagai, sebep – sabep, kese – kase, baluan – paluan, mandai – manlai, tundik – tunlik, asyly – asili, eger – agar – agarki – agarakim, etc. Literary versions of some of these variants still need to be clarified. Variants of the word should not be confused with synonyms, their difference from synonyms lies in the fact that the origin is one." [3, 294-295].

Conducting terminological work, especially its regulation, is closely related to the culture of language and the concept of norm, since the main requirement for terms is considered to be its linguistic correctness. With regard to terminology, The Theory of the language norm still requires a lot of research and research, since, on the one hand, it corresponds to the theory of the norm in the language as a whole, but on the other hand, it has significant differences.

The language norm is a socio-historical category by nature, and a dynamic phenomenon due to the nature of development. In the theory of the language norm, the concepts of imperative (mandatory, absence of variants) norm and dispositive (optional, based on the phenomenon of variability, recognizing the presence of variants) norm are distinguished. The latter is interpreted in the scientific literature as an objective result of linguistic evolution, a mandatory attribute of the literary language.

That is why it is considered a linguistic phenomenon that is characteristic of the general literary language, as well as related to special languages. It is this circumstance that makes it possible to introduce the concept of a professional variant of the norm in the areas of formation and use of the term, as well as in the orthoepic and spelling formalization of the term. At the same time, the main task of linguists-terminologists is to distinguish between normative and cultural – speech aspects of terminology.

For example, Professor B. Momynova in her monograph "socio-political vocabulary in the Kazakh language: socio-evaluative, word formation" notes: "during the translation of words with the prefix-Auto, interesting phenomena occur in the Kazakh language. Currently, in some cases, there is a translation of Auto as a car. As a result of this translation, the words auto wash and car wash are in parallel use. Two different translations of an auto wash in the form of a car wash, from the auto shop in the form of the car shop are also the result of this translation, which eventually creates ambiguity in our language", - he points out [4, 107].

In connection with this, we consider it appropriate to define the concept of variability in linguistics: "Variability is the types and changes of a language that are determined depending on its use in different conditions and its social, territorial nature. Variability is one of the complex and multifaceted properties of the language, language units in relation to the communicative function. Its essence is revealed through the concepts of "variant", "invariant". Each lexical unit manifests itself in the form of many variants, while maintaining its own semantic unity. On a large scale, the language has territorial, social, stylistic, functional, national, etc. the existence of forms is also a reflection of Variability. It is originally considered in the field of phonology. Different sounding of the same phoneme is interpreted as variant (word variants), and the phoneme itself is the main invariant invariant. Later, this approach was used at other levels of the language (morpheme-morph).

Variants and invariants of language units do not cause different levels of the language system. In the volume of one language level, variant and invariant units are found in abundance. Phoneme and background, morpheme and morph – each, being characteristic of its own level, represents groups corresponding to it" [3, 65].

Extralinguistic truth the linguistic classification of being is carried out in each individual language in its own way. And for the implementation of title activities, each language has a set of figurative-representative and linguistic methods that ensure the classification, differentiation of the true essence inherent in it, and the symbolic designation of its elements. The possibility that several features of a named object can play an important role in the process of naming is explained by the mechanism of flexibility of the language, ensuring the parallel occurrence of several equivalent forms. At the same time, the word is not in the simple appearance of redundant Doublet forms, but in the fact that it is possible to describe one object or situation using several methods. For example: *zhaldap – alypsatar – paidakunem (Speculant)*, *darisshi – darisker (Lector)*, *ilkimdi – kasipker – bisnesshi (businessman)*, *saqshy – qorgaushy – saqtaushy – kuzetushi (policeman)* and so on.

It can be determined on the basis of comparing the names of denotates belonging to the same group or small group within one language or in two other languages that the freedom of choice of the internal and external form of the name symbol depends on the subject of the name, his perception of the true being, the discursive environment in which the name process takes place. Because in general, the human language is characterized by the double designation of non-linguistic existence. This property is reflected in the system of linguistic approaches, name

units (generic names), speech and communication processes (specific, actualized names). The implementation of these processes in inseparable communication and continuity leads to the emergence and formation of different names of the same signifier in the language. The newly formed specific name is generalized and formulated, defining a two-stage path of development of the concept: during its creation and during its use (when it becomes the property of the collective), thanks to the social and linguistic experience of the subject of the name.

The phenomenon of synonymy in terminology is mainly characteristic of the period of its initial formation and manifests itself in three different directions:

- use of multiple names;
- acceptance of an incoming term, being a term in the Kazakh language;
- to make a neologism as an equivalent to an inbound term.

Currently, in scientific and journalistic texts, there is a constant tendency to use all the above-mentioned types of synonymy of terms within the same context. Therefore, the phenomenon of variance, competitiveness in a number of translation terms is legal. For example, at first, the following variants of the following terms were used equally: *snegurochka* – *aqshaqar, qarhanshayim, qarshaqyz*; *kolyaska* – *besikarba, qolkuime, kuimebesik*; *lichnyi schet* – *betesep, zheke esep*; *ekstrasens* – *bolzhamger, emger*; *konsolidacia nacji* – *el bolyp uiu, ult bolyp uiu*; *patriot* – *elzhandy, ultzhandy, otansuigish*; *boegolovka* – *qustumsyq, oqtumsyq, oqbasy*; *opekun* – *qorganshy, qamqorshy*; *tratar* – *ayaqzhol, zhiiekzhol, zhayausoqpaq* and etc.

In conclusion, we want to say that by the source language "variant" we mean a language unit, or rather, a "terminological unit", and variability is the ability of a language unit to adapt to various changes. The object of study of the theory of variability is variants. If the phenomenon of terminological synonymy is characteristic of the time when the Kazakh version of a foreign language term appeared, then after this period there is a phenomenon of variability (variance). And in the linguistic paradigm there are phonetic, morphological, syntactic, lexical, semantic, word-forming variants, and social and territorial, functional-stylistic types of variability are distinguished.

List of references:

- 1 Bizaqov S. Language norm and variance. Almaty: Science, 1997. – 208 p.
- 2 Bizaqov S. Variance and language norm. Philol. science. doct. diss...abstract. Almaty, 2000. – 61 p.
- 3 Qaliev G. Explanatory Dictionary of linguistics terms. – Almaty. «Dictionary», 2005. – 440 page.
- 5 Momynova B. Socio-political vocabulary in the Kazakh language: socio-evaluative, word formation. – Almaty: Kazakh University, 2005. – 140 page.

Жумагулов Мағжан Ержанұлы
Түркі филологиясы магистранты
Ғылыми жетекші: Бектемирова
Сауле Бекмухамедовна,
Ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы, Қазақстан
zh.ma.21@mail.ru
saule.bektemirova77@gmail.com

САРЫ ҰЙҒЫР ЭТНОГИНЕЗИНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ, ТІЛІ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТІ

Түйіндеме: Бұл мақалада түркі тілдерінің Шығыс ғұн бұтағына жататын сары ұйғыр тілі туралы айтылады. Жалпы, сары ұйғыр этногинеziнiң қалыптасуы мен тілі, мәдениеті туралы ақпараттар жоқтың қасы. Мақалада қытай, орыс және отандық ғалымдардың зерттеу еңбектеріне шолу жасалды. Негізінен, саны жағынан аз халықтың тарихы мен мәдениеті қазақ халқынікіне ұқсас болып келеді. Тілі жағынан өздерін көне ұйғыр халқының тікелей мұрагерлері санайтын сары ұйғырлардың тілі сөйлеу жағынан аз, қолданыс аясы ауызекі сөйлеу барысында ғана болғандықтан көп тілдік элементтер жоғалу үстінде. Филология ғылымдарының докторы, профессор, КСРО Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Э.Р. Тенишевтің сары ұйғырлар туралы еңбектерінің негізгі ерекшеліктері мен тұжырымдары сараланып, ғылыми маңыздылығын көрсетті.

Түйінді сөздер: сары ұйғыр, түркі тілдері, этногинеz, ұйғыр, югу.

Аннотация: Эта статья о языке желтых уйгурских, который принадлежит к восточно-хуннской ветви тюркских языков. В целом сведений о формировании этногенеза, языка и культуры желтых уйгуров почти нет. В статье рассмотрены исследовательские работы китайских, российских и отечественных ученых. В основном история и культура малочисленного населения аналогичны истории и культуре казахского народа. В языковом отношении желтые уйгуры, считающие себя прямыми потомками древнего уйгурского народа, обладают малой разговорной речью, а многоязычные элементы исчезают, поскольку сфера их использования ограничивается разговорной речью. Выделены основные особенности и выводы работ доктора филологических наук, профессора, член-корреспондент АН СССР Э.Р.Тенишева о желтых уйгурах и показана их научная значимость.

Ключевые слова: желтые уйгуры, тюркские языки, этногинеz, уйгуры, югу.

Annotation: This article is about the Yellow Uyghur language, which belongs to the Eastern Xiongnu branch of the Turkic languages. In general, there is almost no information about the formation of the ethnogenesis, language and culture of the Yellow Uyghurs. The article examines the research works of Chinese, Russian and domestic scientists. Basically, the history and culture of the small population are similar to the history and culture of the Kazakh people. Linguistically, the Yellow Uyghurs, who consider themselves to be direct descendants of the ancient Uyghur people, have little spoken language, and multilingual elements are disappearing as their scope of use is limited to spoken language. The main features and conclusions of the works of Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the USSR Academy of

Sciences E.R. Tenishev on the Yellow Uyghurs are highlighted and their scientific significance is shown.

Keywords: *yellow uyghurs, turkic languages, ethnogenesis, uyghurs, south*

Түркі тілдері – Шығыс Еуропа жерінен бастап, Орта Азия мен Сібірді қоса алғанда Батыс Қытайға дейінгі аумақты мекен ететін 180 млн. адамның ана тілі, 210 млн. адамның екінші тілі есептелінетін өзара жақын 40 тілден тұратын тілдер тобы[1]. Осы түркі тілдерін жан-жақты зерттеп, фонетикалық, грамматикалық тұрғыдан ерекшеліктерін ескере отырып, толықтай жіктеу жасаған ғалымдардың бірі – Н.А.Баскаков. Ол түркі тілдерін екі негізгі бағытқа Батыс хун және Шығыс хун деп бөледі [2, 239]. Сол Шығыс хун бұтағына жататын сары ұйғыр тілі қазіргі таңда ғылыми зерттеуді қажет ететін тілдер қатарында. Себебі, бұл тілдің құрылысы туралы мәліметтер жоқтың қасы. Сары ұйғыр тілін зерттеу, түркітану ғылымында аса көнелігімен өзекті мәселе ретінде XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезінде зерттеле бастады.

Қазіргі таңда сары ұйғырлар Қытайдың солтүстігінде тұратын байырғы халық өкілдері.. Негізгі тілдері – қытай тілі. Негізінен өз ішінен тау және дала сары ұйғырлары болып екіге бөлінеді. Қазіргі замандағы сары ұйғырлардың мекені Қытай Халық Республикасы Гансу провинциясы Суан ұйғу (сары ұйғыр) автономиялы ауданы. Сары ұйғыр ежелден осы өңірдің тұрақты халқы, олар Қытайдың Гансу провинциясының кей жерлеріне аздап таралғаны болмаса дүниенің басқа еш жерінен кездеспейді. 2010 жылығы халық санағы бойынша Сары ұйғырдың жалпы саны 14300 адам, осының ішінде 10 мың адам Суан ұйғу автономиялы ауданына қарасты территорияны мекен етеді. Суан ауданы Хыши дәлізінің ортаңғы бөлігі, Чилиян тауның солтүстік баурайында. Жібек жолы қақ ортасын жарып өтеді. Аудан көлемінде сары ұйғыр, қытай, тибет, монғол, дүнген сияқты 15 тен астам ұлт өкілдері өмір сүреді. Чилиян тауы Қытайдың Чинхай өлкесінің солтүстік шығысы мен Гансу өлкесінің батысына орналасқан, батыстан терістікке, шығыстан оңтүстікке созылған көптеген сілемдері бар. Теңіз деңгейінен биіктігі 4000 метрден асатын шоқылары жылдар бойы мұз құрсанып жатады. Сайлары мен жоталарының теңіз деңгейінен биіктігі 3000-3500 метр аралығында болады. Тау қыраттары биік, сай шатқалдары өте терең. Тау беткейлерін орман бүркеп жатады, сай жоталары табиғи жайлымдар, сай ауыздары жасыл алқапты болып келеді. Таудағы мұздықтардың қоры 15 миллиард 9 миллион купке жетеді, су қайнары көп. Хихэ, Шыянхэ, Шулы өзендері осы таудан бастау алған. Сондықтан бұл жер Гансудың Хэши өңірі мен Ішкі монғол автономиясының батыс өңірінің «тіршілік қайнары» әрі «жасылдандыру су қоймасы» деп аталға

Біртұтас түркітөктес халықтың түркілік, монғолдық және лингвожіктеліске түсуі қытайларды монғолдар билеп тұрған Юань династиясы заманынан басталады. Шығыс сары ұйғыр тілі монғол тілдік тобына, батыс сары ұйғыр тілі түркі тілдері тобына жатады. Батыс сары ұйғыр тілінде монғол, қытай-тибет элементтерінің, шығыс сары ұйғыр

тілінде түркі және қытай-тибет элементтерінің өте көп болуы да лингвоконтактологиялық заңдылық. Йоғурлардың тарихи-генеалогиялық тегі ежелгі замандарда қазіргі Моңғолия территориясын мекендеген *dinlin* «динлин» (б.з.д. III ғ.), *tele* «теле» (б.з. IV ғ.), *joγur/ujγur* «йоғур/үйғұр», *qoγqu* «хойху», *toquz oγuz* «токуз оғуз» тайпаларымен сабақтастырылса, этникалық құрамының қалыптасу тарихы олармен тығыз қарым-қатынасқа түскен *qarluq* «қарлұқ», *qirqiz/qirqaz* «қырқыз, қырқ аз», *qijmaq* «қимақ», *türgeš* «түргеш», *qaŋli* «қаңлы», *najman* «найман», *kerejt* «керейт» тәрізді түркітілдес тайпалар мен моңғол, таңғұт, тибет этностарының тарихымен ұштастырылады. А.М. Решетовтың көрсетуі бойынша: «Сары ұйғырлар 840 жылдары Ұйғыр қағанаты құлағаннан кейін қазіргі Моңғолия жерінен оңтүстікке және оңтүстік-батысқа қарай кеткен ежелгі ұйғырлардың ұрпақтары. Өте тығыз қарым-қатынастың әсерінен олардың құрамына түрфан ұйғырлары, қырғыз, түргеш, моңғол, таңғұт және тибет халықтарының белгілі бір топтары сіңісіп кеткен» [2, 333]. Бұл пікірмен қосылуға толықтай негіз бар. Себебі, тарихқа көз жүгіртетін болсақ, шынымен де Ұйғыр қағанатының басым көпшілігі Моңғолия жеріне қоныс аударып кеткені белгілі. Бір шетінен Ә.Қайдар да осы пікірмен қосылады: «Сары ұйғырлардың ата тегі көне ұйғырлар болып саналады. 840 жылы Ұйғыр қағанатын қырғыздар жаулап алғанда олар өз ата тастап, Турфан ойпатына, Ганьсуға көшіп кетеді» [2, 335]. Және де сары ұйғырлар тибеттіктер мен таңғұттар билігінде, бірде өз хандықтары билігінде өмір сүріп келіп, 1227 жылдан былай қарай Моңғол империясының бақылауына өтті [3, 170]. Ал осы сары ұйғырлар мен көне түркі заманындағы оғыздарды тікелей байланыстырады: «Қазіргі сары ұйғырлардың этникалық құрамындағы рулар көне түркі дәуірінде Орхон бойын мекендеген тоғыз оғыздардың құрамындағы рулардың негізінде қалыптасқан» [3, 171]. Сары ұйғырлардың тарихи-генеалогиялық тегі мен тарихи-лингвистикалық тегі жайлы пайымдаулар бір арнаға тоғыса бермейді, йоғур тілінің Орхон жазба мұраларын қалдырған көне түркілер тілімен байланысына мән берілмейді. Түркі тілдері тарихи дамуының хун дәуіріндегі (б.д.д. V ғ.) шығыс хун тілдерінің *z~š*, *d~t* тілді ұйғыр-оғыз тобы мен қырғыз-қыпшақ тобынан; орта түркі дәуірінде (б.д. X-XV ғғ.) *z/s ~j* тілді хакас тобынан дамыған *z/s~j* тілді хакас диалектілері мен алтай тілінің солтүстік диалектілерінен таратылатын сары ұйғыр тілінің көне түркі дәуіріндегі (б.д. V-X ғғ.) негіз-тілі ажыратылмаған. Ата-бабалары кезінде Орхон, Селенгі бойын мекендеген йоғурларлардың тілі дәстүрлі классификация бойынша *d~t* тілді көне оғыз тілі саналатын Орхон ескерткіштерінің тілінен тыс қарастырылады [3, 175].

Сары ұйғыр тілі, әдебиетін, этнографиясын Г.Н. Потанин, Г. Манергейм, С.Е. Малов, К. Томсен, Э.Р. Тенишев, В.Л. Котвич, Б.Х. Тодаевалар еңбектерінен басталады. Толық зерттелмеген тілдер қатарына жататын түркі тектес сары ұйғыр тілі жайлы алғашқы мәліметтер Н.Г. Потаниннің, Г.Е. Маннергеймнің еңбектерінен белгілі. Ассимиляциялық үдерістегі сары ұйғыр тілі бойынша алғаш кең ауқымда зерттеу жүргізген

С.Е. Малов 1909-1911, 1913-1915 жылдары Қытайда экспедицияда болып, сары ұйғыр тілі бойынша мол тілдік деректер жинақтайды. Ғалымның 1957 жылы жарияланған еңбегі сары ұйғыр тілінің қысқаша грамматикалық очеркі мен сөздіктен тұрады, 1967 жылы жарияланған келесі еңбегі хрестоматиялық сипатта, сары ұйғыр тіліндегі мәтіндер, ауыз әдебиеті үлгілері жинақталып берілген. Б.Х. Тодаева 1954-1957 жылдары Қытай Халық Республикасына ұйымдастырылған ғылыми экспедицияға қатысып, шығыс сары ұйғыр тілі, яғни моңғол тілдері тобына жататын сары ұйғыр тілі бойынша зерттеулер жүргізеді. Ғалым сары ұйғыр тілімен тығыз қарым-қатынасқа түскен моңғол тілінің екі түрлі тобының – Ганьсу, Цинхай және Шыңжан өңірлерін мекендейтін моңғолдардың тілдері мен монғор, дунсян, баоань тілдері элементтерінің йоғұр тіліне молынан еніп қана қоймай, оның түркілік негізіне біртіндеп қатталып-қабатталып, түркі сөйленісіне тән бұрынғы ерекшелікті алмастыруының нәтижесінде мүлдем жаңа фонетикалық және грамматикалық жүйедегі аралас тіл қалыптасқанын көрсетеді. Сары ұйғыр тілін зерттеуге зор үлес қосқан ғалымдардың бірі – Э.Р. Тенишев 1958 жылы Қытайға ұйымдастырылған экспедицияға қатысады. Сары ұйғыр тілі жайлы деректер қамтылған іссапар материалдары 1961 жылы мақала түрінде жарияланады [3, 180-184]. 1966 жылы Б.Х. Тодаевамен авторлық бірлестікте [4, 12], 1976 жылы жеке авторлығымен жарияланған зерттеулерінде сары ұйғыр тілінің фонетикалық жүйесі мен грамматикалық құрылымына, лексикалық ерекшеліктеріне талдаулар жасалған [5, 22]. Ғалым сары ұйғыр тілінің лингвогеографиялық ареал бойынша батыс бөлігіне жататын қара йоғурлар тілінің түркі тілдері жүйесіндегі орны туралы өз тұжырымын білдіреді: «Сарыг-югурский язык до VIII-IX вв., предположительно, был d-языком. Под воздействием языка древних кыргызов он трансформировался в z- язык. В какой-то мере его коснулось кыпчакское влияние (йотированное проношение начальных широких гласных, причастие и прошедшее время на -уан)» [5, 40]. Э.Р. Тенишев сары ұйғырлар Қытайға қоныс аударғаннан кейін (IX-X ғ.) олардың тілдері ұзақ жылдар бойы қытай тілінің ықпалында болғандықтан қытай тілінің әсерінен қытай сөздері сөздік құрамға молынан енгенін, морфологияда аналитизм дамығанын, дыбыстық жүйеде қатаң дауыссыздардың күшті және әлсіз жұптары қалыптасқанын, қытай элементтерінің сыртында сарығ-ұйғыр тілі моңғол, тибет, санскрит тілдерінен енген кірме сөздерді игергенін, «осылайша түркі тілдері жүйесіндегі дербес тілдердің бірі – аралас тіл ретінде қазіргі сарығ ұйғыр тілі қалыптасқанын» [6, 40] көрсетеді. Э.Р. Тенишев пен Б.Х. Тодаеваның «Язык желтых уйгуров» атты еңбегінде сары ұйғырларға «юйгу» деген атау беріп, олардың сөйлеу тілдерін 4 түрге бөліп қарастырады [7, 5]. Ғалымдардың айтуынша, сары ұйғырлардың бір бөлігі түркі тілдерінде сөйлесе, екінші бөлігі моңғол тілінде, үшінші бөлігі қытай тілінде, ал төртінші бөлігі тибет тілінде сөйлеген. Бұл пікірге Э.Қайдар: «Будда дінінің күшеюімен тибет жазуының ықпалы да күшейді де көне ұйғыр жазуын ығыстырып шығарған болу керек деген болжам бар. Қазіргі сары ұйғырлар өзара қытай тілінде

сөйлеседі» дей келіп, «Сары ұйғырлардың барлығы бірдей түркі тілінде сөйлей бермейді. Бір топ сары ұйғырлар тибет тілінде (500-дей адам), екінші тобы монғол тілінде (1500-дей адам), үшінші бір тобы түркі тілінде (2000-дай) сөйлейді» [2, 333] деген пікірді айтады. Тіл мен мәдениет қатар жүретін болғандықтан, сары ұйғырлардың мәдениеті жоғарыда айтылған тілдік формация да осы мәдениеттің өзегеруіне де байланысты. Себебі, ұстанатын діні тибеттік будда діні болғасын сол тілде сөйлейтін адам санының көп болуы да заңды. Негізінен сары ұйғыр тілінде өзіндік диалект бар. Жоғарыда айтылғандай, мекен ету аймағында байланысты батыс сары ұйғыр тілі және шығыс сары ұйғыр тілі болып екіге бөлінеді. Батыс сары ұйғыр тілі түркі тілінің өзіндік ерекшелігін сақтаған болса, шығыс сары ұйғыр тілі монғол тілінің ерекшелігін сақтаған. Шығыс диалектісінде сөйлейтін сары ұйғыр болсын, батыс диалектісінде сөйлейтін сары ұйғыр болсын түгел өздерін «иоғыр» деп атасады. Тарихта, ұқсамаған дәуірлердегі Қытай тарихнамаларында ұйғырларды атау әр түрлі болған. «Хұйхы», «хұйху», «юанхы», «вейуыр» деген атаулар ұйғыр, иохыр атауларының қытай тілінде ұқсамаған иероглифтермен дыбысталуы болып табылады. Қытайдың Соң династиясы тұсында осы Гансуды мекендейтін ұйғырларды сары бас ұйғыр деп атаған, Юань патшалығы тұсында оларды сары ұйғыр деп атаған, Миң патшалығы тұсында оларды сары ұйғыр деп атаған, Чиң патшалығы тұсында сары ұйғыр-сары тибеттер немесе сары ұйғыр деп атаған, одан кейінгі ҚХР құрылғанға дейінгі замандарда ұйғырша сөйлейтін тибеттер, монғолша сөйлейтін тибеттер деп атаған. Мұндағы қытай иероглифтерін бөлектеп көрсетіп отырғанымыздың себебі – жазылған иероглифтер әртүрлі болғанымен оқылуы өте жақын.

Бірақ та далалық мәдениет қанына сіңгеніне байланысты халықтың біраз бөлігі тәңіршілдікке бет бұрған. Оны біз «Хан таңгір», «елчі», «ем елчі» сынды сөздерден байқаймыз. «Хан таңгір» сөзіндегі «хан» патша, әулие деген мағынада қолданылса, «таңгір» аспан деген мағынада қолданылады. Яғни, шаманизмнің қалдығы әлі де бар екенін аңғаруға болады. Онымен қоса, таулы аймақтарды мекен ететіндер көбіне мал шарушылығымен айналысады. Таулы аймақтардағы емшіні «ем елчі» деп атайды. Оларды тек емші ғана емес, сонымен қатар аспанмен тілдесе алатын, тасаттық бере алатын адам ретінде атайды. Ал, ең сыйлы емшіні «хам елчі» деп атайды. Сары ұйғыр тілінде ру дегенді «отоқ» деп атайды, сары ұйғырдың қытайланып кеткендері руын қытайша жия (әулет) деп атайды. Отоқ сөзінің түбірі от, ондай болса отоқ – отбасы, шаңырақ, әулет дегенді меңзеп тұрғаны анық. Рудың өзі бір шаңырақтан, бір отбасынан тарайды деген мағынаны білдіреді. Ру-тайпалардың да бізбен ұқсас жері өте көп. Оларда яғлақардан бөлек найман, қоңырат, ақ татар деп аталатын рулар бар. Бізге Шыңғысхан жасағының құрамы найман, керек, қоңырат, жалайыр секілді тайпалардан құралғандығы белгілі ғой. Яғни сары ұйғырлар құрамында осы рулардың бар болуының өзі Шыңғысхан жорығының ізі десек қате емес. Сонымен қатар біздегі Шыңғыс тұқымын төре дегеніміздей, олар да Шыңғыс ұрпағынан

тараған руды ноян отоқ деп атайды. Бұл ру сары ұйғырлар ішіндегі ең беделді рулардың бірі. Ал біздегі қожа руы іспетті інжін тайпасы бар, інжіндердің арғы тегі тибеттер, олар сары ұйғырлар ішіне дін әкелген. Будда ламалары негізінен осы рудан шығады. Сондай тибет текті тағы бір ру – янга тайпасы. Ең қызығы сары ұйғырлар құрамында тіпті ғұн мен түрік кезеңінен қалған рулар да кездеседі. Даят руы – байырқырлардың ұрпағы. Ғұн деп аталатын бір руы тағы бар. Сары ұйғырлардың Ғұн мемлекеті құрамында болғанын айттық. Ру аты да осы тарихи мезгілмен қатысы бар болуы мүмкін. Ал, біздегі «найман» руын олар «сағызлық» деп атайды. Ометі найман, ар найман, імді найман, чанмән, ләнчік, гiршік өз ішінен алты кіші руға бөлінеді. Тағы бір ерекшелігі біздегі «қоңырат» руын темірші және қызыл деп екі кіші руға бөледі. Осы секілді рулардың аты өте көп. Моңғол шапқыншылығы әсерінен жаңа рулар пайда болған. Біздегідей төре тұқымдары сынды ел басқару ісіне араласа алатын «әнжян» деген ру бар. Бұдан аңғаратынымыз, біздің танымымыздағы «жеті ата» ұғымы сары ұйғырларда да бар. Осы секілді ұқсас атауларды көне түркі тілімен салыстыратын болсам:

Ұйғыр тілінің жазуы араб әліпбиіне негізделген, бірақ 1955 жылы Қытайда жүргізілген жужу реформасынан кейін ұйғырлар латын әліпбиіне көшті. Бұл шешім Қытайдағы барлық түркі тілдерінің жазу жүйесін жеңілдету және стандарттау науқаны аясында қабылданды.

Дегенмен, қоғамның заманауи дамуы мен оқу орындарында және күнделікті өмірде қытай тілінің кең таралуына байланысты сары ұйғырлардың тіліне қауіп төніп тұр. Өскелең ұрпақ ана тілінде аз сөйлейді, қытай тілін оның кең таралғандығына және жоғары білім мен жұмысқа орналасу мүмкіндіктеріне байланысты артық көреді.

Қытайдағы этникалық топтардың мәдени әртүрлілігі мен тілдік мұрасын сақтау жағдайында сары ұйғыр тілін сақтау мен дамытудың маңыздылығы арта түсті. Ұйғыр тілін қорғау және насихаттау шараларын қабылдау, соның ішінде оқу бағдарламаларын әзірлеу, әдебиеттер шығару, тіл курстары мен ұйғыр тілі мен мәдениетіне арналған іс-шаралар, сары ұйғырлар мен ұлттардың мәдени мұрасының осы маңызды элементін сақтау және дамыту үшін қажет.

Сары ұйғыр тілінің дамуы мен сақталуы тек тілдік аспектілермен ғана емес, сонымен бірге тарихи, әлеуметтік-мәдени және саяси факторлармен де байланысты. Сары ұйғыр тілі мен мәдениеті ұйғыр халқының этникалық және ұлттық болмысының қалыптасуы мен сақталуында маңызды рөл атқарды.

Сары ұйғырлардың тілі мен мәдениетінің сақталуына дәстүрлі ұйғырлар қоныстанған Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданындағы қазіргі жағдай да өз әсерін тигізуде. Жалпы ұйғыр тілінің сақталуы мен дамуына саяси факторлар, көші-қон және экономикалық процестер кері әсерін тигізуі мүмкін.

Қазіргі таңда сары ұйғырлардың ұлттық тілін бейнелейін төл жазуы оқу мақсатында қолданылмайды. Ширек ғасырдан астам уақыт қытай жерінде тұрғандықтан мектеп қабырғаларында қытай, моңғол, тибет тілдері мен жазуларын пайдаланады. Ал, өздерінің негізгі тілдері тек ауызекі сөйлеу форматында ғана сақтаулы. Күнделікті тіршілік барысында ғана қолданып, ресми ортада қолданылмайды. Өз ана тілін білетіндер орта жастан асып, алпысты алқымдап қалған. Өскелең ұрпақ пен орта жастағы адамдар тілді ұмыта бастағаны байқалады. Күнделікті формацияда қолданылмағандықтан бұл заңды құбылыс.

Ұйғыр тілін, соның ішінде сары ұйғырлардың тілін кеңінен насихаттау, оқыту және зерттеу, ұйғыр әдебиеті мен мәдениетін қолдау, ұйғыр тілінің әртүрлі салаларда қолданылуына жағдай жасау іс-шаралары арқылы ұйғыр тілін, оның ішінде сары ұйғырлардың тілін сақтау және дамыту бағытында жүйелі жұмыс қажет.

Ұйғыр тілінің мәртебесін көтеріп, оны ұйғыр халқының мәдени мұрасының бір бөлігі ретінде сақтау ұйғырлардың ғана емес, мемлекеттік және қоғамдық құрылымдардың да қолдауын талап етеді. Ұйғыр тілі – сары ұйғырлардың көп ғасырлық тарихының, салт-дәстүрінің, мәдениетінің бір бөлігі, оны сақтап қалуға және кейінгі ұрпаққа жеткізуге лайық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D2%AF%D1%80%D0%BA%D1%96_%D1%82%D1%96%D0%BB%D0%B4%D0%B5%D1%80%D1%96
2. Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы. 2001 – 268 б.
3. Хы Уей Гуанг. Сары ұйғырлардың мәдениет тарихы. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 2000 – 315 б.
4. Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык желтых уйгуров. – Москва: Наука, 1966 – 84 с.
5. Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Словарь и грамматика. – Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1957 – 196 с.
6. Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Тексты и переводы. – Москва: Наука, 1967 – 218 с.
7. Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. Текст. – Москва: Наука, 1976 – 307 с.

МАЗМҰНЫ ІÇİNДЕКІЛЕР

ТЕНИШЕВТИҢ ҒЫЛЫМИ КЕҢІСТІГІ TENİSHEV'İN BİLİMSEL ALANI НАУЧНОЕ ПРОСТРАНСТВО ТЕНИШЕВА

Түймебаев Жансейіт Қансейітұлы

*КЕАҚ «Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ» Басқарма төрағасы – Ректор,
профессор*

Тенишев әлемі: ғылым, өмір, тарих.....3

Қалыбаева Қаламқас Сейдуллаевна

*Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
филология ғылымдарының докторы профессор
Алматы, Қазақстан*

Түркілік дүниетаным және ұлттық даралану.....8

Кулмаматов Дусмамат Саттарович

Кулмаматов Комил Дусмаматович

Ташкент, Узбекистан

**НАЗВАНИЯ ДОЛЖНОСТНЫХ ЛИЦ ТЮРКСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В
СРЕДНЕАЗИАТСКИХ ДЕЛАХ ПОСОЛЬСКОГО ПРИКАЗА XVII В.
(ПАРВАНАЧЕЙ, МУЛЛА, АБЫЗ, МЕХТЕРЬ).....14.**

Авакова Раушангүл Әмирдинқызы

*Әл-Фараби ат. ҚазҰУ, филология ғылымдарының
докторы, профессор*

Э.Р.Тенишев шәкірттері және әлемнің тілдік бейнесі.....19

**1 ТІЛДЕР МЕН МӘДЕНИЕТТЕРДІҢ ӨЗАРА
ӘРЕКЕТТЕСУІНДЕГІ
Э.Р.ТЕНИШЕВТИҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІ**

- Абдуллаева Гюзаль Сайфуллаевна**
Аттокурова Сюита Абдыбековна
Бишкек, Кыргызстан
ФРАЗЕОЛОГИЗИРОВАННЫЕ МОДЕЛИ ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ (НА МАТЕРИАЛЕ УЙГУРСКОГО ЯЗЫКА).....22
- Kurbanova Muhabbat Matyakubovna**
Toshpo‘latova Nilufar Abdug‘aniqizi
Toshkent, O‘zbekiston
BADIY MATNING PSIXOLINGVISTIK TAHLILI.....29
- Раъно Уришевна Маджидова**
Ташкент, Узбекистан
РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ АНТРОПОМОРФНОГО КУЛЬТУРНОГО КОДА В ПОСЛОВИЦАХ УЗБЕКСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ.....33
- Абдуллаев С.Н.**
Эгимбаева Ж.Б.
Абдуллаева Г.С.
Бишкек, Кыргызстан
СИНТАКСИЧЕСКИЕ КОНСТРУКЦИИ КАК РЕПРЕЗЕНТАНТЫ ЭТНОСПЕЦИФИЧНЫХ ПОНЯТИЙ В МАТЕРИАЛАХ Э.Р.ТЕНИШЕВА,.....40
- Jumaqulova Shaxnoza Qudratqizi**
Termiz, O‘zbekiston
FRAZEO-SEMANTIK MAYDONDA EKSTREMAL PERIFERIYA TASVIRI.....48
- Мубина Олимовна Носирова**
Ташкент, Узбекистан
ПАРЕМИОЛОГИЯ: ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ И ЛИНГВОАКСИОЛОГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ.....52
- Хошимхуджаева Мохирух Музаффаровна**
Термез, Узбекистан

МОДЕЛИ НАИМЕНОВАНИЯ РАСТЕНИЙ В АНГЛИЙСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ КУЛЬТУРЕ КАК ОТРАЖЕНИЕ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА.....60

Карибаева А.У.
Кудьярова Ш.Т.
Тараз, Қазақстан
Э.Р.ТЕНИШЕВ ЖӘНЕ ТҮРКІ ӘЛЕМІ.....68

Kurbanova Muhabbat Matyakubovna
Mirobidova Nilufar Murodjon qizi
Toshkent, O‘zbekiston
O‘ZBEK AYOLLAR NUTQIDA KONNOTATIV MA‘NONING IFODALANISHI.....73

Xujamkulova Maxbuba Bobonazarovna
Mashrabov Zarif
Tashkent, O‘zbekiston
BADIY ASARLARNING PRESUPPOZITIV TAHLILI.....77

Авакова Р.А.
Айтқулова Г.А.
Қожабекова Р.Т.
Алматы, Шымкент, Қазақстан
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «ЕҢБЕКҚОРЛЫҚ\ ЖАЛҚАУЛЫҚ» КОНЦЕПТІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ МАЗМҰНЫ.....84

Бектемирова С.Б
Акимишева Ж.А.
Досанова А.М.
Алматы, Қазақстан
ЯКУТ ФРАЗЕОЛОГИЗМІ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ.....90

Пуяс К.С.
Almaty, Kazakhstan
ALTAIC LANGUAGES AND SOLIDARITY OF THEIR MORPHOLOGICAL STRUCTURE.....98

Бүркітбаев Ш.Д.
Шаргынова А.Е.
Алматы, Қазақстан

СОҒДЫ ЖАЗУЛЫ КӨНЕ ТҮРКІ ТІЛІНДЕГІ МӘТІНДЕРДЕ КЕЗДЕСЕТІН
БУДДА ДІНІНЕ ҚАТЫСТЫ ТЕРМИНДЕРГЕ АНЫҚТАМА (СЕКИЗ ЙҮКМЕК
ЙАРУК МӘТІНІ НЕГІЗІНДЕ).....101

2 ЕУРАЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ МӘДЕНИ МҰРАСЫНДАҒЫ ЭПОС ЖӘНЕ ЭПОСТЫҚ ТУЫНДЫЛАР

Хамраева Рано Ражабовна

Термез, Узбекистан

*АЙЗЕК АЗИМОВ – ПИСАТЕЛЬ ФАНТАСТ. АНАЛИЗ НАУЧНО-
ФАНТАСТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АЙЗЕКА АЗИМОВА.....121*

Saatova Surayyo Ismailovna

Toshkent, O'zbekiston

*BADIIY MATNDA OSHIQ VA MASHUQA LISONIY SHAXSI (U. HAMDAM
ASARLARI MISOLIDA).....129*

Rahmatova Sevara Alisherovna

Toshkent, O'zbekiston

*LEKSIK TAKROR ORQALI KONNOTATSIYANING IFODALANISHI
(ESHQOBIL SHUKUR SHE'RLARI MISOLIDA).....133*

Асқарова Шахноза Камолидиновна

илмий маслахатчи ф.ф.д., проф. Д.С.Қулмаматов

Тошкент, Ўзбекистон

*“АЛПОМИШ” ДОСТОНИ ИНГЛИЗЧА ТАРЖИМАСИДА ТОВУШ
ТАКРОРИНИНГ МИҚДОРИГА КЎРА ТУРЛАРИ.....138*

Mirvari İsmayılova

Bakı, Azərbaycan

*AZƏBAYCAN ETNOQRAFİK LEKSİKASININ QƏDİM YAZILI ABİDƏLƏRDƏ
VƏ DİALEKTLƏRDƏ ƏKSİ VƏ DİGƏR
TÜRK DİLLƏRİNƏ İNTEQRASIYASI.....144*

Өмірзақов С.Д

Насирдинов Б.П.

Шымкент, Қазақстан

НҰРАЛЫ НЫСАНБАЙҰЛЫ – ЭПИК АҚЫ..... 149

Kaliyeva Nazeket Madiyevna

Mamayeva Gulnar
Astana, Kazakhstan
ETHNOLINGUISTIC ANALYSIS OF MYTHICAL IMAGES IN KAZAKH FAIRY TALES FEATURES.....158

Исламова А.Т.
Анталья, Түркия
ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ПАРАДИГМА ИНОСТРАННЫХ СЛОВ.....163

Жантасова З.Т.
Фазыл М.
Шымкент университеті
ЕСІРКЕП ӨМІРБЕКОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ.....171

Сейткулова Айгуль Турлаужановна
Алматы, Қазақстан
ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ДІНИ-ИСЛАМДЫҚ ДИДАКТИКАЛЫҚ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫ.....177

Жумагулова Бибинур Бекеновна
Семей, Қазақстан
БАТЫРЛАР ЖЫРЫНЫҢ ТАРИХИЛЫҒЫ ЖӘНЕ ХАЛЫҚТЫҚ СИПАТЫ.....185

Мусо Тожибоев
Тошкент, Ўзбекистон
ЛИРИК АСАРЛАРДА МАВЗУ КЎЛАМИ ТИПОЛОГИЯСИ АННОТАЦИЯ.....192

Abdikadyrova Aigerim Kairatkyzy
Kuzembekova Zhanna Zhalaiyrovna
Almaty, Kazakhstan
UNVEILING KAZAKHSTAN'S MODERN IDENTITY: HOW ANGLICISMS REFLECT SOCIAL AND CULTURAL SHIFTS.....198

Mukhatbek A.M.
Kuzembekova Zh.Zh.
Kazakhstan, Almaty
AN ANALYTICAL REVIEW OF KEY FACTORS AFFECTING STUDENTS' ORAL FLUENCY IN ENGLISH.....205

Медетбекова Перизат Түктібайқызы
Мырзабек Д.
Алматы, Қазақстан
ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТ САБАҚТАСТЫҒЫНДАҒЫ «ӨМІРЛІК ҚҰНДЫЛЫҚ» ҰҒЫМЫНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІГІ.....214

3 Э.Р. ТЕНИШЕВТИҢ ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТІ КОНТЕКСИНДЕГІ САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТАРИХИ ЗЕРТТЕУЛЕР

Абдуллаева Г.С.
Мушаев В.Н.
Аттокурова С.А.
Абдуллаев С.Н.
Бишкек, Кыргызстан
УЙҒУР ТИЛИДИКИ ИСИМ ХӘВӘРЛИК АДДИЙ ЖҮМЛИЛӘРНИҢ БИР АКТАНТЛИҚ МОДЕЛЛИРИ.....219

Masharibova Roxat Ozadovna
Urganch, O'zbekiston
KOMMUNIKANTNING YOSHI VA JINSIGA XOS FE'L-ATVORNI IFODALOVCHI BIRLIKLARNING SOTSIAL XOSLANISHI.....223

İbrahimova Sahilə Rafiq qızı
Azərbaycan
SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏDQIQAT TARİXİ.....229

Bahriddinova Yulduzxon
Termiz, O'zbekiston
O'ZBEK TILIDAGI BOTANIK TERMINLI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING EKVIVALENTLIK XUSUSIYATLARI.....234

- Khudaykulov A.E.**
Termez, Uzbekistan
*FUNCTIONING ENGLISH BORROWINGS IN
 UZBEK WRITTEN MONUMENTS.....237*
- Khoshimkhujajeva M.M.**
Yodgorov Sh.A.
Термез, Узбекистан
*COGNITIVE SEMANTICS OF QURANIC BORROWINGS IN THE TURKIC
 LANGUAGES.....243*
- Abdusamadov Zafar Nurmatovich**
Tashkent, Uzbekistan
*COMPARATIVE STUDY OF WESTERN AND
 EASTERN NARRATIVES ON THE BASIS OF
 AXIOLOGICAL DIFFERENCES.....251*
- Haydarova Kamola Davranovna**
O'zbekiston, Surxondaryo
*FRUIT NAMES IN UZBEK, RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGES O'ZBEK,
 RUS VA INGLIZ TILLARIDA MEVA NOMLARI.....255*
- Жамбыл Мадина**
Бектемирова Сәуле Бекмұхамедқызы
Алматы, Қазақстан
*ШЕТ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУДА МОБИЛЬДІ
 ҚОСЫМШАЛАРДЫҢ РӨЛІ.....262*
- Doç. Dr. Aşyrow Tahyr Amandyrdyýevič**
Aşgabat, Türkmenistan
*XX ASYRYŇ BIRINJI ÇÄRÝEGINDE TÜRKMEN
 HALKYNYŇ TARYHNYŇ
 TARYHNAMASY.....268*
- Мырзабек Бибіхан**
Мамбетова Мәншүк Құдайбергенқызы
Алматы, Қазақстан
ҚАЗІРГІ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ БЕЙІМДЕЛГЕН МӘТІН МӘСЕЛЕСІ.....273

Ораз Айдана Нурмаханқызы
Халикова Нурила Сатыбалдықызы
Шымкент, Қазақстан
ТҮРКІТАНУҒА БАЙЛАНЫСТЫ ТАРИХИ-САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ ЖӘНЕ
ҚАЗАҚ ЛЕКСИКОЛОГИЯСЫ.....278

Хасанова Мольдир Талгатовна
Алматы, Қазақстан
EVOLUTION OF IDIOMS: TRADITIONAL AND TRANSFORMED IDIOMS IN
AMERICAN MASS MEDIA.....283

Несипбай Гүлдана
Мамбетова Мәншүк Құдайбергенқызы
Алматы, Қазақстан
PROBLEMS OF TERM FORMATION IN KAZAKH AND ENGLISH BUSINESS
TERMINOLOGY.....291

Керимбаев Даурен Маратович
Бахбергенова Жанар Жарылкасыновна
Шымкент, Қарағанды, Қазақстан
БІЛІМ БЕРУДІҢ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУДАҒЫ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ
ӨЗЕКТІЛІГІ.....297

Алпысбаева Н.Т.
Байбосынова М.А.
Шымкент, Қазақстан
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ПРЕЗЕНТАЦИЙ ПРИ
ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАКИНОСТРАННОМУ.....306

Конкабаева Назым Нурболатовна
Алматы, Қазақстан

<i>ЖҮРЕК СОМАТИЗМІ - ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ РЕПРЕЗЕНТАНТЫ (ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АРАБ ТІЛДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРГЕ САЛҒАСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ)</i>	312
---	-----

4 ТАРИХ, МӘДЕНИЕТ, ЭТНОГРАФИЯ

Аўнабат Бабаўева Türkmenistan <i>TÜRKMEN TAHYASYNYŇ BEZEGLERI</i>	318
---	-----

Чупонов Отаназар Отажонович Ургенч, Узбекистан <i>К ИСТОРИИ ТЮРКСКОГО ПЕРЕВОДА ОДНОГО СКОРОПИСНОГО ПИСЬМА РОССИЙСКИХ ДОЛЖНОСТНЫХ ЛИЦ XVII ВЕКА</i>	321..
--	-------

Nakimova Zamira Xurramqizi Nosirov Abdurakhim Abdumutalibovich Tashkent, Uzbekistan <i>THE ROLE OF DIALECTS IN FOLK CULTURE</i>	325
---	-----

Абдульдина Базар Шариповна Алматы, Қазақстан <i>ҚАЗАҚ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ҚОРЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ</i>	329
--	-----

Ералиева Т.Е. Алматы, Қазақстан <i>«ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ЖЕТІ ҚЫРЫ» - ИДЕЯЛАРЫ БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ- ПСИХОЛОГТАРДА ЭТНИКАЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ</i>	338
--	-----

Нүртілеу Қадыркүл Гүлжамал Қортабаева Алматы, Қазақстан <i>ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ «ОТ» СӨЗІНІҢ СЕМАНТИКАСЫ</i>	346
--	-----

Xolmo‘minova Mahliyo Ravshanqizi Ilmiy rahbar: f.f.d, prof. M.M. Qurbanova Toshkent, O‘zbekiston <i>VATAN KONSEPTINING GASTRONOMIK NOMLAR BILAN IFODALANISHI.....</i>	<i>353</i>
Masharibova Roxat Ozadovna Ургенч, Узбекистан <i>KOMMUNIKANTNING YOSHI VA JINSIGA XOS FE’L-ATVORNI IFODALOVCHI BIRLIKLARNING SOTSIAL XOSLANISHI.....</i>	<i>358</i>
Караева Б.Ж. Мейрбеков А.К. Шымкент, Қазақстан <i>ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ШЫҒЫС БРИТАН ӨҢІРЛЕРІНІҢ ТОПОНИМДЕРІНІҢ ЭТНОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....</i>	<i>364</i>
Ақжолова Б.Х. Алматы, Қазақстан <i>ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУ.....</i>	<i>372</i>
Утемуратова Ә.М. Алматы, Қазақстан <i>ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТОПОНИМОВ КАЗАХСТАНА.....</i>	<i>380</i>
Төлегенова М.Ә. Акимешева Ж.А. Алматы, Қазақстан <i>ТҰРҒЫН ҮЙ МАРКЕТИНГІДЕГІ СӘУЛЕТ-ҚҰРЫЛЫС ТЕРМИНДЕРІНІҢ ҚЫЗМЕТІ.....</i>	<i>389</i>
Курманбаева Патима Тавасарова Айгуль Амангелдиевна Касымбекова Молдир Баратовна Шымкент, Қазақстан	

*ШЕТЕЛ ТІЛІ САБАҒЫНДА ТЫНДАУ ЖӘНЕ СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН
ДАМУЫ.....393*

Beisegul D.T.

Aidarbek K. Zh.

Scientific supervisor

Almaty, Kazakhstan

PROBLEMS OF TERMINOLOGICAL SYNONYMY AND VARIABILITY.....399

Жумагулов Мағжан Ержанұлы

Ғылыми жетекші: Бектемирова

Сауле

Алматы, Қазақстан

zh.ma.21@mail.ru

saule.bektemirova77@gmail.com

САРЫ ҰЙҒЫР ЭТНОГИНЕЗИНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ, ТІЛІ ЖӘНЕ

МӘДЕНИЕТІ.....405

ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛАР:

Авакова Раушангүл Әмирдинқызы

Бектемирова Сауле Бекмұхамедқызы

Акимешева Жанар Әбдісадыққызы

Досанова Альбина Маратханқызы